

COLEGIO NOTARIAL DE BARCELONA

ESTUDIOS HISTÓRICOS
Y DOCUMENTOS
DE LOS
ARCHIVOS DE PROTOCOLOS

VII

BARCELONA

1979

**ESTUDIOS HISTÓRICOS Y DOCUMENTOS
DE LOS
ARCHIVOS DE PROTOCOLOS**

VII

COLEGIO NOTARIAL DE BARCELONA

ESTUDIOS HISTÓRICOS
Y DOCUMENTOS
DE LOS
ARCHIVOS DE PROTOCOLOS

VII

MISCELÁNEA EN HONOR
DE JOSEP MARIA MADURELL I MARIMON
III

DIRECTOR:

ANGEL MARTÍNEZ SARRIÓN

SUB-DIRECTOR:

JOSÉ MARÍA MADURELL MARIMÓN

REDACTOR-JEFE:

JOSEP MARIA SANS I TRAVÉ

BARCELONA

1979

"Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos" dará cuenta, a partir del próximo número, en su sección de Notas bibliográficas, de todos aquellos libros y artículos sobre Historia del Notariado y de trabajos realizados sobre documentación notarial que se le envíen, y reseñará asimismo aquéllos que se reciban por duplicado.

ISBN 84 - 300 - 2495 - 6

Depósito legal: T. 401 - 1979

Impreso en España - Printed in Spain

Indústries Gràfiques Castells, S. A.

Jaume Mercadé, 4 - Valls

Els falsos d'Olost

L'Arxiu Capitular de Vic, pel fet de no comptar amb cap cartulari o recopil·lació general de documentació antiga, a la manera dels *Libri Antiquitatum* de la catedral de Barcelona o dels *Libri Dotaliarum* de la Seu d'Urgell, ha conservat gairebé tota la seva documentació en els seus pergamins originals. L'únic cartulari conservat, el *Liber Dotationum Antiquarum*, conté només 302 documents que, tot i el gran interès del seu contingut, no són cap cartulari general de l'Arxiu Capitular de Vic; hi havia certament el propòsit de fer una recopil·lació més àmplia, com ho revela el fet que al final de l'anterior manuscrit s'inicia una aplega de documents per pabordies o administracions distribuïdes al llarg dels dotze mesos de l'any i que només s'estén a un parell de mesos, però amb tot i això no recull la documentació més antiga i només hi tenen cabuda uns pocs documents sobre drets de la seu vigatana o donacions directes que li foren fetes sobretot els segles XI i XII.

En compensació, en canvi, o precisament a causa d'això, Vic és la seu catalana que ha guardat més documentació original, com ho indiquen el 650 documents que té dels segles IX i X, i en progressió geomètrica dels segles posteriors. La major part d'aquesta documentació es troba guardada a l'Arxiu Capitular, en les seves 55 seccions o calaixos, segons l'ordenació feta a principis del segle XIX. Els principals documents es troben als calaixos 6 i 9, que no són altra cosa que aplecs artificials de pergamins, agrupats en fer l'ordenació abans esmentada, on s'hi recullen els fons

que els seus ordenadors varen considerar de més interès històric, bé fos per la seva antiguetat bé per referir-se a bisbes. El famós calaix 6 de l'Arxiu Episcopal de Vic conté uns 2.700 pergamins enquadernats en 27 volums o unitats de cent pergamins quiscun i tres volums de documentació episcopal, anomenats l'Episcopologi del calaix 6, amb uns 320 documents més; el calaix 9 conté la documentació en pergami referent als bisbes de l'any 881 a finals del segle XIII o principis del XIV; els documents més importants es troben en dos grossos volums, anomenats Episcopologi del calaix 9, i la resta en una sèrie de caps per cada bisbe.

Creiem necessària aquesta succinta descripció per a entendre les repetides cites que haurem de fer d'aquests fons i també per a posar de relleu que pel fet de mantenir-se tota la documentació en els seus originals, o en còpies autoritzades fetes poc després, és rar de trobar entre ells les típiques falsificacions que acostumen a abundar en cartularis o recopil·lacions tardanes. Fins al moment present el nombre de documents que en les nostres recerques se'ns han mostrat com falsos o adulterats no arriba a la dotzena. Els més antics són els que presentarem en aquest treball, als que segueixen alguns altres més tardans com les preteses actes de consagració de Vilalleons i de Sant Esteve de Tavèrnoles¹ o la butlla adulterada del papa Urbà II als canonges de Vic, del 1099, de la que es conserva l'original i les còpies amb clàusules suprimides o canviades.²

Els quatre documents sobre els que centrarem aquestes planes, dedicades al bon amic i incansable investigador Josep Me Madurell, tenen la particularitat d'ésser documents notables, algun d'ells citat i utilitzat en diverses publicacions, però que han romàs fins al present inèdits. Tots ells foren falsificats en dates molt acostades, i a desgrat d'anar per parelles i referir-se a temes diferents, tenen com a punt comú el referir-se tots a la parròquia de Santa Maria d'Olost i per això els englobem sota una mateixa denominació.

1. Arxiu Cap. Vic, col. 6. doc. 2567 per l'acta de Tavèrnoles i per la de Vilalleons veure la seva publicació i comentari a AUSA, II (1955-1957), pp. 158-160.

2. Arx. Cap. Vic, cal. 9, Episcop. II, docs. 96 i 79 i per l'adulterada Arx. Cap. Vic, cal. 37, Manual 6 de "Privilegis i lletres apostòliques", doc. 2 i Arxiu Mensa Episc. vol. 188, còpia de 1277.

La parròquia de Santa Maria d'Olost

La parròquia de Santa Maria d'Olost és molt més extensa que el seu terme municipal; aquest es troba retallat, fins quasi a tocar la població, pel municipi d'Oristà al qual pertany l'Arrabal d'Olost, pràcticament enganxat amb la població. Fins el mateix edifici del castell d'Olost, situat a l'envista del poble, pertany a la demarcació d'Oristà. Aquest fet, no desacostumat en altres poblacions de la comarca d'Osona, té unes arrels històriques que s'enfilen a la primitiva organització del país.

Olost és un poble d'un passat històric ric i dens i amb arxius que el poden documentar bé, però no compta fins al present amb cap monografia històrica.³ Les seves notícies històriques més antigues arrenquen de l'any 908, precisament de l'any anterior al primer dels documents que estudiarem, i es refereixen a una venda de terres a l'anomenat comtat de Manresa, —essent aquest el document més antic on surt aquesta denominació—, en termes del castell d'Oristà (*Uristense*), in *agacencia de domus Sta. Maria Olostensis, in locum ubi dicitur Kavarressa*,⁴ un altre document de l'any 920 parla de la venda d'una casa in *comitatu Ausona, in castro Uristense, in agacencia de Santa Maria in villa que vocant Oloste*⁵ i les notícies, sempre d'un tenor semblant, es continuen els anys 923, 924, 928, etc.⁶

Totes aquestes referències i altres posteriors, ja que els documents sobre Olost són molt abundants a l'Arxiu Capitular de Vic, diuen clarament que la parròquia de Santa Maria d'Olost, pertanyia al terme del castell d'Oristà, cosa que ignora completament la dotació del comte Guifré del 909. Per la mateixa font documental veiem que no apareix el castell d'Olost, amb terme propi, fins

3. No pot considerar-se cap monografia el fulletó en octau d'Anicet Salvans i Corominas, d'una vintena de planes, titulat *Olost i el Lluusanès. Referència històrica i descriptiva* (Olost 1952), on hi manca tota investigació d'arxiu. En el treball dens i condensat sobre el *Castell d'Olost*, que publicarem, conjuntament amb Pere Català i Roca, a *Els castells catalans*, vol. IV, (Barcelona) 1973, pp. 880-885, hi ha condensades la majoria de notícies dels seus primers temps; per l'època moderna i algunes evocacions històriques veure l'obra de Lluís Casassas i Simó, *El Lluçanès. Evolució entre 1950 i 1970*, publicat darrerament (1975) per la fundació Salvador Vives i Casajoana.

4. Arj. Cap. Vic, cal. 6, doc. 551.

5. Arj. Cap. Vic, cal. 6, doc. 562.

6. Arx. Cap. Vic, cal. 6, docs. 548, 558, 562, 691, 780, 743, etc.

a mitjan segle XI, concretament l'any 1059, a l'època en què es va fraccionar el primitiu terme del castell d'Oristà en els termes i jurisdiccions dels castells d'Olost i de Tornamira, d'història gairebé sempre paral·lela.⁷

La primitiva parròquia d'Olost comptava des dels seus orígens amb tres esglésies sufragànies, totes elles existents des de finals del segle X o principis del XI: Santa Creu de Joglars, coneguda des del 984, i Sant Salvador de Serradellops i Sant Genís sa Devesa, que veurem esmentades en els dos falsos dels anys 977 i 1051, però que per altra documentació i fins pel testimoni de la seva estructura romànica sabem que existien des del segle XI. Santa Creu pertany encara ara al municipi d'Olost, mentre que Sant Salvador ha pertangut sempre al municipi d'Oristà i Sant Genís sa Devesa, que era de l'antic terme senyorial del castell de Gurb, pertany al municipi de Sant Bartomeu del Grau.

La pretesa dotació del comte Guifré

El primer dels falsos d'Olost és un document, que pretén ésser redactat el 23 de desembre del 908, pel que el comte Guifré va dotar l'església de Santa Maria d'Olost, que durant molts anys havia estat destruïda pels pagans i que ara ell havia reedificat, amb tota una sèrie de béns que es detallen minuciosament, massa minuciosament per l'època en què vol ésser fet el document. La successió comtal ens diu que aquest comte Guifré no és Guifré el Pilós, l'endegador del país, com han pretès els primers autors que han fet esment d'aquest document i com segurament pretenia el falsificador, sinó el seu fill Guifré II o Guifré Borrell.⁸

Les dotacions o béns assignats pel comte a l'església d'Olost són en primer lloc el solar o estadi de sota l'església amb uns molins, un cementiri de trenta passes entorn de l'església, la sagrera que envolta l'església amb un dret sobre les cases que s'edi-

7. Vegeu a *Els castells catalans*, vol. IV, els articles *Castell d'Oristà* i *Castell de Tornamira*, pp. 886-894.

8. ABADAL, RAMON D', *Un gran comte de Barcelona preterit Guifred-Borrell 897-911*, a "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad", n.º 5 (1964), pp. 83-130 i reproduït també al recull *Dels visigots als catalans*, 1 (Barcelona 1969), pp. 323-362, on fa esment d'aquest document a les planes 96 i 333-334, respectivament, sense cap reserva sobre la seva autenticitat.

fiquin en ella, terres per al llibres i vestits de l'església, la coma del molí de sota l'església, una feixa prop del cementiri i un camp i solar. Fora d'aquest conjunt de béns, que sembla formar un bloc més o menys compacte entorn de l'església, li dóna també terres prop Santa Creu de Joglars i Sant Grau i a Palafolls. Tot això el comte ho dóna sota la potestat i reverència del bisbe de Vic, Idalguer, i del sacerdot Oriol i dels seus successors en l'església d'Olost.

Junt amb el comte fan donació de tot el que tenen prop l'església d'Olost i davant les portes de Sant Joan, Ellemar, que s'intitula *miles et judex*, i els germans Oliba i Dacó. Acaba el document amb una nova delimitació de tot el que s'ha donat, reiteració de límits, —molt sospitosa de la finalitat que perseguia el falsejador—, seguida dels clàssics anatemes contra el infractors i de les firmes dels participants.

D'aquest document, que transcriurem tot seguit, se'n conserven dues còpies antigues, que intitulem l'A i la B, i una de moderna, del segle XVIII, feta sobre la còpia B.

La còpia A, que creiem més moderna que la còpia B, es guarda al volum primer de l'Episcopologi del calaix 9, doc. 25. Antigament aquest document tenia el número 1 del calaix 6, però va treure's d'aquí a principis del segle XIX en fer-se la recopil·lació dels volums de l'Episcopologi. Aquesta còpia diu ésser feta pel sacerdot Bernat de Vilar, el 23 d'abril del 1244, sobre una còpia anterior que es diu feta pel sacerdot Bernat el dia 1 de març de 1175. Diu així el document: «*Bernardus, sacerdotis, qui hoc fideliter transtulit, kalendas marcii anno Domini M C LXX V, die et anno quo supra.*

Bernardi de Vilario, sacerdotis signum, qui hoc fideliter transtulit VIII kalendas madii, anno Domini M CC XL IIII, die et anno quod supra s.s.»

El fet que el copista Bernat de Vilar consignés els anys de la pretesa còpia anterior per les xifres del mil·lèsim i no pel sincronisme del rei francès Lluís el jove com li pertocava i aleshores era encara pràctica comú, ja ens posa sobre la sospita de sí la seva afirmació és verídica o no.

La lletra d'aquesta còpia és força borrosa i a vegades de difícil

lectura per la mala qualitat de la tinta emprada, però és lletra del segle XIII i no deixa cap mena de dubte que és obra del sacerdot Bernat de Vilar i del 1244.

La còpia B es guarda ara al calaix 6, doc. 2129, on s'hi ha traslladat modernament, però procedeix del calaix 27 del mateix Arxiu Capitular, titulat calaix «Comú», on tenia el número 29 d'un plec de documents dit «Actes d'Olost». La seva procedència queda igualment registrada en el manual de resum de pergamins del mateix calaix, titulat igualment «Comú», on hi ha la còpia o transcripció del segle XVIII als folis 260-261.

Aquesta còpia fou feta pel sacerdot Berenguer el 22 de novembre del 1204 i no diu d'on l'ha tret, més aviat sembla donar a entendre que ha tingut davant seu l'original car copia moltes de les signatures del document amb lletres grosses i estrafetes, com si imités les originals.

Diu així al seu final: *«Berengarius sacerdos qui hoc fideliter transtulit X kalendas decembris anno Domini M CC IIII, die et anno quo supra»*.

Al lloc del pergami, amb lletres diferents que van del segle XIV al XVI, es llegeix: *«Comú Olost. Actes autentichs. - Ista instrumenta faciunt per capellaniam de Olost. - Alium translatum reperitur in libro Regum de ista Karta. - Fundatió y dotatió de la iglesia de Sta. Maria de Olost, feta per Wifredo, Compta de Barcelona»*.

La transcripció que en donem aquí es basa en la còpia B, la més perfecta i llegible, anotant quan convingui les variants de lectura amb la còpia A a peu de plana.

Textus evangelice narrat ut quicumque vult evadere eternum supplicium cogitet qualiter ante Deum possit invenire remedium. Idcirco in Dei nomine. Ego Guifredus, comes et marchio, dono atque in presenti corporaliter trado domino Deo et beate Marie Holostense, quam ecclesiam ego edificavi, que per plurimorum annorum spatia a paganis extiterat destructa et nuper superna pietate adtribuente a nobis est quiete, et est in comitatu Ausona, in locum qui dicitur Holosti. Et dono ibi atque in presenti corporaliter trado eidem ecclesie cum suis presbiteris qui in presenti vel futuri ibi sunt offerendi ministerium Ihesu Christi, totas ipsas meas proprietates quas ego habeo et in dominium teneo in circuito prefate ecclesie: videlicet ipsum stadium subtus ipsam ecclesiam cum terris ac vineis, cultis vel heremis, ortis, ortalibus, paschuis et garricis, cum omni genera arborum qui infra sunt vel

erunt, cum molendinis et omnibus usibilibus suis sive cum exitis vel regressis earum, et est hoc totum alodium bene francum. Et dono in circuitu prefate ecclesie cimiterii triginta passa, sicut auctoritas commemorat, in honore Dei et eius Genitricis nec non et omnium sanctarum animarum fidelium vivorum hac defunctorum. Et dono ibi sacraria in dicto meo alodio in circuitu predictae ecclesie, sub tali ratione ut quisquis parrochianis eiusdem ecclesie domum ibi edificaverit, teneat eam et habeat sub potestate et fidelitate prefate ecclesie suisque sacerdotibus presentibus et futuris, cum censu annuatim de una candela propter vigiliam ipsius altari ad proprietatem et servicium ipsius ecclesie: scilicet de unamquemque domum sive inferius quam de superque suam intratam vel exitam habeat. Et dono atque in presenti corporaliter ibi trado et hostendo ad partem et proprietatem librorum dicte ecclesie vel vestimentorum, vel ad opus ipsa sancta santuaria propria ipsius altare beate Marie ipsam partem quam modo corporaliter trado et hostendo de dictis meis alodiis sine ulla diminutione: videlicet totam cumbam subtus ipsam ecclesiam de ipso molendino usque in torrente de Ramno presbitero et totos ipsos ortales et ipsum chomelark de dicta cumba usque in via publica, campum de Eulosa et ipsa fascia terre subtus ecclesia justa cimiterii, et de super ipsam ecclesiam partem assignatam ipsius campi, quasi medietas, et de super ipsum campum totum solanum usque in ipsa strata de serra et de ipsos Urriols usque in ipsa Eulosa. Hoc totum cum suis arboribus qui infra sunt vel erunt fructibus vel infructibus. Et si aliquid in hoc minuatam fuerit per ignoranciam vel neglegentiam, fiat de dicta opera medietate per omnibus locis de totis dictis meis alodiis sive in cultis quam in heremis, tam in plantatum quam a plantare sive in omni re que dici vel nominari possit, et nullo modo hoc non possit minuere vel alienare nec in alium transmutare. Et dono ibi totum ipsum meum alodium quem habeo iusta Ste. Crucis et affinatam in strata de domum Sti. Geralli et in Palafols, a circui in torrente Morgonio et in strata vel ecclesia Ste. Crucis, et ipsa terra et vineas supra rivo de Luzanes. Et ego Hellemarus, miles et iudex, atque Oliba et Dacho, fratres, donamus eiusdem ecclesie cum suis sacerdotibus presentibus et futuris totas ipsas nostras proprietates quas habemus in circuitu prefate ecclesie per vocem dicti Guifredi comiti, alodium suum francum: videlicet domos et hortos ante januas Sti. Johannis, et campum de Eulosa cum intratibus et exitibus. Trado enim ipsam ecclesiam ego prefatus Guifredus chomes, cum predictis rebis et facultatibus meis, sub potestate et reverencia antistite Ausones Idelchero suorumque successorum necnon et Oriolus sacer sepe dicte ecclesie suorumque successorum unus post alius usque in finem seculi, propter remedium animarum genitorum nostrorum sive pro anima mea necnon et omnium fidelium vivorum ac defunctorum. Et affinatu hoc totum prenommatum ab oriente in rivo de Ormolins, et a meridie ascendit per fontem Pedrosam vel per torrentem qui discurrit infra Graner et Eulosa, ab occiduo in strata vel serra, a circui descendit per Urriols, sicut discurrit torrente de Ramno, presbitero, in rivo de Ormolins. Quantum istas IIII affrontationes includunt, sic donamus nos omnes in integrum per alodium bene francum ad iam dictam ecclesiam sicut superius dictum est. Quod si nos donatores vel alicuius persone humano genere qui contra hanc donacionem venerit ad inrumpendum, nil ei valeat, sed iram Ihesu Christi et eius Geni-

tricus super eum veniat et a predictis pontificibus et sacerdotibus excommunicatus fiat et cum sacrilegos in profundum inferni cum Iuda Scariotis sine fine deveniat. Et insuper ista scriptura donacionis nostre firma permaneat sine fine in secula seculorum.

Facta est hanc donationemz X kalendas ianuarii, sub anno incarnationis Ihesu Christi Domini nostri D CCCC VIII^{aa}, sub anno XII regnante Karulo rege, filio Leoviciab, post discessum Otoniac regis. S+m. Vuifredus^a comes, ss. S+m Oliba. S+m Dacho. Idelcherus^a Ausonensis Episcopus ss. Ellemarus, miles et iudex ss. Oriolus presbiter ss. S+m Dalmacio. S+m Isarnus. S+m Giscafredus. S+m Bonefilius. S+m Gomballus. S+m Girbertus. S+m Beremundus.

Girmundus Gocelmus^a qui hanc cartam donacionis scripsi, ss. et sub die et anno quod supra.

*acomes bOlostensi cOmit. A dOmit. A eac fquoad gexitum
hmihi laliam ldiminucionem kcomelar lneglentiam llullo
maffrontat nad usque oMongoram pEllemarus qdomini romnes
sAusonense tmeorum uaffrontat vUrmiliis wPodiosam xac suc-
cessoribus ymee zhec carta donacionis aanonno abLudovici acOtonis
adGuifredus aIdelcherius aqFa dos personatges de Girmundus iGocel-
mus. Per A el notari és Gocelmus.*

Criterionis de falsedat

Si es tenen un mínim de coneixements sobre les escriptures del segle X, una lectura detinguda del document revela tot seguit que es tracta d'un document xocant, sospitós i massa detallat per l'època en què pretén ésser redactat, però els criteris de falsedat, si hom es fixa només en la part essencial de l'escriptura no són tan diafans com en altres falsificacions. Cal reconèixer en primer lloc que el falsari, fos el sacerdot Bernat del que es diu que en feu una còpia el 1175 o el sacerdot Berenguer que feu la del 1204 o segurament algun altre escriptor desconegut, era una persona hàbil que coneixia bé el llatí de l'època i que tingué davant seu un o varis documents per a copiar fòrmules, noms, sistema de datació i fins per imitar les signatures o rúbriques que apareixen a la còpia B.

De fet aquest document fou acceptat com autèntic, sense reserves, per l'erudit Joan Lluís de Montcada⁹ des de mitjan del segle

9. *Episcopologio de Vich*, vol. I, editat a Vic el 1891, pp. 114 i 115.

XVII, després ho fou per Enrique Flórez¹⁰ i modernament ho ha estat per altres autors, en particular per Ramon d'Abadal.¹¹ Això sol ja és una garantia que el document no és una falsificació barroera sinó una composició astuta, molt ben ambientada en l'aspecte històric i circumstancial del país. En ell coincideixen els principals elements bàsics: el *donant o dotador*, el comte Guifré II, que succeí al seu pare Guifré I el Pilós el 897 i que governà fins a la seva mort el 911, per bé que creiem probable que el falsificador es referís al comte Guifré I, que dugué a terme la pacificació i restauració del país, car segons ha precisat Abadal el comte Guifré II o Guifré Borrell fou durant molts segles preterit per la historiografia; el *bisbe Idalquer*, a qui va dirigida en últim terme la donació, que regí la diòcesi osonenca entre els anys 902 i 914 del que se sap que consagrà i endegà l'església veïna de Santa Maria de Lluçà el 905, la de Manlleu el 906 i la de Sant Julià de Vilatorrada en data desconeguda; i, sobretot, el *sistema de datació*, element molt important per a la seva credibilitat, que el fa correctament pel mil·lèssim i el sincronisme del rei francès: *sub anno XII regnante Karulo rege, filio Ludovici, post discessu Otonis regis*; fòrmula de datació que trobem en altres documents coetanis tan de Vic com de fora de Vic.¹² També podem dir que el document s'inscriu en una època de restauració i endegament del país en el que els comtes hi prengueren part activa, per bé que sigui aquest l'únic document que faci referència a una acció tan directa del comte a les contrades osonenques, tret del famós privilegi del rei Odó del 889-890.

Fora d'aquestes coincidències bàsiques, que han assegurat fins ara la credibilitat del document, els criteris negatius són també de molt pes: algunes fòrmules, la menció de *alodium bene francum*, les reiteracions en les delimitacions, el topònims emprats per a fer les delimitacions, l'esment d'una sagrera de trenta passes i els drets sobre les persones que hi han de fer cases amb entrades

10. *España Sagrada*, tomo 28 (Madrid 1774), on no feu res més que copiar i extractar a Montcada.

11. Abadal en parlà en primer lloc a *Els primers comtes catalans*, de la sèrie "Biografies catalanes" I (Barcelona 1958) pp. 77 i 111, i després al treball citat a la nota 8.

12. Arx. Cap. Vic, cal. 6, docs. 208 i 2180 i cal. 9, Episc. I, docs. 30 i 35. Vegeu també E. FLOREZ, *España Sagrada*, 28, p. 357.

tan a dalt com a baix, el títol de *miles o milix* que es dóna el jutge Eldemar i firmes com les dels testimonis Gombau i Bermon, són, entre altres, noms, personatges i institucions que no apareixen fins els segles XI i XII. El primer Eldemar, levita, que surt en la documentació vigatana és el germà de Sesmon d'Oló, fill de Guiniguís Mascaró, vescomte de Girona, que morí vers el 990. Els sacerdots Oliba i Dacó, semblen ésser una trasposició dels Oliba i Miró, també germans sacerdots, que veurem en el document de 1034, etc.

El segon document, que presentem també com a fals, un pretingut testament del 28 de març del 1034, sembla donar-nos la clau del fet que podia motivar la falsificació de l'anterior document. Es guarda també al calaix 6, doc. número 7 i són tantes les seves coincidències amb l'anterior, en la delimitació del béns donats, en els noms dels clergues germans Oliba i Miró, en l'esment del prevere Ramno, que donà el nom a un torrent, transformat en capbreus posteriors en el torrent de Ram o de Coll-de-Ram, i sobre tot en la toponímia, a lous donats pels llibres i vestiments de l'església, etc., que és impossible pensar que el que va fer un document desconeixia l'altre. Més aviat creiem que tots foren falsificats per una mateixa finalitat, la d'assegurar uns títols a l'església d'Olost i al seu clergat per a reclamar uns a lous concrets.

L'autor d'aquest testament o de la seva còpia és un tal *Renallus* que per la seva manera de datar, per l'any 36 del rei francès Felip el jove, com a sincronisme de l'any 1206, revela posseir una certa cultura, però que fa servir un sistema de datació desferrat, car des del 1180 s'havia abandonat la pràctica de datació pels reis francesos, que si bé s'allarga en alguns documents fins als volts del 1190, mai hem vist aplicat a principis del segle XIII. Aquesta erudició i la justificació que dóna al final del document de la raó pel qual l'ha fet són indicis clars de la credibilitat que volia donar a la seva falsificació.

Diu Renall que ha fet aquesta còpia el 23 de desembre de 1206 o any 26 del rei Felip el jove, i que ho feu perquè quan es va incendiar la casa d'Olost, el dia de Sant Joan de l'any tercer del rei Felip del jove (1183) —el qual incendi es va poder apagar per haver-hi molta gent congregada per a celebrar la festa de Sant

Joan—, es varen destruir moltes coses i documents, però per voluntat de Déu, una pedra de la paret va caure sobre les cartes o pergamins i aquests no es varen cremar del tot, sinó que varen quedar tacats. Aquesta justificació basada en un incendi, que podia haver estat real, explicaria que amb l'excusa de refer uns documents, que aleshores es devien perdre, es falsifiquessin uns anys més tard nous documents per avalar els drets que tenia l'església i dels que n'havia perdut els títols de possessió.

Diu així aquest document:

*In Dei nomine. Ego Sendredus, sacerdos Ste. Marie Olostensis, dum adhuc favente Deo bene sum sanus et mea loquela plena et memoria integra. Prop-
terea cupio et desidero vos filii mei hereditare Olbane atque Mirone, fratres,
clerici, de rebus meis bonis mobilibus et immobilibus pro omni vestre porcio-
ni, per huc firmamentum scripture. In primis dono vobis totum mansum
quem vocant de Olost, alodium taschale Ste. Marie Olostensis, cum domos
et curtes et vasculis maioris et minoris, ortis, ortalibus, terris ac vineis et
arboribus diversis generibus, fontis et aquis, paschuis et aliis edificis, cultis
vel eremis et quolumbariis atque molendinis cum illorum capud aquis et
glevariis et pedregariis. Affrontat namque iam dictum alodium taschale Ste.
Marie: de oriente in medio rivo de Ornoninos sive in alio alodio dicte eccle-
sie, de meridie simul in Mirambel vel in torrente qui discurrit de fontem
Podiosam sive in via publica vel in Eulosa, in ipso alodio dicte ecclesie; de
occiduo affinat in ipsa estrata vel serra de Albedano, a parte vero circui
affinat in alodio cenobio Rivipollensi in ipso torrente qui discurrit suptus
domos Othgarti de Gadeli usque in via publica, et pervenit per ipsa via in
manso Ramno presbitero vel in ipso torrente qui inde discurrit et pervenit
in dicto rivo de Ornolins. Totum iam dictum alodium taschale eiusdem eccle-
sie dono vobis, tali videlicet ordine ut reddatis omnibus annis ad ipsius
opere libros eiusdem ecclesie tascham fideliter de pane sicut et vini, sicut
est assignatum et fixuratum pro omnibus locis infra dictos terminos, scilicet,
de ipsa via publica sicut pervenit ad ipsa Rocheta per ripam grossam et
transit in sursum in torrente Ramno presbitero et pervenit in rivo Ornoninos
et descendit in plano suptus Torra-milans, unde transmeat rego et aqua de
molendino, et pervenit ad ipso palet et in dicto rivo Ornolins, et pervenit
in torrente qui ascendit per fontem Podiosam vel in alio torrente qui per-
venit in via publica iam dicta justa campum de Eulosa. Et supra ipsa eccle-
sia sicut est assignatum et fitatum per medium ipsum campum de ipsos
sacrarios dicte ecclesie pervenit in junientis torrente qui discurrit per Urriols,
hoc totum supra dictas fitas usque in serra de Albedano vel ab ipso torrente
de Urriols usque in via missadera de Kabanés. Sicut dictos terminos includunt
est taschale ipsius opere libros. Et addo vobis totos ipsos plantarios de ipsos
alodios iam dicte ecclesie Ste. Marie quem admodum scripture episcopale
resonat, unde ego illum adquisivi, videlicet ipsum campum de Mirambel et*

ipsas pecias terre que sunt infra Comporato et manso Othgarii de Gazel et ipsas vineas et terras de Kasteleto cum omnibus edificiis suis, et ipsa peciola vinee qui dicunt Rocheta et ipsa pecia suptus cumba unde transit reger molendini nostre, hoc est de ipsos plantarios quem ego adquisivi. Et addo vobis Olibane atque Mirone ipsum meum alodium quem vocant campum de Olost, quem ego emi de Guadamir et de suo fratre cum suis terminis de ipsa serra de Podio rubeo descendit in via publica et addo vobis ipsa mea vinea et terra de Camporato, sup tali videlicet reservacione quod predictas vineas de Kampo rato et predictum campum de Olost semper stabiatis et opservetis et vestris post vos, unde ipsum ospicium qui est ante januam domus quod vobis dono sic custodiatis ad peregrinos et egenos hospitali de res qui necessaria et opus fuerint et partem mercedis ibidem accipiatis et vos et posteritati vestre qui hoc totum bene opservaverit. Tamen desuper hoc reservo ut Ermetrutis femina, mater vestra, teneat et possideat prefata omnia in vita sua, post suum discessum vobis remaneat. Tamen vos et vestris post vos fideliter reddatis de iam dictos alodios tascham de pane et vino per singulos annos ad iam dicta ecclesia Ste. Marie Olostense in sua sanctuararia vel libros aut ornamenta in quale ab ipso clerici melius visum sit, et dono vobis ipsas tres pecias terre quod Guifredus Karabaca dimisit ad iam dicte Ste. Marie, et ipsa vinea de iam dicte ecclesie ad ipsos iunients suptus Vulpieres vobis dimitto, et ipsum mansum de Vulpieres cultum et eremum dimitto Guifredo monacho, filio meo, tali racione ut tibi Olibane atque Mirone teneatis et laboretis per eum et donetis ei quartam partem panis et vini, et sic de meo jure in vestrum trado, hoc totum sicut superius dictum est ad fidelitatem dicte ecclesie suorumque sacerdotum ut sit Deus mediator inter me et vos in secula seculorum.

Facta ista donacione V kalendas aprilis anno III regni Enrici regis. Ego Sendredus sacer, donator qui ista donacione feci, scripsi et firmavi et sub ss. et testes firmare rogavi. Guitardus sacer. Godemarus sacer ss. Petrus sacer ss. Raimundus sacer. Sendredus sacerdos qui hoc scripsit die et anno et sub ss. die et anno prefixo.

Renallus sacerdos qui hoc fideliter transtulit X kalendas januarii anno Domini M CC VI, regni regis Filippi junior XXVI annos et literas supra positas in XI linea et in XVII, die et anno quod supra; verum est quia ignis comprehendit et ardebit domum de kasa de Olost et res multas et kartas et fuit voluntas Dei quod super venit unum lapidem de pariete super kartas et non fuerunt arsas de totum set fuerunt machulosas multas de ipsas kartas, et hoc fuit die Sti. Johannis et ad ipsum ignem accidere venit in occursum multitudinem gencium tam de ista parrochina quam de alias qui inventi fuerint ibi in honore Sti. Johannis, in tercio anno regnante dicti Regis Filippi iunioris.

Tot el to del document, la repetició i insistència en les delimitacions, la singularitat de la deixa d'aquest sacerdot casat als seus fills, la comparació dels llocs citats i altres coincidències

amb la dotació del comte Guifré ens porten a creure que si no fou el mateix falsificador l'autor dels dos documents, almenys es redactaren ambdós amb la mateixa finalitat, documentar la possessió d'uns alous concrets a l'església d'Olost.

Confirmen aquestes sospites dos altres documents, aquests autèntics, on hi consten els béns de l'església d'Olost. El primer s'intitula *Hoc est breve census et usaticos et expletos qui erunt ad Capellanus ecclesie Ste. Marie de Olost pro ipsa ecclesia de Olost*, redactat el 1199¹³ i el segon un *Capbreu o levador dels censos parts de splets que la rectoria de Sta. Maria de Olost e son rector pren e ha acostumat de pendre*, redactat vers el 1450.¹⁴

En el primer document hi surten exactament els mateixos indrets que el document de dotació del comte Guifré donà a l'església d'Olost i gairebé amb el mateixos mots, a l'igual com ho expressa l'anterior testament, és a dir el mas Olosa o Eulosa, el camp que hi ha junt al cementiri i que va *justa ipsum Comelar in capud de ipsa comba*, el riu d'Ornolins, l'esment concret de la part assignada al llibres de l'església, l'honor de Santa Creu que hi ha vers Sant Grau, l'esment de Palafols, que aquí surt com un personatge que té les cases del mas Reixac, etc. Són masses les coincidències per no pensar que el redactor de la falsa dotació coneixia aquest document que es va redactar el 1199 o a l'inversa si aquella fos anterior a aquest capbreu.

El mateix pot dir-se del segon capbreu del béns de l'església d'Olost del segle XV, quan ja s'havien fusionat els drets de l'antic *capellà* o canonge que tenia el domini superior de l'església d'Olost amb els del *rector* o sacerdot que tenia la cura d'ànimes. Els béns inventariats són els mateixos que en els anteriors documents. Cal remarcar que aquest capbreu parla d'una consagració de l'església d'Olost, feta pel bisbe de Vic i els seus canonges a finals del segle XI, en temps del senyor Bernat Guillem d'Olost, fins ara

13. Arx. Cap. Vic, cal. 27, on n'hi ha una còpia del segle XIX al registre "Comú", fols. 268-269. El document acaba *Anno Domini 1199 calendis aprilis Arnaldus sacerdos qui hoc scripsit*, però la còpia transcrita ho era d'una altra còpia signada per *Raymundus sacerdos de Sancto Andrea qui hec fideliter transtulit anno Domini 1214, quarto nonas maii*.

14. Arx. Par. Olost, petit manual, en 4º, de tretze fols i coberta de pergami amb el títol "Llevador de les rendes de la Rectoria d'Olost".

desconeguda¹⁵ i també que en ell s'enregistren llargament els drets que el rector deu percebre sobre els habitants de la sagrera d'Olost, tema que com hem vist s'especifica bé en la suposada dotació de l'any 909.

Tot això ens porta a suposar que la dotació del comte Guifré es va redactar com a dates extremes entre els anys 1175 i 1204, potser per algun dels que es diuen copistes del document, i que el testament del sacerdot Sendred devia fabricar-se vers el 1206. Una altra qüestió pendent és la de saber si els redactors d'aquests documents falsos o adulterats tenien davant seu a l'hora de la seva redacció algun document original que parlés d'una antiga dotació del comte Guifré a Olost, però fins al moment aquest document no ha aparegut ni s'en tenen indicis per cap altra banda. L'habilitat dels falsejadors, com veurem pel primer dels documents de Serradellops, era prou gran per a aplicar a Olost circumstàncies històriques d'altres indrets, per tant fins que no surti el document o notícia que permeti d'assegurar que hi ha un nucli central històric, adulterat per raons de conveniències pràctiques a finals del segle XII o principis del XIII, creiem que és molt exposat de donar credibilitat i de servir-se d'aquests documents.

L'alou del Toneu i de Serradellops

Els dos falsos restants del lot que hem convingut en denominar «falsos d'Olost» fan referència al preterit castell del Toneu o Tolneu i a la sufragània de Sant Salvador de Serradellops, dos llocs avui dia pràcticament oblidats però que tingueren el seu paper important en la primitiva restauració del país.

Sant Salvador, que fou durant segles una sufragània d'Olost, és avui dia una petita església romànica, sense cap atribució ni categoria parroquial, que l'any 1878 fou unida la nova parròquia

15. Arx. Par. Olost. "Llevador de les rendes", fol. 10. La reedificació i consagració de l'església d'Olost es faria entre el 1064 i el 1117. El 1064 el senyor Pere Bernat d'Olost en el seu testament llegà quatre modis de vi *ad opera Sta. Maria de Olost* i el 1117 féu el testament Bernat Guillem d'Olost que assistí a la dedicació i féu donacions a l'església amb aquest motiu. (Arx. Cap. Vic, cal 6, doc. 1442 i Arx. Diocesà Vic, *Cartulari de la sagristia de l'Estany*, doc. 97, fol. 41 vº).

de Sant Jaume d'Alboquers, creada sobre una antiga sufragània de Santa Eulàlia de Riuprimer. Es troba en un punt dominant de la serralada que separa la Plana de Vic del Lluçanès, passat Casamiquela i no lluny de la carretera de Vic a Oristà. L'església s'aixeca enfront del mas Santsalvador, amb el que forma un petit barri i guarda de les seves atribucions antigues una antiga pica baptismal del segle XII i el cementiri on avui dia s'enterren només els habitants del mas Santsalvador.¹⁶

El castell del Toneu, de vida efimera, es trobava vers la part nord de l'antiga demarcació de Serradellops, en els fondals per on s'escorren els torrents de Santa Olarieta i de la Font Salada, en un petit puig sobre els actuals masos Toneu i Prat del Toneu. La seva història és reduïda a tres o quatre documents del segle XI pels que consta que pertanyia a la família Balsareny i que el 1045 Bernat Guifré de Balsareny el va llegar al seu germà Guillem de Balsareny, aleshores ardiaca de seu vigatana.¹⁷

La raó d'aquestes falsificacions cal cercar-la en la creació fictícia d'uns títols per part de l'església de Vic per a assegurar-se la possessió d'una sèrie de masos situats prop l'església de Sant Salvador i el castell del Toneu que el 1074 foren llegats a l'església vigatana pel bisbe Guillem de Balsareny, amb un document o testament on no s'especificava clarament el contingut de la donació, com més tard exposarem. De fet per altres documents autèntics se sap que l'església vigatana posseïa alguns dels masos que mencionen els documents falsificats.¹⁸

Les falsificacions es feren, com les anteriors, els darrers anys del segle XII o primers del XIII, sense però que trobem cap connexió històrica entre ambdues falsificacions. Gràcies a l'ordenació cronològica de la sèrie documental del calaix 6 podem veure cla-

16. Publicarem una nota monogràfica sobre aquesta església al "Full Diocesà" de Vic-Solsona, del 28-IX-1975, any 69, n.º 8883.

17. Arx. Cap. Vic, cal. 9, Episc. 2, doc. 46, on diu el testament: *et ipsum castrum de Tolmeo cum ipso alodio qui ibidem est remaneat ad Guillelmum fratri meo*. Vegeu també una nota sobre el castell del Toneu a *Els castells catalans*, vol. IV, p. 1040.

18. Arx. Cap. Vic, original al cal. 6, doc. 1460 i dues còpies, una del 1228 al cal. 6, doc. 2176 i l'altre del 230 al cal. 9, Episcop. 2, doc. 63. Es tracta d'un document del 21 de maig del 1065 pel qual el bisbe Guillem de Balsareny dona a Adalbert i a Guerau un mas amb les seves pertinençes situat al comtat d'Osona, al terme del castell d'Oristà i en la parròquia de Sant Salvador de Serradellops al lloc dit *ad ipso Soler*. Totes aquestes còpies fetes pels mateixos anys que es feien aquestes falsificacions fan pensar que aquest document seria copiat per ésser utilitzat en la reclamació de béns o reestructuració que devien ésser causa de la confecció d'aquests falsos.

rament la tècnica de falsificació seguida pel que va redactar el primer document de l'any 977 referent a la possessió del mas Santsalvador. Els dos documents, l'original que serví per fer la falsificació i el falsificat, tenen ambdós la mateixa data del 27 de juny del 977, i són els pergamins números 765 i 766 del fons esmentat. El redactor del segon document es limità a copiar exactament el formulari del primer document i fins els noms, datació i testimonis, donant però als seus actors la filiació que a n'ell li convenia.

La disposició que donem dels dos textos en dues columnes ens permetrà d'adonar-nos tot seguit de la seva tècnica i de les modificacions que hi introduí.

In nomine Domini. Ego Guifredus manifestum enim quia placuit animis meis et placet adque convenit nulla quoque gentis imperio nec suadentis ingenio, sed propria et exponentanea hoc elegit mihi cum bona voluntas, ut cartam fecissem ad domum Sti. Petri sedis vico osonensis de omnem alodem meum quod abeo in comitatu Osona, in valle Merlense, in loquum que vocant Malledanus,

id est casas in curte, in casalibus, in ortis, in hortalibus, in terras cultas et eremas, in vineis, in arboribus,

ut possim ante Domini invenire remedium; qui mihi advenit hec omnia de comparacione.

In nomine Domini. Ego Guifredus de Balciaren miles manifestum enim quia placuit animis meis et placet adque convenit nulla quoque gentis imperio nec suadentis ingenio, sed propria et spontanea hoc elegit mihi cum bona voluntas, ut cartam fecissem ad domum Sti. Petri sedis vico ausonensis de omne alode meum que habeo in comitatu Osona ad Serra de Lupis, mansum videlicet in quo habitat Sendredus de Sto. Salvatore, qui est ante ecclesiam Sti. Salvatoris, qui vero mansus reddit mihi quartum et braciaticum annone de omni sua laboracione que ibi laborabit de culto et heremo, et I paria pro censu, et est meum alodium francum cum casas cum curtibus et cellariis, ortis et ortalibus et casalibus, et cum hominibus et feminis, terras cultas et heremas, cum pratis, pascuis, deveysiis, cum vineis et arboribus, vieductibus et reductibus, pratis et garricis, hoc totum sicut melius tenui et possedi, sine vinculo et servicio alicuius viventis, sic dono canonicis Sti. Petri ut possim ante Domini invenire remedium; qui mihi adventit per comparacionem sive per donacione de comite qui hoc habuit posquam

Qui infrontant ista omnia quod superius resonat: de oriente in ipso eremo, de meridie in torrente qui per imber ducit aqua, et de occiduo in allodia Lienza vel filiis suis, et de cerci in alode Sti. Petri.

Quantum infra istas infrontationes includunt sic dono et trado omnem alodem meum ad domum St. Petri cum exio vel regresio suo propter remedium anime mee.

In tale conventum quod ego donator aud unus de posteritatis mee teneamus et possideamus omnibus diebus vite nostre, et ipsa tascha donare faciamus ad domum Sti. Petri per singulos annos, et est manifestum.

Quod si ego donator aud aliquis ullus omo qui ista donacionis de domum Sti. Petri venerit per inrumpendum non valeat vindicare sed cum Iuda Scharioht porcionem accipiat in infernum et Stum. Petrum abeat contrarium, et in antea ista donacio firmis permaneat omni tempore.

Facta donacionis V kalendas Julii, in sede Vico, anno XXIII regnante Leutarius rex.

S+m Unifredus qui istam donacionem feci et firmavi et firmare rogavi. S+m Eizzo.

S+m Saboridus S+m Ermemirus. Speraindeo presbiter qui hec scripsi et ss. die et anno quod supra.

hec transfuit in manu cristianorum Dei. Qui affrontant ista omnia quod superius resonat: de oriente ultra stratam publicam in Mulnells, et de meridie in torrente qui est ultra Puig peniad sive in Carauls, et de occiduo in Toloneu, et de circio in Sto. Genesio de ipsa Devesa.

Quantum infra istas afrontationes includunt sic dono et trado per alodium franchum ad domum Sti. Petri cum exio vel regressio suo propter remedium anime mee sine ullo retentu.

Quod si ego donatur aut aliquis ullus homo qui ista donacione de domum Sti. Petri venerit ad inrumpendum non valeat vindicare set cum Iuda Scharioht porcionem accipiat in infernum et Stum. Petrum habeat contrarium, et in antea ista donacionis firmisque permaneat omni tempore.

Facta ista donacio V kalendas julii, in sede Vico, anno XXIII regnante Leutarius rex.

S+m Guifredus qui istam donacionem fecit et firmavit et firmare rogavi. S+m Eizzo de Luciano.

S+m Saboridus de Olost S+m Ermemirus Sendre.

Speraindeo presbiter qui hoc scripsit et ss. die et anno quo supra.

L'autenticitat del primer document no presenta cap mena de dubte, és un original del 27 de juny del 977 pel que un tal Guifré fa donació a la catedral de Vic d'unes terres que té per compra a la Vall de Merlès, al lloc dit *Malledanus*. Els caràcters externs del document, així com la lletra, un xic esvaïda pel temps, són els d'un document del segle X, de 210×115 mm. El notari Es-

perandeu que redactà el document és també conegut per altres documents de l'època; és el mateix que va escriure el 988 el testament del noble Sunifré de Lluçà.¹⁹

La mateixa autenticitat del primer document posa fora de dubte la falsetat del segon. Aquí el donador es converteix en un Guifré de Balsareny que dóna a Sant Pere de Vic el mas Sant-salvador, situat prop l'església de Sant Salvador de Serradellops, amb un cens determinat i unes delimitacions ben concretes. El que va redactar el document es va servir de tot el formulari que va poder del primer o original, pulint només en algun cas el llatí, i convertint els testimonis en un Eizo de Lluçà, un Saborit d'Olost i un Ermemir Sendre, cosa que ha fet d'aquests personatges les primeres fites conegudes d'aquests antics llinatges i que caldrà esmenar davant la falsetat del document. La datació és copiada literalment i per tant no ofereix cap dificultat.

Els criteris externs del document posen clarament de relleu la seva falsetat: és un petit pergami de 235×114 mm., amb lletra de finals del segle XII o principis del XIII, que en alguns moments vol aparentar cert arcaisme, però que trasllueix l'època tardana de la seva composició.

* * *

Íntimament relacionat amb el document anterior n'hi ha un altre, que pretén ésser redactat el 7 de juliol del 1051, que adjudica a l'església de Vic el castell del Toneu i els masos Puig, Sant-salvador, Soler, Solà, Olzines i part del mas Plans, situats en la que seria l'antiga demarcació del castell del Toneu i parròquia de Sant Salvador de Serradellops i part en les parròquies veïnes. L'autor de la donació és el clergue Guillem de Balsareny, el que més tard serà bisbe de Vic i que va posseir realment aquests aous i els va llegar a l'església de Vic.

Guillem de Balsareny era fill de Guifré de Balsareny, el pretingut donador del document anterior, i va heretar el castell del Toneu el 1045 del seu germà Bernat Guifré de Balsareny. El que no va tenir present el falsificador d'aquest document és que l'any

19. Arr. Cap. Vic, cal. 6, doc. 868.

1051 en Guillem de Balsareny ja era bisbe de Vic i per tant que no podia titular-se simplement clergue.

Guillem de Balsareny va ésser ofert a l'església de Vic pels seus pares Guifré de Balsareny i Emma Ingilberga el 23 d'octubre del 1032 amb una dotació que comprenia terres i masos a Balsareny, Castellnou, Gaià i Vilalambert, on radicaven els béns patrimonials dels Balsareny.²⁰ Tot seguit el bisbe Oliba, que era parent seu, li va donar possessió de l'ardiaconat de Vic, juntament amb el castell i terme de l'Espelt, a la comarca d'Òdena²¹ i ja a partir d'aquest moment es firma levita i tot seguit simplement ardiaca, no constant en cap document de l'època el títol de clergue que li dóna el document falsificat.

L'ardiacà Guillem va rebre del seu germà Bernat Guifré, mort sense descendència, el castell del Tolneu i altres béns l'any 1045, i el 1047 succeïa al bisbe i abat Oliba en la mitra osonenca. Va regir la diòcesi fins a la seva mort ocorreguda el dia 11 d'agost del 1076, però dos anys abans de la seva mort va fer testament i es va retirar al monestir de Santa Maria de Ripoll, pressionat sembla pels reformadors gregorians que li posaren escrúpols de consciència per haver obtingut el càrrec episcopal mitjançant el pagament d'un *donum*, cosa que ara era titllada de pecat de simonia.

Abans de retirar-se del bisbat va fer un testament, el 6 de febrer del 1074, pel que llegava a l'església de Vic, entre altres coses: *Ipsum quoque alodium, domos scilicet cum terris et vineis de Rivolato et de Pardinesio et de Tres vigs et de Olost et de Serra de Lupis, confirmo ad opus ipsius canonice que mater mea et fratres mei dimisserunt illud ibi post obitum, solide ab integro.*²²

Segurament per ésser massa genèrica aquesta donació va fabricar-se a l'escripcia de la catedral de Vic aquest nou document que precisava més exactament l'àmbit de la donació dels béns d'Olost i de Serradellops, centrant-los en el castell del Toneu.

20. Arx. Cap. Vic, cal. 9, Episc. 2, doc. 42.

21. Arx. Cap. Vic, cal. 9, Episc. 2, doc. 34.

22. Arx. Cap. Vic, cal. 9, Episc. 2, doc. 66.

Diu així aquest document, que es guarda a l'Arxiu Capitular, calaix 6, doc. 2157, on hi fou recollit modernament del calaix 25, número 5:

In nomine regis eterni. Ego Guillelmus de Balciaren, clericus, nullius quoque gentis imperio nec suadentis ingenio, set propria elegit bona voluntas ut cartam fecissem donationis de meo alodio canonice St. Petri Vici. Per hanc donationis mee scripturam, votive ac potentialiter, pro redemptione anime mee et pro animabus patris mei et matris mee et fratris mei et parentum meorum, dono ei omnem alodium bene francum, castrum scilicet de Tolneuo cum dominicatura et cum alodio qui ibidem est, et ipsum mansum de Podio cum omnibus suis pertinenciis, et ipsum mansum de Solano cum omnibus suis pertinenciis, et ipsum mansum que est prope ecclesiam Sancti Salvatoris de Serra Luporum cum omnibus suis pertinenciis, et ipsum mansum de Solerio cum omnibus suis pertinenciis, et ipsum mansum de Olzines cum omnibus suis pertinenciis et totam meam partem illam mansi de Plans cum omnibus suis pertinenciis. Advenerunt mihi hec omnia per vocem genitoris mei et matris mee et fratris, et illi de aprisione terre quam fecerunt nostri antecessores. Sunt quoque supradicta omnia in comitatu Ausone et in termini de Tolneu sive in parrochia Sti. Salvatoris de Serra Luporum et Sti. Juliani de Sorba et Ste. Marie de Olost et Sti. Andree de Orista; et affrontat ab oriente in honore de Villa tortrella et in terminio castri de Gurbo, a meridie in Gilios et in terminio castri de Orista, ab occiduo in oratorio Ste. Eulalie et in terminio de Orista, a circio in via que transit ante ecclesiola Sti. Genesii de Devesa et in terminio castri de Luciano sive castri de Gurbo. Quantum in omni dicto honori habeo et habere debeo infra hos terminos, dono predictae canonice cum domibus et edificis, cum hominibus et feminis, cum alodiis omnibus et tenedonibus suis, cum pascuis, pratis, silvis et garricis et discursionibus aquarum, cum roquis et montibus, cum vie ductibus et reductibus, cum leudis et cum omnibus que dici vel nominari possunt ad servicium hominum, iuste et iniuste, et cum omnibus adempamentis ad dictum castrum pertinentibus. Sub tali deliberatione ut quamdiu vixero teneam totum hoc per beneficium Sti. Petri et donem inde in mense decembris II porcos canonicales, salvo hoc quod ibi canonice Sti. Petri accipit. Post hobitum vero meum hec omnia supradicta integriter servicio mensis decembris remaneant, et qui voluerit disrumpere in duplo cogatur componere et insuper hoc donum firmi robore optineat omni tempore.

Que est facta nonas juli anno XX regis Henrici. Wilhelmus clericus et canonicus, qui hanc cartam fecit scribere et propriis manibus firmavit firmarique rogavit. S+m Guilibert Fruia. S+m Udalart vicecomes. S+m Guillelmi Honofredi. Adalbertus archidiaconus ss. Guillelmus sacerdos et iudex ss. Bermundus minister qui et canonicus ss. Oliba sacerdos.

Scriptis et hic posuit hec+signum Petrus Hisarnus.

Criteri de falsetat.

Si del primer dels documents de Serradellops o del Toneu no hi ha cap dubte sobre la seva falsetat, a causa de tenir el document sobre el que es va fabricar la falsificació, aquest segon document té també sobrats criteris interns i externs per a tenir-lo per una falsificació.

El seu context històric ens mostrava que de cap manera el bisbe Guillem de Balsareny es podia signar simplement clergue o clergue i canonge el 1051; per altra part el mateix document dóna una prova convincent que el document no es podia redactar abans del 1176. Diu l'escriptura que totes les coses que Guillem de Balsareny dóna a la canònica de Vic han de quedar íntegrament al servei canonical del mes de desembre i això presuposa que ja s'han creat els serveis o prepositures canònics dels diferents mesos de l'any. Aquests serveis o prepositures, a vegades dites també pabordies, eren una divisió que es va fer l'any 1176 de totes les rendes que percebia la canònica vigatana repartides en els dotze mesos de l'any; a cada servei o prepositura se li va assignar un tot de béns amb els quals el seu propòsit, un canonge, havia d'assegurar la manutenció o les porcions canònics de la resta dels canonges el mes que tenia assignat.²³ L'escrivà anònim que va fer aquest document va fer-ho per tant després del 1176. Era però una persona hàbil que tenia conèixença de la documentació vigatana i d'alguns documents de l'època com ho indica la còpia que feu de les signatures de l'ardiaca Adalbert, del sacerdot Oliba i del canonge Bermon o Beremund, personatges tots ells que actuaven a la canònica vigatana vers el 1040. També fa signar en el document al vescomte de Barcelona Udalard, marit de l'antiga comtesa Guisla i per tant cosí de Guillem de Balsareny, i a Guislabert Froia, personatge que trobem sempre en el seguici dels Balsareny. No li faltaven certament documents a l'escrivania de la catedral per a copiar aquestes signatures i també es podia donar el cas que hagués copiat, com en el cas anterior una es-

23. Publica el document de la seva creació J. VILLANUEVA, *Viage literario*, 6 (València 1821), ap. 8, pp. 255-257.

criptura original modificant-la i interpolant-la segons les seves necessitats.

Els caràcters externs del document, com són el tipus de lletra, la menció dels masos i llocs d'afrontacions o límits, en particular l'oratori de Santa Eulàlia, avui mas de Santa Olarieta, i el tipus d'abreviacions que empra, com el sistema idèntic d'abreujar mitjançant una espècie de caragolet els *—us* finals de paraula i el prefixes *con—*, ens porten a una manera d'escriure utilitzat a principis del segle XIII.

* * *

Tenim en resum que el lot dels quatre documents que presentem, que potser havia estat més ampli, és un conjunt de falsificacions fetes totes elles entre finals del segle XII i principis del XIII. Els dos primers ho serien segurament vers el 1205 i els dos darrers vers el 1230, per a documentar per a l'església d'Olost i per al seu canonge-capellà un lot de béns situats prop l'església, i per a la canònica de Vic, un lot de béns i masos que posseïa en realitat, però dels que no tenia documents clars per a revindicar-los, situats prop l'antic castell del Toneu i la sufragània de Sant Salvador de Serradellops. El lloc de falsificació sembla haver estat en tots els casos l'escrivania de la catedral de Vic i el seu autor un dels escrivans de la seva cúria.

ANTONI PLADEVALL I FONT

La aposición del «Signum Regis», de Ramón Berenguer IV a Jaime I

PRESENTACIÓN

El *signum regis* de los monarcas catalano-aragoneses ha sido estudiado por A. M. Arago¹ y J. y M. D. Mateu² entre otros autores que se han ocupado del tema.³

En el presente trabajo, escrito en homenaje a José María Madurell, gran conocedor y especialista de los documentos notariales, trataremos de la aposición de ese «signum» en los documentos reales, basándonos en la bibliografía existente y en los pergaminos del Archivo de la Corona de Aragón, que hemos analizado cuidadosamente.

EL «SIGNUM» DE RAMÓN BERENGUER IV

El primer conde-rey de la Confederación Catalano-aragonesa empleó un signo que, en cuanto a su estética y estructura, no es más que la continuación de los usos condales anteriores.⁴

Consiste en una S capital —equivalente a la voz «signum»—

1. A. M. ARAGO, *Suscripción y firma autógrafa en documentos reales aragoneses*, «Policia española» (1962), págs. 11-13.

2. J. y M. D. MATEU, *El signum regis desde Alfonso II a Pedro IV de Aragón*, «Mélanges R. Crozet», II, 1159-60.

3. *Tabla cronológica de los condes soberanos de Barcelona*, Barcelona 1888; J. MUÑOZ RIVERO, *Firmas de los reyes de España*, Madrid 1887; J. GARCÍA CIPRES, *Signos y sellos reales de Aragón*, en «Linares» 1914; J. M. ALVAREZ, *Signos y firmas reales*, Santiago 1957 y A. M. ARAGO - J. TRENCHS, *Las escribanías...*

4. ARAGO-TRENCHS, *Las escribanías*, pág. 424.

enlazada a una cruz flanqueada por cuatro puntos en sus ángulos y seguida del sintagma «RAIMUNDI COMES»,⁵ en mayúsculas y con ligeros encolados.⁶

En unos casos la cruz, en otros uno o varios puntos de los ángulos de la misma y en otros la cruz y los puntos, son autógrafos del conde. Pero, por lo general, la cruz y la suscripción que la acompaña son de manos del escribano que escribió el documento.

Los textos que copiamos a continuación prueban lo expuesto hasta aquí:

- Sig+num Raimundi, comes, qui hoc donum punctatim firmavit, ceterosque firmare rogavit.⁷
- Sig+num Raimundi comes, qui hanc cartam donationis scribere iussi et cum propria manu hoc signum scripsi et firmavi...⁸

Es muy curiosa la nota, que transcribimos seguidamente, que acompaña a una suscripción del conde, por la importancia que tendrá en los reinados sucesivos:

- Ego Sancius de Petra Rubea, iussu domini mei comitis, hanc cartam scripsi et hoc signum feci et pinxi.⁹

Como veremos más adelante, la mención del escribano encargado de diseñar el signo se reglamentó durante el reinado de Alfonso II.

Por último señalemos, para concluir este apartado, que, en la mayoría de los pergaminos, la aposición del «signum comitis» durante este reinado, se debe al escribano de la comitiva Ponç.¹⁰

5. En los documentos firmados por los condes catalanes el punto fue la aportación condal en la signatura. A veces los condes dibujaron una cruz: *Signum Poncii Ugonis, comitis Impuritanensis, qui suprascriptum sacramentale manu propria iuravi atque puncti firmavi* (1122-X-18 en *Liber Feudorum*, n.º 521); *Signum Bernardus, Bisulunensis comes qui hanc scripturam fieri iussi signoque crucis firmavi et firmari rogavi* (*Liber Feudorum*, n.º 506-508).

En los textos firmados por Ramón Berenguer IV, aparece una línea vertical de puntos o tres circuitos en forma de cadena, antes y después de la palabra *comes*. Esto provendría de la cadena con letras apocalípticas que aparece a uno y otro lado del signo de Ramiro II, de indudable influencia eclesiástica.

6. Cfa. las láminas de Arribas y Canellas citadas al final del estudio.

7. ACA., perg. R. Berenguer IV, n. 27.

8. FONT, doc. 64.

9. ACA., perg. R. Berenguer IV, n. 121.

10. En los pergaminos de la época aparece con los títulos de "notarius comitis", "scriptor" y "scriptor comitis". Fue el escribano principal de este monarca. Cf. ARAGÓ-TRENCHS, *Las escribanías*, págs. 422-423.

EL «SIGNUM» DE ALFONSO II

Antonio María Aragó en el artículo citado anteriormente escribió que «en la Cancillería aragonesa, principalmente después de la Unión, se incorporaron en una cláusula la suscripción y la signatura (o aposición del signo manual), el cual va precedido de la palabra «signum», disposición que se fija de un modo definitivo en el siglo XIII a partir de Alfonso II de Aragón». ¹¹

Añade a continuación que este tipo de suscripción y signatura tuvo un carácter eminentemente cancilleresco e impersonal; que en sus líneas esenciales fue siempre trazado por manos ajenas a las del monarca, ya fuere por notarios, ya por escribanos de su incipiente cancillería y que, tal norma, así como la estructura del signo, se fijó definitivamente durante el siglo XIII.

Josefina y M. Dolores Mateu llegan a las mismas conclusiones al afirmar que el signo varía según el escribano que lo traza y la solemnidad del documento donde se encuentra, pero que su estructura es siempre la misma. ¹²

Debemos señalar que, aun siendo trazado por escribanos y notarios distintos, siempre hubo una aportación personal del monarca y que tal aposición estuvo reglamentada por unas normas hoy perdidas. Veamos el siguiente ejemplo que confirma nuestra hipótesis:

—Ego Guillelmus de Bassa scripsi nomen domini regis mandato suo, facto crucis signo manu propria sua, quod solitum est facere. ¹³

La aposición de la cruz en el centro del signo es una costumbre que tuvo sus orígenes en Aragón durante el reinado de Alfonso I, el Batallador.

El «signum» de Alfonso II consiste en un cuadrado o cuadrilátero apaisado en cuyos cuatro ángulos se articulan pequeños

11. ARAGÓ, *Suscripción*, pág. 12.

12. MATEU, *El signum*, pág. 1159.

13. *Cartulario de "Sant Cugat"* (ed. RIUS SERRA) n. 1098.

círculos —abiertos o cerrados—¹⁴ y en el centro del mismo una cruz.¹⁵

La leyenda que lo acompaña es bastante homogénea. Dice así:

—Signum [signo] Ildefonsi, regis Aragonensis [Aragonum, Aragonis], comitis Barchinonensis [Barchinone] et marchio Proviuntie.¹⁶

Este signo está inspirado en el de Alfonso I de Aragón¹⁷ quien fundió la cruz de Sobrarbe —signo de Ramiro I— con el cuadrado rematado con circulitos en los ángulos —signo de Sancho Ramírez—,¹⁸ del que se diferencia por las distintas formas de la cruz del campo.

En cuanto a su aposición en el documento debemos señalar tres sistemas distintos:

a) El cuadrado y la leyenda que lo acompaña fueron trazados por un escribano de la cancillería y la cruz por el propio monarca. El texto copiado anteriormente confirma este punto.

b) La suscripción y la totalidad del signo real son heterógrafas con respecto al escribano que compuso el documento y se deben a un notario de la cancillería quien se encargó de este menester:

—Signum Bonanati qui mandato domini regis signum suum scripsit in hanc cartam, apud Unum Castellum, kalendas octobris era MCCL.¹⁹

c) La suscripción y el signo están trazados por el escribano o notario autor de la «concriptio» documental. En este último caso la cruz del signo se nos presentará de distintas formas según

14. Cf. las láminas citadas al final del trabajo.

15. En los documentos aragoneses la suscripción de los monarcas es impersonal en unos casos y autógrafa en otros. El signo típico de los aragoneses es una cruz potenciada en tres extremos ("cruz de Sobrarbe") que aparece acompañada de otros elementos. Veamos lo que ocurre con los reyes privativos de este territorio:

Ramiro I emplea la cruz con los ángulos punteados.

Sancho Ramírez empleó una especie de cuadro rematado en sus ángulos por sendos circulitos (GARCÍA VILLADA, lám. 67; ARRIBAS, 18).

Pedro I firmó en caracteres árabes.

Alfonso I fundió el signo de Ramiro I y Sancho Ramírez, siendo, parece, el cuadrilátero del escribano y la cruz de mano del monarca (MILLARES, 35 y CANELLAS, 1).

Ramiro II inscribió la cruz de Sobrarbe dentro de un círculo flanqueando éste por unas cadenas que contenían la "alfa" y la "omega" (ARRIBAS, 23 y MILLARES, 36).

16. ARAGÓ-TRENCHS, *ob. cit.*, pág. 432.

17. CANELLAS, lám. 1 y MILLARES, 35.

18. Vid. nota 15.

19. *Cartulario de Uncastillo* (Ed. MARTÍN DUQUE), n. 88.

el escribano que la trazó: de Sobrarbe (Juan de Berax), patada (Pere de Blanes y Berenguer de Parets) y cursiva (Guillem Bassa).²⁰

Si la primera de estas variedades nos muestra la intervención personal del monarca²¹ siguiendo una vieja tradición aragonesa y condal, la segunda nos informa, sin lugar a dudas, de una jerarquización dentro de la Escribanía real, pues serían los notarios los encargados de confeccionar la minuta y de dibujar el signo una vez el documento fuese escrito por un escribano de la comitiva o del lugar donde se encontraba el monarca.

El tercer caso, muy frecuente en los documentos, lo encontramos en los casos en que el notario no tuvo un escribano cerca. Entonces fue él mismo quien tuvo que escribir el documento y dibujar el signo.

Parece que Guillem de Bassa substituyó a Bonanat en la aposición del signo y que desempeñó esta misión durante la mayor parte del reinado. Por otro lado, Pere de Caldes, se encargó del sellado.²²

EL «SIGNUM» DE PEDRO II

Con Pedro II cambia la forma y estructura del signo real. Si como hemos visto, su padre Alfonso II se inspiró en el signo de Alfonso I; Pedro II tomó como modelo el de su madre doña Sancha de Castilla.²³

Pedro II varió la estructura del signo de su madre colocando cuatro puntos en lugar de las cuatro cruces que aparecían dentro de los cuadrantes del rombo y trasladando éstas al extremo exterior de las cuatro diagonales del mismo.²⁴

En este signo es más difícil de hallar la intervención personal

20. ARAGÓ-TRENCHS, *ob. cit.*, págs. 432-433.

21. Cf. los siguientes textos: *Signum Idefonsi regis Aragoum et comitis Barchinone qui hoc laudo et propria manu confirmo* (SANTACANA, *El monasterio de Poblet*, Barcelona 1974, nos. 2-4) y el texto de la nota 13.

22. Cf. el siguiente texto: *Ego Bernardi de Calidis, scriba regis, Hoc translatum feci et hanc cartam mandato regis sigillo novi sigillari fecit* (DELAVILLE, *Les archives*, pág. 258).

23. MUÑOZ RIVERO, *ob. cit.*, fig. 77.

24. Cf. las láminas citadas al final del trabajo.

dél monarca, que indudablemente existió y que, seguramente, fue uno de los cuatro puntos del interior del rombo donde se nota una cierta irregularidad o la cruz exterior de la parte izquierda del mismo.

Veamos los siguientes textos:

—Signum Petri Dei gratia, regis Aragonensis et comitis Barchinonensis, qui hoc laudo et firmo et cum hoc meo signo corroboro.²⁵

La suscripción de Juan de Berax que copiamos a continuación nos muestra que éste escribió la leyenda y dibujó el signo, aunque existió —parece— una aportación personal del monarca:

—Signum Iohannis Beraxensis, domini regis notarii, qui litteras signi domini regis scripsit.²⁶

El texto siguiente, de mano de Colom, nos muestra un cierto parentesco con el apartado b) del reinado precedente en lo referente a la aposición del signo:

—Signum Columbi, domini regis notarii, qui mandato eiusdem hanc cartam scribi fecit et signum regis manu propria fecit.²⁷

Cuando Pedro II no tuvo un notario cerca se valió de un escribano como nos muestra el texto que copiamos seguidamente:

—Signum Petri scriptoris qui signum domini regis in hanc cartam scripsit de mandato eiusdem regis.²⁸

Como vemos este último texto está emparentado con el apartado c) del reinado anterior.

De lo expuesto hasta aquí se deduce una diferencia bastante clara entre notarios y escribanos. Los primeros, por lo general, cuidaron de la minutación y de la aposición del signo regio en el original mientras que los segundos se ocuparon de la «conscriptio» del mismo.²⁹ Los notarios encargados de la aposición del signo durante el reinado que nos ocupa fueron:

25. F. BALAGUER, *Ramiro II y la diócesis de Roda*, pág. 32.

26. MIRET, *Itinerari de Pere I*, pág. 84.

27. *Ibid.*, pág. 437.

28. ACA, perg. Pere I, n. 211.

29. Cf. lám. 10 de CANELLAS.

- Juan de Berax (proveniente del reinado anterior).
- Colom.
- Bonanat.
- Pere de Blanes (ya actuó en la cancillería precedente).
- Ferrer³⁰ y
- Pedro, escribano.³¹

Por último, antes de entrar a estudiar el reinado de Jaime I, llegamos a las siguientes conclusiones válidas para el periodo estudiado:

- 1) que, por lo general, el notario escribió la minuta y dio la orden de escribir el original a uno de los escribanos del monarca o del lugar donde éste se encontraba.
- 2) que el notario —salvo excepciones— estuvo siempre encargado de la aposición del signo regio. En los casos que un escribano desempeñó tal función hacía mención siempre del mandato regio.
- 3) que aparece delimitada una jerarquización dentro de la escribanía-cancillería ya que el «signum» sólo lo dibujaron unos pocos notarios.
- 4) que la intervención del rey consiste en la aposición de uno o varios puntos en los ángulos de la cruz (Ramón Berenguer IV) o en los cuarteles del rombo o losanje (Pedro II); en el trazo de la cruz del signo (Ramón Berenguer IV y Alfonso II) o una, la del lado izquierdo, del losanje ((Pedro II).

EL «SIGNUM» DE JAIME I

El signo de Jaime I presenta, desde el punto de vista externo, una estructura semejante al de su padre. En él se sustituyen los puntos del interior de los cuadrantes por las apotemas del rombo.³² Este signo lo adaptarán todos sus sucesores.

30. Cf. láminas citadas al final del trabajo.

31. ARAGÓ-TRENCHS, *ob. cit.*, pág. 433.

32. Cf. láminas citadas al final del estudio.

Miret i Sans, con la sagacidad acostumbrada, hizo notar en su Itinerario del monarca³³ que un escribano o notario de la cancillería estuvo encargado de la aposición del signo. Basándose en esta nota Giménez Soler afirmó que «es casi seguramente cierto que (el monarca) no sabía escribir y quizá ni leer»,³⁴ opinión que más tarde, Rovira i Virgili, corroboró.³⁵

Soldevila negó esta afirmación haciendo notar que eran muchos los pergaminos del monarca que no llevaban la mención del escribano junto al signo,³⁶ pero no aporta textos en que apoyar su afirmación.

Un documento del 19 de diciembre de 1226, que ya hemos estudiado en otro lugar,³⁷ nos dice:

—Era MCCLXV... et firmaret ibi dominus rex et fecit fieri signum suum.³⁸

Como vemos, Jaime I, también puso su señal en los documentos emanados por su escribanía a la vez que encargaba —como sus predecesores en el cargo —la aposición del signo a un notario o escribano real.

En la mayoría de los pergaminos de nuestro monarca, como muy bien señala Soldevila, la suscripción y signo real consta de los siguientes elementos:

1. La voz *Signum*
2. El diseño del signo
3. El nombre del monarca
4. La fórmula «*Gratia Dei*»
5. La mención de los dominios.

En otros textos, los menos, encontramos los siguientes elementos que completan a los anteriores:

6. «*Appositum per manum*»
7. El nombre del notario o escribano encargado de la aposición

33. MIRET, *Itinerari de Jaume I*, págs. 79, 224, 247.

34. GIMÉNEZ SOLER, *La frontera*, pág. 526.

35. ROVIRA I VIRGILI, *Història Nacional de Catalunya*, IV, pág. 640.

36. F. SOLDEVILA, *Jaime I*, págs. 125-126.

37. J. TRENCHS, *La escribanía* citada.

38. MIRET, *Itinerari Jaume I*, pág. 49.

8. El mandato regio
9. La fecha, tónica y crónica, cuando es distinta a la del original.

Estos cuatro últimos elementos tienen un enorme interés pues nos ayudan a reconocer los distintos signos trazados por cada escribano o notario en los documentos en los que no figura esta mención.

Durante el reinado de Jaime I cuidaron de la aposición del signo los siguientes personajes:

1. Blasco (1218)
2. B. Vacca (1219-1220)
3. P. *Vitalis* (1219-1222)
4. Dalmau de Roqueta (1222)
5. Guillem Rabaça (1223-1229)
6. Bertrán de Vilanova (1226)
7. Arnau *gramático* (1227)
8. Guillem d'Olesa (1229)
9. Guillem (1229-1240)
10. Pere Joan (1234)
11. Guillemó (1241-1245)
12. B. de Soler (1247)
13. A. d'Olm (1250)
14. Guillem Sarroca (1250-1262)
15. Pere Andreu (1252-1256)
16. Miquel d'Alcover (1256-1257)
17. Miquel Violeta (1263-1272)
18. Simó de Sant Feliu (1267-1273)

La orden de aposición del signo partió siempre del monarca o, también, del canciller y notario encargado de la cancellería interpretando las órdenes de don Jaime.³⁹

Durante el largo reinado de nuestro monarca, encontramos las siguientes modalidades de aposición, que hemos agrupado en tres períodos:

- a) Etapa de *cancillería incipiente*, que abarca desde el comienzo del reinado hasta 1230. Durante la misma, el rey encargó

39. *Ibid.*, págs. 79 y 224.

el diseño y la aposición de su signo a uno de los notarios de su comitiva. Los siguientes personajes desempeñaron tal función por orden del rey:

1. Blasco
2. B. Vacca
3. P. *Vitalis*
4. G. Rabaça

En los momentos en que Jaime I no tuvo un notario cerca, encargó de este cometido a un escribano. Hemos localizado los siguientes:

1. Dalmau de Roqueta
2. B. de Vilanova

b) En un segundo período que abarca desde 1227 —de modo esporádico— y desde 1230 —de modo casi definitivo— hasta 1252, el rey encargó de la aposición del signo a un notario y éste, a su vez, comisionó a un escribano.

Estos notarios serán los verdaderos encargados de la Cancillería ya que el título de Canciller —cargo desempeñado durante la etapa estudiada por los obispos de Barcelona y Valencia— fue de tipo meramente honorífico.

Los siguientes notarios recibieron el mandato regio de la aposición del signo:

1. Guillem Rabaça
2. Guillem de Almoguera
3. Pedro Sánchez
4. Guillem escribano
5. Guillem Sasala
6. Guillem de Bell.lloc
7. El canciller, obispo de Valencia

Estos como hemos dicho, comisionaron a escribanos para tal menester. Fueron los siguientes:

1. Acatando órdenes de Guillem Rabaça
 - A. gramático
 - Guillem d'Olesa
 - B. de Vilanova
 - Guillem
 - Pere Joan

2. Acatando órdenes de G. de Almoguera
 - A. gramático
3. Acatándolas de Pedro Sánchez
 - A. gramático
 - Guillem escribano
4. Recibiendo órdenes de Guillem, escribano
 - A. d'Olm
 - Guillem Sarroca
5. Recibiéndolas de Guillem Sasala
 - Guillem Sarroca
6. De Guillem de Bell-lloc
 - Guillem

En este segundo período encontramos alguna reminiscencia del primero, caso del notario B. de Solerio, quien dibujó el signo⁴⁰ y de varios escribanos que lo diseñaron recibiendo órdenes directas del rey. Son los siguientes:

- Guillem
- Guillemó
- Guillem Sarroca

Los tres como vemos eran prácticos en el menester pues ya lo habían dibujado acatando órdenes de los notarios anteriores.

c) Un tercer período, que abarca desde 1252 a finales del reinado, se caracteriza porque los encargados de la aposición del signo son los propios secretarios del monarca quienes interpretan las órdenes de éste. Tenemos constancia de los siguientes:

1. Pere Andreu
2. Miquel de Alcover
3. Miquel Violeta
4. Simó de Sant Feliu

En esta etapa quedan unas reminiscencias de la anterior, en ella, y concretamente en los años 1256 y 1260, aparecen dos escribanos que actúan en la aposición del *signum* acatando órdenes de los cancilleres obispos de Valencia y de Lérida. Son los siguientes:

40. *Ibid.*, pág. 189.

1. Guillem Sarroca
2. Pere Andreu

Este último, como hemos visto, la mayoría de las veces actuó como secretario.

LOS ENCARGADOS DE LA APOSICIÓN DEL SIGNO BAJO JAIME I

En este apartado daremos una pequeña noticia biográfica de los encargados del diseño del signo bajo Jaime I:

1. *Blasco*

Fue notario del rey durante los primeros años de su gobierno. Aparece por primera vez en un documento del 23 de septiembre de 1217 en el que figura como «scriptor».⁴¹ Dibujó el signo real («et signum regium supraponens»), el 22 de abril, el 18 y 28 de mayo, el 1, el 8, el 20 y el 25 de julio de 1218. El 3 de septiembre aparece citado como «notarius»⁴² y la última noticia suya en Cancillería data del 30 de mayo de 1219.⁴³

2. *Bernardo Vacca*

Aparece como notario real durante el año de 1219 suscribiendo dos documentos en territorio aragonés. En uno de ellos diseñó el signo.⁴⁴

3. *Pedro Vitalis*

Fue arcediano de Tarazona y notario real. Aparece junto al rey Jaime entre 1219 y 1227. De 1219 a 1222 se encargó de la aposición del signo real.⁴⁵

41. HUICI, 3.

42. HUICI, 1010.

43. Sobre este notario pueden verse los siguientes textos: HUICI, 3 (1217); HUICI, 7; CANELLAS, 47, Catálogo, 18-19, HUICI, 1010 y 12-15, *Cartulario de "Sant Cuat"* 1215 (1218-1219). De Blasco dependió el escribano Juan Gil.

44. Aparece en dos documentos de 1219; HUICI, 17-18.

45. Vid. sobre este personaje: HUICI, 451 (1219); HUICI, 16 (1220); HUICI, 19, 1012 y CANELLAS, 49 y 51 (1221); HUICI, 1014 (1222); HUICI, 24 (1223) y HUICI, 1027 (1227).

4. *Dalmau de Roqueta*

Escribano de Cancillería a las órdenes del canciller Berenguer de Palol de 1222 a 1224. Dibuja una vez el signo por orden del rey.⁴⁶

5. *Guillem Rabaça*

Escribano de Cancillería hasta 1223, año en que aparece como notario. Durante 1226 dibujó dos veces el signo real.

Como notario ordenó la aposición del signo a Bertran de Vilanova, A. gramático, Guillem d'Olesa, Guillem escribano y a Pere Joan, todos ellos escribanos de la expresada cancillería. Hasta el año 1236 fue el notario principal y el jefe real de la escribanía.⁴⁷

6. *Bertrán de Vilanova*

Aparece por primera vez en la Cancillería durante el año 1224 y permanece en ella hasta 1233. Actuó a las órdenes de los notarios G. Rabaça, G. de Almoguera y Pedro Sánchez. En 1226 dibujó el signo real.⁴⁸

7. *Arnau gramático*

La primera noticia que tenemos de este personaje es de 1219 y aparece citado como escribano. Actuó a las órdenes de los notarios P. Vital, G. de Almoguera, G. Rabaça y Pedro Sánchez. Este último notario le comisionó en dos ocasiones para la aposición del signo.⁴⁹

46. Vid. sobre este personaje: HUICI, 20, 21 y 25 (1222); HUICI, 33 y MIRET, 41 (1224).

47. Vid. sobre el mismo: CANELLAS, 52 y HUICI, 30 (1223) como escribano real; HUICI, 454-455, 36 y 456 (1224) ya como notario; CANELLAS, 53; HUICI, 45, 1015 y 41, 1016 y 1017 (1225); HUICI, 52 (1226); HUICI, 53, 57, 458 y 1021 (1227); HUICI, 61, 101, 459-460 y 1026 y FONT, 253 (1228) como notario del rey y canónigo de Lérida; HUICI, 461 (1229); CANELLAS, 59 (1233); HUICI, 122 y *Cart. S. Cugat*, 1320 (1234); HUICI, 467-8, 1034 y FONT, 263 (1235) y *Cart. S. Cugat*, 1331 (1236).

48. Aparece en los siguientes documentos: HUICI, 3-4, 454-5, 35-38, CANELLAS, 53 q MIRET, 47-48 (1224); *Cartulario de S. Cugat*, 1300, HUICI, 45 y 1016 (1225); HUICI, 46-7, 51-2, 119, 1018-1020 y *Catedral*, 21 (1226); HUICI, 1024 (1227); HUICI, 55-56 (1228) y CANELLAS, 59 (1233).

49. De él poseemos los siguientes documentos: HUICI, 451 (1219); HUICI, 19 (1221); HUICI, 1014 (1222); HUICI, 24-26 (1223); HUICI, 53, 54; 102, 1023, CANELLAS, 17 (1227) y MIRET, 10 (1237).

8. *Guillem d'Olesa*

Notario público de Barcelona que suscribe documentos reales durante los años 1225-1226. Dibujó una vez el signo regio interpretando las órdenes de Guillem Rabaça.⁵⁰

9. *Guillem*

Aparece en la cancillería en 1227 como escribano. Hasta 1237 actuará acatando órdenes de G. Rabaça, P. Sánchez y G. Sasala. Durante este período dibujó tres veces el signo regio por orden del propio rey, P. Sánchez y G. Rabaça.

Posteriormente, ya notario⁵¹ encargó una vez del dibujo del signo real a A. d'Olm.⁵²

10. *Pere Joan*

Su vinculación con la Cancillería comienza en 1224. Trabaja en ella hasta 1236 y una vez, el 17 de marzo de 1234, dibujó el signo real por orden de G. Rabaça.⁵³

11. *Guillemó*

Escribano. Aparece en la cancillería por primera vez en 1230. Actuó abajo las órdenes del canciller Berenguer de Palou y de los notarios G. de Bell-lloc y B. de Solerio entre otros. El 10 de febrero de 1241 dibujó el *signum*. En 1242 hará lo propio en do-

50. Citado en tres documentos: MIRET, 54 y 62 y HUICI, 50 (1225-26).

51. Aparece como notario en 1237.

52. Es uno de los escribano-notarios que mayor actividad desempeñaron en la Escribanía. De él poseemos las siguientes citas: HUICI, 458 y MIRET, 70 (1227, actuando a las órdenes del notario Guillem Rabaça); HUICI, 57-64, 459-460, 1025-1028 y FONT, 253 (1228, actuando a las órdenes de Gómez de Almoguera, G. Rabaça y P. Sánchez); HUICI, 67-71, 461 y 1029 (1229, a las órdenes de los notarios G. Sasala y G. Rabaça); HUICI, 74-82 y 1030 (1230, en un documento a la orden de G. Sasala); HUICI, 83-87, 89-93, 464 y *Catedral*, 23 (1231); HUICI, 94, 98-100, 104, 1305 (1332) y HUICI, 105, 110-111 y 120 (1233); HUICI, 123, 126-129 y *Cartulario S. Cugat*, 1320 (1234); HUICI, 141, 467-68 y 1034 (1235, en uno a las órdenes de G. Rabaça); HUICI, 144-147, 149, 152-154 469 y 1037, *Cartulario S. Cugat*, 1331 y FONT, 226 (1236, actuando a las órdenes de G. Rabaça, G. Sasala y Pedro Sánchez); HUICI, 155, 161 y 1307 (1237); HUICI, 163-164, 166, 169-70, 174-5, 182-3, 187-189-191-194, 1038 y 1038 bis (1238); HUICI, 196, 205 y 1039 (1239); HUICI, 217 y 1040 (1240); HUICI, 229, 232 y *Cartulario S. Cugat*, 1371 (1241); CANELLAS, 66 (1242); HUICI, 256, 262-263; GUAL, 3 (1243); HUICI, 267-9, 273, 1048 (1244); HUICI, 281-3, 286 (1245); HUICI, 293-4, 296, 302, 307-310, 312, 474 (1246); HUICI, 318, 320, 322, 323-6, 120 y 1058 (1247); HUICI, 335, 338, 340 (1248); HUICI, 351 y 1055-59 (1249); HUICI, 371, 478, 1062-63; CANELLAS, 75-76 y GUAL, 6 (1250); GUAL, 7 (1251) y HUICI, 481 (1252).

53. Aparece en los siguientes textos: MIRET, 50 (1224); HUICI, 1031-1032 (1232); HUICI, 112-13, 118 y 119, ACA, perg. Jaime I, 96 (1233, actúa a las órdenes de G. Sasala); HUICI, 128, 130, 131 (1234); HUICI, 132-136, 140 y 1036; CANELLAS, 60 (1235, en un documento a las órdenes de Pedro Sánchez) y HUICI, 148, 150-151 (1236).

cumentos del 20 de enero, 2 de febrero, 19 de mayo, 10 de septiembre, etc. Otras menciones de su intervención en la aposición del *signum* datan de 1244 y 1245.

Lo encontramos trabajando en la Cancillería hasta 1247.⁵⁴

12. *B. de Soler*

Notario de la cancillería con anterioridad a 1243. Dibujará una vez el *signum* y ordenará su aposición a varios escribanos.⁵⁵

13. *A. d'Olm*

Escribano de Cancillería durante los años 1249-1251. Dibujó una vez el signo acatando órdenes de G. escribano.⁵⁶

14. *Guillem Sarroca*

La primera noticia que tenemos de este escribano data de 1248. Actuó en la Cancillería a las órdenes de los notarios G. Escribano y G. de Bell-lloc. En 1258 era notario de Barcelona.⁵⁷ Continuó vinculado a la Cancillería hasta 1264.

En 1250 dibujó el signo regio. Igual ocurre en documentos de 1251 y 1262.⁵⁸

15. *Pere Andreu*

Ingresa en la Cancillería durante 1247 y actuó a las órdenes de G. escribano, G. de Bell-lloc y G. Pérez, también a las órdenes

54. Otro de los escribanos muy vinculado a la Escribanía, quizá hijo de Guillem. De él conocemos los siguientes textos: HUICI, 81 (1230); HUICI, 159-60 y 162 (1237); HUICI, 162, 165, 167-8, 171-8, 176, 178-180, 182, 184, 186, 192 (1238); HUICI, 195, 197-202, 204 (1239); HUICI, 209-214, 216, 218-221 (1240); HUICI, 222-3, 226, 228, 230, 234-236 (1241); HUICI, 238-241, 244-245, 247 y 1044-1045 (1242); HUICI, 222-3, 226, 228, 230, 234-36 (1241); HUICI, 238-241, 244-245, 247 y 1044-45 (1242); HUICI, 248-49, 251-261, 264, 470, 1046, *Catedral*, 27; GUAL, 2; FONT, 278-279, 288 (1243, actuó a las órdenes de G. de Belllloc y B. de Solerio); HUICI, 265-66, 269-271, 276, 278, 1049 (1244, una vez bajo G. Belllloc); HUICI, 279, 282, 284, 285, 290-1, 1050; FONT, 284 (1245); HUICI, 295, 297, 301, 303, 306, 311, 314, 317, 1052 (1246) y HUICI, 319, 321, 325.

55. Aparece en los siguientes documentos: HUICI, 259 y GUAL, 2 (1243); HUICI, 278 (1244) y HUICI, 329-30 (1247).

56. Véanse los siguientes documentos: HUICI, 364 (1249); HUICI, 368-9 y 1061 y CANELLAS, 75 (1250, actuó a las órdenes de G. Pérez y G. Escribano); HUICI, 400 (1251).

57. HUICI, 433.

58. De este escribano-notario conocemos los siguientes documentos: HUICI, 335 (1248); HUICI, 365-7, 371, 374, 386, 402-408, 406, 408, 410, 433, 479, 1067; GUAL, 6-7 (150-51, a las órdenes de los notarios Guillem y G. de Bell-lloc); HUICI, 433 (1252); HUICI, 1100 (1258); HUICI, 1115, 1119; CANELLAS, 97 (1260); HUICI, 1146 (16-VII-1262, aparece como escribano real en Montpeller); HUICI, 1120 y 1162 (1263) y HUICI, 915 (1264).

del obispo de Valencia y del propio rey. En 1257 fue nombrado notario de Huesca⁵⁹ y abandonó la cancillería.

En documentos de 1252, 1253, 1255 y 1256 dibujó el signo real acatando órdenes del monarca o de su canciller.⁶⁰

16. *Miquel d'Alcover*

Ingresó en la Cancillería en 1255 y permaneció en ella hasta 1260. Con anterioridad a la primera fecha había sido escribano del arzobispo de Tarragona.⁶¹

En la cancillería actuó a las órdenes del canciller y del rey. En 1257 dibujó el signo del monarca.⁶²

17. *Miquel Violeta*

Escribano y secretario real desde 1260 hasta la muerte del monarca. Actuó a las órdenes del canciller y del rey. En 1263 y en 1272 dibujó el signo real.⁶³

18. *Simó de Sant Felíu*

Ingresó en la Cancillería durante 1263 y permaneció en ella como secretario hasta la muerte del monarca. En 1267 y 1273 dibujó el signo real.⁶⁴

59. 1257-VI-1, vid. Perg. de Jaime I, 1479.

60. De él conocemos los siguientes documentos: HUICI, 333 (1247); HUICI, 337, 339, 341 (1248); HUICI, 344-348, 352-363, 1058-1060 (1249, actuando como escribano de los notarios Guillem y G. de Bell.lloc); HUICI, 370, 372-3, 375-382, 384, 478, 1062; CANELLAS, 76 (1250); HUICI, 388-9, 391, 393-4, 397-399, 401, 411, 480, 1068 (1251, fue escribano de los notarios G. Pérez y G. de Bell.lloc); HUICI, 413-417, 419-424, 427-428, 482, 1069; GUAL, 8 (1252); HUICI, 436-39; 442, 447-448 (1253); HUICI, 485-88, 490, 493, 497-98, 501, 507, 514, 1077 y CANELLAS, 78 (1254); HUICI, 531-534 (1256); GUAL, 10 (1257) y CANELLAS, 89-90 (1258).

61. Varias noticias en el *Registrum Negotiorum I* del Archivo Diocesano y en ACA, perg. Jaime I, 859.

62. Aparece en los siguientes documentos: HUICI, 518, 524, 527, 1076; CANELLAS, 79 (1255); HUICI, 533, 537, 1078-79 y CANELLAS, 82 (1256); HUICI, 549, 559-68, *Catedral*, 31; CANELLAS, 84-96 (1257); HUICI, 726-28, 736-737; CANELLAS, 87-90 (1258) y CANELLAS, 96 (1260).

63. Véanse los siguientes textos: HUICI, 1118 y 1126 (1260); Reg. 11, 212 v-213 r. (1261); CANELLAS, 100 (1262); HUICI, 1213 (1264); CANELLAS, 112 (1265); HUICI, 1252 (1266); HUICI, 930 y 1278 (1267); HUICI, 934 (1268); HUICI, 963 (1270); CANELLAS, 1140 (1272); HUICI, 1432 y 1444 (1274).

64. Vid. los siguientes textos: Reg. 12, 91 v. (1263), HUICI, 1205, 1216 y 1232 (1264); HUICI, 920-24 (1266); HUICI, 939, 1283, 1296 (1268); HUICI, 1319, 958-59, 1327-29 y *Catedral*, 48 (1269); HUICI, 966-969 (1270); HUICI, 971-973, 977 (1271); HUICI, 980, 1385 (1272); HUICI, 983, 985-87, 1398 y 1413 (1273) y HUICI, 1008 (1276).

OTROS PERSONAJES DE LA CANCELLERÍA DE JAIME I CITADOS

1. *Berenguer de Parets*

Escribano procedente de la escribanía de Pedro II. Aparece por primera vez en documentos de Jaime I durante el año 1217. Parece que fue el encargado de regir la cancellería durante la ausencia del canciller en la etapa que hemos denominado incipiente ya que de él partieron las órdenes de la aposición del signo y del sello.⁶⁵

2. *Guillem Sasala*

Notario del rey desde 1229 a 1264. Jamás dibujó el signo pero, como hemos visto, comisionó varias veces a escribanos.⁶⁶

3. *Gómez de Almoguera*

Notario real desde 1225 hasta 1227. Actuó, salvo una vez en Lérida, solamente en el reino de Aragón.⁶⁷ En los documentos aparece citado como subdiácono papal y canónigo de Sagorbe.⁶⁸

4. *Pedro Sánchez*

Notario real desde 1220 hasta 1232. Fue repostero real y también escribano de la Curia de Lérida.⁶⁹

5. *Gonzalo Pérez*

Notario real durante los años 1250 y 1251. Era cantor de Tarazona. Actúa en los reinos de Aragón y Valencia.⁷⁰

6. *Guillem de Bell-lloc*

Notario real de 1241 a 1251. De 1241 a 1246 estuvo al frente de la Escribanía regia.⁷¹

65. Vid apartado dedicado a este personaje en los textos de los signos.

67. HUICI, 1019.

68. Vid. los siguientes textos: MIRET, 53 (1225); HUICI, 1018-19, 49 (1226); HUICI, 1027 (1227); HUICI, 1025 (1238), etc.

69. Cf. los siguientes textos: HUICI, 1011 (1220); CANELLAS, 50 (1221); HUICI, 45 (1225); HUICI, 1020 (1226); HUICI, 53 (1227); HUICI, 1027-28 (1228); HUICI, 95-96 (1232); HUICI, 85 (1231); HUICI, 1033 (1234); HUICI, 1036 (1235); FONT, 266 (1236); HUICI, 160 (1237); HUICI, 246 (1242); HUICI, 274-275 (1244); HUICI, 474 (1246), etc.

70. HUICI, 1061 (1250) y HUICI, 1066, 68 (1251).

71. Vid. TRENCHS, *La escribanía* citada.

TEXTOS SOBRE LA APOSICION DEL SIGNO REAL
(JAIME I)

1

Blasco

a) 1218-IV-22

Blascus domini regis scriba, eius mandato scribi fecit, signum regium supraponens et suum faciens manus signum (CAPMANY, 123).

b) 1218-V-18 y 28

Blascus, domini regis scriba, eius mandato scribi feci, signum regium imponens et suum faciens manum, loco, die et anno prefixis (HUICI, 16; CANELLAS, 47; GAZULLA, pág. 336 y SANPERE, pág. 666).

c) 1218-VII-1, 20 y 25

Blascus, domini regis scriptor... [igual al a] (HUICI, 7 y 9; CATEDRAL, 18, SAGARRA, pág. 17).

Otros ejemplos en CABANES, 8-10, 11. El primero en documento del 8 de junio.

2

P. Vitalis

a) 1219-XII-31

Ego P. Vitalis, Tirasonensis archidiaconus et notarius domini regis, mandato domini mei regis hec scribi iussi, suumque signum apposui et hoc + meum feci (MIRET, 35 y 37; HUICI, 451; CABANES, 21).

b) 1221-I-21

Ego P. Vitalis, Tirasonensis archidiaconus et notarius domini regis, mandato ipsius hoc scribi feci, suumque signum et hoc meum + apponens (HUICI, 1012; CABANES, 26).

c) 1221-IV-22

Ego Petrus Vitalis, Tirasonensis archidiaconus et notarius domini regis, mandato ipsius et domne regine hoc scribi feci, die loco et era prefixis, earum signa et hoc meum apponens (CANELLAS, 50).

d) 1222-II-13

Ego P. Vitalis..., mandato ipsius, hoc scribi feci, die era et loco prefixis, suumque signum et hoc meum apponens (GONZALEZ HURTEBISE, II).

3

Bernardo Vacca

a) 1219-XI-3

Ego Bn. Vacca, domini regis notarius, eiusdem mandato hoc scribi feci, signumque suum apposui et hoc signum scripsi, die, loco, anno et era prefixis (HUICI, 17 y CABANES, 20).

4

Dalmau de Roqueta

a) 1222-I-21

Signum Iacobi... Ego Dalmacius de Rocheta hoc signo impressi mandato domini regis, et meum impono... (CAPMANY, 4; GUAL, 1; CABANES, 34).

5

Berenguer de Parets

a) 1226-II-28

Signum Berengarii de Parietibus, qui mandato domini Iacobi, regis predicti suum sigillum et signum apponi fecit in hanc cartam, apud Cesaraugusta VIII kalendas marcii era MCCLXIII (SAINZ DE LA MAZA, págs. 199-200).

6

Guillem Rabaça

a) 1226-V-23

Signum Iacobi... appositum per manum Guillelmi Rabaza, notarii sui, mandato ipsius, loco, die et anno prefixis (HUICI, 50; CABANES, 82).

b) 1226-VI-1

Signum Iacobi... positum per manum Guillelmi Rabaça, notarii mandato eiusdem in Barchinone die et anno prefixis (MIRET, pág. 64).

c) 1229-I-26

Signum Guillelmi de Olesa, notarii publici Barchinone et Curie eiusdem, qui hanc cartam scribi fecit et cum sua manu clausit, cum litteris rasis et emendatis in linea VI et XII et mandato domini regis eius signum et firmamentum impressi hic fecit pro Guillelmo Rabaçe, notario suo, die et anno prefixis (*Llibre Blanc*, 391).

7

Bertrán de Vilanova

a) 1226-XI-1

Signum Iacobi... qui omnia laudat, concedet et confirmat... positum per manum Bertrandi de Villanova, in Sexena, kalendas novembris era MCCLXXIII, anno Domini MCCXX sexto, cum hoc signo suo (MIRET, 65).

8

A. Gramático

a) 1227-VI-23

Signum Iacobi... quod factum fuit in Montesono XI kalendas iulii era millesima CCLX quinta, mandato domini regis Iacobi et G. de Almoguera et G. Rabacie, notariorum suorum ac presentia etiam P. Sancii, notario et repositario suo ab A. Gramatico scriptum qui hoc suum signum apposuit (CODDIN, ACA, IV pág. 98, doc. 63).

9

Guillem Escribano

a) 1229-VII-27

Signum Guillelmi scribe, qui hanc cartam scripsit et signum domini regis apposuit mandato, ipsius et Petri Sancii, notarii sui, loco, die et anno predictis (MIRET, 79).

b) 1232-V-15

Signum Iacobi... qui hoc concedimus et laudamus, ut superius continetur, appositum Tarrachona per manus Guillelmi Scribe, mandato domini regis pro Guillelmo Rabaçie, notario suo, die et anno preficis (ACA perg. Jaime I, 455; MIRET, 99).

c) 1240-XII-12

Signum Iacobi... appositum mandato domini regis per manum Guillelmi scribe, in Barchinona II idus decembris anno MCCXL (MIRET, 147).

10

Pere Joan

a) 1234-III-17

Signum Iacobi... appositum per manum Petri Iohannis, scripto-

ris, pro G. Rabaçe, notario suo apud Tarrachona (MIRET, 111 y ACA, perg. Jaime I, 520 y 522).

11

Guillemó

a) 1241-II-10

Signum Iacobi... appositum in Gerunda, mandato domini regis per manum Guillemoni scribe (ACA, perg. Jaime I, 829).

b) 1242-V-19

Signum Iacobi... qui suprascripta laudamus, concedimus et firmamus, sicut superius continetur, appositum per manum Guillemoni scribe apud Valenciam, XIII kalendas iunii, anno quo supra (HUIC, 1044-1045).

c) 1244-I-20

Signum Iacobi... appositum mandato domini regis per manum Guillemoni scribe, apud Caucomliberum XIII kalendas febroarii anno Domini MCCXLIII (MIRET, 158).

Otro ejemplo idéntico de fecha 2 de febrero de 1243 en el mismo lugar y en ACA, perg. 898 de Jaime I.

d) 1243-IX-12

Signum Iacobi... appositum mandato domini regis per manum Guillemoni scribe pro Guillelmo de Bello loco notario suo in Tarrachona II idus septembris (MIRET, 164).

e) 1245-II-8

Signum Iacobi... appositum mandato domini regis per manum Guillemoni scribe, sexto idus februaril, apud obsidionem Xative, anno MCCXXXIII (MORERA, I, doc. 7 y MIRET, 171).

12

B. de Solerio

a) 1247-VIII-30

Signum... appositum per manum magistri B. de Solerio, notarii sui, in Osca, III kalendas augusti anno Domini MCCXL septimo (MIRET, 189).

13

A. d'Olm

a) 1250-III-30

Pone el signo del rey por G. escribano (ACA, perg. 1.122 de Jaime I.

14

Guillem Sarroca

a) 1250-X-20

Signum Iacobi... appositum mandato domini regis pro Guillelmo de Sala nomine suo per manum Guillelmi de Rocha, XIII kalendas novembris, in Ferica, anno Domini MCCI (PLADEVALL, 1).

b) 1251-VII-30

Signum Iacobi... appositum mandato domini regis pro G de Sala notario suo per manum Guillelmi de Rocha, III kalendas augusti, anno Domini MCCLI in Ilerda (PLADEVALL, doc. 3).

Otro ejemplo semejante de fecha 24 de abril puede verse en ACA, perg. Jaime I, 1245.

c) 1251-III-20

Signum Iacobi... appositum mandato domini regis pro Guillelmo scriba, notario suo, per manum Guillelmi de Roca, in Barchinona, III kalendas aprilis anno Domini MCCL primo (*Llibre Blanc*, 392 y MIRET, 213).

d) 1260-VI-17

Signum Iacobi... appositum mandato domini regis, pro domino Guillelmo Dei gratia, Ilerdensis episcopo, cancellario suo, per manum Guillelmi de Rocha, loco, die et anno prefixis (ACA, perg. Jaime I, 1615).

e) 1262-VI-13

Signum Iacobi... qui omnia et singula supradicta, prout superius continetur, laudamus et cetera, appositum per manum Guillelmi de Rochas, scriptoris sui, in Montispesulano, idibus iunii, anno Domini MCCLX II (D. GIRONA, pág. 274, doc. 14).

15

Pere Andreu

a) 1252-III-2

Signum Iacobi... appositum eiusdem domini regis mandato, per manum Petri Andree, scriptoris sui, loco, die et anno prefixis (GUAL, 8).

b) 1252-VII-31

Signum Iacobi... mandato eiusdem domini regis per manum Petri Andree, scriptoris sui, apud Barchinonam (MIRET, 224).

Otro ejemplo semejante de fecha 17 de febrero de 1253 en ACA, perg. Jaime I, 1319.

c) 1353-II-22

Signum Iacobi... appositum mandato eiusdem domini regis per manum Petri Andree, scriptoris sui, apud Flix, VIII kalendas madii anno Domini MCCLII (VILLANUEVA, viaje, 17, pág. 250).

d) 1353-VI-16

Signum Iacobi... appositum mandato eiusdem domini regis per manum Petri Andree, scriptoris sui, apud Ilerdam XVI kalendas iulii (MIRET, 230).

e) 1255-XII-28

Signum Iacobi... que predicta omnia laudavit et confirmavit appositum mandato eiusdem domini regis per manum Petri Andree, scriptoris sui, apud Calataiubium, V kalendas ianuarii, anno prefixo (CAPMANY, 12 y MIRET, 250).

f) 1256-II-7

Signum Iacobi... appositum mandato eiusdem domini regis pro domino fratre Andrea, episcopo Valencie, cancellario suo, per manum Petri Andree, scriptoris suis, qui predicta omnia et singula laudavit et confirmavit (HUICI, 530 y MIRET, 224).

16

Miquel d'Alcover

a) 1256-III-8

Signum Iacobi... qui predictum omnia et singula verbo ad verbum audivit et ea laudavit et confirmavit scientis et sigillo suo maiori roborari mandavit, appositum per manum Michaelis Alcoario scrip-

toris sui de mandato eiusdem domini regis, apud Caesaraugusta III idus marci anno premissa (CABANES, 728).

b) 1257-IX-3

Signum Iacobi... qui predictam sententiam laudavit et confirmavit, appositum per manum Michaelis de Alcoario, scriptoris suis, de mandato eiusdem domini regis, apud Ilerdam, die et anno prefixis (CABANES, 767).

c) 1257-IX-3

Signum Iacobi... appositum per manum Michaelis de Alcoario, scriptoris sui, de mandato eiusdem domini regis, apud Ilerdam, die et anno prefixis (MIRET, 261).

17

Miquel Violeta

a) 1263-VI-16

Signum Iacobi... appositum manum Michaelis Violete, eiusdem domini regis scriptoris, de mandato dicti domini regis (HUICI, 1173).

b) 1272-VI-8

Signum Iacobi... qui predicta laudamus et confirmamus, ut superioribus sunt notata, salvo tamen in omnibus iure nostro, appositum per manum mei Michaelis Violeta, eiusdem domini regis scriptoris et de mandato ipsius, apud Pulchrum Podium (MIRET, 467).

18

1267-V-3

Signum... appositum hoc de mandato ipsius domini regis per manum Cimonis de Sancto Felicio, scriptoris sui apud Ilerdam, V nonas madii, anno Domini MCCLXXII (ACA, perg. 1891 del ACA).

Otro ejemplo de fecha 12 de junio de 1273 puede verse en ACA, Reg. 19, fol. 29 v.

Después del análisis de estos textos, excepto para los primeros años, notamos que la aposición del *signum* tiene lugar en sitio distinto al de la escritura del documento. Ello nos lleva a las siguientes consideraciones:

1. Que la Escribanía-Cancillería no seguía al monarca en desplazamientos cortos y que un escribano una vez compuesto el

documento a partir de la minuta confeccionada por el notario llevaba el original al rey para que este mandara poner su signo.

2. Que los juicios y sus respectivas sentencias, en los que no intervenía el rey, una vez acabados se llevaron al mismo para que los validara.

3. Que muchos documentos confeccionados por oficiales del rey en nombre de éste —caso de los Repartidores de Valencia— se llevaron a la Curia para que el monarca los validase, etc.

4. Que el *signum*, con todas sus partes, se escribirá en el lugar de residencia del rey, en los textos más solemnes.

JOSÉ TRENCHS O DENA

BIBLIOGRAFIA UTILIZADA

- J. M. ALVAREZ, *Signos y firmas reales*, Santiago 1957.
- A. M. ARAGÓ, *Suscripción y firma autógrafa en documentos reales aragoneses*, «Policía española» (1962), págs. 11-13 [cit. *Suscripción*].
- A. M. ARAGÓ y J. TRENCHS, *Las escribanías reales catalano-aragonesas de Ramón Berenguer IV a la Minoría de Jaime I*. «Revista de Archivos Bibliotecas y Museos» LXXX (1977), págs. 421-442 [cit. *Escribanías*].
- F. ARRIBAS, *Paleografía documental hispánica*, Valladolid 1965. [cit. ARRIBAS].
- F. BALAGUER, *Ramiro II y la diócesis de Roda*, «Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón», vol. VII (193). [Cit. *Ramiro II*].
- *La vizcondesa de Bearn y la revelión contra Ramiro II*, «Ibid.» vol. V. pág. 112.
- D. CABANES, vid. HUICI.
- A. CAÑELLAS, *Colección diplomática del concejo de Zaragoza, Zaragoza a 1962* [cit. CAÑELLAS].
- CODOIN, ACA, vol IV, pág. 98.
- A. DE CAPMANY y DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Reedición anotada por E. GIRALT RAVENTOS y C. BATTLE Y GALLART, 2 vols., Barcelona 1961-62 [cit. CAPMANY].
- J. DELAVILLE ROULX, *Les archives de l'ordre de l'Hospital*, París 1893.
- J. M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Barcelona 1969.
- J. GARCIA CIPRES, *Signos y sellos reales de Aragón*, «Linajes» (1914).
- F. D. GAZULLA, *Don Jaime I y la Orden de nuestra señora de la Merced*, «Primer Congreso de Historia de la Corona de Aragón» (Barcelona 1900-1913).

- J. GIMÉNEZ SOLER, *La frontera catalano-aragonesa*, III Congreso de H. de la Corona de Aragón» II (Huesca 1920).
- D. GIRONA, *Mullerament del infant en Pere de Catalunya*, «I CHCA».
- E. GONZÁLEZ HURTEBISE, *Recull de documents inèdits*, «Ibid».
- M. GONZÁLEZ, *La condesa doña Sancha*. «Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón» V.
- M. GUAL, *Vocabulario del comercio medieval*, Tarragona 1968 y Barcelona, El Albir, 1976.
- A. HUICI, *Colección diplomática de Jaime I el conquistador*, Valencia 1900.
- A. HUICI-M. D. CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón*, Valencia, 1976 y ss.
- J. y M. D. MATEU, *El «Signum Regis» desde Alfonso II a Pedro IV de Aragón (1162-1387)*, «Mélanges offerts à R. Crozet» II, págs. 1159-1160.
- A. J. MARTÍN DUQUE, *Cartulario de Uncastillo*, «Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón».
- A. MILLARES, *Paleografía española*, Barcelona 1929.
- F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, Barcelona 1947.
- J. MIRET, *Itinerario del rey Pedro I de Catalunya y II en Aragón (1196-1213)*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona» VII, págs. 79-87, 151-160, 238-249, 265-284, 365-387, 435-450; IV, págs. 15-36 y 91-114.
— *Itinerari de Jaume I*, Barcelona 1918 (Cit. MIRET).
- E. MORERA, *Tarragona Cristiana*, Tarragona.
- J. MUÑOZ Y RIVERO, *Firmas de los reyes de España*, Madrid 1887.
- J. OLIVERAS, *Catálogo de las cartas reales (siglos XII-XV) de la catedral de Barcelona*, Barcelona 1946 [cit. *Catedral*].
- A. PLADEVALL, *Creació i antagonisme de les vegueries de la Real i Camprodón*, «Estudis d'història Medieval» IV (1971), págs. 29-75.
- J. RIUS SERRA, *Cartulario de «Sant Cugat del Vallès»*, Barcelona 1947.
- ROVIRA I VIRGILI, *Història Nacional de Catalunya*, vol. IV (Barcelona).

- F. DE SAGARRA, *Sigilografía catalana*, Barcelona 1916.
 — *Notas y documentos inéditos referentes al infante Alfonso primogénito de Jaime I*, «Bol. Real Ac. Buenas Letras» IX (1919-1920).
- R. SÁINZ DE LA MAZA, *La encomienda de Montalbán*, Tesis doctoral multicopiada, Barcelona 1974.
- J. SANPERE, *Minoría de Jaume I*, «1er. CHCA».
- F. SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona 1968.
 — *Tabla cronológica de los condes soberanos de Barcelona*, Barcelona 1883.
- J. TRENCHS, Vid. A. M. ARAGO.
 — *La Cancillería de Jaime I; cancilleres y escribanos*; «Miscelánea G. BATTELLI» en prensa.
- F. UDINA, *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX y X*, Barcelona, 1951.
 — *El llibre Blanch de Santes Creus*, Barcelona 1950.
- J. VILLANUEVA, *Viaje Literario por la Iglesia de España*, varios vols.

LAMINAS DE SIGNOS EN LA BIBLIOGRAFIA CITADA

1. *Ramón Berenguer IV*
 ARRIBAS, 27: signo dibujado por un escribano aragonés.
Lámina Cátedra paleografía Univers. Madrid, 40.
 CANELLAS, 1 y 3.
- * * *
2. *Alfonso II*
 ARRIBAS, 29 a (signo debido a Ponç d'Osor).
 ARRIBAS, 30 (signo de Bernat de Caldes).
 ARRIBAS, 32 (obsérvense los circulitos abiertos).
Láminas cat., 43 (signo debido a Sancho de Perarrua).

CANELLAS, 1.

CANELLAS, 4 (trazado por Andrés de Ayerbe).

* * *

3. *Pedro II*

MILLARES, 38 (trazado por Ferrer. Obsérvese como la escritura del signo y la de la signatura del notario es distinta a la del escribano del documento).

CANELLAS, 9, 10 y 11 (Ibid.)

Láminas Catedral, 47 (trazado por Pere de Corró).

* * *

4. *Jaime I*

Catedral, 18 (trazado por Blasco).

CANELLAS, 16 (trazado por Arnau Gramático).

ARRIBAS, 47 (trazado por Guillem Escribano).

GUAL, doc. 3 (ibid.)

GUAL, doc. 6 (podría ser original del notario anterior o de Guillem Sarroca).

CANELLAS, 23-24 (trazado por Miquel Alcover).

CANELLAS, 25 (trazado por Miquel Violeta).

MILLARES, 56 (trazado por Simó de Sant Feliu).

CANELLAS, 21 (trazado por Jaume de Montjuic).

CANELLAS, 26 (trazado por Bartomeu de Porta).

Els llibres notarials del Monestir de Jonqueres

La comunitat del monestir de Jonqueres confiava, naturalment, la redacció dels seus documents a algun dels notaris de Barcelona. No era que tingués un notari determinat al seu servei exclusiu, sinó que solia tractar-se d'un notari barceloní, el qual, a més del seu treball normal per a la ciutat, s'ocupava dels afers del monestir amb el títol d'escrivà. Els escrivans del segle XVIII s'anomenaren també secretaris del monestir.

El fons documental de Jonqueres, conservat, en gran part, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, permet un intent de reconstrucció del treball d'aquests notaris, almenys des del segle XV fins a l'exclaustració (1808). Hi ha disset volums notarials complets. Però la resta dels documents demostra que notaris molt diversos intervingueren en el monestir, sense constar, però, com a secretaris o escrivans especials de la casa, malgrat que, en alguns casos, probablement ho foren. Els llibres conservats pertanyen a cinc notaris diferents.

En un estudi general sobre el convent de Jonqueres, vam donar una nòmina molt breu del seus escrivans.¹ Ara podem afegir-hi noves dades, trobades arreu entre els esmentats documents monàstics.

Josep Mª Madurell donà a conèixer sumàriament els llibres de quatre dels notaris.² No parla del cinquè, probablement perquè

1. M.-M. COSTA, *Les dames nobles de Jonqueres*, «II Col·loqui d'Història del Monaquisme Català», II, Abadia de Poblet 1974, p. 276.

2. J. M. MADURELL MARIMON, *Archivo General de Protocolos de Barcelona. Sección Histórica. Índice Cronológico Alfabético*, III, Barcelona 1959, 431.

aquest no figura a l'inventari de l'Arxiu, més que com a llibre de dotació de beneficis. En realitat, presenta característiques semblants a les dels altres llibres notariais. Tots ells formen part de la sèrie de volums procedents de la Universitat, ara a la secció d'Ordes Religiosos i Militars. Els disset volums, numerats del 173 al 189, van repartits com segueix: Joan Ubach, 2 llibres; Bartomeu Costa major, 9 llibres; Lluís Jorba major, 3 llibres; Lluís Jorba menor, 2 llibres; Antoni Joan Fita, un llibre.³

D'acord amb l'estudi de Maria Teresa Ferrer i Mallol⁴ creiem poder-los definir com a capbreus, ja que entren en la categoria de llibres de contractes referents a ordes religiosos o militars, porten aquest títol i en presenten la forma: hi ha, en proporció, pocs documents complets, sovint, només les primeres línies i, després d'un espai blanc, els noms dels testimonis; moltes vegades, les anotacions marginals donen a conèixer somerament el contingut d'uns documents que mai no arribaren a ser transcrits en els llibres o bé ho foren en forma abreujada. També l'aspecte extern és característic: ben relligats en pergami, i amb un promig de 185 folis, fulls de guarda, títol i invocacions religioses.

Joan Ubach. — A ell pertanyen els volums més antics. Figura com a notari de Barcelona des del 1420, amb un tercer manual; és possible, doncs, que comencés d'exercir uns anys abans.⁵ A Jonqueres actuà des del 1425 fins al 1447. Podem imaginar que l'edat o les malalties li feren alleugerir la feina, perquè seguí treballant uns dos anys més, fins que morí el 7 de desembre de 1450. Les monges elegiren com a notari successor Bartomeu Costa, i quan la reina Maria volgué nomenar Joan Ginebret ja trobà el lloc ocupat i respectà l'elecció.⁶ No obstant, Ginebret havia estat col·laborador de Joan Ubach en els seus darrers anys.

El primer llibre de Joan Ubach, el 173 actual, és el més mal conservat de la sèrie. Els primers fulls i els darrers, així com les

3. La signatura precisa és ACA (= Arxiu de la Corona d'Aragó), ORM (= Ordes Religiosos i Militars), U (= Universitat), vols. 178-189.

4. M.-T. FERRER I MALLOL, *La redacció de l'instrument notarial a Catalunya*, «Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos», IV, Barcelona 1974, 57, 58, 60, 63-65.

5. MADURELL, *op. cit.*, I, Barcelona 1950, 164.

6. IMH (= Institut Municipal d'Història), Papers Aguiló, 1730, 1731. — COSTÀ, *op. cit.*, 276.

cobertes, es troben en mal estat. No té foliació. El seu títol és el següent: «Primus liber contractuum faciencium pro conventu monasterii Beate Marie de Jonqueriis civitatis Barchinone, cuiusquidem monasterii est priorissa reverenda domina Francischa de Palaffolls.» Porta també una de les invocacions religioses corrents: «Cui das ceptum da finem Trina potestas. Assit principio Sancta Maria meo». Títol i invocació es repeteixen al començament de cada any fins al 1429, i també el 1434. Les anotacions dels altres anys comencen directament. Els documents van des del 20 d'abril de 1425 fins al 16 de febrer de 1434. En canvi, en el volum 174 apareix la invocació al començament de tots els anys. Conté els documents des del 8 de març de 1434 fins al 18 de juliol de 1447. És curiós d'observar que els dos llibres contenen un nombre molt aproximat de documents, uns setanta, a raó de sis o set per any com a promig, sense comptar les èpoques, essent el període cronològic del segon la meitat més llarg que el del primer. Les èpoques són bastant nombroses i, quasi sempre, tot just indicades. Fan referència a pagaments molt diversos: censos, obres, arrendaments, etc. Hi ha una tendència a anotar-les els darrers dies de cada any.

Els documents són també de caràcter molt variat, si bé hom pot agrupar-los segons els temes que apareixen amb major freqüència:

Collació de capellanies i de beneficis fundats a la capella del monestir.

Establiments i precaris de cases i terres pròpies de la comunitat.

Arrendament del delme i rendes que el monestir rebia de Sabadell i de Terrassa.

Arrendament del molí d'en Carbonell.

Documents referents al patrimoni del monestir a Mallorca i a la vila d'Alcoletge: nomenaments de batlle i d'escrivà, definicions de comptes, procures, etc.

Censos: reduccions, cessions, etc.

Censals: vendes, compres, definicions, debitoris, etc.

Nomenaments de procuradors per la comunitat o per les monges en particular. Alguns eren procuradors fixos, per a

qüestions jurídiques o econòmiques sobre l'administració del monestir. Altres eren ocasionals, per a determinats afers. Nomenaments de procuradors substituïts, pels mateixos titulars. Definicions periòdiques de comptes dels procuradors fixos. Processos d'eleccions priorals: acta de l'elecció, procures, confirmació pel mestre de l'Orde o pel Papa, prestació d'obediència de les monges, etc. Llicències de la priora a les monges per a cobrar pensions de censals, per a fer obres a llurs cases dins el monestir, etc.; i als clergues per a permutar beneficis. Compra, venda i manumissió d'esclaves per la priora o les monges, com a particulars o en nom del convent. En els dos llibres d'Ubach hi ha cinc documents sobre aquests assumptes.

Bartomeu Costa major. — Era ja notari de Barcelona el 1438 i consta que ho fou fins al 1500.⁷ Fou notari del monestir des de les darreries del 1450: el seu primer document és de l'onze de desembre, quatre dies després de la mort de Joan Ubach. Si bé figura oficialment com a notari fins al 1500, el seu darrer volum de Jonquieres fou acabat per Lluís Jorba major, com també ho fou el seu quart llibre de la Confraria de Sant Marc, ara a l'Arxiu de Protocols.

Els darrers anys, l'havien ajudat circumstancialment, actuant en nom d'ell, Bartomeu Costa menor, potser fill seu, el qual consta com a notari de la ciutat del 1471 al 1490; i Jaume Daura, Joan Boixols i Jaume Amor, probablement com a escrivans, si bé Boixols també fou notari. Durant l'època de Costa actuaren també per al monestir els notaris Dalmau Ginebret (entre el 1454 i el 1463) i Tomàs Lledó (1464), segons que consta per alguns documents.

Els nou llibres de Jonquieres, volums 175 a 183, tenen força unitat en la forma. Porten gairebé tots un títol: «Primus liber contractuum faciencium pro conventu...»; «Secundus liber...»; «Tercius liber...» El darrer de la sèrie defineix la doble professió

7. MADURELL, *op. cit.*, I, 76.

del notari: «*Nonus liber... mei Bartholomei Costa auctoritate regia notarii publici Barchinone et dicti Monesterii scribe*».

Els volums 175 a 178 porten al començament la invocació: «*In nomine Sancte et Individue Trinitatis Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen*». El 175, encara, transcriu sota el títol la següent oració: «*Libera me, Domine, a labiis iniquiis et a lingua dolosa. Aperi, Domine, intellectum meum, cor et linguam meam ut semper ad laudem et gloriam tuam intelligere, videre et loqui valeam veritatem, eruendo me, Domine, ab homine iniquo et doloso*». Els cinc volums darrers no porten invocació de cap mena.

De forma no constant, dins el text, l'autor fa notar els canvis d'any amb la frase «*Hic mutatur annus*». Apareix normalment damunt la primera anotació des del 25 de desembre de l'any que acaba, ja que, com és sabut, era corrent la datació segons l'estil de la Nativitat i l'any nou començava per Nadal. Més sovint el canvi era indicat senzillament per les xifres corresponents al nou any.

La cronologia dels documents continguts en els nou llibres és la següent: vol. 175: 11-XII-1450 a 1-V-1455; vol. 176: 19-IV-1455 a 17-VIII-1458; vol. 177: 19-VIII-1458 a 6-XI-1460; vol. 178: 22-XII-1461 a 7-VIII-1469; vol. 179: 30-VIII-1469 a 10-X-1477; vol. 180: 16-X-1477 a 6-XII-1483; vol. 181: 20-XII-1483 a 18-II-1489; vol. 182: 26-V-1489 a 28-VII-1495; vol. 183: 19-VI-1495 a 9-IX-1500.

Cal notar que, al vol. 183, els documents, des del 1498, són ja de Lluís Jorba.

Quantitativament, no hi ha una gran regularitat en el treball en proporció amb el temps. En els tres primers volums hi sol haver un promig de 15 a 25 documents per any, promig que baixa dels 10 a 12 per als tres volums següents; el setè torna a tenir-ne uns 20 i els dos darrers, novament, de 10 a 12, exceptuada la part de Lluís Jorba que comprèn uns 40 documents, és a dir, uns 20 per any. Tot això, sempre aproximadament i sense comptar les èpoques. L'ordre cronològic no és tampoc absolut. A vegades hom troba documents amb dates endarrerides; en alguns casos porten la indicació «*Licet hic continuetur*».

Els tipus de documents són gairebé els mateixos protocolitzats

per Joan Ubach. Entre els del notari Costa, com a novetat, hi ha les presentacions de lletres de canvi, vendes de cases conventuals de les monges, requeriments per motius diversos, donacions, vendes i assignacions de censals per ingrés de monges, cartes al rei de Castella com a administrador del monestir, compromisos i sentències arbitrals, concòrdies, apel·lacions, arrendaments i altres documents de la vicaria de Sant Vicens de Jonqueres, actes de visita del monestir, comptes de treballs del notari, renúncies de drets familiars per les monges ingressades, documents sobre possibilitat de matrimonis de monges, llicències de núpcies i d'acceptació de llegats. Entre ells hi ha quatre processos d'eleccions priors i onze documents referents a esclaus.

Lluís Jorba major. — Notari de Barcelona almenys des del 1465,⁸ actua com a escrivà del monestir ja pel setembre de 1448, segons els documents del vol. 183 començat per Costa. A l'Arxiu de Protocols els seus llibres acaben el 1516. En canvi, els de Jonqueres arriben fins al 1519: Són només tres llibres, del 184 al 186. Tots comencen amb la mateixa invocació i títol, canviant només, en cada cas, la xifra de l'ordinal corresponent: «Jhesus Christus. — In nomine Domini Nostri Jhesu Christi Salvatoris et redemptoris Eterni eiusque intemerate genitricis Virginis Marie ac civium omnium supernorum. Ego Ludovicus Jorba regia et apostolica auctoritatibus notarius publicus Barchinone incipio hunc primum librum contractuum et negociorum monesterii Beate Marie de Ionqueriis dicte civitatis, cui quo utor publicis in agendis artis notarie appono sig+num». En tots ells, fins al 1512, i també el 1514, el canvi d'any va indicat per la frase de costum: «Hic mutatur annus». Després ja no apareix la indicació.

La cronologia dels volums és aquesta: vol. 184: 23-VIII-1500 a 7-II-1504; vol. 185: 7-II-1504 a 8-VI-1508; vol. 186: 5-VII-1508 a 31-VIII-1519.

La proporció anual de documents és potser més irregular que les anteriors: d'uns 25 per any en els dos primers volums, el

8. MADURELL, *op. cit.*, I, 106.

darrer baixa fins a quatre. Cal notar que des del 1514 fins a la fi, gairebé no hi ha res més que una sèrie d'èpoques.

A diferència dels altres, les anotacions marginals són molt extenses i contenen gairebé tot el resum dels documents per als quals queda la plana en blanc. La tipologia documental, en canvi, és la mateixa. Hi ha una sola elecció prioral i ja no s'hi troben les referències a esclaus. Apareix, el 1506, un contracte per a esculpir una imatge de Sant Jaume en argent i també, l'any següent, l'estima o valoració d'un retaule.

Lluís Jorba menor. — La continuïtat dels volums queda trencada fins a l'arribada d'aquest notari, a mitjan segle XVI. Precisament els seus llibres, a l'Arxiu de Protocols, comencen el 1550 per acabar el 1619.⁹ A Jonquieres devia començar a exercir quasi al mateix temps, si jutgem pels espais de temps que comprenen els dos únics volums que s'han conservat, el 187 i el 188, i que són, respectivament, el segon i el tercer de la seva sèrie; això vol dir que hi manca el primer. No tenen cap invocació, però sí un títol: «Secundus liber negotiorum monasterii Beate Marie de Junqueriis mei Lodovici Jorba notarii publici Barchinone secundi hujus nominis»; «Liber tertius negotiorum monasterii Beate Marie de Junqueriis ordinis Sancti Jacobi de Spata Uclensis Barchinone mei Lodovici Jorba appostolica atque regia auctoritatibus notarii publici Barchinone et scribe negotiorum eorumdem».

Tampoc no s'hi fan notar els canvis d'any fins al 1588, anotat al 3 de desembre de 1587: «Incipit annus a Nativitate Domini millesimus quingentesimus octuagesimus octavus». I el 1589 i el 1592, on, com de costum, apareix la frase «Hic mutatur annus». Períodes cronològics: vol. 187: 27-VI-1564 a 20-VIII-1581; vol. 188: 16-XI-1581 a 15-X-1593. La proporció és de 12 a 14 documents per any, si bé es distribueixen molt irregularment: anys de quatre o cinc i anys de vint o trenta.

Pel que fa al contingut: Escassegen les èpoques. Com a documents nous, hi ha les surrogacions en l'administració de causes pies. Esdevingudes triennals les eleccions de priores,¹⁰ apareixen,

9. MADURELL, *op. cit.*, I, 279.

10. Sobre aquest tema: M. COSTA, *Las elecciones priorales en el Monasterio de Santa Maria de Junqueras*. Comunicació presentada al «I Congreso Internacional de las Ordenes Militares», 1971. Inèdit.

a més dels processos d'elecció, les pròrrogues atorgades a una priora per al trienni següent. En una època d'agitació dins el monestir, hi ha diversos documents relacionats amb l'expulsió d'unes monges, la sortida voluntària d'un grup nombrós, les aspiracions de retorn d'algunes d'elles, el pagament de certes quantitats a les expulsades, etc. D'altra banda, hi ha diverses llicències als habitants d'Alcoletge: per a comprar blat, per a sembrar arròs i per a manllevar diners. A més de les procures, hi ha els testimonis notariais del nomenament de procuradors. També hi ha nomenaments de sots-piora, sagristana, majordom, etc., i, del 1584 al 1586, certificats anuals de residència de l'administrador.

Antoni Joan Fita. — Segons l'índex de l'Arxiu de Protocols, era notari ja el 1607 i continuà fins al 1644.¹¹ D'ell és el darrer dels protocols conservats de Jonquieres, el vol. 189, que va des del primer d'agost de 1628 fins al 28 de desembre de 1633. Porta el següent títol: «Manuale instrumentorum monasterii et conventus religiosarum Beate Marie de Jonqueriis ordinis Sancti Jacobi de Spata presentis civitatis Barchinone receptorum penes me Antonium Joannem Fita notarium publicum Barchinone et negotiorum dicti monasterii et conventus scribam per priorissam et conventum dicti monasterii per obitum Francisci Vidal notarii publici Barchinone et negotiorum dicti monasterii scribe electum et nominatum [die mensis] anno a Nativitate Domini MDCXXVIII. In quorum fidem ego dictus Fita notarius et scriba supra memoratus hic me subscribo et meum quo utor in publicis appono signum». No hi ha cap invocació ni cap indicació de canvi d'any.

El volum és molt gruixut. Té 48 folis utilitzats com a protocol, amb els acostumats arrendaments, col·lacions, vendes de censals, establiments, surrogacions, definicions de comptes, etc. Els textos són quasi complets i el total és d'una quarantena de documents, que representa una proporció d'uns 10 per any. Els folis 59 a 69 són totalment blancs. Al foli 70 comença una relació dels beneficis del monestir de Jonquieres, amb còpia de set o vuit dotacions

11. MADURELL, *op. cit.*, II, Barcelona 1958, 106.

corresponents al segle XIV. Segueix un gran nombre de fulls blancs a partir del foli 90.

Els altres notaris de Jonqueres. — Segons el títol del seu llibre, el notari Fita succeí en el càrrec d'escrivà de Jonqueres a Francesc Vidal, el qual havia mort el 1628. Probablement es tractava de Francesc Vidal menor, datat de 1590 a 1628 a l'Arxiu de Protocols.¹² I aquest, a Jonqueres, hauria estat el successor de Lluís Jorba menor. De Vidal no se'n conserva cap volum exclusiu del monestir, però hi ha documents que testimonien la seva actuació entre el 1609 i el 1626.

Es el mateix que passa amb els notaris posteriors. Després de Fita, el titular de Jonqueres devia ser Pere Pau Vives, el qual apareix en documents entre el 1646 i el 1675. Era notari de Barcelona almenys des del 1620.¹³ Mort, segurament, el 1675, el succeiria Josep Güell, documentat al monestir des del 1677 al 1710. Al mateix temps hi havia actuat, alguna vegada, Francesc Bosch (1678). A Güell l'havia ajudat Manuel Mas. I durant els seus darrers anys, almenys des del 1707, actuà també Pau Mitjans, que fou el seu continuador fins al 1727. També en aquest període apareix en algun moment Domingo Rojas (1711).

En vida de Mitjans, comença a treballar per al monestir Pau Mollar (1724), el qual ja no es titula només escrivà sinó secretari. Devia morir el 1743. El notari següent fou Jeroni Gomis, que devia durar poc a Jonqueres per bé que visqué molts anys. En efecte, des del 1748 fins al 1777 actuava Fèlix Campionch. Finalment, en morir aquest, ocupa el seu lloc Francesc Joan Elias i Bosch, darrer notari i secretari del monestir, documentat fins al 1805, el qual continuà probablement fins a l'exclaustració (1808). Ell fou el qui, el 1778, revisà els llibres de testaments i d'atorgacions i eleccions, que havien estat novament relligats, i en donà testimoni.

Els salaris dels escrivans. — Les escriptures tenien un preu que variava segons llur mateix caràcter. Els que l'havien de fixar, des de les corts del 1289, eren els prohoms, d'acord amb el veguer

12. MADURELL, *op. cit.*, I, 425.

13. MADURELL, *op. cit.*, II, 332.

i el batlle de cada lloc.¹⁴ Aquesta constitució fou igualment mantinguda per Jaume II, el qual hi afegí uns lleugers augments el 17 de juliol de 1301.¹⁵ Els notaris juraven que no en cobrarien res més que el que estava establert.

Unes altres corts de Montsó, el 1363, reformaren les tarifes, observant, però, que serien vàlides a menys que, en certs casos, no s'hagués acostumat de cobrar una quantitat inferior.¹⁶ Segurament era difícil, en algunes circumstàncies, que les escriptures fossin pagades a temps. Per això les corts de Barcelona del 1493 donaren un termini de tres anys per al pagament.¹⁷

Els consellers de Barcelona fixaren una nova tarifa el 30 de maig de 1607. Havia de ser confirmada pel virrei, però set anys després no ho havia fet encara, i per aquesta raó no hi havia unitat de criteris: si alguns notaris havien adoptat la tarifa nova, d'altres encara es regien segons la vella.¹⁸

D'acord amb una primera disposició del 1301, el preu es comptava a proporció del valor dels béns que eren objecte de l'escriptura, però dins uns límits precisos. Així el preu dels testaments podia variar entre 3 i 50 sous. L'augment del mateix any traslladà el límit superior fins a 100 sous. El límit inferior fou elevat a 20 sous el 1363. Però, el 1607, tornava a baixar fins a 10 sous, sense que es superessin mai els 100 sous per l'altra banda.

Aquest exemple no és massa aplicable a les escriptures de Jonqueres, entre altres raons, perquè els tres documents de comptes que coneixem són tots del segle XV i en cap d'ells no s'hi parla de testaments. L'ur autor és sempre Bartomeu Costa.¹⁹ Així i tot, ens donen una idea del que el monestir pagava per alguns dels seus documents:

Un procés d'elecció de priora valia, en total, 11 lliures. Si era per una col·lació de benefici, 8 lliures 5 sous. I si era per una visita del monestir que requeria un treball d'una certa durada, 16 lliures

14. R. NOGUERA-J. MADURELL, *Centenario de la Ley del Notariado. Fuentes y Bibliografía*, II, t. I, *Privilegios y Ordenanzas históricos de los Notarios de Barcelona*, Barcelona 1965, 187, dco. 9.

15. NOGUERA, *op. cit.*, 140, d. 12; 142, d. 13; 145, d. 14; 146, d. 16.

16. NOGUERA, *op. cit.*, 161, d. 33.

17. NOGUERA, *op. cit.*, 281, d. 122.

18. NOGUERA, *op. cit.*, 405, d. 182; 427, d. 184.

19. ACA, ORM, U, 179, fols. 52 (17-IX-1471) i 134 (2-IX-1476); 180, fol. 177 (11-XII-1482). Aquest darrer el publiquem en apèndix.

10 sous. Un establiment valia, aproximadament, 15 sous. Un precari o un compromís, 10 sous. Un debitori, 6 sous. Una procura, de 3 a 5 sous, i 6 sous si era per anar a tractar amb enemics. Arrendaments, requeriments, llicències i altres afers menors, 5 sous, Substitucions de procurador, de 3 a 4 sous.

Són també molt pocs els punts de contacte amb les tarifes del 1607, que, en general, figuren molt més altes. Això pot ser degut a un diferent valor de la moneda o bé a una possible valoració inferior per als escrivans del monestir en front dels notaris de la ciutat. No són més que suposicions, però aquestes tenen algun fonament:

A més de l'import de les escriptures, els notaris rebien un salari anual per raó de llur ofici. El salari els arribava amb un extraordinari retard. Així veiem com Bartomeu Costa posava en el compte del 1471 tot el que per l'esmentat concepte li era degut del 1460 al 1469, i pels dos darrers anys. Sempre a raó de 5 lliures per any. En el compte del 1476 hi constava el deute des del 1472. I en el del 1482, hi anotava el deute des del 1477, encara de 5 lliures anuals. Ens resulta difícil de comparar aquesta quantitat amb les 150 lliures anuals que, l'any 1438, eren fixades a l'escrivà del consell barceloní.²⁰ Un segle abans, el 1334, un notari s'havia compromès a treballar per Jaume Bruniquer, a 6 lliures, durant un any.²¹ No hem pogut esbrinar el motiu de tals diferències.

A més del salari, segons la constitució del 1363 el notari cobrarria 5 sous per cada dia que treballés en una determinada escriptura; i si havia de fer-ho fora de la ciutat, rebria de 10 a 12 sous diaris.

Una altra recompensa la rebia el notari de Jonqueres en forma d'un present de capons per Nadal i oques per Sant Joan. El fet és que tampoc no li arribaven a temps. En el compte del 1471 hi ha el deute del valor d'aquests presents pels anys 1466 a 1468, a raó de 30 sous anuals. Per al 1469 hi figuren 10 sous en substi-

20. E. G. BRUNIKER, *Rúbriques de... Ceremonial dels magnífics consellers y regiment de la ciutat de Barcelona*, III, Barcelona 1914, 13. La dificultat persisteix si hom considera que el 1350 havia estat augmentat el salari de l'escrivà del Consell fins a 50 lliures; però consta que, el 1362, cobrava només 20 lliures anuals. (BRUNIKER, *op. cit.*, 11 i 12). - C. BATLLE GALLART, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, I, Barcelona 1973, 46, nota 33; 80 i nota 42.

21. NOGUERA, *op. cit.*, 148, d. 20.

tució de les oques degudes, ja que els capons foren enviats. També el 1476 Costa reclama 10 lliures 10 sous pels capons i oques deguts des del 1470. I així mateix, el 1482, fa constar que li devien els dels sis anys darrers, per valor de 9 lliures.

El notari Lluís Jorba major sembla que, de moment, tingué més sort, perquè entre les èpoques hi trobem les del seu salari, les 5 lliures, que comptava fins a la vigília de Nadal de cada any.²² Dels notaris posteriors no n'hem trobat cap altra notícia referent a salaris.

L'encarregat de pagar-los era el procurador de Jonqueres. De totes maneres, els diners circulaven ben poc, perquè també els notaris eren deutors. Moltes vegades, com demostren els comptes esmentats, el procurador es retenia quasi tot l'import del deute en compensació per diversos censals i pensions que el notari li havia de pagar. I si alguns diners sobraven, el mateix notari solia renunciar-hi graciosament en favor del monestir.

Publiquem a continuació el text d'un dels tres documents de comptes de Bartomeu Costa, com a il·lustració del tema exposat.

MARIA-MERCÈ COSTA

22. ACA, ORM, U, 183, fol. 146 (pel 1499); 184, fol. 32 (pel 1500), fol. 90 (pel 1501) i fol. 210 (pel 1508); 185, fol. 81 (pel 1504) i fol. 148v (pel 1505); 186, fol. 164 (pel 1509).

APÈNDIX

[1482, desembre, 11, Barcelona].

Compte presentat pel notari Bartomeu Costa al procurador del monestir de Jonquieres.

ACA, OM, U, 180, f. 177.

Sit omnibus notum quod ego Bartholomeus Costa maior dierum, notarius Barchinone infrascriptus, confiteor et recognosco vobis discreto Bernardo Puig presbitero, beneficiato in ecclesia Beate Marie de Mari, procuratori, ycono-
nomo et actori monasterii Beate Marie de Jonqueriis civitatis Barchinone, quod solvistis michi bene et plenarie ad meam voluntatem in modum subscriptum octuaginta septem libras duos solidos et sex denarios barchinonenses per dictum monasterium michi debitas causas et rationibus in quodam com-
poto per me vobis dato et tatzato seriey sequentis:

Deu lo monastir de Jonquieres de la ciutat de Barchinona a.n Barthomeu Costa, notari e scriva de dit monastir: Primo per lo trallat del contracta de la Cambra Apostolica fet en paper, liurat a micer Jorda, qui ha ocupades VIII fulles spesses e corregit he pagat al stament, fon a XX de juny any M.CCCC LXXVI, XI ss. Item a XXVII de juny de dit any, per la carta del stabliment fet a.n Anthoni Sureda, ferrer, de les cases qui son al torrent de Jonquieres, 15 ss. Item per hun trallat en paper fet de una butla molt gran del abat de les Avallanes, fet per traure.n una altra semblant per cobrar Alcolegeta fon liurat al dit mossen Bernat a XXX de juny dit any, fon pagat al stament, VI ss. Item a XXVII d. agost dit any substitucio feta a.n Bernat Bosch de Tortosa, liurada en forma, III ss. Item a VI de setembre dit any procura feta per la reverend prioressa e covent al dit mossen Bernat per poder acceptar aquelles XXXX l. que los hereus e succehidors de madona Elienor Carreres deuen fer al dit monastir de propietat de hun censal per hun anniversari celebrador en la sgleya del dit monastir per anima de la dita Elienor Carreres, III ss. Item a XX de marts any LXXVIII, arrendament fet del moll del Carbonell, V ss. Item a XXVIII d. abril dit any per una substitucio feta per lo dit mossen Bernat Puig a.n Johan de Viladecans per a Tortosa per rebra les quantitats que los hereus d. en Luis Garidell deuen al dit monastir, fon liurada en forma, III ss. Item a XX de setembra dit any, substitucio feta per lo dit mossen Bernat Puig a mossen Macia Ferrer, liurada en forma, III ss. Item a XVI de octubra any LXXVII, stabliment fet a.n Pere Pons, cambiador, del ort d. en Bellit a cens de XVIII sous ab entrada de C l., XXX ss. Item a XVIII de octubra dit any, substitucio feta per mossen Bernat Puig a.n Pere Planes per anar a Tortosa, liurada en forma, III ss. Item a XXII de octubra dit any, per una apochna fermada per lo dit mossen Bernat Puig a mossen Sarriera de XVI ll. la qual lo procurador del

dit mossen Sarriera no volgue pagar e lo dit mossen Bernat Puig volgue la.y donas francha, I s.VI. Item a IIII de noembra, procura fermada per la reverent prioressa e covent a.n Nicholau Varnigalli, mercader de Valencia, es molt larga, liurada en forma, V ss.Item a IIII de fabrer any LXXVIII, compromes fermat entra lo monestir de Pedralbes e lo monestir de Jonqueres sopra la contencio del moli del Carbonel a la part de Jonqueres es stat ordenat, X ss.Item a VII de febrer dit any, per la restitucio feta al monestir per la muller d.en Macia S.Alzina de una terra qui.s te per lo dit monestir e per la pobresa de la dita dona per ço que fes la dita restitucio porque la poguessen stablir fon delliberat pagas la carta lo dit monestir e per ço la pos en aquest compta, V ss.Item dit dia, stabliment fet per mossen Bernat Puig com a procurador dessus dit a.n Pere Dilmer, laurador, de la prop dita terra erma a cens de VIII ss., XV ss.Item a XXVI de marts, substitució feta per lo dit mossen Bernat Puig a.n Honorat Ribas, assaunador, per fer pagar les pencions del censal de Ceragossa, III ss.Item dit dia, altra substitució feta per lo dit mossen Puig a mossen Domingo Salvador, prior de Sent Johan de Seragossa, per rebra les pencions del dit censal, III ss.Item a VIII d.abril, requesta feta per lo dit Honorat Ribes com a procurador del dit monastir, a.n Franci Benet, mercader, qui paga an Barchinona per Seragossa, fon ordonada e liura en forma, V ss.Item a XII de juny dit any, substitucio feta per lo dit mossen Bernat Puig al dit Honorat Ribes ab poder de rebre les pencions del censal de Ceragossa, III ss.Item a XVIII de juy, per altra requesta feta per lo dit Horonat Ribes a.n Franci Benet de altra pencio del dit censal de Ceragossa, liurada en forma, V ss.Item a VI de juliol, stabliment fet per lo dit mossen Bernat a la dona na Francina, muller d.en Anthoni Colomer, de unes cases qui son assats prop la sglesia del dit monastir a cens de IIII ss.VI ab certs pactes o condicions, V ss.Item a VII de agost, substitucio feta per lo dit mossen Bernat Puig a.n Pere Oliver, mercader, per poder rebre e haver les rendes de Valencia, es larga e liurada en forma, IIII ss.Item a XX de noembra, arrendament fet de les rendes de Terrassa a.n Jachme Gili, notari, V ss.Item a XXVI de janer any mil.CCCC LXXVIII, stabliment fet per lo dit mossen Bernad Puig a mossen Comelles, prevera, de una pahissa qui es al torrent de Junqueres a cens de VI ss., XV ss.Item a XXVIII de marts, restitucio feta per n.Anthoni Sureda, farrer, de unes cases qui son al torrent, V ss., los quals son implicats en lo debitori de IIII ll. devall tocat, rebudes per lo dit mossen Bernad, V ss.Item dit dia, per lo debitori fet per lo dit Sureda al dit mossen Bernad Puig de les dites IIII ll., VI ss.Item a XXVIII de marts dit any, difnicio feta per lo honor. medona Johana, muller de mossen Johan Lull, a mossen Marti Bover de la luycio del censal de preu de LXXXX ll. e de pencio de LXXXX ss. que lo dit mossen Marti Bover fahia per lo dit monastir, I ll. II ss.Item a XXVI de abril dit any, substitucio feta per lo dit mossen Bernad Puig a.n.en Johan de Viladecans per rebre XXXX ll. que deu en Luys Garidell de Tortosa, III ss.Item a IIII de maig, stabliment fet a.n Miquel Iohan Sirvent de dues cases enderrocades qui son al torrent de Junqueres a cens de XVIII ss., XV ss.Item a XXII de maig, cambi fet del morabati que lo dit monastir prenia sobre les cases d.en Pera Carreres qui.s tenen ab lo dit monastir ab hun morabati que lo monastir de Sent Jheronim

pren sobre diverses propietats les quals en Pera Pallera posseheix en la parroquia de Sent Genis de Gudells, ab la anada feta a Sent Jheronim e a les terres, II ss.Item a XXVII de maig dit any, presentacio feta de una requesta contra mossen Jauchme Bisanyes, prevera, per causa de la iglesia de Sent Vicents de Junqueres, e dada copia, IIII ss.Item a XXVIII de juliol, substitucio feta per lo dit mossen Bernad Puig al dit Honorat Ribes per demenar e rebre les pensions del censal de Arago, III ss.Item a XXIII de setembre, procura fermada per la priora e covent a.n.en Deniel Manresa per fer desliurar lo dit Honorat Ribes de la preso de Ceragoça, IIII ss.Item a XV de setembra, per l.acte de la possessio de Alcolegeta, es molt larch, ab algunes letres reyals incertes, V ll. X ss.Item per dues letres fetes, una als pahes de Leyda e altra als vessalls de Alcolega a VIII de octubre, V ss.Item a XII de nohembra, substicio(!) feta per lo dit mossen Bernad Puig a.n.en Luys Munyos, notari, per menar la causa en la Audiencia contra micer Azam, III ss.Item a XI de abril any LXXX, per ordonar e minutar e metre en bell les letres fetes per raho dels visitadors qui devian venir, una al senyor rey, altre al senyor mestre, altra al senyor don Enrich, honcle del senyor rey, altre a.n.en Johan Matheu, sindich de la ciutat, altre que los consellers feren a.n Johan Matheu, en expedicio de les quals letres se treballa tota una septmana, I ll. X ss.Item dit dia, cessio feta per mossen Bernad Puig a micer Lucia Senturio de LXXXXV ll. XIII ss.VII, de pensions degudes per la universitat de Mallorques, XV ss.Item a XXX de maig, altre cessio feta al dit micer Senturio, genoves, de XXXXIII ll. XV ss., per pensions de Mallorques, V ss.Item a XX de setembre, apocha feta per lo dit mossen Bernad Puig al dit micer Senturio de totes les dites quantitats ab difinicio liurada en forma, X ss.Item per los capons e ochas de Nadal e de Sent Johan qui ordinariamente lo monastir acostuma donar al notari per part de son salari qui son cessats per VI anys, ço es LXXVII,LXXVIII,LXXVIII e LXXX,LXXXI e LXXXII, a raho de XXX ss. per any segons acostumen de costar, VIII ll. Item per lo salari ordinari dels dits VI anys que paga en diners al dit notari, los quals son cessats pagar, a raho de V ll.per any, XXX ll.Item a XXVIII de janer any LXXXI, establiment fet a.n Pau Comelles de unes cases, XV ss.Item a XVII de fabrer dit any, procura fermada al batle de.lcolegeta, V ss.Item dit dia, licencia dona als homens de Alcolegeta per manllevar XXX ll. per pagar lo monastir, V ss.Item a XVIII de fabrer, per lo establiment fet a.n F. Comes, del dit loch, de algunes terres qui son Alcolegeta, XV ss.Item a XV de maig any LXXXI, mossen Bernad Puig feu una carta de regonexença del censal d.en Anthoni Sançs de pensio de LX ss.que fa la universitat de Mahorque a la honor. madona Elienor de Gualbes, de la qual li he feta fe, I ll.Item per lo proces de la visita qui ha comensat a XXII de maig any LXXXI, qui ha durat VIII dies continus dins los quals no es exit del monastir de mati e depres dinars per continuar los actes de la dita visita qui han ocupades XV fulles spesses de forma maior; e apres registrada en libre del monastir e dada copia auctentica tatxat per los priors e consell, XVI ll. X ss. Item a XV de juny, substitucio fermada per mossen Bernad Puig a.n Honorat Ribes per anar a la Seu d.Urgell, III ss.Item per una copia feta de la letra del entredit contra lo capitol d.Urgell, que se.n porta lo dit Honorat Ribes, te II fulles, II ss.Item per la provisio feta a.n.en

Felip de Ribera, de Leyda, per regir lo loch de Alcolegeta, a XIII de juny, V ss. Item a XXX de agost, per tres letres fetes als batle e jurats de Alcolegeta, molt largues, e altre a mossen Johan Costa e altre a mossen Anthoni Riquer, minutades, meses en bell e registrades, sobre la contencio de mossen Costa e sobre la mutacio del batle e sobre la comissio d'en Ribera, XI ss. Item a XI de setembra, per lacte fet de la presentacio feta en capitol de la confirmacio feta per lo senyor mestre de Sen Jhago de la eleccio de la senyora prioressa Romeua, X ss.

Quequidem quantitates simul sumpte in universo sumam capiunt dictarum octuaginta quatuor librarum duorum solidorum et sex denariorum. Modus vero solucionis eorumdem fuit talis: Quia penes vos retinuistis viginti tres libras tres solidos et quatuor denarios pro quinque pensionibus per me debitis usque ad septimam diem octobris proxime preteritu(!) ex illo censuali mortuo pensionis annue IIII librarum XII solidorum VIII denariorum quod ego facio anno quolibet dicto monasterio dicta VII diem octobris. Item etiam penes vos retinuistis pro luycionem(!) precii dicti censualis quinquaginta libras barchinonensium. Restantes vero decem libras decem novem solidos et duos denarios ego remissi et gratiam feci de dictis salariis dicto monasterio. Et ideo renunciando excepcioni peccunie predictae non numerate et in modum predictum non solute et doli, in testimonium premissorum presentem vobis facio apocham de soluto.

Actum est hoc Barchinone undecima mensis decembris anno a Nativitate Domini millesimo CCCC^o octuagesimo secundo. Sig + num Bartholomei Costa predicti, qui hec laudo et firmo.

Testes huius rei sunt Palladio Babores, fornerius, et Narcissus Gual, scriptor Barchinone.

Linee di Traffico e Toponomastica (Zaragoza e Siracusa)

Uno dei problemi delicati, che si presentano nello studio delle comunicazioni, terrestri e marittime, in età medievale, riguarda l'esatta identificazione dei toponimi, sia dei luoghi di transito, sia dei punti di partenza e dei punti d'arrivo. La storia dei rapporti umani, a breve ed a lunga distanza, in particolare la storia dei commerci, sono strettamente tra loro collegate: senza un'esatta impostazione della ricerca da questo punto di vista, si corre il pericolo di dare vita a ricostruzioni errate.

Cito un esempio che mi sembra significativo e che, nel tempo stesso, mi consente di rettificare uno sbaglio esistente in una delle opere classiche sul commercio medievale. Alludo a GUGLIELMO HEYD, *Storia del commercio del Levante nel medio evo*, traduzione italiana, Torino, 1913. Trattando del commercio estero della Piccola Armenia verso la fine del secolo XIII, l'Autore parla di rapporti mercantili diretti tra Laiazzo e Saragozza di Spagna. Scrive testualmente: «Varii atti, stipulati innanzi a notai genovesi a Laiazzo, ci fanno conoscere i nomi di qualcuno dei cittadini di Saragozza che avevano relazioni d'affari con questo paese». ¹ Allo stesso modo, trattando del commercio di Cipro nel medesimo periodo, asserisce: «La Francia vi è rappresentata [in Cipro] da cittadini di Narbona e di Montpellier; la Spagna da vari mercanti

1. G. HEYD, *Storia del commercio del Levante nel medio evo*, traduzione italiana, Torino, 1913, p. 658.

di Barcellona, Saragozza e Tarragona».² Noto fin d'ora che Saragozza sarebbe l'unica città occidentale, tra quelle citate dallo Heyd, a non essere situata sul mare, anzi a trovarsi a notevole distanza nell'interno rispetto ai porti più vicini (circa 180 km. in linea d'aria da Tarragona; circa 250 da Barcellona).

Lo Heyd si basa sui documenti notarili rogati a Laiazzo, nel 1274, da Federico di Piazzalunga, ed a Famagosta, dal 1299 al 1301, da Lamberto di Sambuceto: documenti editi da Cornelio Desimoni,³ dei quali riporto qui i dati essenziali.

Per la Piccola Armenia: un rogito (non ne ho trovati altri) ci attesta la presenza di un *Ricardus barberius de Saragossa* a Laiazzo nel 1274: il 3 marzo egli rilascia procura a *Pamena de Branducio* in causa contro Baiemero Pero, già scriba della *navis* di Pietro Bavaria.⁴

Per Cipro: le presenze sono più numerose per quanto riguarda uomini *de Saragosa*, alcuni dei quali compaiono soltanto in qualità di testimoni, mentre altri risultano esplicitamente una certa attività mercantile. Trovo sedici documenti, tutti dell'anno 1300, relativi a sei persone.

Ansaldus de Modulo, filius quondam Richeti, habitator Saragose, il quale si annovera tra i commercianti, compare varie volte e sempre con qualificazioni diverse: *Ansaldus de Modulo, habitator Famaguste, filius quondam Richeti, Ianuensis*; *Ansaldus de Modulo, filius quondam Richeti, Ianuensis*; *Ansaldus de Modulo, filius quondam Ricardi de Modulo, Ianuensis*; *Ansaldus de Modulo, habitator Saragose, filius quondam Richeti de Modulo*; *Ansaldus de Modulo, filius quondam Richeti*. Ho elencato le varie qualificazioni per mettere in evidenza quanto siano oscillanti le indicazioni delle proprie generalità che l'uomo medievale fornisce e che il notaio trascrive, talvolta anche errando o confondendo. Il nostro Ansaldo è un genovese, nativo del quartiere del Molo; però si qualifica ora come abitante di Famagosta ora come abitante di *Saragosa*. Non

2. G. HEYD cit., p. 578.

3. C. DESIMONI, *Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à L'Aias (Petite Arménie) et à Beyrouth par-devant des notaires génois*, in "Archives de l'Orient latin", tome I, 1881, pp. 443-492; *Actes passés à Famagouste de 1299 à 1301 par-devant le notaire génois Lamberto de Sambuceto*, in "Archives de l'Orient latin", tome II.2, 1882, pp. 1-120 e in "Revue de l'Orient latin", tome I, 1893, pp. 58-139; 275-312; 321-353.

4. C. DESIMONI, *Actes passés en 1271* cit., doc. XVIII.

so se vi sia una ragione interessata in questa diversa autoqualificazione: certamente, però, egli è un commerciante che si muove tra Genova, *Saragosa* e Cipro, con lunghi soggiorni in queste due ultime città, tanto da potersene qualificare *habitor*.

A Famagosta, nel 1300, svolge un'attività intensa. Il 20 giugno riceve *in accomendacione* dal genovese Andrea Pillato la somma complessiva di 397 bisanti bianchi; il 25 giugno, nell'*apotheca o stacione* dello speziale fiorentino Bertono, assiste, quale testimone, alla stipulazione di tre atti, tutti riguardanti questioni o contratti di carattere commerciale; il 7 luglio acquista da Margarita di Nicosia, vedova di Simone di Celle, la schiava olivastra Axia, *de provincia Mozarabi*, per la somma di 100 bisanti; il 7 ottobre consegna a Riceto Ricio e Pietro Roveto di Voltri una certa quantità di bisanti, in cambio della quale riceverà, entro otto giorni da quando la nave di Riceto Ricio e Pietro Roveto e soci sarà scaricata nel porto di arrivo, 8 onces d'oro (se la nave approderà a Cagliari, avrà invece 3 lire e 10 soldi genovesi per oncia); l'8 ottobre consegna a Pietro Roveto di Voltri una quantità di bisanti, in cambio dei quali riceverà, entro otto giorni dall'arrivo in Sicilia della nave di Pietro e dei soci, la somma di 8 lire e 5 soldi genovesi (è chiaro dunque che il viaggio di cui all'atto del 7 ottobre ha come meta la Sicilia). Anche in quest'ultimo contratto è previsto un eventuale approdo a Cagliari.⁵

Bartholomeus de Astexano de Saragosa è proprietario del *lignum* «San Nicola» che, il 19 settembre, si trova nel porto di Famagosta. Alla fine di ottobre il *lignum* è in procinto di salpare per un viaggio Cipro-Macri-Cipro: Bartolomeo riceve per l'occasione alcune somme da impiegare in affari commerciali: sappiamo di 60 bisanti, affidatigli il 27 ottobre da Nicola Manzoneo di Amalfi, e di 280 bisanti, affidatigli il 30 ottobre da un altro amalfitano, certo Giovanni.⁶

Un *Alexandrus o Alexandrinus de Saragosa* è ricordato il 19

5. C. DESIMONI, *Actes passés à Famagouste* cit., doc. CLII, CLIII, CLIV, CLV, CLVI, CLXXII, CCCXLV, CCCXLVII.

6. C. DESIMONI, *Actes passés à Famagouste* cit. docc. CCCXXXVIII, CCCLXXXVIII, CCCLXXXIV. Maeri si trova in Asia Minore: cfr. C. DESIMONI, *Notes et observations sur les actes du notaire génois Lamberto de Sambuceto*, in "Revue de l'Orient latin", tome II, 1894, p. 18.

settembre in qualità di teste, mentre il 3 novembre stipula un contratto di apprendistato con Giovannino del fu Andronio di Gibelletto, il quale gli promette di servirlo per dieci anni e di seguirlo in tutti i suoi viaggi marittimi.⁷

Marchus Manzinus, Ianuensis, habitator Saragose, il 19 maggio dichiara di avere ricevuto *in accomendacione* da Giorgio Garozia, abitante di Nicosia, 160 bisanti bianchi, *ad quartum proficui*, per commerciare *quo Dominus melius administraverit*. E' presente alla stipulazione del contratto un *Thomas de Saragosa*, che non compare in altri atti di Lamberto di Sambuceto.⁸

Compare soltanto come teste, e soltanto un paio di volte, certo *Iacobus Cagnacius de Saragosa* o *Cagnacius de Saragosa, Ianuensis*. Lo troviamo a Famagosta il 19 luglio ed il 19 settembre.⁹

Infine: *Gualterius Balena notarius publicus de Saragosa* è autore di uno strumento in data 7 maggio 1300, che viene richiamato in un rogito del successivo 25 giugno, al quale presenza, in qualità di teste, il summenzionato *Ansaldus de Modulo*.¹⁰ Il rogito del 7 maggio non è ricordato anche con la datazione topica: nel caso, assai probabile, che sia stato rogato a Famagosta, il numero dei personaggi di *Saragosa*, presenti nell'isola nel 1300, sale da sei a sette.

Effettivamente la voce *Saragosa* o *Saragossa* porta quasi spontaneamente alla identificazione con Saragozza, proponendo questa città come uno dei più importanti punti terminali del rapporto tra la penisola iberica ed il Mar del Levante. Riuscirebbe però strano trovare Saragozza, alla fine del secolo XIII, come centro mercantile in contatto non sporadico con Cipro e la Piccola Armenia, quando, all'opposto, non compaiono nei documenti notarili, rogati a Famagosta ed a Cipro, nomi di porti non secondari dell'area marittima catalana, quali Valencia o quello di Maiorca. D'altra parte, un commercio transmarino prevede normalmente uno scambio tra due porti e non uno scambio diretto, in sede contrattuale, tra un porto ed un centro mercantile dell'interno.

7. C. DESIMONI, *Actes passés à Famagouste* cit., docc. CCXXXIV, GD.

8. C. DESIMONI, *Actes passés à Famagouste* cit., doc. CXXII.

9. C. DESIMONI, *Actes passés à Famagouste* cit., docc. CLX, CCXXXIII.

10. C. DESIMONI, *Actes passés à Famagouste* cit., doc. CLIV.

Una delle spie, che possono mettere in guardia contro l'affrettata identificazione di nomi di luogo, quando si tratta di stabilire quali fossero le linee di commercio, consiste appunto nel vaglio della logicità o illogicità della ricostruzione, che viene proposta, tenendo conto non della situazione attuale, ma di quella d'un tempo. Voglio dire che località oggi eminenti nelle vie del traffico potevano non esserlo affatto nel passato e viceversa. Si pensi, ad esempio, all'odierno rapido sviluppo o altrettanto rapido declassamento di alcuni luoghi in conseguenza della costruzione delle autostrade e degli aeroporti, per non parlare delle linee ferroviarie ed automobilistiche.

Il problema di *Saragosa* o *Saragossa*, identificata dallo Heyd con Saragozza di Spagna, viene chiarito da una più ampia analisi documentaria. In un documento del principio del secolo XIII (probabilmente del 1205), di mano del notaio Martino di Savona, si parla di un contratto di *accomendacio*, stipulato in Savona tra Baldovino Scorzuto e la moglie Richelda, da una parte, ed Oberto Scorzuto, dall'altra. Secondo gli accordi conclusi tra le due parti, «Obertus predictus habuit IIII tarinos per locum de nauo de Misina sive de Saragosa usque Ianuam».¹¹ E' chiarissimo che qui si tratta di un trasporto dalla Sicilia (Messina o Siracusa) a Genova.

Un altro esempio ci è dato da un atto del 16 dicembre 1205, anch'esso del notaio Martino, il quale riguarda una vertenza tra la chiesa di Santa Maria di Savona e certo Bongiovanni Grasso, «qui ferebatur esse Saragose», a proposito di una terra situata «ad Baiolam» (Savona). Non trovandosi Bongiovanni Grasso in Savona, ma in *Saragosa*, Pietro, giudice e vicario del podestà di Savona, gli concede una dilazione di sei mesi «post obsessionem Saragose» per la presentazione in sede giudiziaria, e dichiara che la lettera dilatoria è stata inviata da parte del podestà savonese al suddetto Bongiovanni là dove egli si trova.¹² Com'è noto, nel 1204 «Alamanno da Costa, un avventuroso pirata, dietro il quale

11. *Il cartulario del notaio Martino (Savona, 1205-1206)*, a cura di D. PUNCUH, Genova, 1974, doc. 445, p. 183. L'editore ha correttamente identificato *Saragosa* con Siracusa, in ogni caso.

12. *Il cartulario del notaio Martino* cit., doc. 315.

si può sospettare il Comune [genovese], aiutato da Enrico Pescatore, genovese anche lui, forse della stirpe viscontile di Castello, ammiraglio del regno di Sicilia e conte di Malta, si impadronisce della città contesa [Siracusa] e la difende l'anno dopo contro un offensivo ritorno pisano, con l'aperto appoggio di Folco di Castello, in quell'anno podestà [di Genova]. Per vent'anni Siracusa, in possesso di Alamanno, è importante centro del commercio granario genovese, e molti mercanti liguri vi si stabiliscono acquistandovi terre da bonificare e coltivare.»¹³

Nel trattato tra Genova e la Corona d'Aragona del 1417, oggetto di pubblicazione a cura di Silvana Fossati, si stabilisce in quali porti si potranno fare armamenti da parte genovese, e in quali da parte catalano-aragonese. Tra questi ultimi vengono elencati i seguenti porti siciliani: Messina, Palermo, Trapani, Sciacca, Licata, Catania, Agrigento, Augusta, *Caragossa* (o *Saragusta*).¹⁴ Si tratta senza possibilità di dubbio di Siracusa, la quale, nel precedente trattato genovese-aragonese del 1413, viene chiamata *Cesaraugusta*, cioè col nome classico di Saragozza.¹⁵ La confusione si spiega facilmente. La voce «Siracusa», pronunciata *Caragossa* o *Saragusta* od anche *Saragossa/Saragosa*, ha fatto pensare, al notaio del 1413, ad una medesima denominazione classica tanto per Siracusa quanto per Saragozza: cioè a quella di *Cesaraugusta*, che è soltanto di quest'ultima città.

Mi sembra dunque evidente che con il nome di *Saragosa* o *Saragossa* i documenti di Laiazzo e di Famagosta intendono indicare non Saragozza di Spagna, ma Siracusa di Sicilia, il che risulta più logico nel quadro dei rapporti mercantili transmarini: richiamo il caso della nave di Riceto Ricio e soci, la quale trasporta da Cipro alla Sicilia Ansaldo *de Modulo*, abitante di Famagosta ed abitante di *Saragosa*. Oso anzi avanzare il sospetto che la confusione toponomastica tornasse comoda ai mercanti genovesi, in un momento in cui —alludo soprattutto ai documenti del 1300— dovevano destreggiarsi tra la parte angioina e la parte aragonese

13. V. VITALE, *Breviario della storia di Genova*, I, Genova, 1955, pp. 60-61.

14. S. FOSSATI RAITERI, *La pace del 1417 tra la Repubblica di Genova e il Regno di Aragona*, in "Saggi e documenti I", Genova, 1978, pp. 453-514.

15. J. CAMARENA MAHIQUES, *Tratado de paz entre Aragón y Génova en 1413*, in "Fuentes de Historia Medieval", I, fasc. III, Valencia, 1952, pp. 89-145.

nel corso della guerra del Vespro. Inoltre mi sembra più logico trovare dei genovesi abitanti a Siracusa o dei siracusani presenti in centri mercantili genovesi, come a Famagosta ed a Laiazzo, che non pensare a Saragozza.

Questa incerta collocazione toponimica non riguarda dunque soltanto i documenti rogati a Cipro ed a Laiazzo né soltanto quelli del secolo XIII. La voce *Saragosa* compare infatti anche come toponimo in un atto rogato a Genova dal notaio Giovanni Scriba il 19 agosto 1156: Solimano nomina Ogerio *de Ripa* suo procuratore al fine di riscuotere la somma di 1255 tarenî meno un terzo, dovutagli da Giordano *de Molino*. Fra le varie possibilità di ricupero viene previsto un viaggio *apud Saragosam*: la quale località, dato l'accenno alla moneta dei tarî, deve indubbiamente identificarsi con Siracusa.¹⁶

Fra gli atti rogati a Savona dal notaio Arnaldo Cumano dal maggio 1178 al maggio 1182, compare alcune volte la voce *Saragosa*. In due casi si tratta senza possibilità di dubbio di nome di donna: ecco una *Adelava*, figlia della defunta *Saragosa* e di Anselmo *Predulcis*; ed ecco un *Durandus* o *Durante de Saragosa* o *Saragose*. In altri due casi rimaniamo incerti: potrebbe trattarsi di un nome di donna, come pure di un toponimo, tanto per *Anselmus de Saragosa* quanto per *Willelmus de Saragosa*.¹⁷

A Genova troviamo la voce *Saragosa* usata da alcuni notai della seconda metà del Duecento, mentre altri usano la voce «Siracusa». Quest'ultima viene adoperata, ad esempio, da Guiberto da Nervi, che roga fra il 1260 ed il 1270. Giovanni *de Corsio* e Leonardo *Negrini*, che rogono poco più tardi (fra il 1270 ed il 1285), adottano invece la forma *Saragosa*. Il 26 settembre 1274, fra gli atti di Giovanni *de Corsio* è ricordato un ebreo *de Saragosa*, dal quale Francesco *de Spele* aveva acquistato uno schiavo di nome Giacomo. Il 15 marzo 1281, fra gli atti di Leonardo *Negrini* compare

16. M. CHIAUDANO-M. MORESCO, *Il cartolare di Giovanni Scriba*, I, Torino, 1985, doc. CXII.

17. *Il cartulario di Arnaldo Cumano e Giovanni di Donato*, Roma, 1978, vol. II, docc. 70, 171, 172, 186, 203, 224, 508, 727, 910, 929. Nei casi in cui la voce *Saragosa* ha valore toponimico, riteniamo si riferisca a Siracusa. La voce *Siracusa*, di diretta derivazione classica, compare nell'accenno a *Ricous, episcopus Siracuse*, del doc. 1067: nel quale è però evidente che il notaio Arnaldo Cumano si è rifatto alla denominazione ufficiale, ricavata da un altro testo o da una comunicazione verbale.

un certo Marchisio *de Saragosa*, il quale presenza, in veste di testimone, ad un contratto di *accomendacio* per la *Romania*. Il 28 marzo successivo il medesimo Marchisio è testimone, insieme con Garlando *de Saragosa*, ad un rogito, ancora di mano del notaio Leonardo *Negrini*, col quale certo Natalino *de Saragosa* dichiara Parencelo di Arcola non colpevole della ferita infertagli al braccio sinistro.¹⁸ Arturo Ferretto, che riporta in regesto questi documenti duecenteschi nel *Codice diplomatico delle relazioni fra la Liguria, la Toscana e la Lunigiana ai tempi di Dante*, identifica quasi sempre *Saragosa* con *Saragozza*.¹⁹ Noi riteniamo invece che si tratti di *Siracusa*.

L'ambigua presenza delle voci *Saragosa*, *Saragosaia*, *Saragotia*, *Saragoça*, *Syracusa*, *Syracusia*, *Syragusa*, *Syragusia*, e simili, ricorre anche tra i cronisti degli *Annales Ianuenses*, con diversa interpretazione, circa l'identificazione toponimica, sia da parte degli editori del testo latino, sia da parte della traduzione italiana.²⁰ Senza soffermarci specificamente sull'argomento notiamo che la voce latina per «Siracusa» più prossima a quella classica è propria degli annalisti Ottobono Scriba ed Ogerio Pane; che Marchisio Scriba adopera tanto la voce *Siracusa*, *Syracusia* quanto la voce *Saragosa*; che in Bartolomeo Scriba compare la voce *Saragoça* e che Iacopo Doria usa le voci *Saragosaia* e *Saragotia*.²¹ Per riguardo a quest'ultimo annalista sono interessanti due passi relativi a vicende dell'anno 1284. In uno si tratta dell'episodio della

18. ARCHIVIO DI STATO DI GENOVA, notaio Guiberto de Nervi, cartolare num. 36, c. 172 r.; notaio Giovanni *de Corsio*, cartolare n.° 82, c. 299 r.; notaio Leonardo *Negrini*, cartolare n. 80, cc. 49 r.; 59 r.

19. A. FERRETTO, *Codice diplomatico delle relazioni fra la Liguria, la Toscana e la Lunigiana ai tempi di Dante (1265-1321)*, parte prima, *Dal 1265 al 1274*, in «Atti della Società ligure di storia patria», XXXI, 1, 1901, docc. CLXXXI, p. 66; CMXCIX, pp. 394-395; parte seconda. *Dal 1274 al 1281*, in «Atti della Società ligure di storia patria», XXXI, 2, 1903, docc. DCCXXIX, pp. 356-357; DCCXXXVI, pp. 360-361. Notiamo che nel doc. DCCXXIX del 15 marzo 1281 Marchisio *de Saragosa* viene detto «da Saragozza», mentre nel doc. DCCXXXVI del 28 marzo successivo il medesimo Marchisio viene detto «di Siracusa».

20. *Annali genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori dal MXCIX al MCCXCIII*, a cura di L. T. BELGRANO e C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO, voll. 5, Roma, 1890-1929, II, pp. 39, 51, 91, 97, 98, 110, 115, 171, 197; III, pp. 41, 49; V, pp. 50, 60; *Annali genovesi di Caffaro e dei suoi continuatori*, traduzione italiana di C. ROCCATAGLIATA CECCARDI e G. MONLEONE, voll. 9, Genova, 1923-1930, II, pp. 222, 238, 239; III, pp. 32, 33, 40, 41, 55, 134, 167; IV, pp. 72, 82; VIII, pp. 112, 137.

21. Per quanto riguarda la traduzione ed il commento critico di C. Monleone notiamo che un *Iacobinus de Saragoça* (annalista Bartolomeo Scriba) viene identificato con Giacomo di Saragozza, mentre un *Fulco de Saragosa* (annalista Marchisio Scriba) non riceve identificazione, evidentemente per l'incertezza nella quale è venuto a trovarsi il traduttore: cfr. *Annali genovesi di Caffaro e dei suoi continuatori*, traduzione italiana cit., III, p. 167; IV, pp. 72, 82.

cattura di navi pisane da parte dei genovesi: «acceptisque galeis duabus predictis, unam combusserunt ex eis ante Licatam et aliam in Saragosa civitate, cridam mittentes, ut quis vellet emere Pisanos pro cepis, veniret et acciperet pro qualibet unum Pisanum». ²² Nell'altro si narra la cattura del principe di Salerno, col successivo imprigionamento, durante la guerra del Vespro: «Dicitus vero princeps ductus est Messanam, et postmodum in galeis quatuor deportatus est apud Barchelonam in Cathalonia et inde in Saragotiam, ubi sic in carceribus stetit usque in annum de MCCLXXXVIII». ²³ E' chiarissimo che nel primo caso si tratta, con *Saragosa*, di Siracusa; nel secondo, con *Saragotia*, di Saragozza. ²⁴

A questo punto ci domandiamo in quanti casi della documentazione medievale il nome di *Saragosa*, *Saragosa*, *Saragossa*, ecc., interpretato da alcuni studiosi come Saragozza, non si riferisca invece a Siracusa. ²⁵

LAURA BALLETTTO

22. *Annali genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori dal MXCIX al MCCXCIII cit.*, vol. V, p. 50.

23. *Annali genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori dal MXCIX al MCCXCIII cit.*, vol. V, p. 60. Sull'episodio cfr. P. A. BLEYER, *Manual de historia de España*, I, Madrid, 1968, pp. 738-741; M. AMARI, *La guerra del Vespro siciliano*, a cura di F. GIUNTA, I, Palermo, 1969, pp. 318-338.

24. In un documento, rogato a Chio il 7 maggio 1471, compare un *magister Gabriel de Saragosa Aragonum phisicus*, sulla cui origine dalla città iberica non vi può essere discussione: PH. P. ARGENTI, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island (1346-1566)*, Cambridge, 1958, III, doc. 313, p. 802.

25. L'uso della voce Zaragoza, per indicare Siracusa, è già stato segnalato da M. DAMONTE, *Osservazioni sul "Viaje de Turquia"*, in "Revue de littérature comparée", XLV, 1971, p. 580.

La família de l'il·luminador de llibres Arnau de la Pena

Cercant documents per a la nostra tesi a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, vàrem trobar uns documents que feien referència a la vida de l'Arnau de la Pena, il·luminador de llibres d'aquesta ciutat. Un dels protocols era el testament, que si bé sabem que era conegut no havia estat publicat; l'altra era el testament de la seva muller; finalment trobàrem una colla d'instruments en el mateix manual, molts d'ells amb la mateixa data, (com si aquell dia hagués anat a cal notari per solucionar tots els seus assumptes): hi havia el segon casament de l'Arnau de la Pena, un heretament a favor del seu fill i els capítols matrimonials d'aquest fill, tots ells per a nosaltres eren totalment inèdits.

Quan ens vàrem assabentar que es preparava un vòlum d'homenatge al Sr. Josep Maria Madurell i Marimon, tot seguit pensàrem oferir-li aquests documents que es referien a un personatge sobre el qual ell havia treballat;¹ ara bé, precisament perquè ell l'havia estudiat ens temiem que ja els coneixeria, i fins i tot que potser voldria publicar-los. Aleshores vàrem parlar amb ell, la resposta va ésser un sobre plè de fitxes referents al nostre personatge.

Llavors ens vàrem meravellar i descoratjar a l'hora. Com podríem fer aquell article d'homenatge al Sr. Madurell amb els

1. MADURELL, J. M. *Códices miniados*. — «Gesammelte Aufsätze zur kulturgeschichte Spaniens», n.º 16 Münster (1960). — *Il·luminadors, escrivans de lletra rodona formada i de llibres de cor*, a la mateixa revista n.º 28 (1967).

pocs documents que havíem trobat, quan ell disposava de totes aquelles dades i ens les oferia? És més, dels meus pobres documents, només un restava inèdit a les dades recollides pel Sr. Madurell, era el testament de la seva primera muller. De totes maneres, finalment, decidírem donar a conàixer aquests documents, i de les altres dades facilitades pel Sr. Madurell fer servir les que fessin referència a la vida i família de l'Arnau de la Pena, ja que era aquest tema el que teníem intenció d'estudiar en aquest article. Intentarem doncs, a través d'aquests documents i d'altres notícies que hem pogut recollir, tant de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, com de l'Arxiu de la Ciutat, acostar-nos a la vida d'aquest artista de les derrereries de l'Edat Mitjana.

RES ABANS DEL 1370

Continua el misteri entorn el neixament i la procedència de l'Arnau de la Pena, sabem que l'any 1356 ja era il·luminador de llibres,² dos anys després va ésser fiador del pintor Jaume Serra,³ o sia que hem de creure que aleshores era ja major d'edat, llavors hauria nascut el més tart l'any 1333. Sempre el veiem com ciutadà de Barcelona, on està empadronat l'any 1368.⁴

Certament no trobem personatges amb aquest cognom a la Barcelona de la seva època, tret, és clar, del seu fill, si bé no hi ha res que ens fassi afirmar que «de la Pena» fos un sobrenom derivat precisament del seu ofici d'il·luminador. L'únic cognom, gairebé igual, l'hem documentat l'any 1362; un home anomenat Garcia de Pena va firmar testament a aquesta ciutat, si bé pel seu nom sembla foraster i res no fa pensar relacionar-lo amb el nostre artista.⁵ De totes maneres Pena no és un mot estrany a

2. RUBIO, A. *Documents per l'història de la Cultura Catalana Migeval*. — Institut d'Estudis Catalans, Barcelona (1921), doc. 119.

3. MADURELL, J. M. *El pintor Lluís Borrassó. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras*. — Ayuntamiento de Barcelona. Anales y boletín de los Museos de Arte de Barcelona, vol. II, pág. 29 ap. 404.

4. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Padró de milícia 1368, fol. 3v.

5. Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB), *Pere Borrell, testament 1338-1368* (80-X-1362).

casa nostra, fins hi tot a alguns indrets de Catalunya ha quedat com patronímic.

Serà després de l'any 1370 quan es farà una mica de llum entorn de la seva vida, la seva llar i la seva família.

LA PRIMERA MULLER

La primera esposa que hem pogut documentar de l'il·luminador de llibres Arnau de la Pena es deia Margarida i era vídua en primeres núpcies d'un candeler de sèu anomenat Pere Castell, ciutadà de Barcelona.

És probable que no fos aquesta la seva primera muller, sinó n'hi hagués hagut abans una altra, ja que calculem que quan es va casar amb ella, l'Arnau de la Pena tindria més de 35 anys, i a més hem de tenir present que es casava amb una vídua, fets que ens farien sospitar que fos ja vidu quan es va casar amb la Margarida.

L'edat en què es casaven els homes no es pot precisar exactament, si bé sembla que pels vols de la majoria d'edat, o sia dels 25 anys, era normal que es casessin els mercaders,⁶ potser una mica abans els menestrals.⁷ És a dir, que si bé és possible, trobem una mica estrany que fos aquest el primer matrimoni de l'Arnau de la Pena. Ara bé mentrestant els documents no ens demostren el contrari hem de considerar la vídua Margarida com la primera muller del nostre artista.

El casament de la Margarida i l'Arnau hem de datar-lo abans de l'any 1371, ja que aquest any neixeria llur fill Joan. El primer marit de la Margarida el trobem documentat l'any 1361 com «obrer» del Pi,⁸ ella mateixa no pert els seus vincles amb la paròquia del Pi, ja que tot i ésser, en el temps de fer testament, feligresa de Santa Maria del Mar, demana ésser soterrada al cementiri del Pi. Si el Pere Castell, que hem pogut documentar al

6. CARRÈRE, G. *La vie privée du marchand barcelonais dans la première moitié du XV siècle*. — «Anuario de Estudios Medievales», 3, Barcelona, 1966, pàgs. 268-292.

7. VINYOLES, T. M. *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana*. — Fundació Vives Casajuana.

8. MADURELL, *El pintor Lluís Borrassà...* pàg. 414, 419.

padró de milícia de Barcelona de l'any 1368,⁹ fos el mateix Pere Castell, candeler, primer marit de Margarida, podríem datar les segones núpcies l'any 1369 ó 1370. Per aquell temps ella podia tenir perfectament entre 25 i 30 anys, era una vídua jove encara. Hem de tenir en compte que les dones acostumaven a casar-se molt joves, als 25 anys havia passat a la noia l'edat de maridar.¹⁰

La Margarida, del primer matrimoni tindria més d'un fill, que eren pubills l'any 1370, no sabem quants, si bé sabem que el veguer de Barcelona havia donat com a tutor *datus et assignatus filiis pupillis Petri Castellii, quondam, candelarii*, precisament a l'Arnau de la Pena.¹¹ D'aquests fills arribaria a la majoria de'dat només el Francesc Castell, el qual va seguir l'ofici del seu pare.

La nostra impressió és que l'Arnau de la Pena va continuar amb tot el que havia estat d'en Pere Castell: es va casar amb la seva vídua, va ésser tutor dels seus fills, i va tirar endavant el negoci de fer candeles de sèu, ja que els seus fillastres eren massa petits per a fer-ho, si bé el Francesc el devia ajudar a l'obrador, com ja hauria ajudat al seu pare, doncs li fem almenys 10 anys. Hem de pensar que fins a l'any 1370 l'Arnau de la Pena sempre l'hem trobat documentat com il.luminador de llibres, és després d'aquesta data que el trobem indiferentment com il.luminador i com candeler. Per exemple el mes d'agost del 1371 va llogar un noi de 18 anys com aprenent per ensenyar-li l'ofici de candeler de sèu, es deia Guillem Arnau i venia de Vilafranca del Conflent.¹² Al fogatge de Barcelona de l'any 1368 hi surt com Arnau de la Pena, il.luminador, en el que es va fer 10 anys més tart s'hi esmenta com Arnau de la Pena, candeler.¹³

No sabem perquè el veguer de Barcelona el va fer tutor dels fills de Pere Castell, no sabem si ho va fer perquè era el padastre, o bé primer va ésser tutor i després es va casar amb la mare dels pubills; ja ho era el 2 de febrer del 1370, i ho era encara el mes de maig del 1371, any en el qual va néixer el seu fill Joan.

9. AHCB, Padró de milícia 1368, fol. 5r.

10. EIXIMENIS, *El llibre de les dones*. — Joan Rosembach, Barcelona, 1495, cap. 16.

11. ACB, Pere Borrell, 18-I-1370 / 5-IV-1370 (18-II-1370).

Pere Borrell 23-XII-1370 / 25-III-1371 (19-II-1371) (19-V-1371).

12. ACB, Pere Borrell man. V-1371 / VII-1371 (4-VIII-1371).

13. AHCB, Fogatges, 1378, fol. 45v. quarter de la mar.

De la Margarida ben poca cosa en sabem, el 13 de juliol de l'any 1394 estava malalta i va firmar testament. Es presenta com *uxor Petri Castelli, quondam, candelarii candelarum cepi, civis Barchinone, nunc vero uxor Arnaldi de la Pena, illuminatorum librorum, civis dicte civitatis*.¹⁴ Ens parla de ben poca família: fa una deixa de 20 sous a la seva nora Constança, esposa de Francesc Castell, i a llurs fills Franciscó, Eulàlia i Constança els hi deixa 100 sous a cadascú, en el Francesc Castell li deixa 25 lliures.

El Francesc Castell, feia de candeler de sèu; a la llarga s'havia establert pel seu compte, independent del parastre, si bé sempre va mantenir bones relacions amb ell. L'any 1386 va anomenar-lo procurador seu; aquest any el Francesc ja estava casat amb la Constança, ja que ambdós, ella i el seu parastre, eren procuradors seus.¹⁵ L'any 1405 l'Arnau de la Pena i la Constança encara eren procuradors del Francesc i varen vendre un tros de terra plantada de vinya, precisament a un altre fillastre d'Arnau de la Pena, de qui parlarem després, va fer de testimoni el Joan de la Pena; com veiem tot queda a casa.

El Francesc Castell el trobem documentat l'any 1390 com conseller de Barcelona, és un dels dos candelers de sèu que figuren al Consell de Cent aquell any. També és conseller de la ciutat l'any 1396.¹⁶

Bé, la seva mare Margarida va deixar com hereu universal a l'únic fill que tenia del segon matrimoni, Joan de la Pena, escrivà de Barcelona, i anomenà marmessor únic del seu testament al marit, Arnau de la Pena, al qual a més li deixà 45 lliures. Era força freqüent deixar com hereus els fills del segon matrimoni tot i haver-hi descendents d'un primer enllaç, potser perquè eren més joves, però principalment per influència del cònjuge viu.

En aquest testament es pot veure la relació que hi havia entre gent d'un mateix ofici; la Margarida a les seves últimes voluntats fa esment de molt poques persones, que hem de suposar que era

14. Document I.

15. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Bernat Nadal man. vendes 5-VII-1404 / 1-VI-1406 (15-IX-1406), es fa referència a un document datat a Castellefels el 14-VIII-1386.

16. AHCB, *Llibre del Consell*, 25... *Llibre del Consell*, 27, fol. 8 r.

la gent a la qual ella es sentia més lligada, tots ells, a part de les obres pies de les quals parlarem tot seguit, eren col·legues bé del marit o bé dels seus fills: un il·luminador de llibres que es deia Bartomeu de Manament, al qual va deixar 10 sous; dos candelers de sèu que firmaren com testimonis, Arnau Terreny i Andreu de Vilanova; tres escrivans, Pere Soler, al qual li deixà 10 sous, Guillem Mariner i Mateu Eremengol, testimonis del testament.

Pel que fa referència a les obres pies, disposava una deixa de 10 lliures que s'havien de distribuir per l'enterrament, la seva parròquia, les obres dels hospitals i esglésies de Barcelona i perquè diguessin per la seva ànima les misses de Sant Amador; aquests legats acostumen a aparèixer a tots els testaments d'aquella època. També va deixar uns sous a Caterina, cega, comare seva, a dos esclaus del seu marit i a un ermità anomenat fra Ramon.

La Margarida es va morir pocs dies després d'haver firmat testament, el 20 de juliol de l'any 1394. És de creure que tindria en prou feines 55 anys.

LA SEGONA MULLER

Arnau de la Pena va oblidar tot seguit la seva muller Margarida, i això es pot prendre al peu de la lletra, ja que el mes de febrer de l'any 1395, és a dir mig any després de restar vidu, firmava capítols matrimonials amb una altra dona.¹⁷ És més en el document d'emancipació del seu fill Joan, sembla que fins i tot ha oblidat el nom de la Margarida, doncs diu: *Arnaldus de la Pena, illuminator librorum, civis Barchinone, attendens Johannes de la Pena, filium meum et dominam* (segueix un espai en blanc), *quondam, uxoris mee...*,¹⁸ i això era just sis mesos i quinze dies després de la mort de Margarida.

Doncs bé, després d'aquesta curta viduetat es va casar amb

17. Document II, III.

18. AHPB, Bernat Nadal 14-XI-1394 / 9-V-1395, fols. 42v-43r. (5-II-1395).

una altra vídua que es deia Maria i era filla d'un home de Monistrol de Montserrat anomenat Pere Asbert, la Maria havia estat casada primer amb un mercader de Barcelona anomenat Bernat o Guillem Ferrer, d'aquest matrimoni tenia un fill que es deia Bernat Ferrer, i era mercader com el seu pare; quan la seva mare es va casar amb Arnau de la Pena tenia 20 anys, si bé estava emancipat.

Per altres treballs que hem fet, hem vist una pila de capítols matrimonials, però pocs de tant curiosos com els d'aquesta parella de vidus. La Maria, que anava almenys pels 40 anys i es casava amb un home de 60 anys fets, a l'hora de firmar els capítols no ho va fer per ella mateixa, sinó que el seu pare i el seu fill actuen com a *facturos et curaturos* per aquell afer, de llur filla i mare respectivament, aproven aquest enllaç i es comprometen a solemnitzar-lo. És ben culpador veure com una dona que tenia un fill de 20 anys es trobava precisada de l'assentiment i intervenció, no solament del seu pare sinó fins i tot del seu fill, per comprometre's a un nou matrimoni; si bé l'impediment de casar-se sense permís no era legal, ja que la dona podia casar-se sense autorització paterna després dels 24 anys,¹⁹ sinó més aviat un impediment econòmic, ja que el dot el paga el pare; i també moral, ja que no era costum que la dona prengués marit per ella mateixa, si tenia qui li busqués.²⁰

La Maria, millor dir son pare, va aportar com a dot a l'Arnau de la Pena, 100 lliures barcelonines, era una quantitat acceptable; hem de tenir en compte que entre menestrals la suma més elevada que hem trobat com a dot ha estat de 110 lliures, i entre els mercaders oscil·len entre 50 i 700 lliures. L'Arnau no ofereix a la seva muller cap escreix, ja que era vídua, veiem doncs que l'escreix o donació per núpcies seguia tenint el sentit germànic, és a dir, era un premi a la virginitat de la dona, o sia que no li era donat a una vídua.

El nuvi no va arribar mai a cobrar les 100 lliures, el sogre va

19. BROGA, *Historia del derecho catalán especialmente del civil*. Vol. I. Ed. Gili, Barcelona, 1918, pàg. 818.

20. EXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*. — Edicions 62, "Antologia catalana", pàg. 80.

firmar debitori per 80, que foren pagades rigurosament el dia 3 de març del 1395;²¹ les altres 20 lliures les havia de cobrar a la mort del seu sogre. Quan va firmar testament l'Arnau de la Pena²² segurament no s'havia mort encara en Pere Asbert, o bé els seus hereus no havien complert el que s'havia estipulat en els capítols matrimonials, ja que el nostre il·luminador fa constar que encara li deuen les 20 lliures.

L'Arnau de la Pena per un banda, la Maria, el seu pare Pere Asbert i el seu fill Bernat Ferrer, per l'altra banda, es comprometen sota pena de 100 lliures, celebrar abans del dissabte 6 de febrer les esposalles i tot seguit el matrimoni en faç d'església. El matrimoni ja s'havia solemnitzat el dia 3 de març.

Segons sembla aquest enllaç va portar alguns problemes al nostre personatge; l'Arnau havia fet heretament a favor del seu fill Joan, que per cert s'havia promès aquell mateix dia; potser això li va portar malestar amb la muller, la qual, fins i tot, segons diu el mateix Arnau de la Pena en el seu testament, va robar-li 110 lliures i béns mobles per donar-los al seu fill Bernat Ferrer.

La Maria, segons les últimes voluntats del seu marit, només rebria les 80 lliures del dot, però aquesta quantitat la cobraria dels diners que ella i el seu fill li havien pres a l'Arnau de la Pena, si abans en Bernat no els hi havia tornat.

EL FILL

L'únic fill documentat de l'Arnau de la Pena es deia Joan. Sabem que va néixer l'any 1371, o més ben dit que el dia 2 de febrer del 1395 era *major XXIII annorum, minor XXV annis*.²³ Era fill de l'il·luminador i l'esmentada Margarida, vídua de Pere Castell; havia nascut doncs el mateix any que el seu pare pintava el llibre d'hores que la reina va regalar a Maria de Luna.²⁴

21. AHPB, Bernat Nadal man. 14-XI-1394 / 9-V-1395, fols. 54v-55r. (8-III-1395).

22. Document IX.

23. Document VI.

24. RUBIO, *Documents* vol. II, doc. 168 (març 1371).

En Joan de la Pena es pot documentar com escrivà de Barcelona els anys 1392 i 1393.²⁵ Com el seu pare també coneixia l'ofici de candeler de sèu i l'ajudava a l'obrador. Com hem dit, l'any 1394, quan va morir la seva mare, el va deixar com hereu universal.

Sembla que pare i fill estaven compenetrats, o més ben dit que en Joan era submís al pare i aquest estava content del fill, doncs reconeixia que el Joan era obedient als seus preceptes, per això i en contemplació del matrimoni que de voluntat seva havia de contraure, li va fer donació de 18.000 sous.

El fill encara era menor d'edat, els béns els administrava el pare, és dir que no tenia béns propis amb els quals assegurar el dot de la promesa, pagar l'escreix i mantenir la nova família. El pare li havia buscat una noia de certa posició, òrfena d'un metge i hereva de la meitat dels béns del seu pare, la qual aportava un dot de 285 lliures, a les quals el Joan afegia un escreix de 142 lliures i 10 sous; com era costum a Barcelona, el nuvi augmenta el dot en la meitat més, diners dels quals pot disfrutar la dona en vida i després han de passar als possibles fills.

Com veiem el dia 2 de febrer del 1395 va ésser un dia molt atrafegat per la família de l'Arnau de la Pena. Primerament, com hem dit abans, firmaren capítols l'Arnau i la Maria; tot seguit ell va atorgar heretament a favor del seu fill; finalment va firmar instrument dotal i compromís matrimonial el Joan de la Pena *de consensu dicti patris mei*, amb Maciana, filla de Berenguer Alcover, difunt, mestre en medecina de Barcelona, i d'Eli-senda, viva.²⁶

La Maciana en prou feines intervé en el compromís matrimonial, firmaren debitori pel dot els seus tutors, entre els quals precisament hi havia el Pere Asbert, futur sogre de l'Arnau de la Pena; d'aquesta manera en Pere Asbert feia un casament per partida doble, casava la filla vídua i la noia de la qual era tutor amb pare i fill respectivament.²⁷ Els tutors prometen el dot part

25. MADURELL, *El pintor Lluís Borrassà*, pàg. 100-104.

26. Document VI-VII-VIII.

27. Els altres tutors de la Maciana a més de Pere Asbert eren: Jaume Oldomar, prevere de la Seu de Barcelona. Jaume Martí, mercader d'aquesta ciutat.

en metàl·lic i part en un censal mort de 37 lliures, aquest censal, que cobraven de la ciutat de Barcelona la Maciana i la seva germana Bartomeua, el trobem documentat ja l'any 1393.²⁸

El Joan i el seu pare Arnau, varen prometre celebrar l'esponsalici abans del dia de carnaval, 21 de febrer, i la somenització a l'església d'aquell dia en un any; per part de la Maciana es comprometen a fer el casament en aquella data, Pere Asbert, Pere de Coll, mercader, Jaume Aldomar, prevere de la Seu, i Pere Joan, perpunter. Hem de tenir present que si la noia era òrfena de pare havia de casar-se amb el consentiment dels tutors i dels més propers parents i amics de part del seu pare i de la seva mare.²⁹

El document no ens diu l'edat de la núvia, però ens pensem que seria molt més jove que el seu promès, potser arribaria just a l'edat en la qual es podien casar les noies, és a dir als 12 anys, ja que s'esperava encara un any a solemnitzar el matrimoni; podia ésser 12 o 13 anys més jove que el Joan.

Ara bé, per tirar endavant aquest casament, l'Arnau de la Pena va haver de fer donació al seu fill d'una bona quantitat de diners, però va posar condicions. Mentre visquessin junts *in una domo, mensa et voluntate ell*, la seva futura dona, el fill i la futura nora, l'Arnau de la Pena retindria els 18.000 sous que oferia al seu fill, per negociar amb aquells diners en el seu ofici de candeler de sèu, amb els guanys d'aquesta inversió i els altres béns de l'Arnau, viurien tots, el resta dels guanys el dividiria en dues parts, una per ell i l'altra per al seu fill. Ara bé amb la condició que en Joan i la Maciana treballessin *in dicto hospicio meo et honoretis me tanquam venerandum patrem*, i ell a la vegada es comprometia *diligam vos tanquam carissimos filios*.³⁰

Pel que es veu l'Arnau de la Pena tenia molt interès en tenir junts a tota la família i també tots els béns; de totes maneres preveu que això pot crear discordies entre pare, marastra, fill i nora, sense comptar que ell tenia també fillastres i que intervenia

28. AHCB, Clavaria 17, fol. 137r. (12-VI-1397) en Jaume Oldomar i Jaume Martí, tutors de Maciana i Bartomeua, filles del difunt Berenguer Alcover, cobren 226 ll. i 5 sous que han de cobrar cada any per un censal. Al foli 140v. consta que llur mare Ellicsen, vídua de Berenguer Alcover, cobra per mà del seu procurador Jaume Martí, un cens.

29. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reg. 1877, fol. 73r.-74r.

30. Document V.

com procurador en els afers d'ells i a més del seu sogre.³¹ El document precisa que si arribés un moment *quod insimul vivere et cohabitare concorditer et pacifice non possemus, et vos velletis vestram tenere habitacionem seorsum*, en aquest cas, l'Arnau donaria els 18.000 sous al seu fill, ara bé no tot en metàl·lic, és de creure que ni tant sols la tenia aquesta quantitat en metàl·lic;³² o sia que li donaria una tercera part en un censal, l'altra tercera part en béns mobles, i en diners només la darrera tercera part, és a dir 6.000 sous.

A més el feia hereu de tots els seus béns, en el cas que no tingués cap més descendent, reservant-se el dret de testar lliurement de 5.000 sous. De fet l'Arnau de la Pena, que ja tenia més de 60 anys quan es va casar amb la Maria, no va tenir cap més fill, i a l'hora de firmar testament va deixar hereu universal al Joan, tal com havia promés 14 anys abans.

Tres dies després, el 5 de febrer, el Joan de la Pena era emancipat pel seu pare tenint present la donació que li havia fet i perquè la pogués administrar; potser els tutors de la Maciana van exigir aquesta emancipació per veure millor assegurat el pervindre de la noia, o el mateix Joan ho va demanar, o senzillament l'Arnau va comprendre que als 24 anys, el seu fill podia perfectament valdre's per ell mateix; va confirmar aquesta emancipació el veguer de Barcelona Ombert de Fonollar. De fet hi ha bona entesa entre pare i fill, ja que pocs mesos després veiem el Joan actuant com procurador del seu pare,³³ també el trobem com procurador del fill de la seva marastra, Bernat Ferrer.³⁴

En Joan de la Pena està documentat els anys 1415 i 1418 com escrivà, candelers³⁵ i ciutadà de Barcelona, com procurador del

31. AHPB, Bernat Nadal man. 10-V-1395 / 13-XI-1395, fol. 4r. (12-V-1395).

Joan Eximenis man. 13-X-1395 / 22-III-13998 (28-IV-1396).

32. Hem de pensar que l'any 1367 l'Arnau de la Pena per il·luminar un salteri per a la reina va cobrar 22 sous. RUBIO *Documents* II, 156). — L'any 1395 va comprar un esclau per 500 sous. (AHPB Bernat Nadal, man. 14-XI-1394 / 9-V-1395, fol. 65v.). — El mateix any el seu fill, procurador d'ell i d'en Bernat Ferrer, ven 50 cabres per 220 sous. (AHPB, Bernat Nadal, man. 10-V-1395 / 13-XI-1395, fol. 72r.).

33. AHPB, Bernat Nadal, man. 10-V-1395 (13-XI-1395, fol. 7v. 23-IV-1396 / 29-IX-1396, 44.

34. AHPB, Bernat Nadal, man. 10-V-1395 / 13-XI-1395, fol. 72.

35. MADURELL, *El pintor Lluís Borrassà*, pàg. 571. Aquest document ens diu que era candelers de cera, sens dubte és un error, seria de sèu.

pintor Joan de Sant Genís i com testimoni d'alguns instruments notarials.³⁶

L'ARNAU DE LA PENA

No és la nostra tasca parlar de l'artista sinó de l'home, de l'artista els estudiosos de l'art se n'han ocupat i se'n continuen ocupant. Bohigas deia d'ell, que junt amb Destorrents serien les figures més representatives d'una escola de miniaturistes que arrencaria d'Arnau Bassa, i que entre ells, els seus deixebles i els seus oficials, degueren distribuir-se la majoria de les obres.³⁷

De la seva hipotètica escola i obrador de miniaturista els documents no en diuen res, només algunes compres de pergamins i tractes amb pergaminers;³⁸ com hem dit sabem que la seva dona legà alguns diners al seu col·lega Bartomeu de Manament, si bé això no ens demostra que hagués treballat amb l'Arnau de la Pena. Creiem que el negoci d'il·luminador no era gaire lucratiu, i quan es va casar amb la vídua del candeler es va dedicar, a més, a fer candeles; va llogar un aprenent, i pocs anys després va comprar una casa amb obrador que havia estat d'un candeler de sèu, precisament al carrer que portaria el nom de carrer dels Candelers de Sèu, la va comprar l'any 1375. Fins aleshores no sabem on vivien ell i la seva família, però desde aquell moment fins a la seva mort continuarà vivint allà en una casa *cum duobus portalibus extra in via publica aporientibus, prout signate sunt a terminate ex abisso usque in cellum cum cloacis et aygueris et cum introitibus, exitibus, juribus et pertinentiis suis... in civitate Barchinone in vico seu platea vocata de Boria...*³⁹ la situem a l'actual plaça de la Llana cantonada carrer de les Candeles.⁴⁰

36. Idem, ap. 548.

37. BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Período gótico y renacentista*, I. Asociación bibliófila, Barcelona, 1965. pàg. 174.

38. ACB, Pere Borrell, m. 25-VIII-1364 / 16-X-1365, té tractes amb el peraire de pergamins, jueu, Johana Salomé.

39. L'any 1406 (ACB, Gabriel Canyelles, bossa 1406), Arnau de la Pena reconeix sota jurament que la casa que té a la plaça de la Boria és seva, per compra feta segons un instrument que potser havia perdut; de totes maneres l'instrument de compra figura també a l'Arxiu de la Catedral. Pere Borrell 7-V-1375 / 5-V-1376 amb data 5-XI-1395.

40. Al testament diu carrer dels Candelers de Sèu, que segons els fogatges de Barcelona el podem situar a la mateixa Boria.

En aquesta casa es va morir, i en el menjador de la mateixa fou llegit el seu testament el dia 19 de febrer de l'any 1410, aquell mateix dia havia estat soterrat, segons la seva voluntat testamentària, al nou fossar de la Seu on la seva confraria dels freners havia fet una sepultura pels confreres.

Ja abans de l'any 1395, quan va heretà al seu fill, vivia més aviat de la seva tasca de candeler; l'any 1391 havia format part del Consell de Cent de la ciutat de Barcelona com membre dels candelers de sèu, substituint precisament al seu fillastre Francesc Castell, que ho havia estat l'any abans.⁴¹ I és de nou conseller l'any 1393 i l'any 1397. Quan va heretar al seu fill, doncs, pensava invertir aquells diners *mercimoniem lucrere ac negociem, emendo scilicet et vendedo res et merces quascunque ad opus officii candelarii cepi*.⁴² Amb els guanys havien de viure les dues famílies, i els sobrers repartir-los; devia tenir feina a l'obra ja que fins i tot hi havien de treballar el fill i la nora, potser també l'esposa, i a més hi tenia, al menys, tres esclaus, dos que esmenta la seva esposa Margarida a les seves últimes voluntats i un que en va comprar el 27 de març del 1395.⁴³

Sembla que al final de la seva vida va canviar de nou d'ofici, doncs un document ens parla d'Arnau de la Pena, abans il·luminador, ara mercader.⁴⁴ De totes maneres quan un any després, el 9 de març del 1409, va firmar testament, ell mateix s'anomena il·luminador de llibres, ja que aquest era el seu ofici propi, la vocació que possiblement mai va deixar, encara que el seu esperit negociant l'empenyia, a més, a altres afers més lucratius.

Ens dona la impressió d'un «paterfamilias» i un negociant. Al menys durant els últims 40 anys de la seva vida, intenta controlar els afers dels seus parents i entrepresents, i s'ocupa de fer treballar els seus diners, compra i ven censals, deixa diners en comanda, que a voltes no cobra fins al cap de 8 anys.⁴⁵

41. AHCB, Llibre del Consell, 25, fol. 69v. Llibre del Consell, 26, f. 10r. Llibre del Consell, 27, fol. 59r.

42. Document V.

43. AHPB, Bernat Nadal 14-XI-1394 / 9-V-1395, fol. 65v.

44. Arxiu Històric de la Santa Creu, reg. 2 Joan Torre m. 2 fol. 144v. (17-III-1409).

45. AHCB, Clavaria, 17, fol. 95v. Arnau de la Pena cobra un censal (10-XII-1393).

AHPB, Bernat Nadal, m. 1-VI-1403 / 11-XII-1404, fol. 6 (8-VI-1403), li tornen uns diners que havia deixat en comanda.

El testament és molt curt, hi esmenta molt poca gent: els marmessors, que eren un pellicer i el seu fill, aquest a la vegada és hereu universal. Ens parla d'un altre personatge que no hi surt a gaires testaments d'aquell temps, el seu confessor, que era un carmelita anomenat Guillem de Vallirana. No fa cap més legat a ningú, potser estava desenganyat de la gent, parla amb tristesa que la seva dona i el fillastre li havien robat diners. De totes maneres sembla que aquell vell d'uns 80 anys, ja ho havia fet tot en vida, 14 anys enrera assegurava l'herència al seu fill Joan, l'any 1408 feia una deixa a l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona. Ni tan solament trobem a les seves últimes voluntats les devocions que apareixen practicament a tots els altres testaments; deixa coses molt concretes, que es poden materialitzar: per les obres de tres esglésies (la seva parròquia de Santa Maria del Mar, la Seu i Montsió); lega tres diners a cadascun dels pobres que anessin el dia del seu enterrament a casa seva, i unes lliures per la seva confraria de Sant Esteve dels freners.

Dins la brevetat del testament hi ha unes darreres pinzellades detallistes: diu expressament que es paguin, de les 33 lliures que deixa per la sepultura i pels altres legats, el dinar de tots els amics que vagin al seu enterrament. Com veiem és un home positiu, pràctic, realista. A més hi ha un detall que no hem trobat a cap altre document coetani, demana que es pagui la feina de fer les escriptures, el testament, l'inventari, i les altres que fossin necessàries, d'aquelles 33 lliures i no a despeses de l'hereu; volia deixar-ho tot arreglat, potser perquè sabia que la feina d'escriure, a voltes, no era pagada.

T. M. VINYOLES

DOCUMENTS

I

1394, juliol, 13. Barcelona.

Testament de Margarida, vidua de Pere Castell, candeler de seu de Barcelona, esposa d'Arnau de la Pena, illuminador de llibres de Barcelona. Deixa hereu universal al seu fill Joan de la Pena, escrivà de Barcelona. El testament es va fer públic el dia 20 de juliol del 1394.

AHPB, Berenguer Ermengol, testament 1385-1405, fols. 67r.-68r.

Die lune terciadecima die julii, anno a nativitate Domini millesimo CCC^o nonagesimo quarto, fuit receptum sequens testamentum.

In Christi nomine, qui pro salute humani generis voluit pati supplicium dire mortis in ligno Crucis, et gloriosissime ac beatissime Virginis Marie eius genitricis et totius curie celestis et omnium civium supernorum. Amen.

Ego, Margaritab, uxor Petri Castelli, quondam, candelari candelarum cepi, civis Barchinone, nunc vero uxor Arnaldi de la Pena, illuminatoris librorum civis dicte civitatis, egritudine detenta, de qua mori dubito seu timeo, tamen in meo bono et pleno sensu, sana et integra memoria cum bona et firma loquela existens, meum ffacio, condo et ordino testamentum.

Ad quod exequendum et complendum eligo manumissorem unicum et huius mei testamenti executorem, videlicet dictum Arnaldum de la Pena, virum meum.

In primis et ante omnia volo et mando quod omnia debita que ego debeam de bonis meis solvantur, omnesque injurie ad quarum restitutionem teneam de bonis meis restituantur, breviter, simpliciter, summarie et de plano, et sine omni diffugio et malicia et strepitu iudicii et figura secundum Dominum Deum et forum anime, prout hoc tamen probari poterunt vel hostendi per testes vel instrumenta aut alia quolibet legitima documenta.

Accipio autem de bonis meis pro anima mea et sepultura ac legatis infrascriptis exolvendis, decem libras Barchinonensis. Ego enim eligo sepulturam corpori meo fiendam in cimiterio ecclesie Beate Marie de Pini Barchinone. Et dimitto ipsi ecclesie pro sepultura et missis celebrandis pro anima mea et omnium fidelium defunctorum, decem solidos Barchinonensis. Item dimitto ecclesie Beate Marie de Mari Barchinone, racione parrochianatus, quatuor solidos. Item dimitto cuilibet hospitalium et domui infirmorum Barchinone, unum solidum. Item dimitto cuilibet operum ecclesiarum Barchinone in quibus operabitur die obitus mei, unum solidum. Item dimitto pro trigintatribus missis celebrandis at honorem beati Amatoris, triginta tres solidos.

Item dimitto dicto Arnaldo de la Pena, viro et manumissori meo, onere manumissorie, viginti solidos. Item dimitto Catherine, cece sive orba, coma-

tri mee, decem solidos. Item dimitto Petro Solerii, scriptore Barchinone, decem solidos. Item dimitto domine^a Constancia^f nurui^s mee sive^h nora^l, viginti solidos. Item dimitto duobus servis dicti viri mei utriusque ipsorum, quinque solidos. Item dimitto Bartolomeo de Manament, illuminatori librorum civi Barchinone, decem solidos. Item dimitto Fratri Raymundoi baquinok sive heremitarum, quinque solidos.

Facta autem sepultura mea bene, honorifice et complete, prout decet et dicto manumissori meo visum fuerit expedire; quicquid superaverit de predictis decem libris quas superius accipi pro anima mea, detur et distribuatur amore Dei pro anima mea et parentum meorum et omnium fidelium defunctorum in missis celebrandis et aliis piis causis ad cognitionem dicti manumissoris mei.

Item de aliis bonis meis dimitto dicto Arnaldo de la Pena, viro et manumissori meo, ultra legatum manumissorie, viginti quinque libris. Item dimitto Francisco Castelli, filio meo et dicti Petri Castelli, quondam^m primi viri mei, jure institutionis et pro alio quocumque jure sibi pertinenti in bonis meis, viginti quinque libras, in quibus ipsum Franciscum Castelli, filium meum, michi heredem instituo. Item dimitto Francisco^o, Eulalie et Constancie, filio et filiabus eiusdem, cuilibet eorum, centum solidos.

Omnia vero alia bona mea mobilia et immobilia et jura etiam universa, et singulas acciones michi ubique pertinentes et pertinentia et pertinere debentes et debentia, aliqua ratione, jure seu causa, dimitto Johanni de la Pena, scriptori, filio meo et dicti Arnaldi de la Pena, viri mei; et ipsum Johannem de la Pena, filium meum et dicti viri mei, michi heredem instituo universalem.

Hec est autem ultima voluntas mea, quam preceteris a me actenus factis quasque revoco et anullo, volo et jubeo valere jure testamenti, que si forsan non valet aut non valebit seu valere non potest aut non poterit jure testamenti, saltem volo quod valeat et valere possit jure codicillorum seu nuncupatim aut alius cuiuslibet ultime voluntatis, quo melius valere poterit et tenere. Et volo quod de presenti meo testamento seu ultima voluntatis mea fiant et fieri possint atque tradi tot codices sive originalia testamenta quot inde fuerint petita et requisita quocumque per notarium infrascriptum.

Actum est hoc Barchinone, terciadecima die julii, anno a nativitate Domini millesimo CCC^o nonagesimo quarto.

Signum Margarite, uxoris dicti Petri Castelli, quondam, nunc vero uxoris dicti Arnaldi de la Pena, testatrix predicte, que hoc meum testamentum quod est ultima voluntas mea, laudo, concedo et firmo.

Testes rogati huius rei seu testamenti sunt: Arnaldus Terreni, candelarius [candelarum] cepi, Andreas de Vilabona, eiusdem officii, Guillelmus Mar[inerü] et [Matheo] Ermengaudi, scriptores Barchinone.

Postea vero die lune XX^a die julii, anno eodem, fuit publicarum ipsum testamentum, manumissor et heredi infrascriptis et de ipsorum voluntatis. Presentibus testibus, Guillelmo Ma[rinerü] et Matheo Ermengaudi, scriptoribus Barchinone.

a. segueix *hear*, ratllat. — b. s'assenyala que va jurar. — c. *unicum*, interlineat. — d. *meo*, interlineat. — e. *dimitto domine*, interlineat. — f. segueix una paraula ratllada. — g. *nurui*, interlineat. — h. segueix *sogre*, ratllat. — i. *nora*, interlineat. — j. segueix *Barchinone*, rat-

llat. — *k. baquino*, interlineat. — *l. segueix primi*, ratllat. — *m. quondam*, interlineat. — *n. Castelli, filium meum*, interlineat. — *o. segueix Castelli eius filio*, ratllat. — *p. segueix ipsorum*, ratllat. — *q. ubique*, interlineat. — *r. segueix instrumens*, ratllat. — *s. testatrix*, interlineat.

II

1395, febrer, 2. Barcelona.

Instrument dotal de Maria, filla de Pere Asbert de Monistrol de Montserrat, i Arnau de la Pena, il·luminador de llibres de Barcelona. Et dot és de 100 lliures.

AHPB, Bernat Nadal, man. 14-XI-1394 / 9-V-1395, fol. 39r.

Die martis II^a die mensis februarii, anno predicto.

Arnaldusa de la Pena, illuminator librorum civis Barchinone, confiteor et reconosco vobis domine Marie, quam Deo etc., filie Petri Asberti de Villa Monistrolli Montisserrati et domine Marie, quondam, eius uxoris, quod habui et recipi a vobis in dotem vestram, etc., modo mearum et vestrarum tempore nupciis, centum libras Barchinonensis. Renuncio etc.; promitto vobis ipsas salvare super bonis meis etc., ipsas que vobis reddere cum solucioni dotis locus assit, sine etc., dampna etc., credatur etc. Ita quod de predictis centum libras vestras possitis facere voluntates. Et si contigerit me vobis premori non liceat etc.^b, et fructus etc.; obligo bona etc. Hec igitur etc.

Testes: venerabilis Guillelmus Colom, campsor, Jacobus Oldomar, presbiter, Petrus Ayrrer, alias de Brollio, sartor, et Jacobus Alcover, cives Barchinone.

a. S'assenyala que va jurar. — b. etc., interlineat.

III

1395, febrer, 2. Barcelona.

Debitori de Pere Asbert a favor d'Arnau de la Pena, il·luminador de llibres de Barcelona, per les 100 lliures del dot de la seva filla Maria, promesa d'Arnau. Es compromet a pagar-ne 80 el dia de les noces i les altres 20 les hauran de pagar els seus hereus quan es mori.

AHPB, Bernat Nadal, man. 14-XI-1394 / 9-V-1395, fol. 39r.

Petrusa Asbert, predictus, facio instrumentum debitorium vobis dicto Arnaldo de la Pena, de productis centum libris solvendis vobis hoc modo videlicet, in die nupciis octuaginta libras, et residuas xx libras solvant vobis heredes et successores mei confestim post obitum meum. Et quamlibet etc., sine etc., dampna etc., credatur etc.; obligo bona etc. Renuncio etc. jure etc.

Fide pro dictis LXXX² libris tamen venerabilis Guillelmus^b Columbi,

campsor civis Barchinone, qui pro predictis LXXX libris tamen solvendis obligo bona etc.

Testes, discretus Jacobus Oldomar, presbiter benefficiatus in Sede Barchinone, Petrus Ayrrer, alias de Brollio, sartor, et Jacobus Alcover, cives Barchinone.

a. S'assenyala que va jurar. — b. S'assenyala que va jurar.

IV

1395, febrer, 2. Barcelona.

Compromís matrimonial entre Arnau de la Pena, il·luminador de llibres de Barcelona, i Maria, filla de Pere Asbert de Monistrol de Montserrat.

AHPB, Bernat Nadal man. 14-XI-1394 / 9-V-1395, fol. 39v.

Arnaldusa de la Pena, predictus, promitto vobis domine Marie facere sponsalicia vobiscum et recipere benedictione hinc ad diem sabbati proxime venientem inclusive, et interim etc. Immo consentio etc. pena C librarum tertium curie etc. que totiens etc., qua soluta etc., nichilominus etc. missiones etc. Credatur etc. obligo bona etc. renuncio etc.^b jure etc.

Ad hec ego dicta Mariæ et nos dicti Petrus^d Asberti et Bernardus^e Ferrarii, filius dicte domine Marie et Bernardi Ferrarii, quondam, mercatoris civis Barchinone, primi viri^f dicte Mariæ laudantes predicta, promittimus vobis dicto Arnaldo de la Pena scilicet, nos dictos Petrum Asberti et Bernardum Ferrarii factorus et curaturos hac opera cum effectu daturus, quod dicta domina Maria faciet et contraet. Et ego dicta Maria faciam et contraham vobiscum dicto Arnaldo de la Pena matrimonium per verbav de presenti abta etc., hinc ad dictam die sabbati proxime venturam, et ipsum etiam matrimonium celebravit et celebrabo ego dicta Maria in facie ecclesie, benedictionem recipiendo nupcialem; et interim non faciet nec faciam aliud matrimonium nec dicet nec dictam etc. Imo ego dicta Maria consentio in vos etc. Pena est aliarum C librarum Barchinonensis modo predicto adquirenda missiones etc.^h Credatur etc. obligamus insolidum bona etc., renunciamus etc. Et ego dictus Bernardus Ferrarii beneficio minoris etatis et ignorancie etc., major XXI annis, minor XXV annis, jure etc. Hec igitur etc. fiant etc.

Testes, venerabilis Guillelmus Columbi, campsor, et alii predicti contenti in dotalicio.

a. s'assenyala que va jurar. — b. des de Credatur fins a etc., interlineat. — c. s'assenyala que va jurar. — d. s'assenyala que va jurar. e. s'assenyala que va jurar. — f. segueix sui, ratllat. — g. dicte Marie, interlineat. — h. segueix obligo bona, ratllat. — i. segueix ayo, ratllat.

V

1395, febrer, 2. Barcelona.

Heretament que fa Arnau de la Pena, il.luminador de llibres de Barcelona, a favor del seu fill Joan de la Pena de 24 anys, per l'amor que li té i pel matrimoni que ha de contraure el dit Joan amb Maciana, filla del difunt Berenguer Alcover, metge de Barcelona.

AHPB, Bernat Nadal, man. 14-XI-1394 / 9-V-1395, fols. 39v.-40v.

Arnaldus^a de la Pena predictus. Attendens quod^b vos Johannes de la Pena, filius meus, recte sequutus fulistis vestigia mea et a preceptis meis in aliquo non deviasit idcirco amore filiali quem erga vos, dictum filium meum, gero, et contemplacione matrimonii quod de voluntate mea contrahitis de presenti cum Machiana, filia venerabilis et discreti Berengarii Alcoverii, quondam, magistri in medicina civis Barchinone, et domine Ellicendis, viventis, que fuit uxor eiusdem, et ut habeatis bona super quibus dicte futuris uxori vestre assecurare valeatis dotem suam. Gratis etc. per me et meos heredito et donacione pura etc. dono vobis dicto filio meo, presenti, tanquam benemerito, et vestris etc., de bonis meis decem octo mille solidos monete Barchinonensis de terno, habendos et recipiendos per vos et vestros et quos volueritis a me et bonis meis hoc modo, videlicet, quod ego etc futura uxor mea et vos et dicta futura uxor vestra insimul cohabitemus in una domo, mensa et voluntate, et quod ego quamdiu vos et dicta futura uxor vestra in hospicio meo habitabitis et habitare volueritis tamen et possideam ipsos decem octo mille solidos, et cum ipsi simul cum alia peccunia et bonis meis mercimoniem lucrer ac negociem emendo scilicet et vendendo res et merces quascunque ad opus officii candelarii cepi etc^c alias^e etiam quascunque que michi utiler videbuntur. Et quod lucrum cum eis et cum alia peccunia mea et bonis meis fiendum, deductis primiciis, missionibus et expensis fiendis tamen in provisione comestionis et potus mei et uxoris et familie mee et vestri et dicti uxoris et familia vestra^f, quam alter dividatur inter me et vos medio per medium, et quod super eis computare tenear vobiscum quando et quotiens vobis inde fuero requisitus. Et quod vos et dicta futura uxor vestra laboretis pro posse vestro in dicto hospicio meo et honoretis me tanquam venerandum patrem, et ego diligam vos tanquam carissimos filios.

Verum si discordia insurgeret inter me et vos et dictam futuram uxorem^g vestram^h taliter quod insimul vivere et cohabitare concorditerⁱ et^j pacifice non possemus, et vos velletis vestram facere habitationem seorsum, ego tunc tenear vobis dare et solvere predictos decem octo mille solidos sub hac forma, videlicet terciam partem in peccunia numerata, et aliam terciam partem in censuali mortuo de et super aliquo loco bene et idoneo assecurato, et residuam terciam partem in bonis mobilibus et immobilibus, ipsam terciam partem bene valentibus.

Si vero ego decessero antequam solucio dictorum decem octo mille^k solidorum vobis esset facta heredes et successores mei ipsos vobis solvere teneantur sub forma predicta, confestim post obitum meum, promittens vobis quod super lucro inde fiendo fideliter me habuero et dicta veritate dabo vobis

dictam partem pro quod^l eos vobis solvere in dicto casu sub forma predicta. Sine etc. dampna etc. Credatur etc.

Verum si vos, dictus filius meus, decesseritis cum liberis de legitimo et carnali matrimonio procreatis, masculini vel femenini sexus, eo casu habeatis ad vestras voluntates faciendas omnes predictos decem octo mille solidos, si vero decesseritis absque talibus liberis, tunc habeatis ad vestras voluntates duodecim mille solidos, tamen residui vero sex mille solidos revertantur in dicto casu michi, si tunc vixero, sinautem heredi meo etc.

Preter hec volendo vos amore prosequi et favore addendo, predictae donationi ex causis predictis, casu quo me decedere contingat absque aliis filiis et legitimis decendentibus de legitimo et carnali matrimonio procreatis, preter vos dictum filium meum, dono vobis dicto filio meo et vestris etc., omnia et singula bona mea mobilia et immobilia habita et habenda, exceptis tamen me retentis quinque mille solidis Barchinonensis de quibus possum testari, et meas in omnibus facere voluntates, quos vos solvere habeatis, prout per me fuerit ordinatum verbis vel testamento.

Hanc autem etc. sicut etc. extraens etc., cedens jura etc. quibus etc., constituens etc. Et quia predictam donationem summam quingentorum aureorum excedit, presentem donationem insinuo venerabile vicario Barchinone, supplians etc. Promittens etc., predicta rata etc. jure etc. Renuncio etc.

Ad hec ego Johannes^m laudans predicta etc. promitto solvere dictos quinque mille solidos adveniente dicto casu, sine etc. dampna etc. Credatur etc., obligo bona etc. jure etc. Renuncio beneficio^m minoris etatis, major XXIII annorum etc. minor XXV annis etc. Hec igitur etc. Fiat utrique parti duo instrumenta etc.

Testes predicti.

Segueix al marge inferior del document:

Die veneris quinta february, anno a nativitate Domini M^oCCC^oXC^o quinto. Honorabilis Ombertus de Fonollario, miles, vicarius Barchinone et vallensi, deceruit dictam donationem. Presentibus testibus, venerabilis Johannes Fonoll in legibus licenciatus, et Egidius de Calathau, scutifero, comorans cum dicto vicario.

Al marge esquerra: persolvit.

a. s'assenyala que va jurar. — b. quod, interlineat. — c. segueix vos, ratllat. — d. segueix alia, ratllat. — e. alia, interlineat. — f. segueix dicte fi, ratllat. — g. segueix meam, ratllat. — h. vestram, interlineat. — i. concorditer et, interlineat. — k. mille, interlineat. — l. des de quod jus fins a pro quod, interlineat. — m. s'assenyala que va jurar. — n. beneficio, interlineat.

VI

1395, febrer, 2. Barcelona.

Instrument dotal de Maciana, filla de Berenguer Alcover, difunt, metge de Barcelona, i Joan de la Pena, fill d'Arnau de la Pena, il·luminador de llibres d'aquesta ciutat. El dot és de 285 lliures, el nuvi ofereix un escreix de 142 lliures i 10 sous.

AHPB, Bernat Nadal, man. 14-XI-1394 / 9-V-1395, fols. 40v.

Johannes de la Pena, predictus, de consensu dicti patri mei, confiteor et recognosco vobis dicte Maciane, quod habui et recepi in dotem vestram, ducentas actuaginta quinque libras Brachinonensis. Renuncio etc. Augmentum de centum quadraginta duabus libris et decem solidos, quas assigno etc., et habeatis etc., Promittens reddere, sine etc. Sed ex predictis habeatis ad vestras voluntates predictas CCLXXXV libras dicte dote eo modo et forma quibus dictus pater vester eas seu medietatem hereditatis sue vobis legavit in eius ultimo testamento. Residue vero CXLII libras et X solidos revertantur, post obitum vestrum, infantibus de me in vobis procreandis si vivi superfuerint, sinautem michi si vixero aut illi vel illis cui dimisero etc. Obligo bona etc. Renuncio etc., jure etc., major XXIII annis, minor XXV annis, renuncio etc.

Ad hec ego dictus Arnaldus^b de la Pena, consentiens etc., laudo predicta etc. tanquam etc.

Ad hec ego dicta Maciana, laudans etc., promittens non contravenire ratione minoris etatis etc. malore annis etc. renuncio etc. jure etc. Hec igitur etc.

a. s'assenyala que va jurar. — b. s'assenyala que va jurar. — c. no diu els anys.

VII

1395, febrer, 2. Barcelona.

Debitori de Pere Asbert, Jaume Oldomar, prevere de la Catedral de Barcelona, i Jaume Martí, mercader de Barcelona, tutors testamentaris de Maciana, a favor de Joan de la Pena, per les 285 lliures del dot de Maciana. Prometen pagar-les el dia de les noces.

AHPB, Bernat Nadal, man. 14-XI-1394 / 9-V-1395, fols. 40v.-41r.

Petrus^a Asberti, predictus, nomine meo proprio et Jacobus^b Oldomarii, presbiter beneficiatus in Sede Barcelona, et Jacobus^c Martini, mercator, civis Barchinone, tutores testamentarii dicte Maciana, etc. nomine nostro proprio facimus instrumentum debitorium vobis dicto Johanni de la Pena de predictis ducentis octuaginta quinque libris dicte dotis^d quas promittimus vobis solvere in die nuptiarum etc. hoc modo, quod in solutum earum dabimus vobis medietatem illorum censualium pensionum XXXVII librarum Barchinonensis que dicta Maciana et Bartolomeua, eius soror, ut heredes dicti patris eorum, habent super universitate civitatis Barchinone, et super aliis locis in certis terminis, et dabimus vobis complementum instrumentorum vobis necessarium occasione eorum, sine etc. dampna etc. Gredatur etc. Obligamus insolidum bona nostra propria etc., nos dicti tutores bona dicte tutele. Renunciamus etc. jure etc. omnes dempto dicto Jacobo Oldomar. Hec igitur etc.

Testes venerabilis Guillelmus Columbi, campsor, Petrus Ayrer, alias de Brolllo, sartor, et Jacobus Alcover, cives Barchinone.

a. s'assenyala que va jurar. — b. s'assenyala que va jurar. — c. s'assenyala que va jurar. — d. segueix dicto Johanni, ratilat.

VIII

1395, febrer, 2. Barcelona.

Compromís matrimonial entre Joan de la Pena i Maciana.

AHPB, Bernat Nadal, man. 14-XI-1394 / 9-V-1395, fol. 41r.

Johannes^a de la Pena, predictus, et Arnaldus^b de la Pena, predictus, pater eius, promittimus scilicet ego dictus Arnaldus me facturum etc., quod ego dictus Johannes faciam sponsaliciam vobiscum dicte Maciane, hinc ad diem carniprimi proxime venturum etc. et ipsum matrimonium solemnizabo hinc ad unum annum primum etc. Et interim etc. Immo consentio etc. pena ducentarum librarum Barchinonensis tercium curie etc. que totiens etc., qua soluta etc. nichilominus etc. Obligamus insolidum bona etc. Renunciamus etc. et ego dictus Johannes minoris etatis etc., jure etc.

Ad hec nos dictus Petrus^c Asberti et Petrus^d de Colle, mercator civis Barchinone, et Maciana predicta, Jacobus^e Oldomarii, predictus, et Petrus^f Johannis, perpunterius cives Barchinone, promittimus vobis dictis Johanni de la Pena et Arnaldo de la Pena, scilicet nos dictum Petrum Asberti, Petrum de Colle, mercatorem, et Petrum Johannis, facturus et curaturus ac operam cum effectu daturus, quod dicta Maciana faciet et contraet. Et ego dicta Maciana faciam et contraham vobiscum dicto Johanni de la Pena matrimonium per verba de presenti abta etc. hinc ad diem carniprimi proxime venturum etc. et ipsum solemnizabo ab o in facie ecclesie hinc ad unum annum primum etc. benedictionem recipiendo nupcialem. Et interim non faciet nec faciam aliud matrimonium nec dicet nec dicta etc. Imo ego dicta Maciana consentio in vos etc. pena est aliarum ducentarum librarum Barchinonensis modo predicto acquirenda messiones etc. Credatur etc. Obligamus insolidum bona etc., renunciamus etc. Et ego dicta Maciana beneficio minoris etatis etc. jure. Omnes dempto dicto Jacobo Oldomarii etc. Hec igitur etc.

Testes predicti.

a. fins f. s'assenyala que va jurar.

IX

1409, març, 9. Barcelona.

Testament d'Arnau de la Pena, il·luminador de llibres de Barcelona. Deixa hereu universal al seu fill Joan de la Pena.

El testament es va fer públic el dia 9 de febrer del 1410.

AHPB, Bernat Nadal, liber testamentum 1393-1410, fols. 153v. - 154v.

Die sabbati VIII^{is} die mensis marcii, anno a nativitate Domini M^o CCCC^o VIII°.

In Dei nomine. Ego Arnaldusa de la Pena, illuminator librorum civis Barchinone, infirmitate detentus, tamen in meo bono et pleno sensu, mente sana et integra memoria cum firma loquela existens, meum facio et ordino testamentum.

Eligens manumissores et huius mei testamenti exequutores, Johannes de la Pena, filium meum, et Johannem Pujol, pelliserium, cives Barchinone; quos prout karius possum deprecor eiusque plenam dono et confero potestatem, quod si me mori contigerit antequam aliud faciam seu ordinem testamentum ipsi compleant et exequantur hanc memam ultimam voluntatem, prout inferius scriptum invenerint seu etiam ordinatum. Et si forsam ambo dicti manumissores mei hiis exequendis et complendis noluerint aut non potuerint interesse saltem volo et jubeob quod unus eorum in alterius absentia vel defectu ea compleat et exequatur.

Primum et ante omnia volo et mando quod omnia debita que debeam tempore obitus mei solvantur, omnesque injurie ad quarum restitutionem teneam, restituantur, breviter, simpliciter, summarie et de plano, prout tamen ipsa debita ipseque injurie probari poterunt vel hostendi per testes vel instrumenta aut alia quelibet legitima documenta.

Sepulturam vero corporis mei volo in cimiterio Sedis Barchinone in tumulo sive carnerio de novo facto per confratres confratrie ffreneriorum Barchinone, cuius ego sum confrater, quam sepulturam mando fieri bene et honorifice ad noticiam dictorum manumissorum meorum.

Accipio autem michi de bonis meis pro anima mea et sepultura et quibusdam legatis subscriptis solvendis, triginta libras monete Barchinonensis de terno. De quibus dimitto ecclesie sancte Marie de Mari Barchinone, unde sum parrochianusc racioned parrochianatus, tres solidos. Et operi eiusdem ecclesie, alios tres solidos. Et operi Sedis Barchinone aliose tre solidos. Et operi ecclesie Beate Marie Montis Syon, alios tres solidos. Et hospitali Sancte Crucis Barchinone, decem solidos. Et utrique dictorum manumissorum meorum onere manumissorie, decem solidos. Volens et mandans quod dicti manumissores mei die sepulture mee donent distribuant et erogent amore Dei, pro anima mea, inter pauperes mendicantes per menut, qui ipsa die convenerint in hospicio habitacionis mee, triginta solidos dando cuique pauperi duos denarios minutos. Item dimitto dicte confratrie dictorum ffreneriorum Barchinone unde sum confrater, sexaginta sex solidos. Item dimitto fratri Guillermo Vallirana de ordine fratrum Sancte Marie de Carmelo Barchinone, confessori meo, pro suis necessariis, viginti duos solidos.

Ffacta vero seupultura mea et solutis legatis predictis et soluto etiam salario presenti mei testamenti et inventarii et omnium scripturarum per heredem meum infrascriptum necessario fiendarum occasiones dicti mei testamenti et legatorum prodictorum, et reddicionis compoti dictorum manumissorum meorum, et facta etiam provisione comestionis et potus amicorum et affinium meorum, qui mee interfuerint sepulture, quam mando fieri de dictis triginta libris; quitquid de predictis triginta libris supererit detur et distribuatur amore Dei, pro anima mea ad noticiam et per manus dictorum manumissorum meorum.

Preter hec laudo, approbo, ratifico et confirmo domine Marie, uxori mee, dotem suam et sponsalium suum, que dos est centum librarum Barchinone,

de quibus tamen habui et recepi octuaginta libras. Sed propter has laudacionem, approbacionem, ratificacionem et confirmacionem nolo michi nec heredi meo fieri prejudicium aliquod furto per ipsam dominam uxorem meam michi facto de ducentos florenis auri de Aragonia et de quibusdam rebus et bonis quo et que ipsa domina uxor mea de bonis meis dedit et tradidit Bernardo Ferrarii, mercatori civi Barchinone, filio suo, privignoque meo, prout per ipsam dominam uxorem meam confesum fuit, ut in processu inde accitato continetur; qui ducenti floreni, res et bona volo quod cedant sibi in sortem solucionis dictarum octuaginta librarum, per me ab ipsa habitarum et receptorum et aliorum quorumvis jurium sibi pertinentium in bonis meis; si tamen ego non recuperavero a dicto filio suo dictos ducentos florenos et predictas res et bona.

Omnia vero alia bona mes mobilia et immobilia et jura mea universa, quecunque sint et ubicunque, dimitto dicto Johanni de la Pena, filio meo, instituens dictum Johannem de la Pena, filium meum, michi heredem universalem ad omnes suas voluntates inde libere faciendas.

Hec est autem ultima voluntas mea, quam volo et jubeo valere jure testamenti, que si non valet aut valere non poterit jure testamenti, saltem volo et jubeo quod valeat et valere possit jure codicillorum vel nuncupatim, aut aliter prout melius de jure valere poterit et tenere. De qua mea ordinatione fieri volo et jubeo tot originalia testamenta quot inde per heredem et manumissores meos predictos aut alios quarum intersita fieri requirantur per notarium infrascriptum.

Actum est hoc Barchinona, nona die mensis marcii anno a nativitate Domini M^o CCCC^o nono.

Signum Arnaldi de la Pena, testatoris predicti, qui hec laudo et firmo.

Testes rogati huius rei sunt: Augustinus Vedell, sartor, et Franciscus de Leo, sabaterius, civas Barchinone.

Noverint universi, Quod die dominica nona dies mensis februarli, anno a nativitate Domini M^o CCCC^o decimo, fuit publicatum testamentum Arnaldi de la Pena, quondam illuminatoris librorum civis Barchinone, corpus cuius fuit traditum ecclesiastice sepulture dicte die. Que publicacio fuit facta per Bernardum Pi, scriptorem juratum sub me Bernardo Nathalis, notario publico Barchinone, in comestorio hospicii dicti deffuncti quod est in vico vocato dels Candelers de Ceu, ad instancliam et in presencia Johannis de la Pena, filii et heredis universalis dicti deffuncti. Presentibus ipsi publicationi estibus Johannem Riera, exavaguerio, Anthonio Alegra, palangrerio, et Johannem Ferrarii, scolari capelle domini regis, civibus Barchinone.

(En el marge esquerra al començament del document es pot llegir: Clausum traditum, unum dicto heredi).

a. s'assenyala que va jurar. — b. et jubeo, interlineat. — c. segueix jure, ratllat. — d. racione, interlineat. — e. alios, escrit al marge dret. — f. alios, interlineat. — g. segueix dicti presentis, ratllat. — h. dicti, interlineat. — i. segueix fieri, ratllat. — j. segueix qua, ratllat.

Enric de Villena, mestre de Calatrava

Enric de Villena (1384-1434), descendent de les cases reials de Castella i d'Aragó (precisament el darrer per línia masculina legítima), escriptor en català i en castellà, durant uns sis anys de la seva vida, encara que discutit, fou i es titulà *mestre de Calatrava*. Elegit mestre de l'Orde amb notòria irregularitat, hagué de sentir l'amargor de contemplar com triomfaven els seus opositors i com ell, als 30 anys, es quedava sense el Mestrat, sense el comtat a què havia hagut de renunciar en prendre l'hàbit, sense rendes, i tornat a declarar vàlid el seu matrimoni amb Maria de Albornoz, matrimoni en mala hora anul·lat per impotència.

Com que E. Cotarelo, fins avui el seu principal biògraf, no aprofundí en aquesta època de la seva vida,¹ les notícies o resums biogràfics que es troben als manuals i enciclopèdies solen passar-la per alt. En realitat no crec que sigui pas poca cosa, per a una persona mitjanament sensible, *ser* durant sis anys, i després, durant vint més, *haver estat* mestre de Calatrava; oi més si hi afegim les penalitats, enuigs i contrarietats que l'elecció li reportà.

La menció incidental d'un escuder del mestre de Calatrava referida al setembre de 1410 en les declaracions judicials d'un

1. E. COTARELO Y MORI, *Don Enrique de Villena. Su vida y obras*, Madrid, 1896. Per a aquest període segueix punt per punt el que en diu la *Chronica de las tres órdenes y cavallerías de Santiago, Calatrava y Alcántara (...) compuesta por el licenciado fray Francisco de Rades y Andrada, capellán de su Magestad, de la orden de Calatrava*, Toledo, 1572, cap. 38: "Del maestre don Enrique de Villena», fol. 65v.-68r.

J. F. O'CALLAGHAN s'ha refert al nostre tema en dos paràgrafs d'un treball publicat als "Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis" 16 (1960), pàgs. 265-266. Darrerament, D. G. CARR ha publicat una nova biografia d'Enric de Villena, sense cap novetat en aquesta qüestió, a la introducció del *Tratado de la Consolación*, Madrid 1976 (col. Clásicos Castellanos, 208).

procés actuat a Barcelona² m'abocà a l'estudi de la figura d'Enric de Villena, i per això quan, cercant documentació complementària d'aquest procés a l'Arxiu Històric de Protocols em caigueren sota els ulls quatre documents atorgats per un «Enricus Dei gracia milicie Calatravensis magister», hi vaig poder identificar tot seguit el famós i noble nigromàntic.

Avui, com homenatge al Sr. J. M. Madurell, ofereixo el resultat dels meus estudis, els quals no foren tan rics de notícies si no hagués pogut comptar amb la generositat de la Srta. Maria Teresa Ferrer, que m'ha facilitat moltes notes documentals trobades per ella als registres de l'Arxiu Reial de Barcelona, i de la Sra. Regina Sainz de la Maza, que m'ha orientat en la bibliografia.

* * *

Mirada amb perspectiva, tota la qüestió del mestrat d'Enric de Villena deriva i gira a l'entorn de les rendes que calia assignar-li perquè pogués mantenir el seu estat.

El seu pare, Pere de Villena, fill del primer marquès de Villena i conestable de Castella, morí a Aljubarrota pocs mesos després d'haver obert ell els ulls al món (1384). La seva mare Joana, filla il·legítima del rei Enric II, esdevindria reina titular de Portugal pel seu segon matrimoni amb l'infant Dionís. Enric de Villena es crià entre la cort de Castella i la casa del seu avi, que es féu acompanyar per ell a les festes de la coronació del rei Martí a Saragossa, l'abril de 1399, quan fou nomenat duc de Gandia. Arribat a la pubertat, el seu cosí Enric III li cercà un bon partit matrimonial en Maria de Albornoz, filla de Juan de Albornoz i de Constanza de Castilla, i senyora de Valdeolivas, Salmerón, Alcocácer, Torralba, Carcelén y Albornoz.

L'any 1400 es parlà de la restitució del marquesat de Villena, recuperat per Enric III de Castella al seu primer titular a compte del dot no retornat de dues filles il·legítimes d'Enric II: la que s'havia d'haver casat amb Alfons, promogènit del primer marquès de Villena, i la que havia enviadat de Pere, l'altre fill. Enric de Villena, que tenia 16 anys, pretengué que li fos concedit

2. J. RIERA I SANS, *El cavaller i l'alcavota. Un procés medieval*, Barcelona, 1978, pàg. 154.

el Marquesat passant al davant dels drets del seu avi, i per això pogué les influències que tenia a la cort del rei d'Aragó. Per mitjà d'un cavaller féu arribar al rei Martí una carta seva i una del rei titular de Portugal demanant-li que escrivís al rei de Castella amb una petició doble: que se li concedís el marquesat de Villena, i que se celebressin les seves bodes amb María de Albornoz. El rei Martí, amb diplomàcia, respongué cortesament a ambdues cartes i es limità a demanar al rei de Castella el que no podia enterbolir les bones relacions ni representar una ingerència en afers aliens.³ Les bodes amb María de Albornoz es realitzaren, però Enric de Villena no obtingué el Marquesat, a canvi del qual Enric III li concedí el comtat de Cangas, Tineo i Cifuentes.⁴

L'any 1404, als vint anys d'edat, cansat de la vida a la cort,

3. La carta de resposta del rei Martí a Enric de Villena deia així: "El rey d'Aragón. Muyt caro nieto. Vuestra letra havemos recebida por don Pero Sánchez de Sotos, cavallero de casa vuestra. A la qual vos respondemos que nós, considerado que sobre la restitución fazedera del marquesado de Villena havíamos ya scripto a nuestro muyt caro e muy amado sobrino el rey de Castiella en favor de nuestro muyt caro tío el duc de Gandía, por no darne desonor al dito Duc ne mudar nuestras pregarías havemos scripto al dito Duc ya si le plaziera que en vuestra favor scriviésemos al dito nuestro sobrino el Rey; el qual Duc, segunt ha visto el dito Pero Sánchez, ha scripto e repuesto a nós rogando e supplicando nos que no scrivamos sino en favor suya como de su vida ell ne deva haver la honor. E assín, muyt caro nieto, havet nos al present de aquesto por acusados, mayormente que aquesto no pueda fallecer a vós puyes soyes ya jurado en el dito Marquesado. Quanto yes al feito de las vuestras bodas, nós por vuestras letras muyt affectuosas scrivimos al dito nuestro sobrino el Rey rogandolo que haviendo consideración al deudo de sangre que havedes con su casa e la nuestra faga e tienga manera por honor nuestra que las ditas bodas se fagan priestament e vos sostenga en vuestro stado honorable segund d'ell e de vós se pertanesce, e en todas otras cosas vos haya en singular recomendación; e creemos que ell lo cumplirá por obra. E sea vuestra guarda lo Spirit Sant. Dada en Barchinona diús nuestro siello secreto a XXX de noviembre del año de la natiividad de nuestro Senyor M CCCC. Rex Martinus. / Dominus Rex mandavit michi Johanni de Tudela. Probata / A nuestro muyt caro nieto don Henric de Billena": ACA, Canc. Reg. 2243, fol. 167v-168r, carta citada per J. RUBIÓ BALAGUER, *Literatura catalana*, dins *Historia general de las Literaturas Hispánicas*, vol. III, Barcelona, 1958, pàg. 755. La carta al rei de Portugal en resposta a la seva "sobre la restitución del Marquesado fazedera a nuestro muyt caro nieto don Henric, fillastro vuestro", té un contingut similar i es troba al foll 167r-v del mateix registre. La carta al rei de Castella es troba al full 167r i es limita a dir que "havientes muyto a corazón que'l matrimonio tractado e firmado por paraulas de present entre nuestro muyt caro nieto don Henric e nuestra muyt cara nieta dona Maria d'Albornoz sea acabado e consumado en faz de santa madre Esglesia por cópula carnal segund se conviene, rogamos vos tan affectuosament como podemos que por honor nuestra e por el deudo de sangre que ha el dito don Henrich con vuestra casa e con la nuestra querades dar obra con acabamiento que'l dito matrimonio decontinente se complescha, e sustener el dito don Henric e su casa en su estado honorable segund se pertanesce, e en todas otras cosas haver aquell e sus afferes en singular recomendación".

4. Sobre aquest tema, a partir d'altres documents, tracta E. MITRE, *Señorío y frontera (El Marquesado de Villena entre 1388 y 1402)*. "Murgetana" XXX (Murcia, 1969), pàg. 55-62. Sembla que l'any 1402 Enric de Villena féu una curta visita al rei Martí. En una carta d'aquest al mestre de Santiago en data 16.IV.1402 recomanant-li mossèn Pere d'Aragó, cavaller del seu Orde, perquè fos nomenat comanador de Conca o se li assignés una renda honorable de 2000 florins, es mencionen dues cartes anteriors sobre la mateixa qüestió, l'una feta arribar al mestre de Santiago pel noble Juan García del Caudet, comanador de Moratalla, i l'altra "por nuestro caro sobrino don Henrich de Villena": ACA, Canc. Reg. 2175, fol. 89v; cfr. també 71r.

avorrit del seu infeliç matrimoni tot just encetat, i potser també per remeiar la seva estretor econòmica, Enric de Villena abandonà el servei del rei de Castella decidit a córrer món. El rei Martí, a instàncies d'Enric III, li hagué d'escriure aquella coneguda carta fent-li presents els perills a què s'exposava i convidant-lo a tornar al servei del seu senyor natural, «com, axí com sabets, gran part de vostre bé està en ell».⁵

Pocs mesos després, el gener de 1405, es presentà l'ocasió de col·locar Enric de Villena en la possessió de bones rendes. Mort Gonzalo Núñez de Guzmán, mestre de Calatrava,⁶ el rei Enric III aturà l'elecció que anava a fer el Capítol reunit a Calatrava. Obtingut un breu pontifici d'anul·lació del matrimoni —a petició de María de Albornoz, «dexándose él condenar por impotente, por quedar libre, por cobdicia del Maestradgo»— i renunciat el títol de comte que tenia en favor de la Corona (per tal que a la seva mort no l'heretés l'Orde), «muchos de los cavalleros y clérigos del hábito de Calatrava» reunits a l'església de Santa Fe de Toledo investiren l'hàbit a Enric de Villena, i amb un altre breu pontifici li reberen la professió sense noviciat; acte seguit l'elegiren Mestre, «estando el Rey presente a todo lo dicho». «Otros muchos cavalleros y religiosos de la Orden» no hi volgueren assistir i, reunits a Calatrava, elegiren Luis González de Guz-

5. ACA, Canc, Reg. 2247, fol. 85v; publicada per A. RUBIÓ Y LLUCH, *Documents per l'Historia de la Cultura Catalana mig-aval*, vol. II, Barcelona, 1921, pàg. 371-372, doc. 384 i per D. GIRONA LLAGOSTERA, *Itinerari del rey En Martí*, "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans" V, Barcelona, 1918-1914, pàg. 547.

6. La data exacta de la mort del mestre de Calatrava no se sap, però fou, amb tota seguretat, durant la primera quinzena del mes de gener de 1405: E. BENITO RUANO, *Los Maestres mueren en la cama*, dins *Homenaje a Don Agustín Millares Carlo*, tomo II, Madrid 1975, pàg. 91-97. ACA, Canc, Cartes reials de Martí I, caixa 9, n.º 8 és una carta de Guerau Alemany de Cervelló, conseller del rei Martí i governador de Catalunya, datada a Barcelona el dia 26 de gener [de 1405], en la qual diu al monarca: «Molt excel·lent príncep e molt poderós senyor. Ab homil reverència signífich a vostra excel·lència com lo mestre de Calatrava és mort. E així com pot saber vostra celssitud, tot novell Mestre per rahó de la terra que'l Orde ha en vostres regnes, abans que per los comenadors e frares degue ésser admés deu venir personalment a fer homenatge de feultat a vostra senyoria. E per ço, molt alt senyor, serie necessari que vostra senyoria man per sa letra al comenador major d'Alcaniz e als altres comenadors e frares del orde de Calatrava qui en vostra senyoria són que mestre aléu no admeten fins aquell sie vengut personalment fe[r] la feultat, axí com és tengut o deu fer e és acostumat a vostra senyoria. Açò, senyor, és una preheminiència la qual deu ésser guardada pus dret, pacte e justícia vos ho done e no és petita honor que un axí gran hom aja a fer personalment l'acte dessús dit, lo qual, si dispensar vostra senyoria hi volrà, ne porà aver servey gran e notable axí en algaravias —car d'aytal moneda usen— com de cavalls e de mulles. Avis-ne, senyor, vostra dita excel·lència, per duas rahons: la una per conservació de la preheminiència e drets dessús dits; l'altre per ço com axí matex lo dit Mestre, qui s qui aja ésser, se avenrà molt mils ab lo comenador [d'Alcanyis, Guillem Ramon Alemany de Cervelló, mon frare, lo qual é ferma sperança que en aquell cas vostra celssitud per sa gràcia aurà per recomanat (...)].»

mán. Quan el Rei s'hi presentà, el Mestre elegit pels dissidents fugí i aquests foren obligats a elegir Enric de Villena «para mayor fortificación de su derecho, porque fue informado que era de substancia de la elección hacerse en el convento».⁷

La primera notícia que tenim, procedent de la Cancelleria del rei Martí, sobre l'elecció d'un nou mestre de Calatrava és la carta oberta enviada pel Rei el 30 de gener de 1406 al comanador major de l'Orde i als jurats i prohoms d'Alcanyís perquè no admetessin el nomenament de justícia de la Vila en la persona de Blai Ram, feta pel mestre de l'Orde, fins que aquest li hagués prestat l'obligat jurament de vassallatge.⁸ Ignorem si es tracta d'Enric de Villena o bé de Luis González de Guzmán que, segons Rades, fugint de Castella s'havia refugiat precisament a Alcanyís, «donde residió mucho tiempo».

El rei Martí s'inclinà decididament per la candidatura d'Enric de Villena, no sols perquè el rei de Castella l'hi instà granment amb cartes i missatgers, sinó per contemplació del mateix interressat que li envià actes notariais sobre l'anul·lació del seu matrimoni i sobre la seva elecció. Cap al mes d'abril o maig de 1406 començaren els preparatius jurídics per a la prestació d'homenatge que ja es preveia que hauria de fer-se per procurador. El doctor en lleis Bernat des-Pont rebé l'encàrrec d'estudiar a l'arxiu reial de Barcelona els drets dels comanadors de Calatrava establerts als regnes de València i Aragó (els dos únics regnes dels dominis del rei Martí on l'Orde tenia cases i rendes) en l'elecció del Mestre, i arribà a la conclusió sorprenent que tota elecció feta sense convocar tals comanadors era nul·la. En una carta del dia 13 d'octubre de 1406 el Rei manava a Bernat des-Pont que li enviés una clara i llarga informació d'aquesta i de totes les altres conclusions del seu estudi;⁹ malgrat les quals, decidit a acceptar l'elecció d'Enric de Villena, al cap de cinc dies

7. RADES, *op. cit.*

8. Aquesta circular del 30.I.1406 es troba mencionada en una revocació datada el 3.III.1406 (ACA, Canc. Reg. 2182, fol. 30v), revocació que al seu torn fou revocada el 27.III.1406 com a impetrada subrepticiament de la cort, insistint en la voluntat reial "quod nullus in magistrum admittatur Ordinis supradicti nec obediatur sibi in aliquo donec nobis personaliter fecerit quod de jure et consuetudine facere teneatur". (*Ibidem*, fol. 38r-v).

9. ACA, Canc. Reg. 2249, fol. 133v-134r: «(...) per sentència aparia que en cas que elecció alcuna del dit Maestre se fes sens appellar los comanadors de nostra senyoria fos nulla e sens eficàcia e valor».

el Rei li encarregava la redacció de l'instrument notarial que es presentaria al mestre de Calatrava com a condició per a l'acceptació de la seva prestació d'homenatge.¹⁰ Tal document, que hauria de firmar ell mateix i fer firmar a tot el Capítol canònic de l'Orde, contindria la manifestació que, malgrat que en la seva elecció no havien estat presents ni convocats els comanadors residents als dominis del rei d'Aragó, no per això s'entenia causar-los cap lesió de privilegis ni perjudici, ni seria tret a conseqüència en l'esdevenidor, sinó que volien que fos tinguda per nul·la qualsevol nova elecció feta sense haver-los-hi convocat. Era la condició mínima que el rei Martí podia posar a l'acceptació d'aquella elecció tan irregular.

La prestació d'homenatge, però, s'endarreriria. El dia 20 de desembre el rei Martí escrivia al seu arxiver perquè enviés a Bernat Metge, clos i segellat, un trasllat autèntic de totes les prestacions de sagrament i homenatge fetes des de setanta anys enrera pels mestres de Calatrava als seus predecessors. Bernat Metge, aleshores secretari del Rei, n'hauria de fer relació al Consell Reial.¹¹

Pocs dies després moria Enric III. Bona raó tenia el rei Martí quan deia a Enric de Villena que «gran part de vostre bé està en ell», en Enric III. Un cop aquest desaparegut, ni l'infant Ferran ni els altres que podien fer res per evitar la consumació del cisma de l'Orde. El dia 10 de febrer de 1407 els comanadors dissidents se sotragueren a l'obediència d'Enric de Villena i, reunits en Capítol general a Calatrava, tenint per nul·la la seva elecció, concordantment elegiren mestre de l'Orde Luis González de Guzmán. Set dies abans Enric de Villena des de Jaén havia firmat la procuració en favor de fra Juan de Camanyas, comanador d'El Collado, per prestar homenatge al rei Martí.¹² Però

10. ACA, Canc, Reg. 2249, fol. 134r-v: Apèndix, núm. 1.

11. ACA, Canc, Reg. 2250, fol. 61r. No em sembla un detall sense importància o casual que gairebé tots els documents que veurem referents o en favor d'Enric de Villena estiguin redactats per Bernat Metge.

12. El text d'aquesta procuració es troba transcrit a l'acta de prestació d'homenatge (cfr. nota 14): "In nomine Domini. Noverint universi quod nos Henricus Dei gracia magister ordinis milicie de Calatrava, de fide, legalitate et approbata sufficiencia vestri, fratris Johannis de Camanyo, comendatoris *del Collado* plenarie confidentes, tenore presentis publici instrumenti facimus, constituimus et ordinamus vos, dictum fratrem Johannem, procuratorem nostrum certum et specialem ad adeundum pro nobis et nomine et vice nostris maiestatem serenissimi domini nostri domini Martini Dei gracia regis Aragonum et ad prestandum

la prestació d'homenatge continuava retardant-se, ara, perquè el comanador major d'Alcanyís no sols no enviava a la cort el seu procurador o el jueu que administrava les seves rendes per tal d'ésser present a l'acte, sinó que detenia el comanador de Montroig que també hi havia d'assistir. Dues cartes del Rei a l'un i a l'altre datades el dia 4 d'abril de 1407 degueren resoldre la situació.¹³ El dia 28 d'abril, dijous, tingué lloc a València la prestació d'homenatge.¹⁴

Aquesta no fou pas plana i senzilla. En primer lloc el Rei hi féu constar la tolerància que per aquella vegada, i només per aquella vegada, la prestació es fes per procurador i no personalment. En segon lloc el procurador es negà a fer jurament de retre al Rei la potestat dels castells i forteses tantes vegades com en fos requerit, ja que pretenia que el mestre de Calatrava no hi estava obligat, per més que el procurador del Mestre anterior així ho hagués promès;¹⁵ de manera que s'hagué d'arribar a una solució de compromís en la redacció que salvaguardés els drets d'ambdues parts. I en tercer lloc el procurador, en nom d'Enric de Villena, s'obligà a retornar dins el terme de dos anys, firmat pel Mestre i pel Capítol canònic de l'Orde, un instrument pel qual confessaven al rei d'Aragó i als comanadors residents als seus dominis que aquests havien d'haver estat convocats a l'elecció

nomine procuratorio antedicto eidem excellentissimo domino Regi sacramentum et homagium ore et manibus comendandum pro castris, villis et locis que nos et Ordo cui presidemus jamdictus habemus et possidemus ac habere et possidere debemus et nobis nomine dicti Ordinis pertinent in Aragonum et Valencie regnis, et eciam alias prout et quemadmodum cum dicto domino Rege poteritis convenire (...). Quod est datum et actum in civitate Giensensi tercia die mensis ffebroarii anno a nativitate Domini M^o COCC^o septimo presentibus venerabilibus et discretis viris dominis Donisio de Agramonte et Johanne Alvari de Riga, testibus ad premissa vocatis specialiter et rogatis. Et ego, Johannes Roderici, in sacra theologia et decretis bacallarius, porcionarius ecclesie Burgensis necnon canonicus ecclesie Giennensis publicus auctoritate apostolica ac imperiali notarius una cum preminatis testibus interfui eaque omnia et singula supradicta sic fieri vidi et audivi et de mandato dicti domini Magistri hoc presens publicum instrumentum scripsi et in hanc publicam formam redegei signoque meo solito signavi rogatus et requisitus in testimonium omnium et singulorum premisorum una cum appensione sigilli dicti domini magistri de Calatrava in testimonium veritatis".

13. ACA, Canc, Reg. 2250, fol. 64r.

14. ACA, Canc, Reg. 2316, fol. 113v-116v, que és la còpia de l'acta al registre de la sèrie "Feudorum"; no he sabut trobar entre els pergamins el duplicat que la mateixa acta anuncia que havia de romandre en poder de la cort.

15. Efectivament, a la prestació d'homenatge per part de Gonzalo Núñez de Guzmán per mitjà del seu procurador fra Martín Pérez, comanador de Calatrava la Vieja, consta que «potestatem dabit quociens eidem domino Regi placuerit de castris ac fortaliciis antedictis juxta Usaticos Barchinone»: ACA, Canc, Pergamins de Joan I, carpeta 316, núm. 452, en data 22.X.1393. L'original de la procuració, datat a Burgos el 3.VIII.1393, es troba entre les Cartes Reials de Joan I, caixa 5, núm. 750.

i que tal fet no havia de treure-se'ls a conseqüència ni causar-los cap ulterior perjudici o lesió de drets. La presentació d'aquest document es declarava condició *sine qua non* per a la validesa, tant de la prestació d'homenatge que aleshores feia el procurador del mestre de Calatrava al Rei, com de la que, segons sentència del rei Pere el Cerimoniós, haurien de fer al mestre de Calatrava el comanador major d'Alcanyís, els altres comanadors dels seus dominis i els seus vassalls.

Acte seguit el Rei feia expedir una circular a tots els comanadors i vassalls dins els seus dominis per la qual els assabentava la prestació d'homenatge que s'acabava de celebrar, i els manava que no obstant qualssevol provisions i cartes en contrari prestessin a fra Enric, Mestre, o al seu procurador, l'acostumat sagrament i homenatge, amb la condició, però, que dins el terme de dos anys el Mestre i el Capítol haurien de presentar firmat l'instrument d'indemnitat transcrit a l'acta de prestació d'homenatge.¹⁶

Com que la gran majoria dels comanadors castellans s'havien sostret a l'obediència d'Enric de Villena, i Luis González de Guzmán impugnà la seva elecció davant el papa Benet XIII, Enric de Villena es traslladà a les terres del rei d'Aragó segurament per estar més a prop de l'escenari del plet pel seu Mestrat i també més a prop del seu oncle llunyà, el rei Martí, que si no li era excessivament favorable tampoc no li era indiferent i expediria els documents oportuns perquè ell pogués cobrar els drets i rendes que li pertocaven.

El dia 22 de febrer de 1408 Enric de Villena es troba ja a Barcelona i era convidat pel Rei a col·locar la vuitena pedra del nou monestir de frares celestins que volia construir al Palau reial major.¹⁷ Aquell mateix dia el Rei firmava una circular redactada per Bernat Metge i adreçada a tots els comanadors i vassalls de l'orde de Calatrava residents als seus dominis ordenant-los que

16. ACA, Canc. Reg. 2316, fol. 116v-117r. Al foli 117v, datada el mateix dia, hi ha una carta del rei Martí al comanador major d'Alcanyís perquè absolgui els altres comanadors dels seus dominis de l'homenatge que havien prestat a ell en lloc del difunt i anterior mestre de Calatrava ja que ara l'havien de prestar a fra Enric.

17. Notícia publicada per GIRONA, *Itinerari cit.*, pàg. 623 i reproduïda per M. DE RIQUER, *Don Enrique de Villena en la corte de Martín I*, dins *Miscelánea en homenaje a Mons. Higinio Anglés*, Barcelona, vol. 2, 1958-1961, pàg. 717-721.

prestessin personalment el jurament de fidelitat al Mestre ara quan els visitaria i li fessin efectives les seves rendes. Retòricament el secretari reial en lloava la prestància personal com si fos un motiu més per admetre'l com a mestre de l'Orde.¹⁸ Poc després el mestre de Calatrava sortia de Barcelona.¹⁹

El plet que es ventilava a la cort papal no s'encaminava pas cap a una resolució favorable al discutit mestre de Calatrava. L'octubre de 1408 el rei Martí envià una ambaixada a Perpinyà, on residia temporalment el papa Benet XIII. Els ambaixadors reberen dos memorials, l'un amb encàrrecs en favor d'institucions i l'altre en favor de persones, tot referent a matèria específicament eclesiàstica.²⁰ El memorial en favor de persones començava amb una petició sobre Enric de Villena perquè fos confirmat o novament designat com a mestre de Calatrava,²¹ i més endavant una petició concreta sobre els seus problemes econòmics, o, per dir-ho més exactament, sobre els seus deutes.²² Però entre les peticions que versaven sobre institucions n'hi havia una

18. ACA, Canc, Reg. 2183, fol. 3v: Apèndix, núm. 2.

19. Amb data Barcelona 29.III.1408 el Rei escrivia al seu «car cosí» el mestre de Calatrava preguntant-li que mantingués Pere Coll, algtzír de l'ofici de la governació de Catalunya, en la possessió de l'alcaldia del castell de Pena-roja, de certes terres i possessions dites «dez Prats» i d'un forn de la parròquia d'Alcanyís, de la qual possessió havia estat destituït; a canvi d'aquest favor el rei Martí li prometia que «tractarem e farem tractar vostres fets e negocis favorablement e benigne, e los comanadors de vostra religió qui són en nostra senyoria e lurs negocis proseguirem en son cas e loch de samblants e altres majors gràcies e favors» (ACA, Canc, Reg. 2183, fol. 42v-43r; a continuació hi ha una carta similar al comanador major d'Alcanyís). Un mes després el mestre de Calatrava feia arribar al Rei per mitjà del comanador d'El Collado una carta en què li demanava que fes comissió oficial al jurista de Saragossa Berenguer de Bardaxí de les qüestions que tenia amb el comanador d'Alcanyís. El Rei li responia refusant-s'hi al·legant que «les dites comissions no les poriem fer sens gran perjudici nostre e de nostres drets e regalies (...), car nós trobam que som senyor directe de tot ço que vós e vostre Orde havets en tota la terra de Calatrava que és dins nostra senyoria e que's té per nós en féu; e encara havem en la dita terra altres béns, drets e coses nostres pròpies en les quals vosaltres no havets res, e a nós pertany conèixer de totes les qüestions que davallen de les coses feudals e no a altres». (ACA, Canc, Reg. 2184, fol. 59r-v).

20. ACA, Canc, Reg. 2184, fol. 102v-106r i 106v-108r. Els ambaixadors foren el cavaller Simon Miró, el jurista Pere Català i Dalmau de Biert, batlle general de Catalunya.

21. «Primerament li diran que'l senyor Rey supplica humilment a la sua Sanctetat que li plàcia confirmar o provehir de nou a son nebot frare Henric del maestrat de Calatrava; la qual confirmació o novella provisió lo dit senyor a tant a cor que més no poria, com sia e torn en gran servey de la sua Sanctetat e evident profit del senyor Rey e de tota sos regnes e terres, per moltes rahons que.ls dits embaxadors, [informat]s plenerament de la intenció del senyor Rey, li explicaran» (*Ibidem*, fol. 105v.).

22. «Ítem que com en Dionís d'Agramunt haja prestats Vm florins d'or d'Aragó al maestre de Calatrava e a tot l'Orde seu per gran necessitat que.ls dits Maestre e Orde havien, e lo dit Maestre haja obligats e assignats los dits Vm florins al dit Dionís sobre.l loch de Favara tenidor per ell tro que sia satisfet en son deute, que plàcia a la sua Sanctetat loar e aprovar e confirmar la obligació e assignació desús dita, com no sia justa cosa que.l dit Dionís sia decebut en la fe del dit Maestre» (*Ibidem*, fol. 106v). Dionís d'Agramunt figura entre els testimonis de l'acta de procuració transcrita parcialment a la nota 12.

que contradeia el gran interès que el Rei deia sentir per Enric de Villena: el Rei demanava al Papa que amb les comanadories dels ordres de Calatrava i de Santiago existents als seus dominis es creessin dos mestrats independents, dels quals fossin nomenats mestres ara tot seguit el comanador d'Alcanyís i el de Montalban, respectivament, i que en les eleccions dels futurs mestres ell, el Rei, hi hagués d'intervenir.²³

Mesos més tard, el 14 de gener de 1409, segurament perquè ja havien arribat queixes de la part de Castella per aquest intent secessionista, el rei Martí el moderà en una carta als seus ambaixadors a la cort papal de Perpinyà declarant-los el seu real interès per les qüestions d'Enric de Villena i que la divisió dels mestrats es fes únicament després de la mort de l'actual Mestre.²⁴ Però més endavant les cartes del rei de Castella, de l'infant Ferran i del mestre de Santiago es feren més pressants i el rei Martí hagué de desistir dels seus projectes i així els ho comunicava en una carta del 7 de març.²⁵

Enric de Villena continuà emprant les poques influències de què disposava i intentà que el plet sortís de les esferes pontifícies. En una carta al Papa datada el 12 de març de 1409, el rei

23. "Item que per tal com l'orde de Calatrava e lo Maestre d'aquell posseïxen grans castells e forces dins la senyoria del senyor Rey e és estat ja en temps passat e poria ésser en temps esdevenidor que'l rey de Castella no era amich ne seria per ventura del dit senyor e de sos successors, de quès poria seguir gran damnatge als regnes e terres del senyor Rey e a sos vassalls si lo dit maestre de Calatrava e son Orde, lo cap del qual és en Castella, posseïhen, axí com huy fan, los dits castells e forces, que plàcia a la sua Sanctedat que vulla separar e segregar del dit Maestrat la comanda d'Alcanís e totes les comandas a aquella sotsmeses ab tots los castells, forces e lochs, rendes e drets e pertinències d'aquells dins la senyoria del dit senyor, e que de la dita comanda vulla fer Maestrat lo qual sie intitulat d'Alcanís, en què no haja res a veure ne conèixer lo dit maestre de Calatrava ne sia son superior; e que ara, de fet, ne sia fet maestre lo comenador d'Alcanís, e après mort d'aquell lo maestre esdevenidor d'Alcanís sia elet per los comenadors del dit Maestrat en presència del senyor Rey e no en altra manera, e que sia maestre aquell que'l senyor Rey elegirà ensemps ab los dits comenadors o ab la major part d'aquells e no altre" (*Ibidem*, fol. 104r-v; a continuació hi ha una petició similar per al mestrat de Montalban, de l'orde de Santiago).

24. ACA, Canc, Reg. 2252, fol. 24v: "Lo Rey. Ambaxadors. Si béus recorda, axí de paraula com en memorial que.us donam quant partís de nós, vos donam special càrrec de suplicar e tenir a prop lo Sanct Pare que hagués en singular recomendació lo maestre de Calatrava e sos fets, e noremens vos diguem que no era nostra intenció que vivint lo dit Maestre se faés la divisió que demanam de son Maestrat, ço és, que fossen dos maestres, un en Castella e altre en Aragó, mas que.s faés après mort del Maestre qui huy és (...)"

25. ACA, Canc, Reg. 2252, fol. 53r-v. El Rei aprofità l'ocasió per fer present al mestre de Santiago que "la razón porque havíamos supplicado al Padre Sancto de fazer las cosas desuso contenidas es por tal como en tiempo passado fue proveedido por los maestros de Sanctiago predecessores vuestros de las comandas que son en nuestros regnos e tierras a algunos strangers [és a dir, castellans], qui no eran naturales nuestros. Por que vos rogamos que d'aquí adalant quando alguna de las ditas comandas vagará en los ditos regnos e tierras nuestras no proveescades a otros sino a súbditos e vassallos nuestros".

Martí li exposava els grans i variats valors personals de què estava adornat Enric de Villena i li deia que per consell de l'infant Ferran estava decidit a traslladar-se a Castella, per la qual cosa li demanava que fes comissió en algun personatge castellà per resoldre tots els plets i qüestions que el mestre de Calatrava tenia plantejats a la cort papal.²⁶ Però el Papa no sols no hi accedí sinó que dictà el segrest de les rendes del mestrat de Calatrava.

Tot semblava girar-se en contra d'Enric de Villena. El que ell havia nomenat procurador per a la prestació d'homenatge al rei d'Aragó abandonava la seva causa: el 18 de març de 1409 el rei Martí escrivia a l'infant Ferran de Castella preguntant-li que procurés que fra Juan de Camanyo, comanador d'El Collado i de Castella, que hi anava per fer-se càrrec del segrest de les rendes del Mestrat, no pogués actuar res fins que hi arribés l'interessat, detingut a la cort catalana per alguns afers indeterminats; li assegurava que aviat es traslladaria a Castella i que ell personalment l'aconsellava en les seves qüestions.²⁷

Mentrestant havia mort el mestre d'un altre orde militar, Berenguer March, mestre de Montesa. El Rei s'havia avançat ja a demanar al Papa que en tal cas hi fos nomenat el comanador major d'Alcanyís, malgrat pertànyer a un Orde diferent, cosa que el Papa complí puntualment.²⁸ Després, a instància d'Enric de Villena, li demanà també que no proveís ningú a la comanadoria vacant fins que ell li indiqués la persona més adient, i també que fossin anul·lades totes les concessions de rendes sobre la preceptoria d'Alcanyís que els antics mestres de l'Orde havien concedit graciosament.²⁹ En podem deduir que, veient perillar el seu Mes-

26. ACA, Canc, Reg. 2188, fol. 20v: Apèndix, núm. 3.

27. ACA, Canc, Reg. 2187, fol. 98r, citada per M. DE RIQUER, *Obras de Bernat Metge*, Barcelona, 1959, pàg. *207, nota 6: "(...) por tal como (...) el Maesrte sea present en nuestra cort por razón de algunos afferes nuestros los quales buenament en ausencia del dito Maestre no se porían finir, el qual nós havemos consellado la manera que deve tener en el bien avenir de sus afferes segunt que más largament vos dirá el Maestre sobredito, qui breument deve partir d'aquí por ir a vós, rogamos vos (...)". Tals afers indeterminats bé podrien ésser, si pensem en la data de la carta —18 de març—, la preparació de les festes de la Gaya Ciència a Barcelona.

28. ACA, Canc, Cartes Reials de Martí I, caixa 7, núm. 1286. Sobre els embolics que reportà aquesta designació papal, cfr. M. BERT BONFILL, *El papa don Pedro de Luna señor natural del Maestrazgo de Montesa*, dins *III Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. II, Valencia, 1928, pàg. 655-693.

29. ACA, Canc, Reg. 2187, fol. 100v en data Barcelona 27.III.1409, citada per RIQUER, *Obras de Bernat Metge cit.*, pàg. *207, nota 6.

trat, Enric de Villena volia almenys preservar íntegres per a si les rendes de la comanda major d'Alcanyís.

Aquell mateix any 1409 moria també Lorenzo Suárez de Figueroa després d'un llarg mestratge de l'orde de Santiago. El dia 16 de juny el rei Martí escrivia a l'infant Ferran demanant-li que «por tirar scándalos, inconvenientes e pleytos que en sus feytos se porían seguir», presentés al Papa la candidatura d'Enric, mestre de Calatrava, per a la successió al mestrat de Santiago.³⁰ Però la iniciativa no prosperà i els fidels d'Enric de Villena anaven desertant: fra Juan de Germán-Villar, prior del convent de Calatrava, es feia recomanar al Papa per a l'obtenció d'alguna abadia del Cistell.³¹ I escolats els dos anys de temps que s'havien donat al mestre de Calatrava per a la presentació de la firma de la indemnitat dels drets dels comanadors dels regnes de València i d'Aragó en l'elecció del Mestre, esdevingut pràcticament impen-sable que el Capítol canònic es reunís ara entorn d'Enric de Villena, el 18 de maig de 1409 el rei Martí feia expedir una nova circular als comanadors i vassalls de Calatrava anunciant-los una pròrroga de dos anys més en la presentació de la firma condicionant, i que en l'entretant fra Enric fos tingut com a autèntic mestre de l'Orde.³²

Com hem vist, a mig març de 1409 Enric de Villena era a Barcelona i es proposava anar a Castella per arranjar la seva situació. Sembla, però, que no hi anà ja que els mesos de juny i juliol firmava a Barcelona quatre documents notariais: el dia 12 de juny una àpoca de 55 lliures barceloneses (o 100 florins) rebudes de l'escrivà reial Nicolau Esquerdo i un traspàs a aquest d'un crèdit d'igual valor contra el quirúrgic Berenguer Banyeres que li havia cedit el notari Francesc Pujol,³³ i tres dies després una

30. ACA, Canc, Reg. 2187, fol. 129r-v, publicada por RIQUER, *Obras de Bernat Metge cit.*, pàg. *207-*208.

31. ACA, Canc, Reg. 2187, fol. 129r en data Barcelona 16.VI.1409.

32. ACA, Canc, Reg. 2188, fol. 60v-61r en data Barcelona 18.V.1409: «(...) habendo pro vero magistro eundem [religiosum consanguineum nostrum fratrem Henricum] sicut prius donec per nos vobis aliud traditum fuerit in mandatis (...)».

33. AHPB, Pere Pellicer, Manual, 11.VI.1409-11.III.1410, fol. 2v: «Nos reverendus Enricus Dei gracia milicie Calatravensis magister, habens de infrascripta peccunie quantitate cessionem a discreto Ffrancisco de Podiolo notario cive Barchinone de quinquaginta quinque libris barchinonensibus quas Berengarius Banyeres phisicus et cirurgicus civis Barchinone confessus fuit a dicto Ffrancisco de Podiolo habuisse et recepisse ac tenere in sua comanda cum instrumento publico inde facto in posse discreti Johannis de Pericolis auctoritate regia notarii

procuració en favor de Guillem Juliol de Perpinyà per a totes les causes i plets seus que es ventilaven a l'Audiència de la cúria papal per raó del seu mestrat de Calatrava.³⁴

Sense anular aquesta procuració, el dia 19 de juliol en feia una altra en favor de Bernat des-Cuyn, també de Perpinyà, per a totes les causes i plets amb qualssevol persones tant per raó del Mestrat com pel segrest de les seves rendes;³⁵ i seguidament

publici Barchinone tercia die septembris anno a nativitate Domini M° CCCC° quarto, nomine predicto confitemur et recognoscimus vobis, Nicholao Squerdo notario de scribania domini Regis, quod solvistis michi voluntati mee omnes predictas quinquaginta quinque libras etc.; et ideo etc.; et quia ante presentem solutionem fuit pactum inter me et vos deductum quod de predictis quinquaginta quinque libris facerem cessionem infrascriptam, ideo sine evicione et bonorum meorum obligacione etc. damus, cedimus et mandamus vobis, dicto Nicholao Squerdo, omnia iura omnesque acciones reales et personales, utiles et directas, ordinarias etc. in predictis quinquaginta quinque libris etc. adversus dictum Berengarium Banyeres et eius bona, quibus iuribus etc.; nos enim constituimus procuratorem etc. retroclamaque faciendum etc.; insuper convenimus et promittimus vobis quod presentem cessionem etc.

Testes huius rei sunt Anthonius Sorta, Bernardus Janer, notarius, Petrus Castillonis et Petrus Asberti, scriptores Barchinone."

34. AHPB, Francesc Pujol, Manual, abril 1409-11.XII.1410, sense foliar: "In Dei nomine. Cunctis pateat et sit notum quod ego Enricus Dei gracia ordinis milicie Calatravensis magister ex certa sciencia constituimus et ordinamus procuratorem nostrum certum et specialem vos Guillemum Juliolis de villa Perpiniani presentem, onus huiusmodi procuracionis in vos sponte suscipientem, ad agendum, ducendum, tractandum, procurandum, prosequendum, continuandum et finiendum pro nobis et nomine nostro omnes et singulas causas, lites et questiones motas et movendas tam in Sacri Palacii audiencia quam alibi ubique locorum inter nos agentes vel deffendentes ex una parte et alias quascumque personas agentes vel deffendentes ex altera tam racione et occasione dicti nostri Magistratus quam aliis eciam racionibus, iuribus, titulis, contractibus atque causis quocumque nomine cen[se]antur, dantes et concedentes vobis, dicto procuratori nostro, plenariam potestatem et liberam facultatem (...). Actum est hoc Barchinone quintadecima die junii anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo nono. Signum nostri Enrici magistri Calatravensis predicti qui predicta laudamus et firmamus.

Testes huius rei sunt Egidius Sancii Muyos et Vincencius Mir scriptor Barchinone". *Al marge esquerre: «Clausula tradita».*

35. AHPB, Francesc Pujol, Manual, abril 1409-11.XII.1410, sense foliar; "Noverint universi quod nos Enricus Dei gracia tocius ordinis milicie beate Marie Calatravensis magister ex certa sciencia constituimus et ordinamus procuratorem nostrum certum et specialem vos Bernardum de Cuyn de villa Perpiniani presentem ad agendum, ducendum, tractandum, prosequendum, continuandum et finiendum pro nobis et nomine nostro omnes et singulas causas sive lites tam motas quam movendas inter nos agentes vel deffendentes ex una parte et alias quascumque personas ecclesiasticas et seculares cuiuscumque status vel prehemencie, gradus aut condicionis existant agentes vel deffendentes ex parte altera tam racione dicti nostri Magistratus quam racione sequestri in redditibus, fructibus et iuribus ipsius Magistratus apositi quam aliis eciam quibuscumque racionibus, iuribus, titulis [titulis], contractibus atque causis, dantes et concedentes vobis plenariam potestatem et liberam facultatem quod pro nobis et nomine nostro possitis coram quibuscumque iudicibus et personis delegatis et subdelegatis et aliis aut in quibuscumque causis tam dicti domini nostri Summi Pontificis quam aliis tam ecclesiasticis quam secularibus volueritis comparere et iudicem seu iudices impetrare et impetratos seu impetrandos et alios electos et eligendos recusare et causas suspensionum proponere et approbare et de iudice seu iudicibus convenire, eos approbare et quascumque supplicaciones, quarelas, libellos et petitiones conujectim et divisim offerre, porrigere, dare et presentare retroclamaque facere et exponere et eciam jus super bonis et iuribus nostris et dicti nostri Magistratus firmare eaque proinde obligare, agere, siquidem respondere, deffendere, excipere, proponere et replicare et triplicare et ultra et lites eciam contestari de calumpnia et aliter in animam nostram jurare et jurari petere ex adverso, testes [etc.].

Testes huius rei sunt honorabilis Petrus Muniç de Cardenes, de dicta ordine Calatrave, Johannes Castillonis bacalararius in legibus et Johannes Castillonis teutonicus scriptor diocesis Coloniençie". *Al marge esquerre: «Tradita ipsi firmanti».*

estipulava amb aquest desconegut Bernat des-Cuyn un contracte sorprenent: Bernat des-Cuyn s'havia compromès a obtenir de l'Audiència papal una butlla favorable als interessos d'Enric de Villena dins el terme de sis mesos després que el Papa hagués admès la seva instància; a canvi d'això el mestre de Calatrava li prometia, dins el terme dels dos mesos posteriors, lliurar-li la quantitat respectable de 2.500 florins.⁸⁶

De ben poca cosa serviren aquestes tèrboles gestions extremes i la carta de recomanació que el rei Martí escriví al cardenal

86. AHPB, Francesc Pujol, Manual, abril 1409-11.XII.1410, sense foliar: "In Dei nomine. Cunctis pateat et sit notum quod nos Enricus Dei gracia ordinis milicie Calatravensis magister, considerantes quod vos Bernardus dez Cuyn de villa Perpiniani promissistis nobis quod vos cum aliquibus amicis vestris atque nostris cum exacta diligencia laborabitis et eciam operam dabitis cum effectu, prout jam actenus laborare incepistis quod sequestrum quod dominus [dominus] Benedictus papa terciodecimus noviter in et super fructibus, redditibus et iuribus dicti nostri Magistratus licet contra jus et male informatus —cum huiusmodi reverencia sue Sanctitatis loquendo— nuper imposuit seu imponi mandavit, breviter per dictum dominum nostrum Summum Pontifigem seu per eius Sacram Audienciam erit per viam justicie sublevatum penitus et amotum sic et taliter quod nos poterimus colligere et recipere et colligi et recipi facere et colligendi et recipiendi fructus, redditus et jura dicti nostri Magistratus liberam potestatem et facultatem habebimus prout et quemadmodum colligere et recipere et colligi et recipi facere poteramus et colligendi et recipiendi liberam et absolutam facultatem habebamus antequam dictum sequestrum in dictis fructibus, redditibus et iuribus appositum extitisset; animadvertentesque quod nemo propriis stipendiis tenetur militare quodque predicta non possunt cum modicis ymmo oportet ea cum magnis expensis fieri ad debitumque finem perduci, ideo regraciando vobis de predictis et volentes vobis mercedem prebere condignam, horum intuitu, firma et solemnii ac valida stipulacione hinc inde legitime interveniente, convenimus, paciscimur et in bona fide promittimus vobis dicto amovendi fuerit per dictum dominum nostrum Papam comissa inantea immediate sequentes vos cum dictis amicis vestris atque nostris feceritis seu fieri feceritis et eciam operam dederitis cum effectu quod dictum sequestrum in fructibus, redditibus et iuribus dicti nostri Magistratus impositum, ut est dictum, per dictum dominum nostrum Papam seu per eius Sacram Audienciam vel eius delegatum cum vera et efficaci bulla seu provisione papali amotum fuerit penitus et sublatur adeo, sic et taliter quod nos pacifice et liberaliter ac absolute possumus [sic] colligere et percipere seu colligi et percipi facere omnes et singulos redditus, fructus et jura dicti nostri Magistratus, tam scilicet in regno Castelle quam alibi prout et quemadmodum colligebamus et percipiebamus et colligere et percipere poteramus ante videlicet quam dictum sequestrum seu inibicio per dictum dominum nostrum Papam seu per eius mandatum esset impositum atque facta, hoc casu, infra duos menses a die qua dictum sequestrum seu dicta inibicio amotum seu amota fuerit penitus et sublatur ac sublata et nos habuerimus veram bullam seu provisionem dicti domini nostri Pape et eciam habuerimus dictam liberam et absolutam facultatem colligendi et percipiendi ac colligi et percipi faciendum redditus, fructus et jura predicti nostri Magistratus, dabimus et solvemus vobis vel cui volueritis loco vestri duos mille et quingentos florenos auri de Aragonia boni ponderis et sine dilacione aliqua seu excusacione et absque omni dampno et interesse et missione vestri et vestrorum; et si forte predictos duo mille et quingentos florenos infra dictum tempus duorum mensium superius declaratum non solverimus vobis vel cui volueritis juxta huiusmodi instrumenti seriem pleniorum, et propterea elapsis dictis duobus mensibus opportuerit vos venire vel mittere vigarium Audiencie Sacri Palacii aut nuncium vel procuratorem vestrum ad nos vel alias laborare pro petitione seu exacione dictorum duorum mille quingentorum florenorum vel alicuius partis seu quantitatis eorum aut racione aliquorum aliorum in presenti instrumento supra et infra contentorum, hoc casu convenimus et primum vobis dare et solvere vel cui volueritis aut ipsi virgario vel nuncio aut procuratori vestro pro vestri vele eorum salario et laboribus, et hoc pro qualibet die qua circa predicta vel infrascripta vel eorum aliquo seu aliquibus laboraveritis vos seu dictus virgarius aut nuncius vel procurator vester laboraverit seu vacaverit eundo, stando et redeundo, viginti solidos monete Barchinone de terno, et ultra hoc restituemus et solvemus vobis vel cui volueritis seu ipsi virgario vel nuncio aut procuratori

d'Auch, comissionat pel Papa per dirimir el plet,³⁷ ni les cartes singulars a la reina de Portugal, mare d'Enric de Villena, i a la reina de Navarra, tia seva i consogra del rei Martí, pregant-los que instessin davant el rei de Castella perquè el mestre de Calatrava pogués posseir pacíficament el Mestrat i els comanadors rebels fossin obligats a admetre la seva autoritat.³⁸ De poc serviren també les cartes singulars a Juan de Velasco, cambrer del rei de Castella, a tot el Consell reial, al conestable Ruiz López Dávalos, als adelantats Gómez Manrique i Persifan de Ribera, a l'almirall Alfonso Enríquez, al justícia major Diego López de Zúñiga, al bisbe de Palència i a l'arquebisbe de Santiago perquè pressionessin el rei de Castella a fer tornar a l'obediència d'Enric de Villena els comanadors rebels.³⁹ Inútils foren també les cartes afectuoses i insistents al mateix rei de Castella i a l'infant Ferran argumentant el deure que tenien, ja que podien fer-ho, que el mestre de Calatrava fos obeït i posseís pacíficament el Mestrat; la mesura immediata que els demanava era que fra Juan de Camanyo i fra Juan Rodríguez no es fessin càrrec del segrest de les rendes ni les administressin ja que —deia el Rei— «en este feyto no han buena intención».⁴⁰ Malgrat tot, aquests comanadors

vestro omnes et singulas missiones, dampna et interesse quas et que feceritis et sustinueritis pro predictis (...). Retinemus tamen nobis expresse, quoniam ita fuit inter nos et vos, dictum Bernardum Cuyñ, in limine presentis contractus initum et in pactum deductum, quod si forte —quod absit!— sequestrum a tempore liti incepte usque ad medium annum immediate sequentem non fuerit sublatum penitus et amotum adeo, sic et taliter quod nos possimus colligere et percipere et colligi et percipi facere et liberam et absolutam facultatem cum vera bulla seu provisione dicti domini nostri [Pape] Magistratus [sic!] prout et quemadmodum habebamus antequam dictum sequestrum esset impositum, ut preferatur, quod hoc casu non teneamur ad dandum seu solvendum vobis vel alicui nomine vestri dictos duo mille quingentos florenos auri nec ad alia predicta complere seu aqualiter observare, ymmo isto casu presens instrumentum et contenta in eo sint casa, vana penitus atque nulla et pro talibus in iudicio et extra penitus habeantur (...) Actum est hoc Barchinone decima nona die iulii anno a Nativitate Domini 1409 (...).

Testes huius rei sunt honorabilis Petrus Muniç de Cardenes, de dicta ordine Calatrave, Johannes Castillonis bacallarius in legibus et Johannes Castillonis teutonicus scriptor diocesis Coloniencie". *Al marge esquerre*: «Tradita ipsi firmant!».

37. ACA, Canc. Reg. 2187, fol. 130r: "Reverende pater et amice carissime. Cum sub vestre paternitatis examine quedam questio inter venerabilem fratrem Henricum ordinis Calatrave magistrum ex una parte et nonnullos fratres dicti Ordinis ex altera ventiletur, paternitatem eandem internis affectibus deprecamur quatinus nostri consideracione honoris prefatum Magistrum et eius negocia in predictis habere libeat recomissum. Et regraciabimur vobis multum. Data Barchinone sub nostro sigillo secreto V die juli anno a nativitate Domini M^o CCCC^o nono. Rex Martinus. / Dirigitur cardinali Auxitanensi. / Dominus Rex mandavit michi Bernardo Medici. Probata."

38. ACA, Canc. Reg. 2188, fol. 82r, publicada per RIQUER, *Don Enrique de Villena cit.*, pàg. 718.

39. ACA, Canc. Reg. 2188, fol. 82v, publicada per RIQUER, *ibidem*.

40. ACA, Canc. Reg. 2188, fol. 88r-v: Apèndix núm. 4.

s'empararen de les rendes del Mestrat i el rei Martí el 13 de desembre de 1409 hagué de tornar a escriure al rei de Castella, a la reina mare Catalina de Lancáster i a l'infant Ferran que procuressin que els dos comanadors fessin efectius al notari barceloní Francesc Pujol els tres mil florins que li devia el mestre de Calatrava i que el Papa li havia concedit amb una butlla, fent-los present que en cas contrari Enric de Villena ja no trobaria qui li prestés diners «e convendriali a bivir con grant vergonça de vós e nuestra». ⁴¹

De res no serví la carta amb amenaces que el rei Martí adreçà al cardenal de Montaragó el 31 de gener de 1410 perquè fes concloure aviat en favor d'Enric de Villena el plet pel mestrat de l'Orde de Calatrava, ⁴² ni la darrera carta a l'infant Ferran posant al viu els problemes econòmics de la qüestió i demanant-li que enviés un ambaixador al Papa —que aleshores residia a Barcelona mateix— per instar l'aixecament del segrest de les rendes i que procurés el pagament dels 2.000 florins que anava a cobrar a Castella fra Pedro de Veteta. ⁴³

Amb la desaparició del rei Martí el 31 de maig de 1410, Enric de Villena perdia el seu únic suport. El cardenal de Tolosa havia sentenciat contra la seva elecció i, apel·lada aquesta sentència, el cardenal d'Auch la confirmà. ⁴⁴ Un any després de l'elecció de Ferran d'Antequera a Casp com a rei d'Aragó, el que havia estat

41. ACA, Canc, Reg. 2252, fol. 182r, publicada per RIQUER, *Obras de Bernat Metge cit.*, pág. *208.

42. ACA, Canc, Reg. 2186, fol. 168r-v: Apèndix núm. 5.

43. ACA, Canc, Reg. 2215, fol. 184r-v: Apèndix núm. 6.

44. He trobat aquestes notícies en una «Informació in causa de Calatrava pro parte domini Ludovici electi»: ACA, Canc, Cartes reials de Martí I, caixa 8, núm. 1455. Aquesta informació, en 21 folis, sense data, és la impugnació de certs articles presentats per alguns comanadors contra l'elecció de Luis González de Guzmán (un cop anul·lada l'elecció d'Enric de Villena) acusant-lo de perjuri, concubinatge i simonia. Entre d'altres coses, s'hi diu que el plet entre ambdós Mestres durà "per quadriennium et ultra" (fol. 14v), que "(...) non tamen propterea probaretur nec probatur quod electio facta de dicto domino Ludovico XIII die mensis marci anni a nativitate Domini millesimi CCCm VII fuisse simoniatica» (fol. 5v), que "electio dicti domini Ludovici fuit celebrata in concordia quia ab omnibus presentibus qui voluerunt et comode potuerunt interesse, nemine discrepante, fuit electus" (fol. 17r), que "est verum quod, quia tempore quo dictus Ludovicus fuit electus, unus alius, scilicet dominus Henricus, de facto occupabat Magistratum et vocabatur Magister, ad diferenciam illius inceptorunt gentes vocare dictum dominum Ludovicum electum, quasi ex eo quod non obediretur adhuc et non videbatur eis quod esset perfecte Magister» (fol. 2v), i que "ex eo quia sententia dicti domini cardinalis Tolosanensis lata contra dominum Henricum transivit in rem iudicatem, post confirmationem eiusdem sentencie per dictum dominum cardinalem Auxitanensem debet mandari executio!" (fol. 8r).

mestre de Calatrava es trobava al seu servei i en rebia graciosament concessions de moneda —autèntiques almoines— sense cap més títol que el d'«egregi e car cosí don Enrich de Villena».⁴⁵

JAUME RIERA I SANS

45. ACA, Canc. Reg. 2412, fol. 49v, en data 16.IX.1413 citat per RUBIÓ, *Literatura catalana* cit., pàg. 756. Als folis 29r i 37r hi ha dues concessions més de moneda al mateix com a "egregio consanguineo nostro Enrico de Aragonia" i "egregio viro Henrico de Aragonia, consanguineo nostro carissimo".

APÈNDIX DOCUMENTAL

I

1406, octubre, 18. València.

El rei Martí al doctor en lleis Bernat des-Pont encarregant-li la redacció de l'instrument de salvetat que haurà de firmar el mestre de Calatrava com a condició per a la seva prestació d'homenatge.

ACA, Canc, Reg. 2249, fol. 134r-v.

Lo Rey.

Micer Bernat. Aprés que som venguts en aquest regne som stats molt instats e supplicats axí per letres com missatgers per part de don Henrich, elet en mestre de Calatrava, e noresmenys lo rey de Castiella, nostre molt car nebot, que ns n'a scrit molt affectuosament que li dejam reebre per procurador l'omenatge que han acostumat fer los maestres de Calatrava per ço que possehex lur Orde en nostra senyoria. E nós, axí per contemplació del dit Rey, nostre car nebot, com per lo deute que'l dit don Henrich a ab nós, lo qual per los dits missatgers nos ha trameses algunes cartes públiques fetes sobre'l divorci d'ell e de sa muller e sobre la elecció sua, havem delli-berat reebre lo dit homenatge, emperò ab tal condició que lo dit don Enrich ensemps ab lo Capítol faça a nós carta de salvetat bé bastant per la qual regoneguen com en la elecció que és stada feta d'ell en Maestre devien ésser stats appellats los cavallers del dit son Orde stants dins nostra senyoria e que per ço que no y són stats appellats no sia causat tàcitament o expressa alcun prejudi al dret que los cavallers dessus dits han en ésser appellats en les dites eleccions ne puxa ésser tret a conseqüència en l'esdevenidor, ans de necessitat hi hagen e degen ésser appellats d'ací avant, e si no-u eren que ells no hagen aytals axí elets per maestres. E com sobre aquestes coses siats vós mils informat axí com aquell qui més hi havets vist que altre, pregam e manam vos que ordonets la dita carta de salvetat axí com mils dictar se porà a profit nostre e dels dits cavallers per manera que sia satisfet a nostre prejudi e interès e dels dits cavallers en lo passat, present e sdevenidor, segons que vós ho sabrets ben ordenar e de vós confiam. E la dita salvetat axí ordenada nos trametats decontinent per lo portador de la present, e noresmenys per aquell nos certificats distinctament per vostra letra de tot dret que sapiats que nós hajam e ls dits cavallers de nostra senyoria en les dites eleccions, tota triga a part posada si ns desijats servir ne complaure. Dada en València sots nostre segell sacret a XVIII dies de octubre del any M CCCC VI. Rex Martinus.

Dominus Rex mandavit michi
Johanni de Tudela. Probata.

Dirigitur Bernardo de Ponte, legum doctori.

2

1409, febrer, 22. Barcelona.

Circular del rei Martí als comanadors, frares i vassalls de l'orde de Calatrava dins els seus dominis perquè prestin homenatge al mestre Enric de Villena.

ACA, Canc, Reg. 2183, fol. 3v.

Pro magistro Calatrave.

Martinus etc. religiosis et dilectis nostris comendatori maiori Alcanicij ordinis beate Marie de Calatrava ceterisque universis et singulis comendatoribus et fratribus dicti Ordinis necnon quibuscumque vassallis et subditis terre Calatrave in regno Aragonum et Valencie constitutis ad quos presentes pervenerint salutem et dileccionem. Nostre magestatis presenciam adiens venerabilis religiosus et consanguineus noster precarus, frater Henricus dicti Ordinis magister, de nostris voluntate ac beneplacito a nostra curia noviter recessurus, castra, loca et terras quas habet et possidet [*ratllat*: in feudum pro nobis] ad fidelitatem nostram in regnis jamdictis adire intendit et personaliter visitare, ad nostrum servicium postea rediturus, quem jam rediisse, attentis circumspeccione, industria, virtutum donis et aliis sue meritis probitatis, nedum concupiscimus sed eciam avidissime prestolamur; delectamur etenim cum latera nostra circumguntur viris providis, gravibus et maturis. Vobis igitur et vestrum singulis dicimus et mandamus de certa sciencia et expresse ac sub ire et indignacionis nostre incurso quatinus, eundem Magistrum et cuncta sua negocia recomissos habendo sibi que exhibendo debitam reverenciam et honorem, ipsi sacramentum fidelitatis et homagium manibus et ore [*ratllat*: comendandum] prestetis, salvo in omnibus jure nostro, prout in similibus est fieri assuetum, sibi que decetero pareatis et respondeatis de hiis omnibus et singulis de quibus aliis magistris dicti Ordinis parere et respondere consuevistis, tenemini et debetis; in omnibus tamen et singulis supradictis condiciones et modos contentos in quodam publico instrumento acto Valencie XXVII^a die aprilis anni proxime preteriti et clauso per fidelem secretarium nostrum Bernardum Medici auctoritate regia notarium publicum per totam terram et dominacionem nostram cum quo clare liquet de prestacione sacramenti et homagii nobis facta per fratrem Johannem de Camanyo comendatorem *del Collado* procuratorem dicti Magistri pro castris, fortaliciis, terris et aliis juribus que dictus ordo de Calatrava et idem Magister tenent [*ratllat*: pro nobis in feudum] ad fidelitatem nostram in Aragonum et Valencie regnis et aliis partibus dicioni nostre subiectis, necnon et in quadam littera nostro sigillo communi sigillata sub data diei predictae per nos super premissis vobis missa in qua condiciones et modi continentur predicti per vos et vestrum quemlibet servari volumus totaliter et jubemus, quibusquidem instrumento publico et litere nostre per hanc non intendimus in aliquo derogari, sub quibus eciam condicionibus et modis predicta per nos vobis iniuncta et non aliter volumus adimpleri. Data

Barchinone sub nostro sigillo secreto XXII^a die febroarii anno a nativitate Domini M^o CCCC VIII°. Rex Martinus.

Dominus Rex mandavit michi Bernardo Medici et vidit eam Bernardus de Ponte, legum doctor, cui fuit commissum. Probata.

3

1409. març, 12. Barcelona.

El rei Martí al papa Benet XIII demanant-li que comani a algun prohoms castellà la resolució dels plets d'Enric de Villena com a mestre de Calatrava,

ACA, Canc, Reg. 2188, fol. 20v.

Magistri Calatrave.

Beatissime Pater. Nedum nexus sanguinis quo venerabilis et dilectus vir Henricus, ordinis Calatrave magister, nostro culmini jungitur, verum eciam fidei puritas, morum honestas, circumspexio provida, armorum strenuitas, litterarum sciencia et alia comendabilia dona virtutum quibus est multipliciter redimitus nos invitant ut preces nostras pro eo apud vestram Beatitudinem efundamus. Hinc est quod cum dictus magister Calatrave consanguineus noster dilectus in regno Castelle, ad quod de voluntate et consilio incliti infantis Ferdinandi de Castella nepotis nostri carissimi et aliorum sibi attinencium habet de proximo se transferre, speret necessario litigare tam pro factis sui magisterii quam aliis Ordinem suum et alia propria negocia eius tangentibus, Sanctitati vestre humilliter supplicamus pro dono petentes gracie singularis quatinus ne dictus Magister in Romana curia litigare cogatur omnes causas, lites et controversias motas et movendas inter ipsum agentem vel deffendentem ex una parte et alias quasvis personas agentes vel deffendentes ex altera quibuscumque racionibus sive causis alicui probo et gravi viro in dicto regno Castelle de quo vestra Beatitudo confidat dignetur nostri contemplacione honoris decidendas committere et fine debito terminandas. Hoc profecto, Pater sanctissime, votis nostris gratum adveniet vestreque Sanctitati, quam in longuevum conservet Altissimus, graciaram referemus uberrimas acciones. Data Barchinone sub nostro sigillo secreto XII^a die marçil anno a nativitate Domini M^o CCCC^o nono. Rex Martinus.

Eius humilis et devotus filius, Martinus Rex Aragonum.

Dominus Rex mandavit michi Bernardo Medici. Probata.

4

1409, juliol, 22. Barcelona.

El rei Martí al rei Joan II de Castella pregant-li que faci admetre Enric de Villena com a mestre de Calatrava. Id. a l'infant Ferran.

ACA, Canc, Reg. 2188, fol. 83r-v.

Jhs.

Rey muy caro e muy amado sobrino. Nós el rey d'Aragón vos enviamos muyto a saludar assín como aquell que muyto amamos e preciamos e por a quien querríamos que diesse Dios tanta salut, honra e buena ventura quanta vós mismo deseades. Rey muy caro e muy amado sobrino: cobdiciantes muyto saber la salut e buen estamiento de vuestra persona, assín affectuosament como podemos vos rogamos que nos ende querades como más sovén poredes con vuestras letras consolar. E porque somos bien ciertos, Rey muy caro e muy amado sobrino, que.nde hauredes muy grand plazer, significamos vos que nós e el rey de Sicilia, primogénito nuestro muy caro, e la Reyna su muller, muy cara filla nuestra, segund nueva cierta que.nde havemos, somos en buena disposición de nuestras personas por gracia divinal. Rey muy caro e muy amado sobrino: una de las cosas que más deseamos e tenemos muyto a coraçón es que el maestro de Calatrava, tio vuestro e sobrino nuestro, possediesse pacíficamente a assín como deve e sus predecessores han acostumbrado possedir, su maestrado, e que los rebelles a ell fuessen bien punidos e retornassen aquellos qui partidos ne son a su obediencia e devoción. E todo esto, Rey muy caro e muy amado sobrino, es en vuestra mano e segund Dios e buena consciencia deveades lo fazer. Primerament car vós, Rey muy caro e muy amado sobrino, podeades veyer ciarament que por la rebellión feyta al dito Maestre no se cumplen les observancies de su religión ne el servicio de nuestro senyor Dios se cumple assín como servir se deuria. Podeades ahún veyer, Rey muy caro e muy amado sobrino, que d'esto se pueden seguir grandes inconvenientes e scándelos, los quales vós sodes tenido esquivar e occorrer a aquellos, no solament por el deudo de sangre que havedes con el dito Maestre, antes más por los grandes e assenyalados servicios que vuestros illustres predecessores han recebido por él e por sus predecessores, los quales aquí no es necesario recitar como sean notorios. Por que vos rogamos, Rey muy caro e muy amado sobrino, con grand affección, que en esto querades poner buen remedio, el qual, assín como desuso es dito, está en vuestra mano, car nós e el dito rey de Sicilia, nuestro muy caro primogénito, el qual tiene muyto esto a coraçón, hi entendemos ayudar assín con el Padre Sancto como en otra manera en todo lo que possible será, e que entretanto no querades permetre que Johan de Camanyo ne Johan Rodríguez su companyero sean apoderados en el seqüestre de las rendas del Maestrado por que son idos aquí ne administren aquellas porque somos informados, Rey muy caro e muy amado sobrino, que en este feyto no han buena intención. E ya treballamos nós

con el Padre Sancto que'l feyto del dito seqüestre se desfaga porque en toda manera sería preiudicio del dito Maestre e de sus rendas, que andando por muytas manos vendrían a final destrucción, e vós por las razones desuso ditas no hi deveades dar lugar. Rey muy caro e muy amado sobrino, por notificarvos más clarament nuestra intención sobre'l feyto desuso dito, enviamos vos el religioso e amado nuestro fray Pero Munís de Cárdenas, comendador de Sabiote e de Çorita, a las palaures [sic] del qual vos rogamos, Rey muy caro e muy amado sobrino, querades dar fe e creeyença plenera. E sea la sancta Trinidad, Rey muy caro e muy amado sobrino, vuestra continua proteccion. Dada en Barchinona diús nuestro siello secreto a XXII dias de julio del anyo de la natividat de nuestro Senyor M CCCC VIII. Rex Martinus.

Dominus Rex mandavit michi Bernardo Medici. Probata.

Al rey de Castiella, nuestro muy caro e muy amado sobrino.

Similis a nuestro muy caro e muy amado sobrino el infant don Ferando de Castiella. Similis fuit missa infantí Castelle [sic!].

5

1410, gener, 31. Bellesguard.

El rei Martí al cardenal de Montaragó instant-li una ràpida resolució dels plets d'Enric de Villena.

ACA, Canc, Reg. 2186, fol. 168r-v.

In favorem magistri Calatrave.

Reverent pare en Christ e amich molt car. Diverses veus molt affectuosament vos havem pregat que sens alguna dilació volguéssets spatxar e declarar la qüestió del venerable religiós e car nebot nostre don Enrich, maestre de la cavallaria de Calatrava, com, segons l'estament seu e dignitat, estagués e encara sta a sa gran desonor e vituperi, e no sens gran càrrech per lo deute acostat a nós e a nostra casa; e nostre senyor lo Papa per sa benignitat promès nos que, resecades totes malícies, per una summària informació de son dret la faria prestament decidir. E com encara la dita causa no haja aguda aquella bona conclusió que nós de la sua Sanctedat speràvem, ans segons que veem la part adversa, sabent la necessitat del dit Maestre, s'és esforçat de donar-hi tots diffugis que ha pogut a fi que la hagués e haja per inòpia a lexar, per què tan affectuosament com podem vos pregam e en singular plaer cordialment a la vostra paternitat demanam que us plàcia la dita causa prestament espatxar e declarar segons que nostra honor e del dit Maestre, nebot nostre, se mereix, com nós li havem tots temps promès de haver sos fets per nostres propis; en altra manera, molt reverent pare en Christ, per mostrar que nós no podem axí com rahanablement ne deven la affecció que havem al dit nostre car nebot oblidar, covendria'ns

aquí, jatsia no[s] sia ennujós, entrar a ffer instància en aquest negoci fins que haja la conclusió desijada de la vostra paternitat. E d'açòns farets plaer fort agradable. Dada en la torra de Bellesguard a lo derrer dia de janer del any M CCCC X. Rex Martinus.

Dominus Rex signatam misit expedien-
dam. Probata.

Dirigitur cardinali Montisaragonum.

6

1410, març, 31. Bellesguard.

El rei Martí a l'infant Ferran de Castella pregant-li que insti al papa Benet XIII l'aixecament del segrest de les rendes del mestrat de Calatrava per tal que Enric de Villena en pugui disposar.

ACA, Canc, Reg. 2215, fol. 184r-v.

Muy caro e muy amado sobrino. Nós el rey d'Aragón vos embiamos muyto a saludar assín com aquell que muyto amamos e preciamos e por a quien querríamos que diesse Dios tanta salut e buena ventura quanta vós mismo deseades. Muy caro e muy amado sobrino: tiempo ha passado que por diversas letras havemos sabida la grand affección e amor que vós havedes muy razonablement a vuestro cosín hermano e sobrino nuestro fray Henrich, maestro de Calatrava, de que havemos hovido muyt grant plazer, e del sentimiento que havedes d'aquell qui muy injustament, segund a nós es bien cierto por relación de grandes doctores, es privado de la percepción de las rendas de su maestrado por el Padre Sancto qui es stado sinistrament informado contra ell por sus envejosos e enemigos. Ond, muy caro e muy amado sobrino, como tantsolament reste la execución de la grand amor e affección que al dito Maestro havedes, la qual le sería infructuosa si non se ponía en obra, rogamos vos assín affectuosament como podemos que por honra vuestra, car bien sabedes que la casa de Castiella es muy tenuta al dito Maestro no solamente por el deudo de sangre que ha con ell mas ahún por los servicios asseñyalados feytos a la dita casa por el padre e predecessores suyos, querades embiar vuestro missatgero al dito Padre Sancto supplicándole de vuestra part que quiera levar el seqüestro que ha puesto en las rendas del dito Maestrado del qual, segund es estado dito al Padre Sancto por la part contraria, vós havedes muy grant plazer, lo que no creyemos ne poríamos creyer en alguna manera como no sea fundado en razón. E d'esto, muy caro e muy amado sobrino, ultra lo muy gran plazer que vnde faredes a nós, satisfaredes muyto a vuestra honra, quar a mano vuestra el dito Maestro haurá de qué porá su stado mantener e cobrar las rendas de su Maestrado en exi entrosuso que sea declarado su dreyto jurídicament, quar de aquellas que ha den-

tro nuestro regno nós l'en faremos éntegrament responder. Muy caro e muy amado sobrino: el dito maestro de Calatrava embía en exi regno fray Pedro de Veteta por haver dos mil florines d'oro que el Padre Sancto le manda donar de los dineros del dito seqüestro; por que vos rogamos con grant áffección que aquell querades endressar en sus feytos e atorgarle aquellas provisiones que haurá necessarias. E si algunas cosas, muy caro e muy amado sobrino, vos plazerán que por vós fagamos, rescrivit nos ende con buena confiança. E sea la sancta Trinidat vuestra continua protección. Dada en la casa de Bellesguar del territorio de Barchinona diús nuestro siello menor a XXXI dias de março del anyo mil CCCC X. Rex Martinus.

Dominus Rex mandavit michi Bernardo Medici. Probata.

Sobre mestre Antoni Sedacer i l'ambient de l'Escola Lul·liana de Barcelona

D'entre les moltes aportacions a la història cultural de Catalunya ja vinculades al nom de Josep Maria Madurell i Marimon no és pas la menys important la relativa a l'Escola lul·liana de Barcelona, dins la qual destaquen les notícies sobre mestre Antoni Sedacer.¹

Mirem de resumir-les. Nascut a Solsona en data no determinada, però que potser es pot col·locar entre 1380 i 1390, la primera notícia concreta sobre ell és del 20 d'octubre de 1416; en aquella data consta que és «presbiter Barchinone» i reconeix als marmessors de Gil Pérez, aragonès i escuder de Guillem de Ferrera, que aquest li ha lliurat trenta sous barcelonesos en concepte d'almoïna per a misses a favor de l'esmentat escuder, misses que celebrarien Antoni Sedacer «et quidam alii presbiteri», acta en la qual apareix també, fent de testimoni, el seu nebot, Joan Bolons.² El tornem a trobar quatre anys més tard amb la qualifi-

1. JOSEP M. MADURELL I MARIMON, *Antonio Sedacer, profesor de la Escuela Luliana de Barcelona*, «Analecta Sacra Tarraconensis», XVIII (1945), 103-118; Id., *La Escuela Luliana de Barcelona (nuevos datos para su historia)*, «Analecta Sacra Tarraconensis», XXIII (1950), 31-66; Id., *La Escuela de Ramon Llull de Barcelona. Sus alumnos, lectores y protectores*. «Estudios Lulianos», VI (1962), 187-209; VIII (1964), 93-117, 229-235; IX (1965), 93-103; Id., *Miscelánea luliana*, «Estudios lulianos», XII (1968), 59-76.

Abans de Madurell, ANTONI M. DE BARCELONA, *Nous documents sobre Ramon Llull i la seva escola*, «Miscel·lània LuHiana» (Estudis Franciscans), Barcelona 1935, 186-198 publicà un document del 18 maig 1435 en el qual Antoni Sedacer reconeixia haver rebut de Felip de Ferrera, 425 sous per a necessitats de l'Escola LuHiana, quantitat que prometia restituir, p. 170, doc. n. 5.

2. *La Escuela de Ramon Llull de Barcelona. Sus alumnos, lectores y protectores*. «Estudios Lulianos», VIII (1964), 96.

cació de «rector Hospitalis Sancte Crucis Barchinone».³ La pròxima aparició la fa en document reial del 15 de gener del 1425, en virtut del qual Alfons el Magnànim faculta Antoni Sedacer i Joan Lleuger a ensenyar la Ciència de Ramon Llull en tots els seus regnes i terres.⁴ Pel testament de Felip de Ferrera, fill de l'abans esmentat Guillem, peça que sembla contemporània —potser poc o molt anterior— de la darrera data, sabem que «lig la dita Art del dit transcendent doctor en Ramon Llull».⁵ En tota la documentació posterior apareixerà com a «regens scholas Artis (o Sciencie) Raymundi Lulli»,⁶ evidentment en la institució escolar que, recordem-ho, «est in dicta civitate et coram ecclesia monasterii de Carmelo, ad latus Hospitalis Sancte Crucis», tal com diu un document del 2 de març de 1452.⁷ Destaquem, d'entre aquests documents, ultra el ja esmentat testament de Felip de Ferrera, la llista dels llibres lliurats per Antoni Sedacer a Margarida Safont el 16 de maig del 1431, poc abans de la mort d'aquesta dama;⁸ l'acta en què fra Martí de Vilaregut, ermità de

3. Es tracta d'un rebut pel qual reconeix als marmessors de Galceran de Fontanelles haver rebut trenta-tres sous barcelonesos per un trentenari de misses de Sant Amador, *ibid.*, p. 98-99. És de doldre que aquesta i altres dades que parlen d'una vinculació innegable entre l'Escola Lulliana i l'Hospital de la Santa Creu hagin escapat al seu més recent historiador, Josep Danon, *Visió històrica de l'Hospital General de la Santa Creu de Barcelona*. Pròleg de Pedro Laín Entralgo (Publicacions de la Fundació Salvador Vives Casajuana, LVII), Barcelona 1978, el qual tampoc no esmenta Antoni Sedacer entre les persones que han estat al servei o al cap de l'Hospital, pp. 187-193.

4. No és conegut el document original, que d'altra banda es col·locaria en una sèrie de permisos reials per a ensenyar la Ciència de Ramon Llull, el primer dels quals pertany al temps de Pere el Cerimoniós (València, 10 d'octubre del 1369, a favor de Berenguer de Fluvia), i només ens n'ha arribat notícia a través de l'obra famosa de Jaume Cusurser, *Disertaciones històriques del culto inmemorial del Beato Raymundo Lulio, doctor iluminado, con un Apèndix de su vida*, Ciutat de Mallorca, Miquel Capó, 1700, p. 342. El mateix dia el rei donava la mateixa llicència a Joan Lleuger. Cf. nota 28.

5. La frase ha estat publicada per Madurell, «Analecta Sacra Tarraconensia», XXIII (1950), p. 41.

6. Així, «regens scholas sciencie magistri Raymundi Lulli in civitate Barchinone» en època d'haver rebut de Bartomeu Bols, marmessor d'Agnès Martines, trenta quatre sous per les misses de Sant Gregori, «Analecta Sacra Tarraconensis», XVIII (1945), p. 108, 18 novembre 1428: «regentis scholas artis Magistri Raymundi Lulli», en l'acta de lliurament de llibres a Margarida Safont, 16 de maig del 1431, «Estudios Lulianos», VIII (1964), p. 103; el mateix títol, canviant Artis per Sciencie, el dia 11 d'agost del 1434, en constituir Antoni Sedacer procurador seu Antoni Frigola, *ibid.*, p. 106; el 7 de desembre del mateix any el títol s'ha canviat en el de «rectori dictarum scholarum», en l'acta d'acceptació dels llibres de fra Martí de Vilaregut, *ibid.*, p. 107-108, denominació que es torna a repetir («rector scholarum sciencie sive artis») l'any 1435, «Analecta Sacra Tarraconensia», XVIII (1945), p. 105. També consta que fou beneficiat de Santa Maria del Mar en el testament del seu procurador, Bernat Frigola, «Estudios Lulianos», VIII (1964), p. 115, 28 de juny del 1439.

7. *Ibid.*, p. 117. A fi de precisar la localització, hom pot veure el plànol de Barcelona l'any 1492, publicat al final del llibre de Carme Batlle, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV* (Anejos del «Anuario de Estudios Medievales» 3), vol. 1. Barcelona 1978.

8. *Ibid.*, p. 108-106.

Sant Salvador de Caldes de Montbui, lliura uns quants llibres, dissortadament no especificats, a l'Escola Lul·liana de Barcelona en la persona d'Antoni Sedacer, mestre o rector de la dita Escola;⁹ i, no cal dir-ho, el seu propi testament.¹⁰

Les fonts conegudes fins ara ens diuen més que les dades cronològiques d'uns fets biogràfics, car també ajuden a dibuixar l'ambient cultural i espiritual en el qual es movia Antoni Sedacer i que em sembla poder-se precisar amb els trets següents, ultra el del lul·lisme: atenció a les institucions assistencials, com és ara l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona; propensió a les posicions cristianes radicals heretades del reformisme espiritual de començos del s. XIV, on sobresurten la pobresa i la valoració minimalista de l'aparat extern de la religiositat;¹¹ afegint-hi, encara, en els anys de pas del s. XIV al XV —anys del Cisma d'Occident— una opció clara a favor de l'obediència romana i del papa Urbà VIè, el qual segurament havia provocat aquella ruptura amb les seves preses de posició espirituals i reformistes; opció que, de fet, convertia la xarxa «espiritual» del país en enigma de la jerarquia eclesiàstica, avinyonista i clementista almenys des del 1387 en què Joan I proclamà l'obediència avinyonesa dels seus regnes.¹²

9. *Ibid.*, p. 107-108.

10. El testament és la peça bàsica de l'article *Antonio Sedacer, profesor de la Escuela Luliana de Barcelona*, "Analecta Sacra Tarraconensia", XVIII (1945), 103-113.

11. Sobre l'atenció als pobres, ultra allò que hem dit en la nota 4, vegeu el document publicat al final d'aquest estudi. Remarquem només que és un tret clarament arnaldia, no sols de fet (cf. el meu "*L'Alia Informatio Beguinorum*" d'Arnau de Vilanova (Studia, Textus, Subsidia, II), Barcelona 1978, p. 114, nota 13 bis, ans encara elevat a la categoria de tesi fonamental en el *De Helemosina et Sacrificio*, del qual, de moment, hom pot veure el text de la traducció castellana medieval en el meu *Dos tratados "espirituales" de Arnau de Vilanova en traducción castellana medieval*, «Anthologica Annua», XXII-XXIII (1975-1976), p. 609-630 (pp. 133-154 de l'edició-extracte, dins «Publicaciones del Instituto Español de Historia Eclesiástica. Monografías núm. 25"). En les pàgines 502-503 i 26-27 respectivament d'aquest mateix treball vaig plantejar el problema de la dedicació dels arnaldistes-Lulhians (o beguins) de la Corona de Castella i llur vinculació amb les institucions d'assistència del «Camino de Santiago» en moment simultani als inicis de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona i a la vida d'Antoni Sedacer; he aportat nous documents, que també incideixen en el tema de la nota següent en *Nuevos documentos sobre los beguinos en Galicia y su vinculación con el camino de Santiago*, en curs de publicació a «Anthologica Annua», XXIV.

12. L'«urbanisme» o «romanisme» dels "lul·listes" catalans en els moments del Cisma d'Occident és una dada que ja oferí el mateix Nicolau Eimeric en galejar en el *Dialogus contra lulistas* que "...metu mei inquisitoris patriam reliquerunt et Romam, ad intrusum (Urbà VIè) usque ad ultimum refugium confugerunt..." (la frase ha estat transcrita per Jaume Roca Roure, *Posición doctrinal de fr. Nicolás Eymerich, o.p., en la polémica luliana* (Colección de monografías del Instituto de Estudios Gerundenses del Patronato "José M.º Quadrado", núm. 3), Girona 1959, p. 55, nota 40). Resulta confirmada en el testament de Felip de Ferrera, al qual Josep Maria Madurell ha dedicat la part més important del seu article ja citat en la nota 1 d'«Analecta Sacra Tarraconensia», XXIII (1950), 31-66; en

Tot l'anterior condueix a precisar el sentit que el «lul·lisme» té a casa nostra durant aquells dos darrers segles d'aiguabarreig entre l'Edat Mitjana i la Moderna. No és pas, tal com podríem pensar en aquest moment, una pura escola filosòfica o, al màxim, de Filosofia, Medicina i altres ciències. És, per contra, tota una «Weltanschauung» de tendència fortament «espiritual», en la qual continuen presidint, indissociats encara, Ramon Llull i Arnau de Vilanova. Com tot grup social posat a la defensiva, aquell «lul·lisme» englobava tota la gama de descontents que professaven unes valors «espirituals», tot i que llurs posicions de detall, ensopeides durant la resistència, fossin molt divergents i arribessin fins a l'anarquisme declarat d'alguns trabucaires a l'hora del «pogrom» antijeu del 1391.¹³

la seva pàg. 35, nota 8 trobem aquest paràgraf: "Item, d'altre part, vull que sie feta en la dita capella. (De Sant Pere i Sant Domènec de Santa Maria del Mar) segons informació per mi donadora al dit mossèn Barthomeu (Bols) .1ª post, la qual stigue en lo .I. cantó de la dita capella, on sie pintat papa Urbà...", el qual papa no és, contra el que suposa Madurell, "San Urbano papa" (ibid., p. 40), ans l'"intrús", Urbà VI, anomenat "papa Urbà" de la mateixa manera que la denominació del segon papa avinyonès del Cisma era la de "papa Benet": el paràgraf acaba informant-nos que "de la qual post axí deboxada me ha carregat madona mare, a qui Déu do sant repòs"; s'explica que entorn del 1425 encara cuegés el record de "papa Urbà", car procedia de la generació anterior, la que havia viscut les tensions i els partidismes dels anys inicials del Cisma. D'altra banda, la documentació encara inèdita confirma el partidisme antiavinyonès i romanista dels "espirituals" catalans, dels quals formen part els «lul·listes», voltant tots entorn de Montserrat que sembla fer de centre de resistència, almenys abans que Benet XIII el dominés a favor propi elevant-lo a la categoria d'abadia i nomenant-hi un abat partidari seu, Marc de Vilalba; aquesta és, almenys, la situació que dibuixa el *Procés (del Fiscal de Barcelona) contra Joan Soler, prevere, de l'Arxiu Diocesà de Barcelona, Processos, 1410*; al f. 1r. consta l'acusació: «...quod dictus Johannes fuit et est scismaticus, ideo quia non erubuit dicere publice et palam quod sanctissimus dominus noster dominus Benedictus papa XIII non est papa nec est vicarius christi»; en l'interrogatori trobem aquestes dues preguntes: "interrogatus si ell depositant sab ni ha hoyt dir que en barchinona o en lo bisbat haia negun prevere, hermità, beguina, dona o dones vídues ni altres qualssevol persones qui tinguen o creheguen que papa benet no sia vertader papa...», f. 4v-5r; i "Interrogatus si ell depositant des ançà (sic) que ell ha hoyt dir que entredit fos stat posat a montserrat, és anat ni ha stat ni ha habitat en lo dit monestir de montserrat...», f. 6r; el procés començà el 27 de novembre d'aquell any; recordem que Benet XIII havia marxat de Barcelona el 18 de juny d'aquell mateix any.

13. Les «tesis» que Nicolau Eimeric atribueix als «lul·listes» han estat reproduïdes darrerament, completant-les amb d'altres fragments encara inèdits d'Eimeric, per Jaume Roca i Roure, *Posición doctrinal* (cit. nota anterior), p. 54-66; les tesis extremistes encara inèdites, les recollí el mateix Eimeric en la *Incantacio Studii Ilerdensis* (París, Bibliothèque Nationale, lat. 3171, f. 114b-121b) i les més frapants diuen així: "Secundus articulus est quod tempus aderat, iuxta sanctorum vaticinia prophetarum, in quo omnes iudei debebant interfici, ut nullus iudeus in mundo deinceps remaneret. Tercius articulus est quod tempus advenerat, secundum vaticinia prophetarum, quod religiosi fratres predicatorum et minores et ceteri religiosi, clerici et sacerdotes omnes, debebant interfici, ut nullus religiosus, clericus vel sacerdos in mundo deinceps remaneret, sed ex toto cessaret cultus sacerdotum. Quartus articulus est quod omnes ecclesie materiales que erant in civitatibus et locis christianis subiectis converterentur in stabula iumentorum. Et fierent de hiis omnibus stabula et habitacula porcorum et ceterorum animalium. Et de aris fierent presepia pro iumentis, ut deinceps in mundo christianorum ecclesia nulla esset, sed totaliter cultus divinus in ecclesiis cessaret et finem haberet", *ibid.*, f. 114b; la transcripció és de Jaume de Puig i Oliver, a qui agraeixo la generositat d'oferir-me-la.

Si prenem en consideració la versió que dels «lul·listes» dóna Nicolau Eimeric en el seu «Directorium Inquisitorum», veurem que el grup que ell pren per diana dels seus atacs és espiritual —gairebé diria, arnaldià— sobretot a l'hora de formular la seva pròpia versió sobre la naturalesa de la teologia: aquesta no seria pas una ciència humana, ans un resultat de la il·luminació de Déu en l'esperit del cristià lliurat al seu servei i contemplació;¹⁴ per a aquesta concepció de base, Ramon Llull i la seva doctrina serien el cas potser més típic d'allò que caldria entendre per teologia: tots els coneixements de Llull li haurien provingut d'una contemplació vive de Déu, la rebuda en la muntanya de Randa, tots anirien exclusivament destinats, tal com repeteixen incansablement els títols de les seves obres, «a honrar, servir i estimar Déu», molts, més en particular, a convertir els infidels i, segurament, només per aquella il·luminació s'explicaria la profunditat i complexitat del sistema lul·lià, contemplació i il·luminació que també serien necessàries al possible deixeble per a comprendre'l.

Aquest era, si no m'erro, el marc mental on recolzava l'Escola lul·liana de Barcelona i en particular la personalitat de mestre Antoni Sedacer: un marc en el qual l'interès científic per l'obra lul·liana es basa en una comprensió «espiritual» de l'existència i va acompanyada d'un interès innegable envers els problemes d'assistència i cura de malalts i d'altres pobres.

Avui voldria contribuir a dibuixar una mica més la figura d'Antoni Sedacer i del seu ambient amb la descripció d'un manuscrit lul·lià que consta haver-li pertangut i que ara es troba a la Staatsbibliothek de Munic i amb la publicació d'un document contemporani, d'estructura mental lul·liana, destinat a discutir l'enfocament global de l'assistència als pobres i malalts en la Barcelona dels anys 1430.

14. Em permeto de remetre al meu *L'Alia Informatio Beguinorum* d'Arnau de Vilanova (cit. nota 11), pp. 68-81 i 174-176.

Munic, Staatsbibliothek, clm. 10540

Volum enquadernat amb pell rossa, com els de la mateixa biblioteca procedents de la Palatina de Mannheim; una doble ratlla premsada recorre les vores tant de la portada com de la contraportada. Superfície de $22'8 \times 15'1$ cm. Com els altres volums de la mateixa biblioteca que tenen mides semblants, al centre de la portada i de la contraportada no hi figuren les armes del primer príncep elector de Baviera i del Palatinat, Karl-Theodor (1724-1799). El relligat del llom divideix l'enquadrernació d'aquest en cinc seccions; en la primera hi ha, sobreposada, una etiqueta blanca, esquincada, en la qual figura [*C*]od. lat (imprès)/10540 (a mà i amb tinta); en la segona hi ha una franja sobreposada de paper, en l'angle superior esquerre de la qual figura la xifra 66; en la tercera no hi ha res i en la quarta només restes d'una antiga etiqueta; a la cinquena, altra etiqueta blanca amb una *O* (impresa)/165 (amb tinta i a mà). A l'angle superior esquerre de la cara interior de la portada hi ha una etiqueta groga amb la signatura *Cod. lat./10540* ((tot a mà i amb tinta) i a la part inferior de la pàgina, amb llapis *Ex Bibl. Palatina Mannh./Nº/VII. 1503*. Entre les tapes i el cos del volum hi ha dos folis de guarda per cada banda; al segon dels inicials, verso i al cap de pàgina *0.165* escrit amb llapis.

El cos del volum té 130 folis de paper numerats i signada la darrera xifra amb una *H.*, escrita amb tinta i amb lletra del s. XVIII. La superfície dels folis és de $22 \times 14'6$ cm. Els 130 folis són repartits en onze plec, els nou primers d'entre els quals eren (i fora del primer segueixen essent) formats per sis fulls doblats; els dos plec darrers (el 10è., equivalent als actuals ff. 107-120, i l'11è., del f. 121 al final), en canvi, són constituïts per set fulls doblats. En tot el volum es presenten dues filigranes, que ja es troben al primer plec; als fulls 1, 5 i 6 hi ha la petxina del Briquet 4499; el full segon, en canvi, porta el drac del Valls i Subirà, 1514.¹⁵ L'esmentada petxina es torna a trobar com a fili-

15. ORIOL VALLS I SUBIRÀ, *Paper and Watermarks in Catalonia*. (Monumenta Chartae Papyraee Historiam illustrantia, XII), Amsterdam 1970, p. 217.

grana única en el plec segon (ff. 11-22), tercer (ff. 23-34), quart (ff. 35-46), i cinquè (ff. 47-58); el drac, en canvi, es torna a presentar com a filigrana única ens els plecs sisè (ff. 59-70), setè (ff. 71-82), i dotzè. Les trobem totes dues, com en el primer plec, en el vuitè (ff. 83-94), en el qual predomina el drac (la petxina només es troba en el full darrer o sisè, equivalent als folis 88-89), en el novè (que repeteix el cas anterior) i en el desè, dins el qual trobem el drac en el full tercer (folis 109 i 118) i la petxina en el full sisè (folis 112 i 115). Tots els plecs tenen el relligat normal en el centre. Tots els plecs menys el darrer tenen les respectives paraules-pont al marge inferior de la darrera pàgina. En canvi, en cap dels plecs no hi he sabut veure cap mena de numeració dels fulls a l'interior del plec, detall que encaixa en la composició casolana del volum (com també hi encaixa la barreja de filigranes). Tots els plecs són normals i complets llevat del primer, que ha perdut les dues meitats anteriors dels dos primers fulls, és a dir, dos folis que havien precedit l'actual primer.

Inicialment, doncs, el volum constava de 136 folis, dels quals resten 134 i només 130 són numerats i escrits, restant els quatre darrers en blanc i sense numerar. No hi ha numeració primitiva per a tot el volum i sí només la moderna. Però a l'actual f. 31 comença una numeració aràbiga, que es troba a l'angle inferior dret dels folis recto, va de l'1 al 70 (ff. 31-100) i correspon a la part de l'obra que conté el *Libellus cahos*. En general, bon estat de conservació.

No hi ha altra signatura primitiva ni nota de possessió fora de l'expressada en el colofó. Als folis 1r i 129v, segell de la *Bibliotheca Regia Monacensis*. Al f. 65r, *Clm/10540*, amb tinta.

La caixa d'escriptura és de 15'3 per 10'2 cm., marcada només en el seu quadre bàsic, amb el puntuat corresponent a aquest; línies de banda a banda del marc, no assenyalades; 25 línies al f. 64v, 24 al f. 65r, 23 al f. 41v, 24 al f. 108r. Mà única en tot el volum, la del copista que consta al colofó; els números de l'interior del text són escrits amb xifres aràbigues; la lletra és gòtica cursiva, clara, però sense particular tècnicitat i sembla presentar algun tret arcaïtzant. Ha restat en blanc l'espai per a la caplletra inicial; les altres així com els calderons i els subtítols,

són només escrites en vermell. Al f. 128 manca la rúbrica de títol d'un capítol, substituït per un altre amb tinta negra.

La transcripció del text fou sotmesa a la corresponent correcció, de la qual han restat força mostres, p.e., als ff. 41v, 83r, 95v, 96r i 120v, etc.; hi ha també alguna nota explicativa, p.e., al f. 55v; i al f. 59v una nota de traducció: *Lolii, id est, juyll-siligo, id est, sègol*.

La calligrafia portaria a datar el volum en les darreries del s. XIV; les dues filigranes del paper també es troben en els reculls de documentació aplegats per cortesans de Benet XIII entorn del 1410; la petxina, per exemple, es troba al Vat. lat., 7110, f. 17-18, que podria no ésser gaire posterior a l'any 1380; però en canvi, el drac del Valls i Subirà 1514 també es troba en el Vat. lat., 4904, f. 320-330, folis en els quals hi ha copiats textos que fan referència a fets posteriors al Concili de Pisa i que per tant es poden datar entorn de l'any 1410; la datació, doncs, és de finals del s. XIV o dels primers anys del XV.

[RAIMUNDI LULLI]: [*Lectura artis demonstrative*] F. 1r-130v.

Inc.: *Prologus* (rúbrica) [*Q*]uoniam deus multum est recolibilis, intelligibilis et amabilis, est ideo multum nobis necesse. Exp.: ...cetera que fecimus et que facere proponimus, ad exaltationem cognitionis et amoris omnipotentis dei.

Ffnito libro sit laus et gloria christo.

Iste liber est Guillelmi Rouira, presbiteri barchinone, quem emit Anthonius Sedacer, presbiter, a Petro Rouira, presbitero.

Precisió d'algunes circumstàncies

L'autenticitat lul·liana de l'obra es troba més enllà de qualsevol dubte possible; tots els autors de catàlegs lul·lians l'enclouen en llurs llistes d'obres autèntiques (Longpré, III, 8; Glorieux, x; Ottaviano, 23; Avinyó, 21; Carreras i Artau, 20; Díaz y Díaz, 1753; Platzack, 30; Cruz Hernández, 23). Iu Salzinger la publicà en el volum tercer de la seva edició Moguntina¹⁶ i es troba en

16. Magúncia 1722, III/3, p. 1-51.

un dels manuscrits que, ja abans del 1306, pertanyien a un dels més antics deixebles parisencs de Llull, Pèire de Llemotges (Pierre de Limoges).¹⁷

En canvi, el text copiat per Guillem Rovira presenta alguna particularitat, que cal subratllar, tot i que sigui minsa: no reproduceix ni el llarg títol o invocació inicial que trobem tant en l'exemplar de la Biblioteca Capitular de Toledo com en els de la Biblioteca Casanatense de Roma i sembla en el de Venècia, i sí, en canvi, el colofó, que figura en aquests i no en canvi en la còpia toledana.¹⁸ Tant a l'exemplar de París com al de Toledo consta que a l'interior de la *Lectura super figuris artis demonstrativae* s'hi troba el *Liber Chaos*, aquell que, en el manuscrit que estudiem, té numeració de folis pròpia.¹⁹

Sabem, d'altra banda, que Antoni Sedacer posseïa la *Lectura sobre la demostrativa*, almenys abans del 16 de maig del 1431, car trobem aquell títol dins el conjunt de llibres lul·lians que aquell mestre lliurà a Margarida Safont, però podem afirmar amb certesa que aquest no es pot identificar amb l'exemplar muniquès, car aquella còpia es trobava dins un conjunt o volum que devia ésser de considerable grandària atès que la *Lectura de la demostrativa* era la desena de les peces de les quals constava; aquell volum, de més a més, era «en pergami»,²⁰ a diferència del de Munic, el qual no sembla que mai hagi format part de cap conjunt més ampli i no és en pergami, sinó en paper.

Troblem dos exemplars de la *Lectura demonstrativa* en l'inventari que el seu editor, Francesc de Bofarull i Sans, creu poder datar d'entorn de l'any 1466 i atribuir a la biblioteca de Joan

17. Josep Tarré, *Los Códices lulianos de la Biblioteca Nacional de París*, "Analecta Sacra Tarraconensia", XIV (1941), p. 156, on figura el contingut del B. N. lat. 16113 i unes primeres notícies sobre aquell personatge; les ha ampliades J. N. Hillgarth, *Ramon Lull and Lullism in fourteenth Century France* (Oxford-Warburg Studies), Oxford 1971, p. 158 i d'altres assenyalsades a l'Índex General.

18. Josep Maria Millàs i Vallceros, *Els manuscrits lul·lians de la Biblioteca Capitular de Toledo*, "Miscel·lània Lul·liana", Barcelona 1936, p. 209; Josep Perarnau i Espelt, *Los Manuscritos lulianos de las bibliotecas Casanatense y Angélica de Roma*, "Anthologica Annua" XXI (1974), p. 202-208; Mateu Obrador i Bennàssar, *Ramon Lull en Venècia. Reseña de los códices e impresos lulianos existentes en la Biblioteca Veneciana de San Marcos*, "Boletín de la Sociedad Arqueológica Lulliana", VIII (1899-1900) p. 307, n. VII; pel que fa al manuscrit de Toledo, Millàs i Vallceros dona com a *explicít* del *Liber Chaos* el de la *Lectura* i no afegeix colofó.

19. Cf. les descripcions de Tarré i de Millàs citades en les anteriors notes 17 i 18.

20. Josep Maria Madurell i Marimon, *La Escuela de Ramón Lull, de Barcelona. Sus alumnos, lectores y profesores*, "Estudios Lulianos", VIII (1964), p. 103-106.

Llull; són els números 20 i 21 d'aquell elenc. En canvi, no trobo cap *Lectura de la demostrativa* en l'inventari dels llibres de l'Escola lul·liana de Barcelona fet amb motiu de la presa de possessió del seu rector Joan Comte el 22 de juny del 1488.²¹ Però també és impossible d'identificar l'exemplar muniquès amb cap dels dos de l'inventari del 1466, car l'única dada que sabem d'aquests, llur numeració, no es troba en el llibre de Munic.

En canvi, sí que és possible d'identificar una mica més tant el primer posseïdor i, sembla, copista d'aquest volum, Guillem Rovira, prevere de Barcelona, com l'intermediari en la venda i, sembla, germà o parent del primer, Pere Rovira. Aquests dos noms consten en el contracte «sobre la Companyia faedora entre En Pere Gallicà, student en Arts de la vila de l'Arbós, habitant en Barchinona, de una part, e En Pere Rovira, student en Arts, nadiu de Payarols, prop Cervera, del bisbat de Vich, habitant en Barchinona, d'altra part» a fi de tenir «una cambra en les Scoles Majors de Barchinona», en la qual «legiran e mostraran als scolans lurs ço que millor poran», almenys durant el curs 1425-1426. En aquest contracte també hi figura l'esmentat Guillem, car els dos contractants acorden que «tots los diners que procehiran dels scolàs qui apendran ab ells, vinguen en mans del discret mossèn Guillem Rovira, prevere de Barchinona, e aquells tenga e no pusca partir aquells sens voluntat dels endosos».²²

Les dades d'aquest document ens permeten de precisar alguns extrems: que el 4 d'octubre de 1425, Pere Rovira no era encara prevere i que per això el pas del volum muniquès de les mans de Guillem Rovira a les d'Antoni Sedacer s'ha de col·locar en data posterior, qui sap si entorn del 1431 en què Antoni Sedacer, després de cedir tota una biblioteca lul·liana a Margarida Safont, es vegé en la precisió de refer-se la seva pròpia biblioteca.

El contracte relatiu a tenir «cambra» en les Escoles Majors

21. Francisco de Bofarull i Sans, *El testamento de Ramon Llull y la Escuela Luliana de Barcelona*, "Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", V (1896), p. 466 (els dos exemplars de la *Lectura demonstrativa*) i 471 ss. l'inventari de presa de possessió de Joan Comte.

22. Antonio de la Torre y del Cerro, *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona. I. Preliminares (1289-1451). Introducción, notas y comentarios por Jorge Rubió i Balaguer*. Barcelona 1971, doc. 125 bis, p. [191]-[193], on, però, no hi ha cap referència a les dades del manuscrit muniquès.

de Barcelona ens ofereix una altra dada: que els Rovira provenen de Pallarols, vora Cervera, cosa que ens porta a preguntar-nos si el seu lul·lisme (almenys el necessari per explicar no sols la possessió ans encara la còpia de la *Lectura super figuris artis demonstrativae*) és d'extracció barcelonina o ja l'han portat de Cervera. En aquest moment m'és impossible de fer altra cosa que no sigui deixar obert l'interrogant. Però la hipòtesi no és desenaonada, car no cal oblidar l'activitat d'aquell «ermità lul·lista de Cervera», Pere Rossell que, si d'una banda congriava contra la seva persona les ides del gran inquisidor Nicolau Eimeric, de l'altra el 15 de desembre del 1393 rebia de Joan I (i Martí l'Humà ho confirmava el 23 de novembre del 1399) llicència d'ensenyar lul·lisme en tots els seus regnes i terres.²³ Un detall ens inclinaria vers una procedència cerverina: el fet que l'exemplar muniquès fa tota la impressió d'haver estat copiat per procediments casolans, començant per prescindir del títol o invocació inicial, cosa que difícilment s'hauria permès un copista professional (o potser era un procediment de dissimulació, cosa que confirmaria la seva procedència d'anys i ambients de resistència).

El volum d'Antoni Sedacer, sobretot pels problemes que suscita, obre perspectives sobre el lul·lisme barceloní i català de començaments del s. XV que d'altres aportacions aniran aclarint.

23. Pere Rossell sembla ésser una personalitat important per a la comprensió del lul·lisme català de finals del s. XIV, que no ha pas estat estudiada com calia; després de les referències de Menéndez y Pelayo, que serviren de font a Josep Maria Pou i Martí, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Vic 1930, p. 32, han aportat noves dades Pere Sanahuja, *El inquisidor fray Nicolás Eymerich y Antonio Riera*, "Ilerda", IV (1946), 21-55 i el ja esmentat Jaume Roura i Roca, *Posición doctrinal* (cit. nota 12), p. 52-53. Aquest Pere Rossell era, amb Elxemèn Tomàs, un dels dos beneficiaris nominals de la llicència d'ensenyar lul·lisme que, basant-se explícitament en la concedida pel seu pare el rei Pere el Cerimoniós al ciutadà de València, Berenguer de Fluvià, el 10 d'octubre del 1369, atorgava Martí l'Humà datada a Saragossa el 25 de novembre del 1399; ambdues concessions han estat publicades per Faustino-Decoroso Gazulla Galve, *Historia de la falsa bula a nombre del papa Gregorio XI, inventada por el dominico fray Nicolás Aymerich contra las doctrinas lulianas*, Palma de Mallorca 1909, p. 62-63 i 118-120 respectivament, el qual, però, no copia el títol que figura al registre 2194, f. LXXVIIv de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i diu així: *Licencia legendi Artem venerabilis magistri Raymundi Lull per dominum Regem data venerabili Petro Rossell, heremite, et Exemino Thome, presbitero*, títol interessant perquè amb l'apel·latiu d'ermità ens ajuda a identificar el mestre lul·lista amb l'ermità d'Alcoi i de Cervera. També pot ésser interessant el detall que aquesta concessió reial fou presentada en còpia autèntica al capítol de Jaca, tal com consta per Ricardo del Arco, *El Archivo de la Catedral de Jaca*, "Boletín de la Real Academia de la Historia", LXV (1914), p. 58, on hi ha un resum objectiu d'aquell document. Aquest fet indica un interès en tenir les espatlles guardades en aquell bisbat, cosa que porta a pensar en l'existència de "lul·listes" en la muntanya d'Aragó; en aquest sentit, cal recordar que en l'inventari d'obres lul·lianes del 1466 figura una *Ars brevis in vulgari Aragonis*, F. de Bofarull, *El testamento* (cit. nota 21), p. 465.

Problemes de l'Hospital

El document publicat en apèndix ens dóna una altra dimensió de l'ambient en el qual es movien els homes de l'Escola Lul·liana. Un ambient del qual no n'era exclòs l'anònim, certament, com el d'aquell «pauper» que uns quants anys abans escrivia al bisbe Francesc Climent acusant-lo a ell i als altres bisbes del país de contemporitzar amb el grup cismàtic de Peníscola, reunit entorn de Gil Sánchez Munyòs-Climent VIII.²⁴ Però també un ambient interessat de debò en la defensa dels pobres, dels quals s'autodefineixen «aquells qui guarden l'interès dels pobres», i «los advocats dels pobres», oferint d'aquesta manera una de les poques pistes d'identificació.

L'exposició que ells fan en aquella pàgina té l'avantatge d'ésser d'una claredat lògica exemplar, gairebé diria arquitectònica. Comencen amb una exposició de principis acceptats per tothom (paràgraf *a*), després de la qual ve l'aplicació que en fan per una banda els «administradors de la bossa comuna» de la Ciutat de Barcelona (paràgrafs *b-f*) i de l'altra la dels ja esmentats «advocats dels pobres» (paràgrafs *g-h*).

Els principis són dos: segons el primer, els graus de l'amor a les coses han de respondre a la gradació del bé (afegim-hi: objectiu) que hi ha en aquelles que són objecte d'amor; el segon recorda els tres graus d'aquest bé objectiu: Déu, el bé públic i el bé privat.

La doble línia d'aplicació a partir d'aquests principis té presents uns fets objectius reconeguts per totes dues bandes, les quals, en canvi, divergeixen a l'hora de valorar l'atenció als pobres com a bé privat o com a bé públic. Els administradors de la bossa comuna de la Ciutat, pressionats per la situació econòmica, la consideren un bé particular i en treuen la conclusió que la Ciutat se'n pot desentendre, si troba qui la substitueixi; els

24. Sebastià Puig i Puig, *Episcopologio Barcinonense. Pedro de Luna, último papa de Aviñón (1387-1430). Raimundo de Escales (1387-1393). Fr. Juan Armengol (1398-1408). Francisco de Blanes (1409-1410). Francisco Climent (a) Çapera (1410-1416). Andrés Bertrán (1416-1420). Francisco Climent (1420-1430)*, Barcelona 1920, Apèndice CCII, p. 614-615; el "pauper" anònim acaba pledejant a favor dels pobres.

advocats dels pobres, per contra, immersos en una valoració evangèlica de les coses, consideren aquella atenció «lo major e mellor bé públich» i, per aquesta i d'altres raons, no admeten la substitució.

Hi ha, doncs, en l'exposició, dos centres d'interès: la referència a la realitat concreta i les dues valoracions de la proposta de substituir la subvenció pública a l'Hospital de la Santa Creu per una atenció privada.

El dibuix de la realitat concreta és interessant, per exemple, perquè precisa les tres classes de necessitats als quals atén l'Hospital: «pobres malalts, infants gitats e orats»,²⁵ perquè confirma que la Ciutat donava aleshores certa subvenció a l'esmentat Hospital, la qual, segons Bruniquer, consistia des del 1407 en un préstec de tres mil florins anyals;²⁶ i que en aquells moments de dificultats econòmiques, hom intentava de descarregar la bossa comuna de la Ciutat d'aquestes eixides aprofitant que un particular «sens la dita subvenció de la Ciutat se obligarà de proveir l'Espital, qui és la dita casa dels pobres».²⁷

Les dificultats econòmiques semblen haver estat la raó decisiva que impulsava «los administradós de la dita bossa comuna», és a dir, els responsables de la Caixa municipal, a ésser partidaris de lliurar l'Hospital a mans privades; la raó aparent, darrera la qual els semblava de justificar llur opció, ja l'hem dita: l'atenció als malalts era un bé o un servei a unes persones determinades, que no havia de prevaldre per damunt del bé general de la Ciutat, el qual en aquells moments demanava una reducció de despeses.

25. La formulació és normal en la literatura semblant contemporània, amb la diferència que, quan les institucions assistencials són destinades a pelegrins, aquests també entren a l'hora del recompte; en canvi, la butlla institucional només parla de forma genèrica d'«omnes infirmi pauperes»; aquesta ha estat reproduïda fotogràficament dins *L'Hospital de Santa Creu i de Sant Pau. L'Hospital de Barcelona*, Barcelona [1971], entre les pàg. 28 i 29; la frase citada es troba a la línia 21 del text normal i a la 22, comptant-hi la línia inicial.

26. Dóna la notícia Josep Danon, *Visió històrica* (cit. nota 8), p. 63, amb referència a l'Arxiu de l'Hospital, *Comptes* de l'any 1685; certament, la notícia no es troba a les *Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels Magnífichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Vol. V, Barcelona 1916, capítol relatiu a *Hospitals y cosas respectants Pobres, y à pietat Christiana y Repenedidas*, p. 37-61.

27. Paràgraf f. L'episodi sembla desconegut tant de la historiografia barcelonina general, com més en particular de la relativa a l'Hospital de la Santa Creu. En canvi, és conegut el xoc del juny d'aquell mateix any entre els mercaders i els ciutadans honorats, exposat per Carme Batlle, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV* (Anejos del "Anuario de Estudios Medievales" 3), Barcelona 1973, p. 138-139. Les dades conegudes fins ara no permeten pas de saber si hi hagué alguna relació entre aquell xoc i la proposta a la qual respon el nostre text del setembre d'aquell mateix any.

La resposta «d'aquells qui guarden l'interès dels pobres» va dret al centre del problema: no accepta que la cura dels malalts sigui un bé o servei privat, més encara, introdueix una jerarquització dins mateix del bé públic i la fa comprensible mitjançant l'exemple de les fonts i dels murs (paràgraf *g*), indispensables aquests per a la seguretat ciutadana, mentre el servei de l'aigua en absolut és possible sense fonts (i remarcuem que ací despunta l'esquema mental lul·lista, mitjançant la categoria de «majoritat», un dels dotze principis relatius del sistema lul·lià).²⁸ Feta aquesta distinció, ells afirmen que a l'atenció dels malalts li correspon el grau més elevat en la gradació dels béns públics.

Les raons adduïdes són totes de la més pura extracció «espiritual» i ressona en alguna un fort dring arnaldià. En primer lloc, els elements són tots trets de la valoració evangèlica de les coses; l'atenció als pobres és justament el fet decisiu en virtut del qual el cristià resultarà salvat o condemnat en el judici final, d'acord amb la narració de l'Evangeli de Mateu, XXV, 31-46, alguna de les frases de la qual és esmentada amb més o menys fidelitat en llatí. Cal recordar la presència i l'exegesi d'aquest text en el *De helemosina et sacrificio* d'Arnau de Vilanova i el recolzament que hi cerca a favor de la seva tesi de la preponderància evangèlica de l'almoina a favor de pobres i malats sobre les fundacions de misses *post mortem*.²⁹ Remarcuem, encara, la prioritat dialèctica donada a la causa final —«consequir lur final fi gloriosa», «cum a fine denominetur res»—³⁰ que és també el principi dialèctic del tractat que acabem d'esmentar.

28. Sobre el sentit del principi relatiu de la "majoritat" cf. Erhard W. Platzeck, *Raimund Lull. Sein Leben-Seine Werke. Die Grundlagen seines Denkens (Prinzipienlehre). Band I. Darstellung.* Roma-Düsseldorf 1962, p. 234-237.

29. Mentre no hagi aparegut el text napolità d'aquell tractat d'Arnau, hom en pot veure, encara que sigui molt defectuosa, la traducció castellana medieval, en el meu *Dos tratados* (cit. nota 11), p. 624-625 de la revista i 148-149 de l'edició en extret, línies 534-565.

30. Aquesta afirmació sembla ésser una de les proves més clares de mentalitat lul·liana; la línia aristotèlica que havia acabat imposant-se en la lògica medieval ja en el segle XIII, col·locava l'accent no en la causa final, sinó en les dues internes (matèria i forma) i sobretot en aquesta darrera: "Definitio est sermo indicans quid est esse rei per essentialia" diu una de les frases recollides en les *Auctoritates Aristotelis*, tretat del llibre VII de la *Metafísica*; cf. Jacqueline Hamesse, *Les Auctoritates Aristotelis. Un florilège médiéval. Étude historique et édition critique* (Philosophes médiévaux, XVII) Louvain-París 1974, p. 129, núm. 163; una altra afirmació del mateix llibre diu "Omnis predicatio fit a forma", *ibid.*, núm. 175. Una teoria diversa sobre la significació dels mots es pot veure a L. M. De Rijk, *Logica modernorum. A contribution to the History of Early Terminist Logic. Vol. II-Part One. The Origin and Early Development of the Theory of Supposition*, Assen MCMLXVII, p. 295 ss. Sant Tomàs d'Aquino, fent també referència a Aristòtil, diu: "Unaqueque res illud videtur esse

Resum i conclusió

Les dades d'aquestes pàgines no sols ens fan conèixer un llibre que fou de mestre Antoni Sedacer, ans encara, a través del seu primer posseïdor i sembla copista, Guillem Rovira, possiblement ens condueix al cercle de Pere Rossell i gairebé amb certesa a uns temps durs i difícils per al lul·lisme en què calia dissimular les obres de Ramon Llull amb estratagemes com el de fer-los-hi perdre elements tan identificadors com el títol-dedicatòria i el colofó; d'altra banda confirmen que l'Escola Lulliana de Barcelona —i per tant el lul·lisme català del pas del s. XIV al XV— no era únicament una acadèmia destinada a l'estudi científic del sistema lul·lià, ans encara i bàsicament una posició i uns grups «espirituals» que, d'acord amb la doctrina de llurs capdavaners en el nostre país, Ramon Llull i Arnau de Vilanova, eren molt sensibles a les necessitats dels pobres³¹ i estaven fortament vinculats tant a les institucions assistencials anteriors —l'Hospital dels Mesells,³² per exemple— com a l'aleshores nou Hospital de la Santa Creu de Barcelona, exactament igual que d'altres institucions contemporànies de tipus beguí.³³ Qui sap si àdhuc la denominació de «lul·listes» fou un nom que cercaren aquells grups en un primer moment a fi de dissimular llur vera naturalesa davant els inquisidors, d'acord, d'altra banda,

quod in ea est potissimum, ut Philosophus dicit in IX Ethicorum", *Summa Theologiae*, I-II, q. & 106, a. 1, corp. En canvi, cal només llegir el primer capítol del *Blanquerna* per trobar frases com aquestes: "... mostràls la intenció per què és ordenat matrimoni!", *Obres Essencials*, Vol. I, Barcelona 1957, p. 124, columna I: "...la intenció per la qual ella era entrada en orde de matrimoni fou per tal que hagués fills qui fossen servents de Déu...", *ibid.*, p. 125, col. I. «Neguna cosa és pus noble que fi", llegim en els *Proverbis de Ramon* (Obres de Ramon Llull, Vol. XIV, Palma de Mallorca 1928, p. 102, núm. 8). Però malgrat tot, la frase no sembla trobar-se en cap obra lul·liana i sí, en canvi, en un recull de proverbis copiat durant el s. XV a Anglaterra, conservat actualment en els manuscrits 509 i 604 de la Biblioteca del Trinity College de Dublin i acabat d'editar per Marvin L. Colker, *Proverbia non centum*, "Classical Folia", XXXII (1978), 169-200; el nostre es troba a la pàg. 171, porta el núm. 9 i diu: *A fine unumquodque habet denominari*; segons l'editor no és recollit en els sis volums de Hans Walter, *Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters*, Göttingen 1963-1969.

31. Pel que fa a Arnau, vegeu la nota 29; pel que fa a Ramon Llull, també n'hi ha prou amb veure el primer capítol ja esmentat del *Blanquerna* (cit. nota anterior) on hi ha referències repetides als pobres i en particular la narració de l'àpat de noces d'Evast i Aloma, que els nuvis comparteixen exclusivament amb dotze pobres.

32. Josep Danon, *Visió històrica* (cit. nota 8), p. 47; cf. també la tesina d'A. Pérez Santamaría, sobre L'Hospital dels Mesells, inèdita encara a la Biblioteca de la Facultat d'Història de la Universitat de Barcelona.

33. Em permeto de remetre als estudis citats a la nota 11.

amb les normes de capteniment que ells mateixos s'havien elaborat per al temps de persecució.³⁴

Si investigacions ulteriors confirmessin aquesta conclusió, vàlida almenys com a hipòtesi de treball, l'Escola lul·liana de Barcelona hauria estat una realitat molt diversa del que hom havia pensat fins ara.

JOSEP PERARNAU

Facultat de Teologia de Barcelona
(Secció de Sant Pacià)

Barcelona, 23 febrer 1979.

34. A la Staatsbibliothek de Munic, entre els manuscrits lul·lians procedents de Catalunya es troba el Codex Latinus Monacensis (clm) 10517, el primer foli del qual és escadusser i afegit al primer plec del volum en temps posterior a la seva composició; conté un text sense títol, de clara procedència "espiritual", que es podria intitular *Regule pro tempore persecucionis*; transcriuré la segona i la sisena: "Secunda est non revelare seu aperire secreta istius temporis inimicis Dei nec genti brutale intellectum habenti, quia magnum periculum est; non est decens margaritas inter porcos seminare nec sancta canibus ministrare; unde, apostolus huius temporis periculum tangens dicit: 'Veniet tempus cum homines sanam doctrinam non sustinebunt, sed ad sua desideria coacervabunt sibi magistros prurientes auribus, et a veritate quidem auditum avertent, ad fabulas autem convertentur', f. 1a; "Sexta regula hec est: conformare se aliis christianis, in casu tamen in quo imperfecio vel nullum peccatum mortale incurrat, eciam disimulare se, quia nostra infirmitas, que adhuc non est apta ad tollerandum tribulacionis (sic) vel pecsecuciones (sic) vel labores in prefato tempore hoc requirit" (f. 1b).

APENDIX

Uns innominats de mentalitat «espiritual» i lulliana, preocupats per l'assistència als malalts i pobres de Barcelona en l'Hospital de la Santa Creu defensen que aquesta institució s'ha de recolzar econòmicament en diners públics i no en una persona privada. Barcelona, 3 de setembre de 1433.

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, B. X. (Lletres Comunes Originals), vol. 6, f. 60. Foli de paper amb la filigrana de mig cos de cervol rampant (Briquet, 3278). 36'2 × 29'1cm. Caixa d'escriptura, 30'5 × 22 cm. 50 línies. Lletre gòtica recta, tirant a formada, no cursiva ni bastarda, amb algun tret humanitzant.

Al marge, amb lletra del s. XIX: «Sobre administració del hospital por un particular».

Jhesús, jutge just
 Maria, pública advocada

hajats per recomenats los pobres.

Honorables senyors.

a. Tant com la cosa és major e mellor, tant deu ésser més amada; e car Déus, qui és subirà bé, és major e mellor que tot quant és creat, per ço Déus sobre a totes coses deu ésser més amat; e car ben públich és major e mellor que qualsevol bé particular qui sia en lo públich, per ço lo bé públich deu ésser més amat que'l bé particular.

b. De les dites universals veritats trahen alguns una tal conclusió o demanda: en la Ciutat ha una bossa comuna, on se ajusten e s conserven los diners qui pertanyen al públich de la dita Ciutat. Item, en la dita Ciutat ha .iã. casa comuna, feta e ordonada a fi que en aquella sien proveys en totes lurs necessitats tres naturas de pobres, als quals és impossible haver vida per lur treball, so és, pobres malalts, infans gitats e orats; a la qual casa dóna quescun any la Ciutat certa quantitat.

c. És demanat, si la dita comuna bossa de la dita Ciutat deu portar egual càrrech axí de la dita casa ordonada als dits pobres, com dels altres públichs càrrechs de la dita Ciutat.

d. Dien los adminstradós de la dita bossa comuna que no, affermans que tots los instadors de la dita egualtat deurien haver gran consciència de torbar lo contrari, per dues molt evidens rahons:

e. Lla primera, que com après Déu se dege posar e tractar lo públich, per ço no és dar particular algun per gran que sia qui s puxe ne s dege-egualar ab los càrrechs, vulles ordinaris, vulles extraordinaris, necessaris al públich.

f. Lle segona, que la casa dels pobres se pot vuy mentenir sens la sub-

venció de la Ciutat. E que açò sia axí, affermen que ells han ja persona qui sens la dita subvenció de la Ciutat se obligarà de proveir l'Espital qui és la dita casa dels pobres, axí a mils que vuy no és proveyda; per què concloen que com ac ells sia cert que la Ciutat és vuy ten carragada que de quests gran temps no.s porà descarragar de ço a què és tenguda; e la dita casad dels pobres puxa ésser bestantment proveyda sens la dita subvenció, gran consciència deuen haver los regidors de la Ciutat con no leven de present la dita subvenció.

g. A la primera rahó qui diu que 'après Déu se deu posar e tractar lo públich', responents aquells qui guarden l'interès dels pobres atorguen e dien que és veritat, preposant, emperò, lo major e mellor públich a tots los altres menors públichs. Car axí com' dels particulars hi ha qui són majors e qui són menors, axí entre los béns públichs ne ha de majors e de menors. Car los murs e les fons són béns públichs de la Ciutat, emperò majoritat han los murs sobra les fons, car sens les fons pot ésser proveyda la Ciutat d'aygues e sens los murs no poria ésser proveyda de bona defenssió. Donchs, com donar compliment a la necessitat dels pobres, aquell aytal compliment prenga Jhesu Christ ésser fet a la sua pròpria persona, com sia scrit que per ell matex Jhesu Christ serà dit en lo juy final a aquells qui hauran proveit a la dita necessitat: 'Quod uni ex minimis fecistis, michi fecistis', donant-los paradís, e condemnant en infern los qui hauran fet lo contrari; per ço, axí per esguart de Jhesu Christ com per esguart dels hòmens particulars, qui fan o hauran fet bé als pobres, la casa comuna on' són proveyts los pobres en lurs necessitats e on' los hòmens poden fer obres per conseguir lur final fi gloriosa és lo major e mellor bé públich per rahó de la fi, qui ha esguart e a Jhesu Christ e als pobres e comunament a tots los hòmens vivens en la dita ciutat, 'cum a fine denominetur res', que negun altre públich, qualsevol sia.

h. A la segona rahó, per la qual finalment és proposat per los administradors de la bossa comuna que ells han persona qui offer que sens la subvenció de la Ciutat proveyrà l'Espital, etc., responen los advocats dels pobres que ten gran oferta fa la dita persona que prima fas' no solament si veum gran dificultat, mas molt evident impossibilitat, com, donar fe a tal oferta seria necessari que la persona offrent fos ten acostumada en obres sanctas e virtuosas que ab veritat se.n pogués presumir que.l appetit de pendre tal e tan gran càrrech li vengués del Sant Spirit, qui.l mogués a voler treballar en la necessitat dels pobres per complir-hi les obres de misericòrdia e no per delit ni per profit de si matex. E encare se'n pogués presomir que pogués haver béns temporals per supportar sos càrrechs propis, per ço que en ses necessitats o delits no.s hagués a plavir dels béns dels pobres, segons que.n semblans adminstracions se veu tots dies per esperiència. E més avant, que tal persona fos disposta a portar los treballs a tal adminstració necessaris. E si la dita persona era axí karitativa e disposta com desús és dito, no tant solament deurién ésser obeys los seus instadors o pregadors, ans ab gran instància e subirana diligència se deuria levar tota la Ciutat per haver la dita persona e fer-hi tota res qui fos possible per haver-la. Mas con sia pública fama que de la dita persona qui fa la dita oferta, se sia vista duas vagades manifesta speriència contrària a totes

les condicions dessus dites, necessàries a aytal regiment, gran consciència deurién haver los pregadors de fer tal instància e molt major los pregats de obeyr-la.

Scrita a .III. de setembra de .M.CCCC.XXXIII.

Al dors, escrit per la mateixa mà: Als molt honorables senyors los Consellers de la Ciutat de Barchinona.

a) sobre] *corr* sopra. b) casa] *add* co ratllat. c) a] *afegida entre línies*. d) casa] *afegida entre línies*. e) responents] s final, *afegida*. f) com] *porta ratlla d'abreviatura damunt, ratllada*. g) *Citació feta de memòria, de Mt. XXV, 40*. h) *Referència a Mt. XXV, 41-43*. i) On] O, *posterior, escrita sobre espai raspat*. j) On] *com l'anterior*. k) *Vegeu l'explicació en el darrer apartat de l'article*. l) El *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover-Moll coneix (*faç*) la locució "a prima faç"; però al *Testament dels Consellers* de la Ciutat de Barcelona de l'any 1423-1424, hom hi pot llegir "los consellers esdevenidors vegen e regoneguen si lo motiu del dit capítol (sobre la unificació de les escoles de Barcelona) tornaria en utilitat e bon estament de la dita ciutat, segons prima fas és vist..."; el text complet ha estat publicat en el meu *Felip de Malla, Correspondència política* a cura de Josep Perarnau. Volum I. Introducció (Els Nostres Clàssics, 114), Barcelona 1978, p. 189. m) *veu*] *corr* ueu? n) *tan*] *corr* ten, *ratllat*. o) dit] *afegit entre línies*.

POST-SCRIPTUM

En el moment de corregir les proves, tinc la certesa d'haver identificat un dels dos folis inicials que manquen al volum Clm. 10540; el foli del qual parlo forma part actualment del volum Clm. 10541, es presenta com a escadusser afegit al final del cos del volum, del qual porta el número de foli 108 (i, essent el darrer, la xifra porta a sota la signatura del qui féu la numeració en la Biblioteca Palatina de Mannheim, una *H.*, signatura que, cas totalment particular, es repeteix en el f. 107 i en el 108; també es dóna la particularitat que és la mateixa que es troba al final de la numeració del Clm. 10540, f. 130). Les mides del Clm. 10541, f. 108 són sensiblement idèntiques a les del que hem estudiat en aquest article, $21'8 \times 14$ cm. i, detall que em sembla definitiu, la filigrana és la metitat del drac del Valls i Subirà 1514 (ja datat i localitzat entre nosaltres l'any 1406, cf. Bofarull 733), la mateixa que trobem, també incompleta, justament en el full segon del primer plec del Clm. 10540, tal com hom pot veure més amunt; per això, hom no sols pot afirmar que Clm. 10541, f. 108 és un dels dos folis primers que manquen en el primer plec del Clm. 10540, ans encara que és, justament, el segon d'aquells dos folis o la primera meitat o foli del full segon, el qual ara s'haurà conservat complet, en el sentit que, tot i distanciades, ha salvat les dues meitats o folis. El fet que en Clm. 10541, f. 108r hi hagi la invocació-títol de la *Lectura artis demonstrativae*, títol-invocació que manca justament en el text del Clm. 10540 és un detall més que demostra la identificació feta en aquestes línies.

La invocació-títol és escrita dins una caixa d'escriptura, marcada, de $15'5 \times 10'5$ cm.; són 16 línies que ocupen unes dues tercers parts de la caixa indicada; l'escriptura és en vermell:

d Eus pater et domine, qui deificatiuus es et deificans eternaliter et inmensè; domine deus filij (!), qui deificatus es et deificabilis sine fine; domine deus, sancte spiritus, qui deificatus et deificabilis in equalitate patris et filij cum omnij perfeccione bonitatis, magnitudinis, eternitatis, potestatis, sapientie, etc. procedis incessabiliter ab utroque, qui omnes tres vnus deus con-

sistjtis vna eterna et jnfinjta magestas gloriosissima, vna pura et simplex essencia, pura forma sine materia, purus actus operans jncessantè: vt te tuj discant cognoscere (corr cognoscere) et amare, Ego jndignus famulus tuus hanc lecturam jncipio super figuras artis demostratjue ad exaltacionem et magnjficenciam tue gloriosissime trjnjtatis, cuj honor est et jmperjum per jnfnjta seculorum secula a m e n. F. 108v, a l'altura de la linia superior de la caixa d'escriptura: c c c (semblen probationes pennae).

El lector ja s'haurà adonat que l'existència d'aquest foli i del títol-invocació rectifica alguna hipòtesi formulada en el cos de l'article sobre la base de llur inexistència.

Agitació política a Barcelona durant l'interregne de 1410-1412

L'estudi de la història externa del període que precedí la proclamació de Ferran d'Antequera a Casp ha aconseguit, en els darrers anys, avenços molt remarcables. Per contra, l'anàlisi aprofundida de quina fou l'actitud dels diversos sectors socials del país, i dels interessos econòmics i polítics que condicionaren la presa de posició de cada un d'ells, no ha fet sinó començar.¹ I l'estudi de les repercussions que el plet successori tingué en la vida quotidiana dels centres neuràlgics de Catalunya no s'ha iniciat encara. Fins a quins nivells socials repercutí la pugna per aconseguir la corona de la confederació? Fou un debat que interessà només la classe política que exclusivitzava des de les Corts, la Generalitat, els grans municipis o, des d'altres magistratures menors, el govern del país? Fins a on s'estengué l'agitació i la intriga polítiques? Com estigueren organitzades i finançades? Com és natural, el caràcter mateix de l'acció dels agents polítics dels competidors fa difícil, i sovint impossible, d'estudiar-la, més de cinc-cents anys després. Per això, l'historiador interessat per aquesta temàtica ha de rebre amb entusiasme qualsevol testimoniatge que l'acosti a l'esmentada problemàtica, i ha d'aprofitar dades documentals a primer cop d'ull poc reveladores.

En l'eixut panorama que ofereix la documentació dels nostres arxius en allò referent a l'estudi de la petita història de l'Inter-

1. Vegeu S. SOBREQÜÉS I VIDAL: *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*. Barcelona, 1978.

regne, el text que publiquem² permet de constatar l'existència, a la capital del Principat, d'un ampli moviment d'opinió —l'abast precís del qual és difícil de precisar— i la presència a Barcelona d'emissaris polítics que, de manera més o menys amagada, mal-daven per aconseguir avantatges per a llurs patrons.

Com que la lectura del text a què al·ludim —un ban municipal del 12 de novembre de 1411— és prèvia a qualsevol comentari, i d'altra banda el document no és extens, el transcrivim tot seguit. La primera part diu així:

«Ara hojats tothom generalment: Per manament dels honorables regent la vagaria e batle de la ciutat de Barchinona, ço és de quascun d'ells, tant com pertangue a sa jurisdicció, ordonaren los consellers e prohòmens de la dita ciutat per bon estament d'aquella e encara per obviar a inconvenients e sinistres que en aquella se poguessen seguir per les rahons deius escrites, que algun ciutadà de la dita ciutat, de qualsevol grau o condició sie, d'aquí avant no gos ne presomesca pendre sou o gatzes, sots qualsevol nom o spècie sien compreses, d'algú dels competidors de la successió dels regnes o terres de la Corona d'Aragó, ne de valadors o servidors d'ells o d'algú d'ells, ne acompanyar ne valer ne fer valer per si ne per altre ab armes los dits competidors o algun o alguns d'ells ne lurs valadors o servidors palesament o amagada, directament o indirecta, de dia ne de nit, ne dins o fora de la dita ciutat ne sos suburbis ne territori, sots pena de cors e d'aver sens remissió o gràcia alguna que per algun official real de qualsevol dignitat sia no li pusca ésser feta».

Hom prohibeix, doncs, sostenir els competidors ja sigui d'una manera oberta o en forma subversiva, de manera pacífica o per les armes. La pena per l'incompliment és de mort, sense possibilitat d'indult per part de cap oficial reial. Que la duresa d'aquesta disposició indicava l'existència efectiva d'agents polítics a Barcelona, sembla confirmar-ho la segona part de l'esmentada disposició dels consellers, que transcrivim tot seguit. Diu així:

«Item, ordonaren los dits consellers e prohòmens que algun ostaler o alguna hostalera o altre qualsevol persona de la dita

2. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, B. Consell de Cent. Sèrie V. Ordinacions especials. Vol. 13, fol. 54.

ciutat no gos ne presumesca tenir amagades, ne consentir que estiguen amagades o desfressades en lurs hostals o cases, algunas persona o personas estrangeres de qualsevol condició sien, ans si algunas estrangeres personas volien estar o estaven amagades o desfressades en los dits lurs hostals o cases, ho haje a denunciar encontinent als consellers de la dita ciutat o la major part d'ells sots pena dessus dita, de la qual no pusca ésser feta gràcia o remissió alguna segons dit és».

Creiem que, deixant de banda el sentit general del text —que en si és prou clar—, hi ha en ell un mot que val la pena d'aclarir i de situar en el context jurídic de la societat medieval i en el dret que regulava l'estatut personal dels ciutadans. Em refereixo a la paraula «estrangers». En aquest sentit, pensem que aquests agents *forasters* alludeixen tant als seguidors no barcelonins de Ferran d'Antequera i de Lluís d'Anjou, com als de Jaume d'Urgell. És a dir, a aquelles persones que no són residents o ciutadans de Barcelona, siguin o no catalanes.

* * *

Tot seguit cal preguntar-se per què els consellers de la ciutat estableixen aquestes mesures tan restrictives. ¿És només per conservar el que en podríem dir l'ordre públic? ¿És com a conseqüència d'una neutralitat estricta, a la qual se senten empesos pel fet d'exercir un càrrec públic? O bé, contràriament, ¿és per defensar un resultat ja previsible que afavoreix els interessos polítics i econòmics dels consellers que governen la ciutat de Barcelona el novembre de 1411?

Per tal de poder respondre aquestes qüestions cal conèixer la situació política de la Corona d'Aragó, a la tardor de 1411, i la personalitat dels primers magistrats de Barcelona en aquell moment.

Pel que fa a la situació política, hem de dir que havia canviat molt des de l'estiu anterior. El primer de juny, l'arquebisbe de Saragossa, Fernández de Heredia, acèrrim partidari de Lluís d'Anjou, morí a mans de l'urgellista Anton de Luna. Com a conseqüència d'aquest fet, tota la situació política de la Corona

d'Aragó canvià radicalment. Els partidaris del jove príncep francès, veient-se desvalguts, van demanar l'ajut de l'infant castellà Ferran d'Antequera, un candidat que fins aleshores no havia tingut gaires defensors. I la burgesia barcelonina, que no havia trobat encara el seu candidat, puix que desconfiava tant del pretendent francès com de Jaume d'Urgell, que representava la noblesa territorial catalana, va veure també en l'infant castellà el seu candidat al tron.³

Quant al Consell de Cent, ferm bastió del patriciat català, l'11 de novembre de 1411 estava encapçalat per Joan Desplà, Francesc Burguès, Lluís de Gualbes, Jaume de Vallseca i Francesc de Camós. El que avui sabem d'aquesta conselleria ens permet d'afirmar que fou clarament ferranista i antiurgellista.

Joan Desplà, l'antic tresorer del rei Martí i un dels marmessors del seu testament del 1407, fou elegit conseller en cap de la ciutat de Barcelona el mes de novembre del 1410. A partir d'aquest moment, la seva actuació política durant l'Interregne fou molt destacada, sobretot en el si del Parlament català. Pel setembre del 1411 encapçalà la delegació catalana que va anar a Alcanyís per tal de negociar la intervenció d'una representació del regne de Mallorca en tot allò que pertoqués a l'elecció del nou sobirà.

Poques setmanes després de la promulgació del ban que aquí estudiem, fou elegit com un dels membres de la comissió executiva del Parlament català, la famosa vint-i-quatrena. Joan Desplà va ser un dels sis parlamentaris catalans que s'encarregaren, el gener del 1412, d'establir tots els detalls de l'elecció del nou monarca. També fou membre de la delegació catalana que va anar a Casp en nom del Parlament de Catalunya per escoltar la Sentència definitiva.

L'actitud trastamarista de Desplà durant aquest període final de l'Interregne es veu confirmada per la seva actuació un cop Ferran d'Antequera va prendre possessió del tron. Fou tresorer de Ferran I, almenys del 1412 al 1413, i va ser un dels quatre procuradors que negociaren a Barcelona la treva amb Gènova.

3. J. VICENS I VIVES: *Els Trastàmars*. Barcelona, 1956. pàg. 87.

Francesc Burguès, el conseller segon, era també un destacat antiurgellista. Formà part de l'ambaixada catalana que obtingué la renúncia del comte d'Urgell al càrrec de governador general dels regnes. El 7 de juliol del 1411, el Parlament de Catalunya nomenà Burguès adjunt del governador general de Catalunya, Guerau Alemany de Cervelló, enemic declarat de Jaume d'Urgell.⁴

També les activitats de Francesc Burguès posteriors a la Sentència de Casp confirmen el seu trastamarisme. El 1413, Burguès fou una de les personalitats convocades per Ferran I abans d'iniciar la repressió armada contra la revolta de Jaume d'Urgell. L'any següent assistí, com a conseller en cap de Barcelona, a la coronació del nou sobirà de Catalunya.

No disposem de dades tan precises sobre els altres membres de la conselleria d'aquell any. Lluís de Gualbes pertanyia a un llinatge que es va manifestar clarament trastamarista: recordem que Bernat de Gualbes va donar el decisiu vot català a Ferran d'Antequera. Quant a Jaume de Vallseca i Francesc de Camós, la biografia dels quals és poc coneguda, podem suposar que tenien les mateixes inclinacions polítiques que llurs companys de conselleria, ja que tots representaven els interessos del patriciat urbà català.

El ban que aquí ens ocupa confirma la política trastamarista de la burgesia catalana en el període final de l'Interregne de 1410-1412. Fou precisament en els mesos finals de l'any 1411 quan la burgesia barcelonina va prendre partit decididament contra el comte d'Urgell i a favor del candidat que en aquell moment tenia més possibilitats de vèncer-lo, és a dir, Ferran d'Antequera.

La unió de la poderosa noblesa aragonesa angevinista, partidària ara del candidat castellà, amb el papa Benet XIII, que intervingué decididament a favor de l'infant Ferran a través del seu agent sant Vicenç Ferrer, va decidir la burgesia catalana a

4. El governador no protestà per aquest nomenament que, d'alguna manera li limitava el poder. SOBREQÜÉS I VIDAL (*op. cit.*, pàgs. 60-61) suggereix que, el fet de no protestar, es deuria a l'afinitat dels interessos defensats en aquell moment per Alemany de Cervelló i per Burguès.

abandonar la seva posició vacil·lant i a decantar-se pel pretendent Trastàmara durant la tardor del 1411.⁵

La promulgació del ban del 12 de novembre es degué a la coincidència de dues circumstàncies: a) l'existència d'una agitació política a Barcelona a favor d'un o més d'un dels candidats al tron catalano-aragonès, i b) la decisió dels consellers barcelonins de reprimir qualsevol intent de resoldre el plet successori d'una manera que no fos la de l'anomenada «via de justícia».

Aquest document ens permet de suposar que, en els mesos finals de l'Interregne, hi havia a la ciutat de Barcelona agents dels diversos pretendents per aconseguir l'ajut del fins aleshores vacil·lant patriciat barceloní. Malgrat la intervenció de Bernat de Gualbes a favor del bàndol angeví durant les últimes hores de vida de Martí l'Humà —recordem l'afer de la suposada acta notarial del «hoc» que va ser l'origen de la «via de justícia»—, la burgesia catalana no havia abraçat encara la causa de candidat.

Catalunya, a desgrat de la profunda crisi econòmica i social que patia, seguia essent reconeguda com el nucli director de tota la Corona d'Aragó, i comptar amb el seu suport era quelcom de fonamental per a tots els candidats. Jaume d'Urgell devia tenir agents que actuaven en el si de la burgesia de Barcelona, l'actitud de la qual no li havia estat gaire favorable fins aquell moment, però amb l'ajut de la qual encara podria desnivellar la balança al seu favor. També hi devia haver agents angevins, ja que la reina Violant no havia renunciat a veure el seu fill assegut al tron de Pere el Cerimoniós. I també és lògic de suposar que, Ferran d'Antequera, que tenia cada dia més possibilitats de convertir-se en el nou sobirà dels catalans, fes bon ús dels seus diners i de la seva influència en els afers de la llana castellana per guanyar-se la col·laboració d'un estament importantíssim, de la part de la Corona d'Aragó, que fins aquell moment se li havia mostrat més esquiva.

Els membres de la conselleria del 1411 ja havien fet llur elecció en la persona del poderós regent de Castella. Convençuts els

5. SOBREQÜES I VIDAL, *op. cit.*, pàg. 154.

consellers barcelonins que la normal successió dels esdeveniments afavoria llur candidat, promulgaren el ban del 12 de novembre. El document, sota una aparent neutralitat, era clarament favorable al pretendent castellà. Descartada pràcticament la candidatura de Lluís d'Anjou, amb les tropes castellanques ocupant una bona part del regne d'Aragó, dividit en dos bàndols el regne de València per les lluites entre els Vilaragut i els Centelles i les diferències entre els Parlaments de Vinaròs i de Traiguera, i anul·lat el Parlament català per l'actitud decidida de la minoria antiurgellista, que comptava amb el valuós ajut del braç eclesiàstic, era evident que el temps corria a favor de Ferran d'Antequera.

Si el patriciat català havia escollit ja un candidat determinat, qualsevol mena d'agitació política era contrària als seus interessos, circumstància que explica les fortes penes que imposa el ban al ciutadà que no compleixi l'ordre dels consellers. Tant si l'activitat dels agents polítics presents a Barcelona era favorable a Lluís d'Anjou, com si ho era a Jaume d'Urgell, era oposada a les conveniències polítiques dels membres de la conselleria; i si l'activitat era favorable a Ferran d'Antequera també els podia ser perjudicial, ja que les forces catalanes oposades a la candidatura d'aquest darrer eren prou fortes perquè fins i tot aquesta agitació fos contraproduent. Els trastamaristes catalans necessitaven que tot el procés cap a la decisió final del plet es desenvolupés en un clima de pau i segons la «via de justícia», única manera d'aconseguir que Catalunya acceptés com a sobirà un candidat que tenia en aquesta terra nombrosos enemics.

Pel novembre del 1411, l'oligarquia burgesa de Barcelona creia que n'hi hauria prou amb les maniobres parlamentàries per resoldre el plet successori de la Corona d'Aragó a favor dels seus interessos. La història li donaria la raó.

JAUME SOBREQÜÉS I CALLICÓ

Entrada del futur Ferran el Catòlic a Cervera (1461)

Ens ha semblat oportú participar en aquesta «Miscel·lània» de treballs oferts al señor Madurell amb el petit comentari i la transcripció de la cerimònia referent a l'entrada del futur Ferran el Catòlic a Cervera.

El document figura al «Llibre Verd del Racional», que és conserva a l'Arxiu Municipal de Cervera, «en el qual éren anotats, des del segle XV, els esdeveniments més notables».¹ Ocupa els folis 17 i 18 i precedeix a la descripció de la cerimònia una advertència en lletra posterior, cridant l'atenció sobre la importància del document. Suposem que aquesta advertència pot ésser atribuïda a l'infatigable Josep Corts, regidor de Cervera cap a 1733² i que va completar, amb la seva lletra menuda i nerviosa, molts dels aconteixements relacionats al «Llibre Verd».³

Aquest document que ara presentem va ésser, en part, reproduït a l'obra de la Dra. Coll sobre Joana Enríquez⁴ i també ha

1. DURAN I SANPERE, AGUSTÍ: *Cervera a les acaballes del segle XIX*, pàg. 18-17 de "L'ensenyament del francès a Cervera (1908-1971)". Notícia de Cervera i la Segarra. Quadern núm. 1. Tàrraga, I.G.F. Camps Calmet, 1971.

2. Sobre Josep Corts, V. DURAN I SANPERE, AGUSTÍ: *Llibre de Cervera*. Tàrraga, F. Camps Calmet, editor, 1972, pàg. 429 i ss.

3. Així, al foli 22 d'aquest mateix "Llibre Verd", dintre dels actes programats quan la visita dels Reis Catòlics a Cervera l'any 1492, hi figura com a acompanyant del malaguanyat príncep Don Joan, l'arquebisbe de Saragossa. El regidor Josep Corts s'afanya a afegir, en nota apart: "Aquest Arcabisbe que diu la nota que era germà del Príncep, ere fill natural de Don Fernando lo Catholic, que lo tingué de Dona Anna de Ivorra, que era una dama de Cervera..."

4. COLL JULIA, NURIA: *Doña Juana Enríquez, lugarteniente real en Cataluña (1461-1468)*. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1954. 2 vols.

estat citat per altres autors,⁵ però és la primera vegada que s'ofereix la seva transcripció íntegra.

Precedeix a la cerimònia de la recepció oferta al Príncep Ferran i a la reina Joana una petita relació dels fets que van motivar la seva proclamació com a Primogènit al morir el seu germà gran, Carles de Viana (23 setembre 1461). Així, és fa referència a la Capitulació de Vilafranca del Penedès (21 juny 1461),⁶ que Núria Coll analitza en un dels capítols de la seva obra, insistint-se, també, en la condició de catalanitat que va exigir-se dels consellers i funcionaris de l'infant Ferran.

El rei Joan II va decidir que el Príncep, en el seu viatge a Catalunya, fos acompanyat per la seva mare, Joana Enríquez. Va ésser aquesta una decisió molt madurada, que emplenà de preocupació als diputats de Catalunya, segons ens explica també la Dra. Coll. Hi figuraven, a més, com a acompanyants del príncep en el seu seguici, els Arquebisbes de Tarragona i de Monreal, el comte de Prades i el vescomte d'Illa. Aquests tres personatges eren també els ambaixadors dels diputats de Catalunya, encara que el primer d'ells, l'arquebisbe de Monreal, Ausies Dezuig, ja va ésser considerat com a persona «non grata» pocs mesos després de la seva arribada a Catalunya i els consellers de Barcelona van demanar a la reina Joana Enríquez la seva expulsió del Consell reial.⁷

L'infant Ferran va sortir de Calatayud a finals de l'octubre de l'any 1461. Va passar per Pina, Fraga i Lleida i arribà a Cervera cap el vespre del dia de Sant Martí, 11 de novembre. Si bé

5. DALMASES Y DE MASSOT, FAUSTO DE: *Guía histórico-descriptiv ade la ciudad de Cervera*. Cervera, Imprenta de José Antonio Valeni, 1890. 431 més 5 f. FRANQUEBA GASOL, JUAN, *Anales de Cervera*. Barcelona, establecimiento tipográfico de J. Miró, 1891. 2 vols. de 273 més 390. PINÓS RAMÓN. *Documents per a la història de Cervera. Registre de les coses més notables dels llibres de Consells*. Ms. del s. XX, que és guarda a l'Arxiu Municipal de Cervera. SEGARRA núm. 608, del 1 novembre 1969. *Don Fernando de Aragón y Cervera. Aconteceres históricos* amb molts errors al transcriure la cerimònia (p. 6 i s.s.).

6. Cap. III. «Fundamento del gobierno de Doña Juana en Cataluña» (p. 105 i ss., vol. I). L'article 14 de la Capitulació estableia que «si's seguire cas, lo que a Deu no placia, que lo dit ilustrissimo don Carles, Primogènit, moria sens infants, id est, liberis, de legitim e carnal matrimonio procreats e o posteritat tal que, segons les libertats del dit Principat, no pogués o degués succehir en la corona real d'Aragó, lo dit ilustrissimo Don Ferrando fos e sia en aquell punto (en lo) regiment e lochtinencia e administració e exercici que dit és escrit en los precedents capítols de la persona del dit ilustrissimo Primogènit. Plau al Senyor Rey lo contengut en lo dit Capítol, pus empro aquell e lo seu effecte sia jurat per los deputats e concell».

7. COLL, op. cit., vol. II, doc. n.º 18, p. 282.

els pahers de Lleida van demanar instruccions als consellers de Barcelona sobre la recepció i el jurament del Primogènit, sembla que a Cervera no va plantejar-se aquesta qüestió.

El document transcrit ens ofereix amb detall la cerimònia: la recepció va celebrar-se sota el cobert de Santa Maria del Miracle,⁸ on s'hi va construir un bell cadafal, encortinat de draps de ras, de seda i d'or, per dins i per la part de fora. Hi havia també tapisos i tres cadires encoixinades, cobertes de draps de seda i d'or, destinades a la reina i al primogènit, que tenien també un coixí als peus. A la tercera cadira, coberta amb un pali, hi havia el Missal i la Vera Creu. És molt curiós que Duran i Sanpere destini aquesta «solemne cadira» al rei Joan II, que no va acompanyar al seu fill i fa arribar als viatgers per l'actual carretera de Les Oluges,⁹ quan el document explica que el Veguer de Cervera, amb els seus pahers i acompanyats tots de molts cerverins a peu i a cavall sortiren a rebre'ls camí de la Curullada. Una vegada arribats a Cervera, es dirigiren a Santa Maria del Miracle, situant-se al cadafal, que devia ésser molt ampli, l'acompanyament del Príncep, els pahers i altres persones notables, mentre prenien seient Reina i Primogènit per escoltar la lectura sumària de tots els privilegis concedits a la vila, així com altres usos i costums, que juraren sobre el Missal, besant i adorant la Santa Vera Creu. Va rebre el jurament el notari N'Andor i tot el poble presencià la cerimònia. Seguidament, baixaren del cadafal i el príncep Ferran, muntat a cavall i sota un pali, és dirigí cap a l'església major de Santa Maria, portant els bordons els pahers, gentils homes, juristes i burgesos. Com que fosquejava, es van encendre les antorxes, mentres tocaven trompetes i sonaven les campanes pels carrers envelats.

A l'altar major de l'església, el príncep Ferran i la reina tudriu van jurar novament els privilegis sobre el Missal i la Vera Creu, passant a reposar-se a l'Hostal de l'Àngel. Abans, però, el Primogènit accedí a què la Comunitat de preveres es fes càrrec

8. Sobre la situació de Santa Maria del Miracle, capella on després edificaren convent els P.P. Caputxins, V. DURAN I SANPERE, *Llibre de Cervera*, p. 338.

9. DURAN I SANPERE, op. cit. pèg. 225.

del pali, doncs sembla que aquests tenien por de la cobdícia dels uixers.

Finalment, la gasiveria d'aquells ceriverins del segle XV es fa patent al concedir el donatiu de 40 lliures per dret de «cena», sense fer cas dels oficials reials, que en demanaven més.

FRANCINA SOLSONA I CLIMENT

f. 17. — FORMA DE LA RECEPCIO DEL ILLUSTRISIMO SENYOR DON FERANDO, PRIMOGENIT E LOCHTINENT GENERAL DEL SERENISIM SENYOR LO SENYOR DON JOAN, REY BENAVENTURADAMENT REGNANT, REY SEGON JOHAN.

Seguís que apres mort corporal del Il·lustrisimo senyor Don Karles, de gloriosa e santa memoria, fonch deliberat per lo Consell dels catalans, celebrat en la ciutat de Barchinona, per los molt reverents e magnífichs los diputats del Principat de Cathalunya, ensems ab la vintasetena e per lo consel de la ciutat de Barchinona que, iusta forma de la Capitulació feta e fermada e jurada per lo dit senyor Rey e per la tera, ço es, per los catalans, que fos scrit al dit senyor Rey, e de fet li scriviren en la ciutat de Calatalú, on lo dit senyor Rey here, que fos plasant a sa senyoria de trametre lo dit il·lustrisimo Don Ferando, fill e primogenit seu e lochtinent general als catalans en e per la forma que eren fermats los dits capítols, los quals capítols, en efecte, concllohien que lo dit il·lustrisim primogenit avie esser lochtinent general en lo Principat de Catalunya e avie eser regit e consellat tan solament per catalans e no per altres gens e tots los oficials del dit il·lustrisim lochtinent avien eser catalans originaris e no de altra gent de sterna nacio.

17 v. Feta la dita misatgeria per los dits diputats e XXVII^a representans tot lo Principat, lo senyor Rey delibera trametre e de fet trames lo dit il·lustrisimo primogenit Don Ferando en lo Principat de Catalunya en companyia de la il·lustrisima senyora la senyora Dona Johana, reyna d'Arago e mare del dit il·lustrisimo primogenit, ab companyia dels Reverents Archebisbe de Tarragona e de Monreal, comte de Prades, veçcomte d'Ylla e molta altra gent de be, los quals aribaren en la present vila de Cervera lo vespre de Sant Martí del any present M CCCC LXI.

A la recepcio dels quals foren fets los preperatoris seguens, ço es, a saber, que dejus lo cubert qui es a Santa Maria del Miragle fonch fet un bel cadafal, encortinat dins e de fora de draps de ras (?) de seda e d'or, en lo qual cadafal avie XII graons (?) de fusta, tot cubert de bels tapits e dins lo cadafal foren apareyllades III cadires, les dues per seure la Senyora Reyna e lo senyor Primogènit, cubertes quiscuna de bels draps d'or e de seda e un bel coxi en cada cadira, de seda e altre als peus, e una cadira

cuberta de un pali, on stave lo Misal e la Vera Creu, per fer lo jurament que avie a fer.

f. 18. E apres, los dits honorables veguer e pahes, ab molta gent de la vila d'estat e altres a caval, ab sos vergues devant e ab trompes ysqueren fins als plans daval La Curuyllada per rebre la dita senyora reyna e senyor primogenit e esent ajustats tots ensems vingueren la via de la vila e com foren prest de la vila tots ensems anaren la via de Santa Maria del Miracgle e la senyora reyna, lo senyor primogenit, Arquebisbe de Tarragona, Arquebisbe de Monreal, comte de Prades e altres poch notable persones, los honorables pahes, ab certs promes de la vila, muntaren en lo dit cadafal e feren seure la senyora reyna e lo senyor primogenit quiscu en sa cadira e a poch star, foren legits sumariament per caps tots los privilegis de la vila, usos e costums scrits e no scrits e altres coses largament e la dita senyora reyna, tudriu del dit senyor primogenit e lo dit senyor primogenit juraren sobre lo Misal, tocat ab lurs propies mans e ab la bocha besada e adorada la Santa Vera Creu, tenir e servir e tenir e servir fer tots los privilegis, libertats de la dita vila, usos, costums scrits e no scrits, largament etc., ab carta presa per lo discret N'Andor, notari de manament del Senyor Rey e aço veent palesament tot lo poble.

En apres devalaren del cadafal e lo dit ilustrisimo primogenit muntat a caval, fonch mes dejus un bel pali, los bordons del qual portaven los honorables pahes, gentils homens, juristes e burgesos: a la branca de la brida de la mula, de la part dreita, mossen lo Veguer e la squera lo honorable En Jacme d'Agramuntel, paer en cap. E a la brida foren ligats dos cordons d'or, de larch quiscu de dues braces e los honorables homens de vila, mercedes e notari tenien als dits cordons e axi, ab moltes antorxes, perque ere vespre, anaren a la Sglesia Major; los singulas de la vila agueren fetes beles los carrers y encortinats lus enturtxans e los seyns tocant molt be ab bon so e ab moltes trompetes. Com foren a la Sglesia Major, entraren dins e fet lo jurament per la dita senyora reyna tudriu e per lo dit senyor primogenit sobre lo altar en lo misal y en la Vera Creu de tenir e servir tots privilegis e inmunitat e alias etc. menaren la dita senyora reyna e senyor primogenit a la posada, la qual los fonch assignada a l'ostal del Angel.

La senyor primogenit fonch soplicat per los venerables preveres que volgues donar lo pali a la Sglesia e de fet o feu, car altrament los uxes lo se'n agueren portat o s'aguere avenir la vila amb els, com fos seu guanyat.

Item, paga la vila al dit senyor primogenit per cena XXXX lliures, jatesia que el o sos oficials demanasen mes, que demanaven dret de rey e de primogenit, empero per los honorables pahes e advocats foren fetes rahons degudes e no pagaren sino les dites XXXX lliures, iusta forma del privilegi.

Il Notariato nella Società Siciliana Medioevale*

La società siciliana medioevale presenta una struttura piramidale dove la fortuna (in particolare il possesso della terra, unica fonte stabile di reddito) e l'autorità politica sono estremamente concentrate. L'aristocrazia militare feudale possiede, quasi esclusivamente, la terra da seminativo, nei tre quarti dell'isola (Val di Mazara, Val di Noto, parte occidentale e pendici meridionali del Valdemone) e i «burgisi», cioè gli abitanti delle «terre» e dei casali capaci di mettere sù un o più aratri, non sono, di solito, proprietari di terreni vasti adatti alla cerealicoltura; possiedono solo la casa e la vigna, oltre il capitale mobile di buoi e di attrezzi che costituisce la «massaria». Nei paesi, i «burgisi», forza principale dell'economia e organizzatori della produzione agricola, sono dunque una classe dipendente (devono prendere la terra ad affitto) e debole (la costituzione del loro capitale passa attraverso un prestito o una compra anticipata di grano da parte dei mercanti stranieri che assumono principalmente il compito della «tratta», cioè dell'esportazione): dipendenza e debolezza che suscitano l'emergenza di strati sociali intermediari, particolarmente forti nella seconda metà del Trecento, del tipo «coqs de village», legati al potere feudale, al commercio della produzione agricola e a quello dei prodotti industriali di importazione.

Nella città, l'aristocrazia feudale, che ci risiede di solito, di-

(*) Relazione preparata per il Convegno di studi sul Notariato meridionale, che si doveva tenere nel giugno 1979 a Palermo. Viene pubblicata col gentile permesso del Professore Nicolini, organizzatore del convegno, nella forzata attesa della pubblicazione degli Atti.

vide la sua influenza, raramente egemonica (tranne nella seconda metà del Trecento) con una nobiltà «civica» eterogenea: quest'ultima comprende degli imprenditori agricoli (particolarmente, nel Quattrocento, proprietari e gestori di trappeti da zucchero e di oleifici), dei burocrati, dei mercanti siciliani (abbastanza numerosi nel Quattrocento) e dei giuristi. Tutti possessori di capitali, animatori di società di «massaria» e di «mandra», spesso mercanti d'olio e di vino, tutti ricchi di censi, di case, di magazzini: la loro ambizione si svolge attraverso due vie, quella dell'Università di Bologna, dove acquistare per i figli il titolo prestigioso di dottore in legge, e quella dell'ingresso, tramite un matrimonio o la compra di un feudo dalla Regia Corte, nell'ambiente stretto dell'aristocrazia feudale. Punti d'appoggio stabili di questa classe in costante ma lenta ascesa, i capitoli delle Cattedrali, le Segrezie dell'amministrazione regia, i consigli municipali di giudici e giurati; mezzi dell'ascesa, l'affitto delle gabelle regie o municipali, la gestione della giustizia, l'avvocatura per conto dei feudatari o degli istituti religiosi, il servizio del re o dei potenti «stati» feudali, come secreto del conte di Modica o suo giudice, l'affitto globale dei feudi.

In questa struttura gerarchica, dove, dopo la scomparsa del poderoso dominio delle famiglie contali schiacciato dai Martini negli anni 1392-1398, non ci possono più essere delle modifiche nella ripartizione della fortuna fondiaria (bisogna aspettare l'ascesa del reddito unitario per vedersi sgretolare, verso il 1500, qualche patrimonio feudale), la salita della nobiltà «civica» corrisponde alla crescita del capitale mobiliare e immobiliare urbano. Nell'insieme, però, non si tratta di sostituzione di una classe all'altra: qualche famiglia prende il posto di una famiglia feudale scomparsa; nè di una estensione della classe dominante: solo qualche famiglia ottiene, attraverso la compra di un feudo (spesso un reddito dell'amministrazione, «grano» sui porti, ufficio nella Corte con dovere di servizio militare) l'aggregazione alla classe feudale. Una struttura stabile, dominata dai prestigii aristocratici, lascia poco spazio alla mobilità sociale; suscita, intorno alle grandi famiglie, un ceto d'intellettuali, tra cui i notai non sono i più favoriti.

Nell'insieme, la posizione del notariato appare ambigua: intellettuali specialisti dello scritto e del diritto locale, delle consuetudini, appartengono allo strato inferiore di questo cetto; questa situazione subalterna fa nascere delle ambizioni che portano qualcuno dei loro figli nelle file dei giuristi e degli amministratori dello Stato. Ma gli rende anche sensibili alle aspirazioni democratiche e ai moti protestatari dei ceti artigianali della città e dei «burgisi» di tutta l'Isola portandoli alla testa dei tumulti rivoluzionari. L'essenziale dei movimenti sociale e culturale scappa gradualmente all'ambiente notarile: legatissimo nel Duecento e nei primi decenni del Trecento con il cetto cavalleresco urbano, ha dovuto seguire lo stesso destino, emarginato dalla direzione della politica municipale, come dall'elaborazione della nuova cultura umanistica. Alla volta conservatore e protestatario, ancorato su posizioni e speranze di prima, il notariato appare come un gruppo sociale tipico dei bloccaggi della società siciliana.

* * *

Alle origini del notariato siciliano:

La conquista militare della Sicilia da parte di una società feudale ridotta in numero e isolata in seno a una popolazione isolana culturalmente progredita, più familiarizzata con l'alfabeto (sia il greco, sia soprattutto l'arabo), lasciava i dominatori nella dipendenza dei vinti nei compiti di amministrazione, di registrazione dei dati fiscali e feudali. Prima del 1150, si conoscono pochissimi notai latini e l'essenziale del personale al servizio dei Normanni è greco o arabo: a Milazzo, a Demenna, a Vizzini, a Catania, a Mistretta, a Messina, sono testimoniati, attraverso gli archivi ecclesiastici, numerosi notai greci, mentre i primi notai latini appaiono a Butera (nel 1130) e a Paternò (nel 1137), nei demani degli Aleramici. Fino al 1180, però, i notai latini rimangono poco numerosi e il compito di redazione degli atti viene assunto dai preti immigrati: Johannes, toscano, capellano di Adelasia, Monaldus, prete e notaio, nel 1145, del signore di Scor-

dia e, ancora nel 1172, a Convicino, il prete Henricus, presso Sybilia Barresi. La mancanza di uomini letterati nelle file dei conquistatori contrasta vigorosamente coll'abbondanza dei laici greci capaci di registrare atti: ci sono anche dei preti greci tra i tabellioni, ma in minor numero, e nei paesi (Cammarata, Gratteri, Sclafani), mentre ritroviamo preti latini in funzione di notaio anche a Palermo nel 1165. La società ellenica di Sicilia, intorno alla sua capitale di Demenna, esaltava il gusto delle lettere, come lo testimonia il doppio titolo di «milite et notario» conferito a un certo Theodorus, nel 1100 circa, a Milazzo, mentre la società militare normanna riserva ai vinti e ai chierici la funzione subalterna della scrittura.

Del notariato arabo sappiamo poco: il suo formulario ricorda da vicino quello dell'Egitto fatimita. Si tratta dunque di una permanenza di elementi colti che testimonia una tradizione e rende probabile la continuità di un ceto sociale e culturale. Ma gli atti arabi sono pochi negli archivi delle abbazie e dei capitoli cattedrali, mentre erano numerosi nelle carte private dei possessori della terra ancora alla fine del Duecento: ricordavano compravendite di caso, giardini, diritti d'acqua, ma anche di casali abitati o disabitati, cioè di latifondi, mentre i documenti arabi superstiti sono per lo più redatti dai notai arabi della Corte, i *Katib-s* che mantengono viva, fino al 1240, la cultura araba e la tradizione amministrativa dei Normanni, accanto ai gaiti-schiavi del re. La posizione di questi scribi doveva avvicinare quello dell'aristocrazia di origine musulmana, se pensiamo al paese chiamato *Rahl katib Yusuf* (Mezzoiuso oggi), immenso latifondo con abitato, di proprietà dello scriba Yusuf, probabilmente quello musulmano testimoniato nel 1172 nell'ufficio del Secreto.

Chiaramente, per queste famiglie di notai di Corte, l'evoluzione ulteriore, dai Normanni agli Aragonesi, segna un lungo, inesorabile declino: il potere viene gestito sempre di più da amministratori di origine amalfitana o pugliese (Frisari, Rufulo, Trara, Marra) vicini all'imperatore Federico, più ricchi e dunque più capaci di comprare le gabelle dello Stato e di gestirle, più vicini anche ai nuovi studi dell'Università di Napoli. L'ultimo dei ministri usciti dalla classe dei notai arabi è Oberto Fallamonaca, se-

creto di Federico II, cristiano di recente conversione e autoproclamato, nelle firme, «figlio del shaykh °Abd al-Rahman». Le famiglie, però, non sono affatto estinte: i Fallamonaca sopravvivono nel nobile casato Calvellis, eredi dei loro possedimenti di Vicari (Fitalia e Fallamonaca) e, a un livello più modesto, parecchie famiglie di notai e di giudici conservano un ricordo dell'origine araba, un cognome (ad es. i Carastono, diventati poi Castrone,— il nome significa «peso della bilancia»—, i Tawil di Caltagirone —«Lungo»—) o un patrimonio culturale (enl 1282, Balduino Mussono, capo della rivoluzione messinese, firma in arabo). In più di un senso, il Vespro può interpretarsi come rivincita degli elementi siciliani antichi, greci e arabi, contro un governo monopolizzato dagli Amalfitani: tra questi elementi, notai e cavalieri, strettamente uniti, formano l'asso della nuova politica.

L'alleanza tra cavalieri e notai si giustifica, in primo luogo, con la vicinanza dei livelli e dei modi di vita: nell'esercito chiamato alle armi da Pietro I nel 1282-3, numerosi notai servono a cavallo, accanto a cavalieri feudali signori di casali o di latifondi disabitati, e a cavalieri privi di feudi e dalla fortuna cittadina, allora molto numerosi e pieni di prestigio, anche se non molto ricchi. Il notariato sembra anche il rifugio dei figli del ceto cavalleresco a cui non è stato possibile conferire il cingolo militare; il titolo di notaio non corrisponderebbe a una funzione effettiva, bensì a una categoria onorifica. È difficile dimostrarlo ma l'ipotesi viene confortata dalla presenza, tra le file del notariato, dei discendenti di casati di origine normanna, e della migliore nobiltà, come i Perollo: persa la signoria di Cerami, e prima di ritornare nella nobiltà cavalleresca come seguaci dei Peralta, i Perollo hanno vissuto alla fine del Duecento come notai a Monreale; la corrispondenza dei nomi (il normanno Gilberto) garantisce che si tratta della stessa famiglia. Altro indizio del prestigio del titolo notariale, alla fine del Duecento e all'inizio del Trecento, il frequente uso del patrimonio in *Notar*—, che può segnare l'ascesa sociale o, al contrario, delimitare nell'ambiente di un casato nobile la sfera dei discendenti di un cadetto notaio.

I cognomi, di fatto, si fissano allora: l'adozione del nome paterno segna, in via di massima, la consacrazione della salita

sociale consolidata dopo un *Homo novus*: su 250 cognomi di famiglie notarili apparse nella documentazione della prima metà del Trecento, sono 75, cioè 30 %, più 6 che precisano che il padre era notaio (tra i quali un Notarbartolo, a Paternò). Su questi 75 patronimi, qualcuno conferma inequivocabilmente l'ascesa sociale: quattro con l'aggiunta del *Mastro* —prima del nome paterno, uno con quella di un *Presbitero*—. Invece un altro (*Manfredus de Domino Bonaccorso*, di Palermo) sarà molto probabilmente un cadetto di famiglia cavalleresca, figlio di un «Misseri». Altri cognomi, una quarantina tra Trecento e inizio del Quattrocento testimoniano infine gli spostamenti, l'immigrazione verso la Sicilia o all'interno dell'isola.

La Sicilia, paese di immigrazione di mano d'opera bracciantile e soprattutto di specialisti (artigiani, ingegneri e artisti), riceve ancora nel Trecento e nel primo Quattrocento questi specialisti del diritto comune e dello scritto: notai dell'Italia del Nord, forti del loro addestramento bolognese, come Testa de Godozariis di Bologna, insediato a Catania nel 1296; tedeschi come Nikili de Galena, mastro notaio del giustiziere del Val di Noto nel 1356 o come il tabellone e clerico Johannes Riesz di Magonza, che accompagna il vescovo di Catania nel 1388; o ancora francesi (Filippo Antonio da Chartres, a Caltagirone verso il 1425) o occitani (Enrico Mesneri di Maguelonne, *de Lingua occitana*, ricevuto come notaio nel 1389). Un gruppo di napoletani, i fratelli Aprea, si insediarono a Polizzi, presso la corte del conte Antonio Ventimiglia, sulla fine del Trecento.

Il notariato siciliano si presenta dunque, dalle origini, come un mondo complesso e ambiguo: legami con i ceti inferiori della nobiltà, apertura alla salita sociale di elementi modesti, tradizione indigena e immigrazione. La sua unità proviene, oltre la funzione collettiva di registratore e conservatore degli atti giuridici, dalla comune cultura giuridica che apre ai notai eccezionali possibilità di arricchimento e di autorità: la stessa mobilità sociale ha probabilmente impedito al notariato di rimanere un gruppo chiuso, ma non sono i notai che hanno saputo approfittare meglio delle potenzialità aperte nella struttura della società siciliana. La loro posizione felice li ha indotti a lasciare ad altri le iniziative e i rischi

dei nuovi traffici e delle imprese costose, come il tentativo di guidare e di gestire i cambiamenti radicali avvertiti nella cultura e negli studi.

* * *

Origini, formazione e distribuzione dei notai:

L'elenco dei cognomi dei notai siciliani apre subito uno spiraglio sullo stretto legame tra notariato e ceto cavalleresco: su circa 300 nomi di famiglia in via de formazione nel Trecento, più di 40 testimoniano l'unità tra famiglia notarile e casato feudale. Abbiamo visto il caso Perollo; si può collegare ad esso quello dei Maletta di Caltagirone, dei Milo di Trapani, dei Maniscalco di Messina, dei Geremia di Catania e di Messina etc. Si possono distinguere varie figure: il declino di vecchie stirpi feudali ancorate sulla posizione di specialisti della scrittura che lascia possibilità di ripresa e di riconquista della fortuna perduta (Perollo, Maletta, forse anche i Parisio di Siracusa, e, nel Quattrocento, i Senensis di Bivona, ex-famiglia cavalleresca e partigiani dei Chiaramonte), la salita di nuove famiglie della nobiltà civica che dividono i figli tra notariato, mercaderia e milizia o ancora l'emergenza, nel ceto notarile, di famiglie che vengono poi decorate del cingolo militare.

Sul doppio binario della nobiltà civica divisa tra cavalleria e mestiere della penna, troviamo molte famiglie del patriato messinese, fin dagli ultimi decenni del Duecento: parecchie appartengono alla tradizione greca, già testimoniata nel 1100 e nel '200, Bufalo, Crisafi, Protopapa e anche Maniscalco, in onta al loro cognome latino. Altre famiglie appartengono al ceto di amministratori e soldati svillupatosi intorno alla monarchia sveva: Guercio, De Gregorio (ramo della famiglia Tarento), Paulillo, Peregrino, Scarano, Serafini, Saglimpipi; spicca tra di loro la figura di Matteo Palizzi, notaio, camerario di Cefalù e Termini sotto Manfredi.

E se Messina appare il vivaio della cultura giuridica e dei mestieri —in particolare il notariato— legati alla presenza della Gran Corte, lo stesso fenomeno dell'emergere di famiglie nobili in parte dedicate al tabellionato puo verificarsi anche a Catania (ma forse un pò più tardi, dopo il 1350, con le famiglie Bonfiglio,

Asmari, Geremia, Juvenis, Migliarisio, Platamone, Scammacca), a Lentini (con i Riggio), a Naro (i Palmerio), a Girgenti (i Terrana), a Sciacca (i Vassallo e probabilmente gli Yvar, ramo di una stirpe feudale aragonese), a Troina (Samona e Speravayra), a Nicosia (Alexio e Cisarea), e anche a Monte San Giuliano (Majorana) e a Palermo, dove Pampara, Pullastra, Termini, poi ancora gli Aprea hanno fondato famiglie miste, tra notariato e cavalleria.

In mancanza di una Università isolana, il vecchio centro di cultura messinese godeva di un vantaggio notevole sulle altre città del regno: i notai messinesi sciamano in tutte le «terre» dell'isola, da Taormina a Trapani. Al servizio, per primo, della Gran Corte che gira l'isola: i notai instrumentano così a Piazza nel 1324, a Naro nel 1336 (Rinaldo Picinga, Bartolomeo de Adam, Pietro de Johanne, Giovanni Paulillo), poi si fissano a Catania intorno al maestro giustiziere Artale Alagona. Queste migrazioni determinano una vera emigrazione di giuristi al servizio del pubblico o delle corti di giustizia: Ranieri di Nigrino a Sciacca nel 1327, Leonardo Serafini a Naro nel 1332, Giovanni de Brullis a Trapani nel 1337, Perello de Bonavita a Girgenti nel 1344, Ruggero de Sancto Martino a Salemi nel 1387 come procuratore di Guarnerio Ventimiglia, Bartolomeo de Sancto Bartholomeo nel 1368 a Cefalù e fino al 1397 a Polizzi, consigliere e cortigiano del conte di Geraci, Francesco II Ventimiglia, poi del conte di Collessano Antonio. Parecchi di questi notai sono chiamati a funzioni di giudice: mastro Leonardo Salvacoxa a Girgenti nel 1366, Andrea de Anfusio a Lentini nel 1392. Sfruttano così la mancanza di giuristi professionali, la rarità dei dottori in legge preparati nelle Università straniere.

L'inventario dei libri del notaio messinese Stefano de Avillino, nel 1449, ci dà la misura della cultura giuridica, eletteraria, teologica e storica del notariato peloritano: più di 90 opere, tra le quali i manuali di notariato, la *Practica meridiana* (Aurora di Orlandino e *Aurora novissima* di Pietro di Unzola), la *Summa* di Orlandino, l'*Ars dictandi* di Tommaso da Capua, lo cedono ai libri di cultura generale, manuali di grammatica, storia, libri morali. Una formazione larga, capace di preparare a un arco esteso di responsabilità. Questa preparazione complessa non si ritrova,

però, nelle altre città del regno: a Palermo, qualche altro inventario di biblioteca, Giovanni de Aprucio nel 1341, Nicola Aprea nel 1462, Angelo Drago nel 1482, non dimostra una cultura così estesa, ma qualitativamente vicina; libri di arte notarile (Orlandino, «*Bononiae natus*»), codici di diritto civile (*Instituta*), *Consuetudini* di Palermo (mentre Avillino teneva quelle di Venezia, per servire la muda della galee veneziane dirette a Bruges e Southampton durante lo scalo), e grammatica, cioè manuali di latino e libri di testo (Virgilio, Ovidio). Banale, se non mediocre, e utilitarista, questa cultura differisce poco di quella dei maestri di scuola. Di fatto, il notaio può essere il primo dei maestri: in un contratto di società dell'8 maggio 1309, due notai del casale di Adragna (vicino Sambuca), Giovanni de Cancellario da Centorbi e Giovanni Senzapinseri da Terranova (scrive: *Heraclia*), notaio della corte del baiulo, si promettono di *regere scholas in predicto casali*. Qualche altro notaio appare tra gli insegnanti: Bono de Maniscalco a Messina nel 1406, Jorlando de Rosa a Corleone nel 1448, mentre altri ricevono a casa loro dei discepoli, Paolo Pullastra nel 1351, Pino de Ferro nel 1423, e, a Termini, Antonio Bonafide nel 1439.

Non tutti i notai sapevano così bene il latino di poter insegnarlo: a Pantelleria nel 1457 si sceglie un soldato del castello capace di scrivere (ma come!) per tener il notariato, mentre altrove il latino, fluente o gonfio di formule dotte, gli appunti (a Corleone si potrà ricostituire un piccolo giornale degli avvenimenti e un dizionario delle idee dei notai per il Quattrocento sfruttandoli), disegni marginali dimostrano una cultura aperta e molteplici interessi. Intellettuale recettivo alle idee di un mondo internazionale, il notaio ha anche scritto il siciliano con gusto e classicismo: la lingua dei fatti tecnici e del realismo preciso interviene nel mezzo degli atti latini, ma con una qualità che la rende veramente «illustre».

La migrazione del notaio all'interno dell'isola corrisponde alle necessità di trovare una clientela: così, nel 1378, il giovane Giovanni di Jampissis, palermitano, si insedia a Alcamo, paese in via di ricostruzione (dopo essere stato trasferito sul monte Bonifato, sito presto abbandonato) e di rapido sviluppo, sotto la guida

di Guarnerio Ventimiglia, che vi ha chiamato una piccola corte di giovani nobili e di notai (tra i quali un Nicola Montaperto, di famiglia cavalleresca). Dopo vent'anni, tornerà, ricco imprenditore di zucchero, a Palermo, avendo così aperto la strada della nobiltà alla sua famiglia. Di fatto mentre i notai sono molto numerosi in città (se ne contano 38 a Catania nei 20 anni che separano il 1340 del 1360 — con molta probabilità contemporanei), mancano spesso assolutamente nei paesi: in più di una «terra», la funzione di tabellione viene assunta dal prete; è una cosa d'obbligo nei casali, dove nessun notaio risiede, tranne per un passaggio dettato da interessi locali, come, ad esempio nel casale di Curubichi, nel 1343, di Filippo Carastono da Palermo per un matrimonio tra «burgisi». Così, a Montemaggiore, nel 1333 roga il prete Filippo de Messina; a Disisa, casale di Monreale vicino Curubichi, nel 1340, il prete Leonardo de Anticulo; a Aci nel 1373, il prete Pietro Dies. Più sorprendente, l'assenza di notaio viene colmato dal prete a Caccamo, già paese grosso, sede di un conte, nel 1316, a Partanna nel 1448 circa, e anche a San Fratello nel 1454, dove l'arciprete è chiamato su ordine del governatore, in nome del signore della «terra», per redarre il testamento di un certo Bartolomeo Nifi, che verrà poi registrato negli atti del notaio palermitano Pietro Goffredo.

La mobilità del notaio permette così di creare, intorno ai centri abitati principali, dei «bacini giurisdizionali»: il notaio palermitano va rogare a Alcamo nel 1337, quello di Corleone a Bisacquino nel 1314 e a Prizzi nel 1414; viene anche chiamato a Patellaro (vicino Contessa Entellina) intorno al 1410 per registrare gli atti della piccola corte baronale; Motta Sant'Anastasia appartiene al distretto notarile informale di Catania (1377), Asaro a quello di Castrogiovanni (1333), Agrò a quello di Taormina (1399); il barone di Li Biggini, presso Racalmuto, chiama il notaio di Naro nel 1343. E, molto più spesso, la clientele viene al notaio del borgo dai casali vicini; i titoli concessi dall'autorità regia segnano ogni tanto i limiti di questi distretti notariali: nel 1347, Beringerio Saccoma firma notaio di Castrogiovanni e Butera; nel 1340 Gualterio Cepilato si intitola notaio di Milazzo, della Piana di Milazzo e di San Pietro sopra Patti. Il distretto giuridico

nel notaio corrisponde spesso alla circoscrizione politica, feudale nel caso della contea di Geraci (nel 1329 Ada de Montalbano e nel 1348 Puccio Salamone sono detti notai del *comitatus Geracii*), territoriale in quello di Pietro Bonsignoro, notaio di Lentini, di Favara (casale di Lentini) e di tutto il *districtus* di questa città nel 1369; ma può anche ricoprire i limiti di un distretto geografico unitario, senza legami politici: nel 1355, Nicola de Licterio, immigrato da Aidone a Cammarata, viene detto *notarius Camarate, Castrinovi ac casalium circumadjacencium* (Cammarata appartiene agli Aragona e Castronovo ai Doria).

Non si chiariscono bene le ragioni che hanno indotto l'autorità regia a concedere dei titoli così diversi e a delimitare delle sfere per l'attività dei notai; l'esame a cui viene sottoposto il notaio impetrante presso il protonotaro, per garantire la sua idoneità, doveva prevedere dei gradi e delle specificità nella loro competenza. Nè sappiamo con esattezza le relazioni tra l'autorità monarchica, fonte principale di creazione del tabellionato, e i centri occasionali e subalterni: i legati pontifici e i collettori della Camera apostolica capaci di creare un numero limitato di notai (cioè di vendere degli incarichi *auctoritate apostolica*), come di legittimare bastardi o assolvere delle pene spirituali i mercanti e marinai rei di commerciare con i Musulmani, e anche qualche alto ufficiale decorato dal titolo di conte palatino, probabilmente con autorità imperiale (ad es. nel 1456 il dottore in legge e cavaliere Jacopo de Constanzio luogotenente nell'ufficio del maestro giustiziere).

Rimane probabile che il protonotaro accettava la proposta dell'impetrante circa il distretto dove esercitare l'ufficio di notaio: questi limiti sono normalmente quelli delle normali relazioni economiche, e definiscono dunque spazi reali. I notai creati per Malta, ad esempio, nel 1398 (Albano Sillato, Nicola de Insola, Nicoloso de Bandino) sono autorizzati a rogare nell'arcipelago maltese, nonchè nel vicino Val di Noto, cioè nella circoscrizione dove i Maltesi possedevano dei beni (qualche feudo dell'aristocrazia e del vescovo di Malta) e andavano a comprare il necessario frumento, nei caricatori di Terranova, Licata, Vindicari e Pozzallo, dove era dunque consentito ai notai maltesi di accompagnare le saette dell'isola e di instrumentare.

Più originale, la permanenza di un tabellionato settoriale interessa le minoranze religiose dell'Isola: ci sono avuti, a lungo, dei notai arabi — non dico musulmani: alla Sicilia arabo-musulmana, i Normanni hanno sostituito una società dissociata, dove gli intellettuali conservavano l'uso della lingua e della cultura arabe — e tra gli ultimi conoscitori dell'arabo classico in Sicilia, possiamo citare i notai palermitani Giovanni de Dumpno nel 1226 e Manfredi de Gusla nel 1282 (il quale nello stesso anno viene mandato da re Pietro a Pantelleria, isola «mudejara» sottomessa al regno di Sicilia). Dopo 1272 (quando viene creato un notaio per i Musulmani di Pantelleria, Salem figlio di Abet, detto *leethomus*, parola ancora priva di significato chiaro), i musulmani che frequentano l'isola di Sicilia, mercanti o schiavi liberati, si indirizzano al notaio cristiano (i cui atti sono validi per loro), anche per un matrimonio, *secundum ritum eorum Saracenorum*, tra gli schiavi manomessi Fatuma e Ammaranus de Benjacob, nel 1432, e più spesso per prestiti reciproci di denaro destinato a pagare le scadenze della «taglia» concordata con il padrone siciliano in vista della liberazione. Unica pratica originale: i contraenti toccano il pane, *tacto pane ad legem Muhumet*.

La comunità ebraica siciliana, numerosa e strutturata intorno ai loro maestri, *rabi*, conservava l'uso dell'arabo come lingua dello scritto — tranne per gli usi prettamente religiosi — e un corpo di notai che redigevano in arabo, con caratteri ebraici secondo la tradizione degli ebrei del Dar al-Islam testimoniata dalla *Geniza* del Cairo: tra questi tabellioni, di cui si sono perduti gli atti, conosciamo i nomi di qualche notaio palermitano, Gracianus Naguay, Gracianus Dinaz, che hanno redatto soprattutto atti matrimoniali, *Ketubot*, cioè costituzioni di doti, mentre sembra, dall'esame degli atti dei notai cristiani, che gli ebrei palermitani e corleonensi non avevano rimorso di passare atti più comuni, e anche testamenti, davanti a un *goy*. La redazione della *Ketuba*, senza essere un atto religioso, ubbidiva a regole rituali che un cristiano non avrebbe capite né applicate. Non sembra, però che questi notai abbiano avuto, in seno alla comunità ebraica, una funzione molto di rilievo: tutta l'influenza appartiene ai maestri della sina-

goga, ad una stessa volta giudici, amministratori, interpreti della *Torah* e maestri di scuola ebraica.

* * *

La fortuna e gli affari dei notai:

La complessità dell'ambiente notarile e la sua funzione di transizione tra classi sociali spiega l'assenza di uguglianza tra le fortune dei notai e la differenziazione delle loro attività. Notiamo subito che la registrazione degli atti poteva produrre un buon reddito se si trattava di una clientela agiata: qualche documento conserva al dosso della pergamena l'indicazione del prezzo pagato al notaio per l'estensione dell'atto; il notaio palermitano specializzato nella redazione dei contratti di nolo e di assicurazione — di cui si facevano necessariamente delle copie — doveva avere un giro di denaro notevole. Anche un notaio dalle clientela più modesta di un quartiere di agricoltori e di ortolani, come Giovanni Traversa, ma che lavorava bene (fino a una decina d'atti al giorno), poteva guadagnare. Accanto al pagamento della sua prestazione e del lavoro dell'amanuense, il notaio veniva spesso gratificato di un legato da parte del testatore (in media, a Palermo, una gratifica su 4,5 testamenti, statistica su 816 testamenti), da un tari a più di una onza, a secondo dello strato sociale del defunto. Questa remunerazione sembra bastare a fare la fortuna di parecchie famiglie di cui non conosciamo altre attività e che si sono trasmesso il banco notarile per parecchie generazioni: così i Citella di Palermo, tra i quali il notaio Bartolomeo, a lungo principale banco dell'isola, dove vengono il maestro portulano e i mercanti di grano e di panni, lascia ai suoi figli, il notaio Enrico e il notaio Francesco, un grosso patrimonio di case e di botteghe.

TAVOLA I: LA FORTUNA DI QUALCHE NOTAIO

	case	taverne bottegne	produzione agricola	censi	terreni	denaro	schiavi
PALERMO 1348 Bartolomeo Citella	4	1 taverne 2 bottegne		2 = onza 1.16.10		?	
1362 Antonio Cappa	6	1 magazzino 1 taverna	canne da zucchero giardini 2 vigne mandria di 260 capre e 100 maiali massaria di 8 buoi				
1364 Bartolomeo Bononia	1	1 taverna				?	
1373 Guglielmo Nigrello	3					81 fiorini	1
1428 Ardoino Nubula	solo mobili ma abbondanti						
1430 Manfredi La Muta	1	?	1 giardino con ulivi 3 vigne 50 mucche, 100 pecore				2
1441 Benedetto Bonanno	2	1 taverna 2 magazzini	3 vigne				3
FUORI PALERMO: 1342 Nicola de Talento di Caltavuturo	4	attrezzi di taverna	3 mucche 5 vigne massaria		2 pezzi		
1410 Vanne de Florenzia di Corleone	3	1 taverna	3 vigne				
1431 Andrea de Bonafide di Termini	2 = + case a Caccamo	1 banco 1 magazzino	1 vigna	2 = onze 3.3.10			
1460 Guglielmo . Bracco di Corleone	2	1 mulino 1 bottega	massaria di 50 buoi 714 bovini, 6 cavalle, porci	2 = onza 0.18		onze 60	6

L'esame della tavola n° 1 lascia pensare che ci sono dei notai ricchi e dei notai poveri: Guglielmo de Nigrello lascia alla figlia una fortuna complessa anche se non abbondante; morto giovane, come lui, Andrea de Bonafide manifesta una fortuna mediocre e composta quasi esclusivamente di case, come quella del giovane Bartolomeo Bononia nel 1364, al suo primo testamento, cui sopravviverà. Quantitativamente, è chiaro che l'ammontare di case, vigne e schiavi e il capitale mobile delle mandre e delle massarie varia secondo l'età del notaio e la congiuntura, la capacità etc. Nella composizione però, l'unità dell'ambiente notarile è molto forte: esclude quasi del tutto la possessione di grandi appezzamenti di terra del tipo latifondo (tra i notai siciliani sono pochi i possessori, feudali o «borgesi» di latifondi: gli Aprea, donatari del feudo Casalgiordano —che era dei Ventimiglia—, i Vitillino, baroni di Rischillia) che segna di solito il cambiamento di classe sociale. La fortuna del notaio è dunque principalmente urbana: case, tra le quali di solito spicca una casa grande, un *hospicium* dove abita il notaio, vigna e taverna dove commercializzare il vino, magazzini nei porti del grano per ospitare eventuali e frequenti speculazioni sul grano e sul cacio. I censi sono pochi, segno di fortune recenti, il denaro in contanti manca quasi sempre (ma questa assenza può essere dovuto alla presa di possesso anticipata da parte degli eredi) e gli schiavi, elemento sontuario e di prestigio, sono rari e poco numerosi nel maggior numero di casi.

La fortuna del notaio si avvicina dunque a quella dei membri della nobiltà «civica» più agiata e pare relativamente più importante nei borghi, come a Corleone, che non a Palermo: è chiaro che il titolo di notaio veniva assunto o conservato nei paesi da persone di rispetto senza attività di tabellionato, mentre a Palermo si sarrebbero fatti chiamare nobili. Come i membri della nobiltà civica, i notai sono imprenditori agricoli: per loro si tratta di prendere in affitto uno o più aratati di terreno in un feudo, e di concludere una società con un massaro o con un pastore: il notaio fornisce l'anticipo (grano per la semina, aratro, spese del maggese, salario dell'operaio permanente nel caso della massaria) e lascia al socio il lavoro di curatolo, cioè il compito di reggere l'impresa, mettendoci la propria fatica. Così nel 1358 nella massa-

ria a Piano Gallo gestita da Colino Fiorentino e finanziata dal notaio Nicola Montaperto (che fornisce solo un terzo del capitale sociale) e in quella gestita da Nicola de Mariano nel 1426 a Pizzoli (Misilmeri) con 4 aratri, alla quale il notaio Luca de Lombardo e Matteo Rizu forniscono la metà del capitale, due aratri e due operai. Nell'insieme il notariato non appare frequentemente nei contratti di massaria: otto volte su una cinquantina di convente quella di Guglielmo Bracco è notevole: con 50 buoi si possono mettere sù una decina di aratri, e seminare tutto un feudo di 150 salme. Anche se eccezionale, questa formidabile organizzazione, poggiata su una mandra di più di 500 mucche «figlate» e dunque fiancheggiata da una enorme produzione di latte e di cacio, integrata con un sbocco industriale nel mulino, che permette la vendita di farina alla povera gente di Corleone, è di un gran peso sulla statistica.

La vigna, di solito sfruttata con contratto di mezzadria, «alla metà dei frutti», appare in quasi tutti gli inventari: nel testamento di Nicola de Talento, viene valutata 96 onze, su una stima totale di onze 158.22.10 (dove manca solo il valore di tre case e di un pezzo di terra da vigna), circa dunque la metà dei beni del notaio. E si possono aggiungere 5 onze per il vino in botti e 4 onze e mezza per gli attrezzi, tina, botti. Il vino viene smerciato con un altro contratto di società in una taverna dove un taverchiere specializzato lo vende al dettaglio: una produzione integrata con poche spese — tranne quando si tratta di rinnovare le piante della vigna, ma anche questo può essere evitato facendo obbligo al mezzadro di piantare ogni anno il necessario numero di propaggini. In questa economia diretta al mercato cittadino, l'attenzione dei notai non differisce della pratica della nobiltà civica e anche di molti borghesi, che «fanno taverna» nella loro casa quando hanno vino oltre il fabbisogno domestico. Più originale sembra l'intervento di qualche notaio nell'economia orticola florida nella Conca d'Oro: mentre sono pochi i mercanti o i giudici che finanziano gli ortolani, parecchi sono invece notai, Pietro Calanzono, dal 1341 al 1360 (era figlio e fratello dei maggiori gabellotti di orti), Nicola Maniscalco nel 1430, Nicola de Xhagio nel 1439, Giuliano de Becto nel 1451. Forse è proprio l'origine modesta e

la stessa dimestichezza con le tecniche e i profitti del lavoro dell'ortolano che li hanno portati a questi investimenti. Manfredi La Muta manifesta una cultura tecnica interessante quando precisa, nel testamento, che ha ricevuto in dote della moglie un pezzo di terra con tre oleastri e un carrubbo: ha innestato gli oleastri, costruito una casa con palmento e torre, piantato una vigna e un giardino. Ma Antonio Cappa presenta il massimo della specializzazione: al momento della morte, è impegnato con Filippo de Bonanno in una società per la produzione di cavoli, di rape e di radici, tiene 1500 caselle di cavoli e di «gidide» (giovani canne da zucchero) e 1200 caselle di canne di due anni. Ha venduto cipolle a Simone Challura di Trapani, lumie e canne da zucchero al comito Parisio de Petro e ha concluso una società per sfruttare le ulive dell'uliveto del monastero di Santa Caterina al Cassaro e anche dell'uliveto grande dei Chiaramonte, che tiene come gabello, per farne olio e ulive salate.

Nel periodo preindustriale —prima del 1370— della canna da zucchero siciliana, l'iniziativa del notaio Cappa merita di essere notata: poco dopo, la mancanza di capitali ridurrà, in modo drastico l'importanza dell'intervento della piccola nobiltà civica e degli artigiani nella coltura della canna e la fabbricazione dello zucchero; nel tempo dello sviluppo fulmineo di questa coltura industriale e delle esportazioni, su più di 150 imprenditori, contiamo solo pochi notai: Pietro de Seracusia nel 1408, Benedetto Bonanno nel 1417, Luca Pullastra nel 1418, Ubertino de Raynaldo nel 1419, Antonino Bruna nel 1424, Simone La Caprara e Bartolomeo de Nisio e Filippo Miglacio nel 1427. Ma la loro parte appare, nella statistica del 1408-1409, ancora più ridotta: su 54 salmate e mezza di canne da zucchero piantate nella Conca d'Oro, la parte del notariato (Manfredi La Muta e un certo «notaru Jacupu») ammonta ad appena 5 %, 2 salmate e 15 tumminate. Nell'insieme il ceto notarile ha lasciato ad altri, mercanti, alti ufficiali e anche feudatari, l'iniziativa in questo campo decisivo.

La posizione favorevole del notariato nel campo delle attività agricole proviene, per buona parte, dalla sua funzione di ambiente amministrativo: specialisti dello scritto, hanno presto ricevuto gli incarichi dalla nobiltà feudale e dalle grandi istituzioni ecclesias-

tiche per tenere i loro conti, affidare i loro beni e sostenere i loro diritti *in advocacione*. Andrea de Bonafide era così l'avvocato del signore di Militello Ruggero Salamone; fin dall'inizio del Trecento, i notai appaiono spesso come procuratori dell'aristocrazia: Alamanno de Monachellis affita nel 1330 un feudo del cavaliere palermitano Orlando de Milite; Nicola Spinadeo amministra nel 1357 il giardino di Manfredi Doria e Bartolomeo Belliem, nel 1365, i beni del cavaliere Gerardo Bonzuli. E come avvocati: nel 1344, Simone de Judice Facio e Francesco de Cripta sono al servizio di Matteo Doria davanti alla Gran Corte. Mentre sono più rari i notai che assumono le funzioni di procuratori generali, *negociorum gestores*, come Bartolomeo Nini accanto a Flos Calvellis, nel 1342. Invece, sono i monasteri ad affidare una gestione molto larga ai notai, come ad altri rappresentanti: tutta la fortuna di Antonio Cappa viene dalla sua funzione di procuratore generale del monastero di Santa Caterina; usa un uomo di paglia per assicurarsi le ulive (sono un 20 onze, 100 fiorini) del monastero, riceve prestiti dalla prioressa senza ricevuta e ne fa giuramento sul Vangelo sul letto di morte, e prende, per sua remunerazione, il bel salario di onze 9.10 l'anno. Tutto il giro dei suoi affari passa dal suo ufficio di procuratore di Santa Caterina: non possiede giardini ma solo una *chirba* dove preparare il piantume e pianta nell'orto e nelle terre del monastero; la vigna e la *chirba* (casalino distrutto) sono di proprietà del monastero, concesse ad enfiteusi; e anche la somara gli viene prestata da una suora.

La stessa situazione ha fatto la fortuna di Manfredi La Muta procuratore di San Martino delle Scale durante 34 anni, non ha fatto nessun contratto pubblico con il monastero e chiede, nel testamento che sia data fiducia ai propri quaderni, mentre in un atto del 23 novembre 1411 riconosceva esser stato *olim negligens circa procuracionem* e dava, in cambio, le sue 80 mucche all'abbate; era stato anche l'amministratore del convento femminile di Santa Maria delle Vergini (collegato con San Martino), della *maramma* (fabbrica) del convento del Carmelo, della chiesa parrocchiale di Santa Margherita alla Conciaria, e ancora della confraternita di San Pietro Martire, legata al convento di San Domenico, dove chiede di essere sepolto. Nell'occhio dell'ambiente religioso paler-

mitano, manifesta una pietà profonda, vieta il «repitu» al funerale e esce di tasca una bolla di assoluzione *in articulo mortis* nonchè una lettera del capitolo generale dei Domenicani per assicurarsi la sepoltura. Socialmente, mentre da giovane aveva pochi beni (la vigna sono l'una della Magione dei Teutonici, l'altra del convento della Martorana, e il giardino della moglie), la riuscita è completa: ha sposato Jantonella Carastono, di una famiglia di giudici e di notai salita nella nobiltà civica la più alta e pronta a comprare un feudo, è il cognato del nobile Giovanni Grabiono, suo genero è il nobile Aloisio de Campo (mentre suo zio è soltanto *Seri* Giovanni de Sergio) e suo figlio, Petrucello, andrà all'università per prendere il dottorato in medicina; il padre, *in articulo mortis*, sceglie questa via e gli nega le spese se va agli studi di giurisprudenza.

Questo caso illustra felicemente il cammino dell'ascesa sociale; non si devono per questo dimenticare i notai poveri, fermenti di malcontento; ma anche per loro, il tabellionato era un mezzo di salita. Ad esempio Gabriele Vulpi: figlio di un quartararo, maestro Lencio (Lorenzo) Vulpi, aveva ereditato il banco dal nonno materno. Sarà uno tra i più attivi dei notai palermitani, mentre il padre era morto, nel 1444, nella miseria: possedeva solo la casa e i mobili, ma vecchi, rotti e tristi. Anche il nonno, il notaio Giovanni de Crimona, era morto nel 1421 ricco di case (ma mezzo rovinate) ma senza mobili; aveva dovuto dotare tre figlie sposate a degli artigiani. Nell'insieme, tra il 1300 e il 1460, l'ambiente notarile si è arricchito: ha seguito la tendenza generale della società siciliana dove l'oro circola con abbondanza, ma i notai hanno approfittato in minor misura della congiuntura che non la nobiltà dei giudici o dei mercanti siciliani o naturalizzati. La tabella n° 2 dà l'andamento dell'arricchimento attraverso l'aumento generale delle doti pagate nel ceto notarile; paragonato, però, al movimento di crescita delle doti pagate dall'aristocrazia (da una media di 700 onze a 3000 per i conti, da 400 a 650 per i baroni, da 150 a più di 300 per i cavalieri senza feudo) questo aumento prende posto nella media, tra gli aumenti favolosi dei grossi feudatari e quelli modesti dei piccoli; paragonato invece all'andamento della ricchezza mercantile (le doti passano da una media di 160 onze

a una di 650), i notai hanno chiaramente perso un posto avvantaggioso nella società urbana siciliana, mentre conservano onore e ricchezza nei grossi borghi — non che il loro destino sia particolarmente legato alla società rurale, poichè tutta la Sicilia è rurale—, ma non avevano in mano nè i capitali nè i poteri necessari per operare il decollo nelle nuove vie dell'economia.

TAVOLA II: MATRIMONIO E DOTI DEL NOTARIATO

Data	Sposi	Ammontone delle doti
1330 circa	Benvenuta figlia del notaio Adamo Citella + Nicola Sardo	50 onze
1344	Dyanera figlia del notaio Nicola de Rossano + notaio Francesco Cripta	scon.
1349	Johanna figlia del not. Salvo Peregrino + notaio Andrea Nubula	60 onze (+ 50 di <i>augmentum</i>)
1376	Rosa nipote del not. Ampollonio di notario Angelo + Giovanni Cannamela	38 onze
1376	Symona figlia del not. Rossino Pampara + Nicola Nubula	scon.
1378	Disiata figlia del not. Antonio Chagio + Giovanni Chitrolus	30 onze
1385	Margarita figlia del not. Bartolomeo Nini + giudice Lancea de Michele	65 onze
1385	Flordelisia figlia del not. Manfredi Bellupari + notaio Catone de Judice Facio	beni successoriali
1409	Flordelisia figlia del nobile notaio Andrea de Monaco + Tommaso Spatafora cavaliere	250 onze
1410 circa	Margarita de Carastono + notaio Manfredi La Muta	scon.
1427	Catharinella figlia di mastro Tommaso Lavertari + Andrea figlio del not. Giovanni Aprea	140 onze
1428	Nora figlia di Michele Catusio + notaio Bartolomeo de Facio	150 onze (+ 16 di dodario)
1431	Allegrancia vedova del not. Ardoino Nubula + Nicola de Francesco zuccheriero	120 onze
1433	Margarita figlia del not. Antonio Vaccaroctis + nobile Michael de Aricio di Salemi	scon.
1438	Jannella figlia di Antonio de Clmenciis + notalo Pino de Ferro, vedovo di Becta, sorella del not. Nicola Aprea	150 onze
1441	Francesca vedova del notaio Antonio Citu + Langarocto Speciali	scon.
1451	Contissa figlia di Nicola Gilberto + notaio Giuliano Pontecorona	90 onze
1454	Janna vedova del not. Pino de Ferro + nobile Antonio Blundo	300 onze
1455	Allanora figlia del not. Nicola Francavilla di Catania + Giovanni Gisualdo	180 onze

Classe intermedia, senza struttura forte, il notariato ha continuamente perduto delle forze, andate a ingrossare i ranghi del ceto dei giudici: le famiglie notarili hanno perso, pero, presto il vantaggio relativo che permetteva l'accesso alla giudicatura senza studi nel Trecento. La necessità di passare più anni all'università di Bologna (Napoli era chiusa ai Siciliani e non c'era in Sicilia uno studio di legge dove conseguire la laurea fino all'apertura di Catania) imponeva grosse spese e lunghi viaggi a favoriva i figli dei giudici e quelli dei mercanti; spesso c'erano anche rampolli dell'aristocrazia baronale e cavalleresca. Mentre nel '300 parecchie famiglie notarili sboccavano nella nobiltà civica tramite la giudicatura e gli studi univaersitari (a Palermo, Bartholomeo, Bologna, Carastono, Cripta, Judice Facio, Pampara; fuori Palermo, Bonanno, Platamone, Gioeni), nel Quattrocento la chiusura è quasi totale: i giudici si chiamano Aglata, Crapona, Paruta, di famiglie mercantili, Bonifacio, Compagno, Geremia, Markisio, Paternò, Tarento, di origine cavalleresca. Nello sviluppo rapido degli studi e nella molteplicazione dei dottori in legge, la parte delle famiglie notarili viene ridotta al minimo, anche se la maggioranza dei giudici viene dal ceto notarile dell'inizio del Trecento.

* * *

Il notaio e il potere:

Il ritardo a imboccare la strada degli studi universitari ha allontanato i notai dei nodi vitali del potere in Sicilia: nel Trecento, l'autorità e la capacità di decisione vengono confiscate dall'aristocrazia comitale, privando così di efficacia i centri di governo animati, dal tempo degli Svevi, dai notai messinesi, Bufalo, Picinga, Geremia, Scarano, Palizzi, Protonotaro. Rimane l'ombra di un governo centrale, a Catania, dove assumono una funzione essenziale il notaio messinese Pietro de Brullis come tesoriere, Rinaldo Picingna come mastro notaio della Gran Corte e il giudice Bartolomeo Altavilla, di modesta famiglia corleonese-sciacchitana come specialista degli affari esteri. Si tratta però di un governo senza grandi ambizioni nè mezzi, quasi ridotto alla sfera di auto-

rità e di competenza dei piccoli stati aristocratici di Cefalù, Alcamo, Sciacca o Augusta.

Nell'amministrazione degli stati feudali, il ruolo del notaio era sempre stato capitale: già nel 1197, accanto a Bartolomeo de Lucy, c'era, oltre il camerario, il senescalco e il procuratore, il notaio Ruggero di Paternò. Nel 1296 a Caronia, nel 1305 a Ypsigro, nel 1307 ancora, il governo del conte Enrico Ventimiglia è gestito dal notaio Simone de Porcaria, da Messina, appoggiato al cavaliere Galvagno de Petra. Nel 1357, accanto al conte Raimondo Peralta, stessa dualità: il notaio messinese Giovanni de Brullis e il cavaliere catalano Galceran SaRoca, più uno *scriptor*, Pericone Felloni. La funzione del notaio si fa meno essenziale nel governo delle grandi contee della seconda metà del Trecento: accanto a Francesco Ventimiglia, ci sono un giudice della Gran Corte, Rinaldo Crispo, quattro cavalieri, tra cui due letterati, Jacopo Pizzinga e Guirrerio de Accerio, un fiorentino, Andrea di Giovanni e dei camerieri; il notaio messinese (qui Pietro di Sancto Honorato) viene relegato nella funzione di portulano di Termini. Mentre conserva la sua importanza in amministrazioni più modeste, ad Alcamo, a Sciacca, dove, nel 1398, presso Nicola Peralta, il notaio Stefano de Miliore fungeva da maestro razionale e il notaio Martino de Rosa da tesoriere. Con il Quattrocento, i dottori in legge si sostituiscono ai notai nell'amministrazione feudale e nell'avvocatura: il cambiamento di studi —o della moda— marginalizza il notariato.

La stessa modifica colpisce il ruolo del notaio nell'amministrazione urbana: mentre a Palermo, nel Trecento, c'era almeno un notaio in ogni *scrutinium* (composizione dell'amministrazione municipale sottomesso all'approvazione formale del re al primo settembre) nella funzione di giurato o in quella di giudice della Corte civile, cioè di giudice arbitrale delle cause piccole, fino al 1390, dopo questa data un notaio compare nei Consigli solo in meno di un *scrutinium* su due; e si tratta solo di notai «nobili», Luca Pullastra, Tommaso Geremia, Luca de Lombardo, Andrea de Monaco; il notariato ha perso, a Palermo e nelle altre città principali la sua funzione sociale e politica di classe intermedia e di arbitro e rappresentante. Mentre conserva, in posizione subalterna, un ruolo

di tecnico: razionali, archivisti sono di solito dei notai, a Palermo, a Messina, a Catania; mentre nelle corti e accanto ai giurati, il notaio agli atti rappresenta l'elemento di continuità, il sapere tecnico, una burocrazia efficiente ma leggera. Nelle «terre» più piccole, dove non sono abbondanti i dottori in leggi, il notaio rimane un elemento insostituibile del Consiglio municipale: a Corleone, tra il 1387 e il 1457, su 44 *scrutinia* conservati, ce n'è uno solo in cui non compare almeno un notaio; le famiglie notarili sono tra le più frequentemente rappresentate nel consiglio; in particolare i Florencia, i Pittacolis, i Camerana (discendenti del fondatore della Corleone lombarda) e soprattutto i Braco: dal 1422 in poi il notaio Nicola Braco e/o il suo cugino notaio Guglielmo sono in tutti gli *scrutinia*, come giudici o giurati, mentre se per caso uno non viene nominato a uno di questi posti avrà in cambio il notariato della Corte civile o la giudicatura criminale, come assessore del capitano di giustizia.

La situazione corleonese, arcaica rispetto all'amministrazione della grande città, si ripete nella Sicilia profonda: Bonafide a Termini, Senensis a Bivona, Viparanu a Castoreale, Caropepe a Paternò (dove sono collegati con la gerarchia ecclesiastica locale: un fratello del notaio e del giudice è l'arciprete e giudice ecclesiastico), Adam alla Sambuca (con lo stesso legame con il prete della matrice nel 1448) etc., queste famiglie di notai occupano un posto strategico nella gestione degli affari dell'«*universitas*»; non senza vantaggi privati, che si tratti dell'appalto delle gabelle, delle borse di studio a Bologna o a Padova o dell'affitto dei beni municipali. Ripetono le esperienze e l'ascesa sociale del notariato palermitano trecentesco.

La chiusura del corpo municipale in una «mastra nobile» e la relativa povertà di molti notai (ad es. nel Cassaro di Palermo studiato da A. GIUFFRIDA) facevano del notariato un ambiente in parte recettivo ai fermenti di malcontento e di agitazione diffusi in Sicilia dopo il 1440. Nel 1450, una ondata di tumulti percorre la Sicilia, repressa con durezza da Lop Ximen Durrea come vicerè: a Polizzi un prete, Gandolfo de Aurifice, prende la testa del movimento, mentre a Scicli tutta una famiglia di notai viene esiliata a Malta con un gran numero di altri concittadini. A Pa-

lermo, dove il tumulto è scoppiato per primo, una cedola segreta del re a Lop Ximen Durrea segnala come capi della rivolta nove palermitani agiati, tra i quali il primo è il notaio Tommaso Gemia, a lungo giurato e giudice. Viene naturale l'ipotesi dell'innesto di un conflitto familiare sul movimento politico violento, ma la partecipazione ripetuta dei notai alla lotta contro il monopolio politico della nobiltà civica più ricca e più potente prende il significato di una ribellione contro la gestione dei dottori in leggi e dei mercanti: distruzioni di riserve di grano e di olio destinate al mercato urbano in condizioni di prezzi drastiche, recupero di gabelle lucrative concesse dai municipi, azioni simboliche contro i ricchi, tutta una agitazione forse senza sbocco, ma inquadrata da un pensiero politico che serpeggia nella Sicilia degli anni 1440, aristotelismo «repubblicano» ancorato all'idea del bene comune.

* * *

Classe aperta e intermedia, il notariato siciliano rappresentava uno degli elementi mobili di una società sempre più bloccata: riuscita individuale o familiare sempre più difficile, in una stabilità politica e sociale più rigorosa. Il suo malcontento, le sue aspirazioni riflettono il fallimento o la mancata formazione di una borghesia e l'incapacità degli intellettuali siciliani a dargli vita. La cultura dell'ambiente notarile, anche nella sua dipendenza da modelli esteriori, nel suo relativo archaismo, rispecchia la dialettica tra subalternità dell'intellettuale organico, promesso ad un futuro radioso, e bisogni culturali repressi.

HENRI BRESK

Università di Paris X-Nanterre

La esclavitud en Barcelona en los umbrales de la Edad Moderna

I

INTRODUCCION

El tema de la esclavitud no es una parcela inédita de la Historia. Se ha escrito bastante sobre él. La bibliografía existente es abundante, pero —como dice Vicenta Cortés— los trabajos científicos sobre la materia son escasos.¹

La historia de la esclavitud ha sido estudiada con bastante extensión y profundidad con respecto a la Edad Antigua y la Edad Contemporánea, no así, en el período intermedio entre ambas. Esto explicaría, en parte, el desconocimiento que se tiene de esa institución en dicho período.

Existe escasa bibliografía sobre la esclavitud en la Baja Edad Media y principios de la Moderna con referencia a Cataluña y a Barcelona, en particular. Salvo lo publicado por Miret i Sans² sólo se ha escrito algún que otro ensayo o artículo sobre aspectos muy concretos, entre los que se pueden citar los de Josep Madu-

1. CORTÉS, Vicenta. *La esclavitud en Valencia durante el reinado de los Reyes Católicos (1479-1516)*. Excmo. Ayuntamiento de Valencia, 1964, pág. 23.

2. MIRET I SANS, J. *La esclavitud en Cataluña en los últimos tiempos de la Edad Media*. «Revue Hispanique», tom. XLI, 1917.

rell i Marimón,³ Agustí Duran i Sempere⁴ y Luis Camós Labruja.⁵ La obra de Verlinden⁶ a pesar de ser un trabajo encomiable y de consulta obligada, tiene un carácter muy general y la de Claude Carrère⁷, aunque excelente y muy documentada, toca tangencialmente la materia y sólo en su aspecto económico. En parecidos términos podríamos hablar de algunas otras obras de indudable valor e interés, como la de J. M. Ramos Loscertales⁸ o la de Teresa Viñolas,⁹ pero habríamos de repetir lo dicho.

Esta falta de bibliografía respecto al tema, y referida a Barcelona, nos ha llenado de cierta preocupación al empezar este trabajo y ha despertado dudas en nosotros sobre qué camino a seguir; la respuesta no ha podido ser otra, por inevitable, que el de la investigación.

Ciertamente, porque insistir en el camino trillado nos ha de llevar a repetir lo dicho por otros y honradamente creemos que investigando, habrá alguna posibilidad de que algo nuevo podamos aportar al acervo común.

En el fondo del fenómeno de la esclavitud subyace, sin duda, una cuestión económica. Ello ha marcado en gran parte el aspecto y fisonomía de nuestro trabajo, pues si bien nuestros deseos apuntaban hacia otras metas —tales como presentar un cuadro que pudiera mostrar una vertiente más amena y sugestiva del tema—, el paquete documental hallado, y no nosotros, ha impuesto la tónica y directrices a seguir.

3. MADURELL MARIMON, Josep M.^a, *Los seguros de vida de esclavos en Barcelona. 1458-1523*. Documentos para su estudio. «Anuario de Historia del Derecho Español», tomo XXV. Madrid, 1955.

MADURELL MARIMON, Josep M.^a, *Vendes d'esclaus sards de guerra a Barcelona, en 1374*. Separata del VIº Congreso de la Corona de Aragón. Madrid, 1959.

4. DURAN I SEMPERE, Agustí. *Los esclavos en la ciudad hasta el siglo XV*. «Barcelona Divulgación Histórica», 2. Barcelona, 1946.

5. CAMÓS LABRUJA, Luis. *Nota relativa a esclavos orientales en Barcelona en el siglo XIV*. «Sefarad», VI. 1946.

CAMÓS LABRUJA, Luis. *Tres estampas de la esclavitud en Barcelona*. «Barcelona, Divulgación Histórica», 2, 1946, pág. 95.

CAMÓS LABRUJA, Luis. *El servicio doméstico en Barcelona en los siglos XV y XVI*. «Barcelona, Divulgación Histórica», VII, Barcelona, 1949, pág. 145-148.

6. VERLINDEN, Charles, *L'esclavage dans l'Europe médiévale. Vol. I, Iberique-France, Brujas*, 1955.

7. CARRERE, Claude. *Barcelonne centre économique a l'époque des difficultés: 1380 a 1468*. Monton, París, 1967.

8. RAMOS LOSCERTALES, J. M. *El cautiverio en la Corona de Aragón durante los siglos XIII, XIV y XV*. Zaragoza, 1915.

9. VIÑOLAS, Teresa. *Les barcelonines a les darreries de l'edat mitjana. (1370-1410)*. Barcelona, 1976.

Un estudio sobre la esclavitud, aparte de un examen de su aspecto económico, presupone un análisis social de la misma. Y aunque el tema se centra en la Baja Edad Media y comienzos de la Moderna, en cierta forma es un tema de actualidad, pues existe un verdadero paralelismo con algunos aspectos de la problemática social de hoy. Lo que queremos señalar, sin eufemismos, es que no hay una línea discontinua en la explotación del hombre por el hombre, en las diversas épocas de la Historia, pues, teniendo en cuenta que el hombre no ha cambiado en tanto que hombre, el esclavo, el siervo y el obrero han estado o están sujetos —salvando distancias de espacio, tiempo y circunstancias— a unos condicionamientos y tratos semejantes; son distintos en apariencia, según las definiciones que da de ellos la sociedad, pero ha pesado o pesa sobre sus vidas, por un igual, la misma injusticia social y trato discriminatorio.

Por exigencias de la edición, lo que era hasta cierto punto una voluminosa tesina se ha convertido en un simple artículo, aunque, eso sí, se ha procurado publicar lo más fundamental de la misma. Varios capítulos no considerados esenciales, lamentándolo mucho, han tenido que ser suprimidos en aras a la brevedad. En ellos se ofrecía un panorama general, de lo que había sido la esclavitud en sus diversos aspectos, así como un cuadro de la misma con referencia a Barcelona. Para los que desconozcan la materia o no la hayan estudiado con alguna amplitud, quizás convendría exponer, en esta introducción, las líneas generales de lo que fue esa institución, aunque ello suponga, hasta cierto punto, salirnos un poco de lo que un simple artículo monográfico demanda.

* * *

Hemos de confesar, de entrada, que al iniciar este trabajo nos ha asaltado la tentación de intentar formular una definición de la esclavitud. La hemos soslayado al pensar que definir, siempre es —en algún modo— limitar, cercenar, no decirlo «todo». Por esta razón hemos preferido, más que definir, pasar una breve re-

vista sobre algunas de las diversas opiniones y actitudes que ha despertado de siempre el tema.

A menudo se ha pretendido que Platón se oponía en lo íntimo de su ser a la esclavitud. No hay la menor prueba de ello. Deseaba, es cierto, que cesara la esclavitud de los griegos, pero aceptaba la servidumbre de extranjeros.¹⁰

Para Aristóteles la esclavitud era tan natural como otras relaciones de superior a inferior. Sin trabajo forzado no podía existir la «polis». *Desde la hora de su nacimiento —escribió— algunos están marcados para vivir en sujeción, otros para gobernar.*¹¹

De los antagonistas de Aristóteles no conocemos los nombres pero sabemos que para ellos la esclavitud era una violación de la naturaleza. Al parecer, los sifistas fueron los primeros que llegaron a la conclusión de que la esclavitud era un producto de la convención humana, sin fundamento en la ley natural.

Aunque Cicerón creyera que la sujeción era beneficiosa para algunos hombres, consideraba la esclavitud como resultado de codicia e ignorancia. Plutarco y Juvenal criticaron la crueldad de ciertos amos. Epícteto sugirió que los dueños de esclavos no podían evitar el convertirse ellos mismos en esclavos. Séneca desarrolló la teoría de que sólo el cuerpo del esclavo estaba a merced de su dueño, no su alma. Sin embargo, le preocupaba más el orgullo de los amos que los padecimientos de los esclavos.¹²

No hay noticia de que Diógenes de Sínope, el famoso discípulo de Antístenes, denunciara la esclavitud, pero corren anécdotas acerca de él, que ciertas o no, ilustran una pauta de pensamiento que acabó por poner, por primera vez, en tela de juicio la esclavitud.

Veamos ahora lo dicho sobre la esclavitud por dos pensadores contemporáneos, el abate Raynal y H. J. Nieboer.

El abate Raynal opinaba que la esclavitud era contraria a la naturaleza y, por lo tanto, universalmente injusta.¹³

Por su parte, H. J. Nieboer, consideró la esclavitud como *el*

10. PLATÓN. *República*, V, 469.

11. ARISTÓTELES. *Política*, I, 1254.

12. DAVIS, David Brion. *El problema de la esclavitud en la cultura occidental*. Buenos Aires, 1968, pág. 78. (Traducción del inglés).

13. DAVIS, David Brion, *op. cit.*, pág. 22.

*hecho en cuya virtud un hombre es propiedad o posesión de otro, más allá de los límites de la familia propiamente dicha.*¹⁴

Hasta aquí hemos visto las opiniones o actitudes sustentadas por diversos pensadores sobre la esclavitud, pero ¿en qué concepto se ha tenido a los propios esclavos a lo largo de la historia? Salvo excepciones, se ha supuesto que en su mayoría eran haraganes, irresponsables, astutos, rebeldes, indignos de confianza, etc. No queremos juzgar sobre estas opiniones, pero creemos, sinceramente, que las condiciones a veces infrahumanas a que se hallaban sometidos los esclavos eran el mejor caldo de cultivo para el desarrollo y eclosión de las peores cualidades de los mismos.

* * *

¿Cuál fue la actitud de la Iglesia respecto a la esclavitud? Sólo queremos hacer historia, pero es un hecho cierto que la Iglesia, la mayoría de las veces, no estuvo a la altura de las circunstancias. Esa institución casi en toda época ha llevado el reloj con retraso y no ha sido siempre la paladina de las obras justas y humanas que cabía esperar, de conformidad con el mensaje evangélico tan predicado. En general, siempre actuó a remolque de las circunstancias, adaptándose a ellas, apoyándose siempre en el más fuerte o poderoso, procurando tomar siempre las posiciones más sólidas y seguras en todo momento y circunstancias. No obstante, tenemos que decir en su favor, que las instituciones —y la Iglesia no podía ser una excepción— en toda época han estado fuertemente influidas y condicionadas por las sociedades de su tiempo.

A pesar de reconocer que la Iglesia en ciertos momentos de la historia mostró una actitud más benigna hacia los esclavos, el espaldarazo dado a la esclavitud por los primeros jefes de aquélla iba a marcar ya, de entrada, el futuro de la institución esclavista con ese marchamo vergonzoso de licitud.

La libertad perfecta, como durante mucho tiempo sostuvieron los teólogos, estribaba en una absoluta conformidad con la volun-

14. NIEBOER, H. J. *Slavery as an Industrial Sistem*. La Haya, 1900, pág. 29.

tud de Dios. Resultado de ello fue que el cristianismo confiriera cierto rango moral a la esclavitud. Mientras para los romanos el carácter servil era sinónimo de todo lo infamante, el cristianismo lo elevó casi al nivel de las más altas virtudes.

San Pablo en su Epístola a los Efesios dijo que Dios, haciendo abstracción de personas, era amo tanto de los dueños como de los esclavos. Pero también dijo a los esclavos *que obedecieran a aquellos que según la carne son vuestros amos, con temor, y temblor, en la sencillez de vuestro corazón, como a Cristo.*¹⁵

Suponemos que Ignacio, obispo de Antioquía, quiso sintetizar en su Epístola a Policarpo la actitud de los primeros cristianos hacia la esclavitud: *No desprecies a los esclavos —dijo— pero tampoco permitais que se infatuen; más bien deben soportar su esclavitud para gloria de Dios.*

Cierto que los teólogos continuaron insistiendo en una distinción teórica entre esclavos espirituales y físicos. Al igual que los primeros estoicos, San Ambrosio sostuvo que un esclavo puede ser en realidad más libre que su señor. San Agustín convino con Filón de Alejandría que los hombres buenos eran libres y los malos esclavos, abstracción hecha de sus posiciones en la vida.¹⁶

Para desgracia de los que caían en cautividad, la esclavitud fue justificándose cada vez más. La Iglesia no sólo aceptó la institución, sino que hizo cuanto estuvo a su alcance para afianzar los medios de seguridad con que los amos fiscalizaban su propiedad.

No hay que decir que, durante siglos, papas, obispos y demás jerarquías de la Iglesia continuaron poseyendo esclavos.

Con Gregorio Magno cambia la tónica. Este teólogo se levanta, por fin, en favor de la liberación de los esclavos. Años después, el arzobispo Agoberdo, en la misma línea que el anterior dijo, que era deber de todo esclavo adquirir su libertad natural si estaba en condiciones de hacerlo.

En el siglo XV —la época que pretendemos estudiar— los europeos albergaron cada vez más prejuicios contra la esclaviza-

15. *Nuevo Testamento*. Efesios, 6: 5-9.

16. DAVIS, David Brion, *op. cit.*, pág. 86.

ción del hombre de naciones cristianas. La Iglesia denunció y amenazó a los católicos que secuestraran o esclavizaran a sus hermanos cristianos. Estos escrúpulos, empero, no los tenía respecto a los no creyentes; al contrario, toda captura de algún pagano era considerada como un duro golpe que se asestaba al mundo infiel. Tal era el criterio que guió a la Iglesia cuando los europeos entraron a saco en el Africa negra. Fue en 1452 cuando el papa Nicolás V autorizó al rey de Portugal a privar a moros y paganos de libertad. Con esa misma mentalidad, pocos años después, en 1488 el papa Inocencio VIII aceptaba gozoso un obsequio de Fernando el Católico consistente en un lote de cien cautivos moros.¹⁷

* * *

El status del esclavo es un tema que consideramos de suma importancia tratar. No hay que olvidar que toda la problemática de la esclavitud, o gran parte de ella, gira en torno o este punto. Permítasenos pues que demos, al respecto, una breve ojeada general sobre la cuestión.

En Egipto, antes de la dinastía décimo octava el esclavo aparece ya legalmente definido como una cosa; y la misma concepción prevaleció en Babilonia, Asiria, Grecia, Roma, y en parte de la Europa medieval. Se convino universalmente en que un esclavo podía comprarse, venderse, traficarse, arrendarse, pignorar, legarse, obsequiarse, ser garantía de una deuda, ser incluido en una dote y hasta embargarse en una quiebra. Durante más de tres mil años estas características legales de la servidumbre sufrieron pocas modificaciones; y en el mundo occidental el derecho romano dio una fuerza sistemática y perdurable a los derechos de amos y esclavos.¹⁸

En muchos aspectos se consideraba al esclavo como una cosa, como un ser sin derechos ni familia, pero había ocasiones en que la ley no podía ignorar las facultades humanas del esclavo, por lo que algunas naciones les concedían ciertas capacidades legales

17. DAVIS, David Brion, *op. cit.*, pág. 99.

18. Apéndice, doc. XI (donación).

y les proporcionaban al menos amparo teórico contra el asesinato y graves daños corporales. Esto, sin duda, era un avance respecto a lo que se había ido practicando hasta entonces. Recordemos, dando un salto atrás, que el Código de Hammurabi sólo castigaba a pagar una compensación al hombre que mataba al esclavo de otro; la misma regla apareció en Europa, en la legislación rusa medieval. En muchos otros estados, incluso un amo podía matar a su esclavo impunemente; citemos al respecto a la Grecia homérica, la antigua India, la República de Roma, la Inglaterra sajona, la Rusia de Kiev y bajo ciertas circunstancias, en la China del primer período Han.¹⁹ La ley penal era en casi todas partes más severa para los esclavos que para los hombres libres. El gobierno romano torturaba a los esclavos a la menor sospecha de que hubieran cometido una mala acción. Un esclavo que cohabitaba con su ama afrontaba una muerte cierta; una muerte languideciente en la cruz esperaba a quien encabezaba una rebelión o se unía a ella. Aún en la Italia medieval los magistrados torturaban a los esclavos, y los amos fustigaban sin restricciones a sus siervos; en Siena un hombre que hacía daño al esclavo de otro pagaba la misma multa que si hubiera hecho daño a una vaca.²⁰

* * *

Dejando a un lado esta breve e incompleta visión de la esclavitud, en general, que acabamos de describir, pasemos a examinar, también rápidamente, algunos aspectos importantes de esa institución en Barcelona, ya que no podremos tratarlos más adelante, en razón de la limitación de espacio que ya hemos mencionado.

Se puede decir que hasta el siglo XIV la mayoría de esclavos

19. DAVIS, David Brion, *op. cit.*, pág. 62.

20. También esto ocurría en el Principado. En el proceso seguido contra el honorable Arnau Albertí, caballero y doctor en leyes, acusado de la violación de diversas vírgenes, y contra Doña Trialls, su alcahueta. Figura en el proceso una providencia en la que se lee: «I encontinent, el dit noble governador, vist el tenor del procés i vistes la fama, les afirmacions i les vacil·lacions de la dita Caterina (la alcahueta), delada, va manar que fos conduïda al Cortal (sala de tormentos de la prisión), despullada pels saigs i turmentada de manera que s'obtingués la veritat confessada per la seva boca». El documento lleva fecha de 5-11-1410 y el proceso tuvo lugar en la Ciudad Condal y es citado por JAUME RIERA I SANS, en su obra *El cavaller i l'alcaueta. Un procés medieval*. Barcelona, 1973, pág. 196-197.

de la España cristiana eran fruto de las guerras de rapiña, de las correrías o cabalgadas de los cristianos en tierras dominadas por los musulmanes. A partir de ese siglo empiezan a ser escasos los esclavos moros —las guerras con los sarracenos son ya raras— siendo sustituidos por cautivos procedentes del Mediterráneo oriental; griegos, tártaros, búlgaros, turcos, etc. El hecho de ya no tener la Corona de Aragón fronteras con dominios del Islam, fue determinante en la yugulación de la corriente esclavista que en el siglo anterior había todavía alimentado la población esclava del Principado y concretamente de Barcelona. A lo sumo, algunos pequeños contingentes podían llegar por mar, de los arrebatados por naves catalanas, que en expediciones corsarias saqueaban las costas de Africa o Andalucía.²¹

Los dos últimos siglos de la Edad Media, en lo concerniente a la esclavitud en la ciudad Condal, están caracterizados por el enorme desarrollo que experimenta la trata.

La Barcelona que abarca nuestro período es una ciudad convulsa, agitada por problemas y acontecimientos de toda índole; ha sufrido grandes pestes, ha padecido una guerra, ha soportado luchas y enfrentamientos sociales, ha presenciado descensos demográficos catastróficos, y, en fin, en el campo económico ha iniciado el «redreç», después de una grave recesión con alternativas de crisis y recuperación. Este encadenamiento o confluencia de causas, de tan distinto signo, quizás puedan explicar, en parte, la razón del auge esclavista señalado.

La ciudad, que desde su fundación siempre siguió un proceso urbano expansivo, en el siglo XV ocupaba el espacio delimitado por las actuales calles Pelayo, plaza de la Universitat, Rondes, Sant Pau, Dressanes, etc., coincidiendo casi siempre exactamente con el llamado Casc Antic actual. Fuera de estos límites empezaban a configurarse «els ravals», rudimentarios núcleos urbanos a extramuros de la ciudad.

La vida de la ciudad en dicho período se centra, principalmente, en el barrio gótico. En él radica el centro político y religioso de la urbe, así como la ubicación del pequeño comercio y

21. MIRET I SANS, *op. cit.*, págs. 17-18.

la de los talleres artesanos, por cuya razón es de suponer que era el lugar de la ciudad con más densidad de población esclava, pues los cautivos, en general, vivían en la misma morada del amo, ocupando los sótanos, el desván o un lugar en las caballerizas, aunque algunas veces tuvieran que buscar cobijo en algún rincón del obrador o taller de su patrón y dueño.

Cabe a este centro neurálgico de la ciudad, que era el barrio gótico, surgió en la segunda mitad del siglo XIV la desde entonces llamada Plaça Nova; mercado público, centro de faquines y eventualmente, pero con cierta frecuencia, mercado también de esclavos.

Los habitantes de la Ciudad Condal en los umbrales de la Edad Moderna no todos son catalanes. Aparte de los procedentes de otros pueblos de la Península, principalmente de países de la Corona de Aragón, abundan los gascones, en el campo, y en menor cantidad los italianos y los alemanes en las ciudades.

A pesar de la presencia de esos tres grupos: italianos, alemanes y gascones, a excepción de este último, no tuvieron una incidencia importante en la demografía de Barcelona, aunque sí los dos primeros grupos en los ámbitos económicos y mercantiles de la misma.

A comienzos del siglo XV, Cataluña continúa pasando por el marasmo demográfico fruto de las secuelas de la Peste Negra, la decadencia comercial, las emigraciones mediterráneas, las sublevaciones, la guerra de los payeses de «remença» y la revolución contra Joan II (1462-1472). Situación que se mantendrá a lo largo de todo el siglo. Las cifras siguientes comprueban este ritmo adverso respecto a la población barcelonesa:²²

50.000 habitantes en 1340		
38.000	»	» 1359
20.000	»	» 1477

Queremos destacar el hecho, importantísimo, de que la población esclava de la Ciudad Condal ascendía aproximadamente a algo más de 3.000 individuos de ambos sexos. Representando di-

22. VICENS VIVES, J. *Historia económica de España*, 9.a ed. Barcelona, 1972, pág. 165.

cha cantidad el 15 por 100 de la población efectiva de la urbe. Si descontamos de los 20.000 habitantes que tenía Barcelona en el último cuarto del siglo XV la población no laboral, es decir, nobles, eclesiásticos, militares, funcionarios, mercaderes, niños y ancianos, aquel porcentaje llega a alcanzar unas cotas realmente altas.

En los dos últimos siglos de la Edad Media, según Verlinden, los esclavos son infinitamente más numerosos que en el siglo XIII. Hay, en aquel período, esclavos por todas partes del Estado catalano-aragonés y no los poseen solamente los magnates, nobles o ricos mercaderes, sino también gentes de diversa clase social. Tienen esclavos el noble, el rico, el eclesiástico y el menestral o artesano. Se puede decir, pues, que estamos en presencia de una sociedad, si no esclavista, sí con mucha abundancia de esclavos.

En cuanto a la sociedad barcelonesa, de la época considerada, estaba muy estratificada. Las clases muy cerradas. Dificilmente se podía pasar de una a otra clase. Esto se podía apreciar bastante bien en la situación de los esclavos manumitidos; siempre el liberto era considerado un ciudadano de última fila, y si quería contraer matrimonio sólo podía hacerlo con una liberta como él. La impermeabilidad entre las distintas clases sociales era normal y evidente, cuanto más, entre los esclavos y los ciudadanos libres.

En el terreno laboral se puede pensar, pues lo hemos visto, que la población servil de Barcelona era mucho más importante de lo que dejan ver los textos, y que los esclavos debían de ser empleados en casi todos los sectores de la actividad económica.

Coincidiendo con Bonnassie, hemos de señalar que eran los artesanos los que utilizaban mayor número de esclavos, hecho que hemos corroborado con nuestra investigación.²³

Al esclavo se le consideraba, ante todo, como un instrumento de producción. Su suerte dependía, en primer lugar, de su valor mercantil. Se le vende y se le compra y se asegura su posible desaparición como si se tratara de un objeto cualquiera.²⁴

23. BONNASSIE, Pierre. *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV*. «Anuario de Estudios Medievales», anejo 8, C.S.I. C., 1975, pág. 99.

24. Apéndice, doc. XII.

La condición de los esclavos variaba de un individuo a otro. La suerte de los individuos variaba de un gremio a otro, casi de una casa a otra casa. Estaba relacionada con la situación social o profesión ejercida por sus dueños y en último lugar de los «humores» de estos.

En cuanto a las condiciones del trabajo del esclavo, en general, es obvio que las tareas más duras y penosas estaban reservadas para él. Las fugas de los esclavos o sus intentos fallidos, podían estar motivadas, en parte, por lo ingrato del trabajo a ellos encomendado.²⁵

El esclavo, en determinadas circunstancias y con permiso del dueño, podía dedicarse a alguna actividad lucrativa con el fin de hacerse con un pequeño patrimonio o peculio que le permitiese manumitirse.²⁶

La esclavitud en Barcelona, en la época estudiada, estaba regulada por una serie de leyes y disposiciones emanadas de distintas fuentes jurídicas de carácter general, tales como *L'Obra dels Alcayts e dels Jutges*, entre otras. Unas de las más particulares, sin embargo, fueron les «Ordinacions», que tenían vigencia, sobre todo, en Barcelona y en su «vegueria».²⁷

Con referencia a la actuación del esclavo como testigo, el código de *L'Obra dels Alcayts e dels Jutges* concretaba, que el esclavo durante el interrogatorio debía ser flagelado, ordenando dicho texto jurídico que: *E de mentre que dirá son testimoni en qual se vuylle d'estes coses, devent-li donar de bons açots que digua la veritat d'aço que li demanaràn car no deven esser creguts los dits dels servents en aquestes coses si no seràn tormentats*.²⁸

Los derechos del propietario sobre su esclavo eran muy extensos. El derecho de corrección del dueño, por ejemplo, no estaba limitado más que por la prohibición de matarlo. Aún así, en las Cortes de Lleida de 1380, los dueños presionaron para que se confirmara oficialmente su competencia penal ilimitada respecto a

25. Apéndice, doc. IX.

26. Apéndice, doc. VIII.

27. Apéndice, doc. XIII, XIV y XV.

28. CLARET I MARLÍ, P. *Obra dels Alcayts e dels Jutges*, del Maestro Jacobi. Versión catalana del siglo XIII. Barcelona. (Sin fecha). XXI, II, pág. 70.

sus esclavos, aun que estos llegasen a morir a consecuencia de golpes o heridas recibidas en los castigos.²⁹

El esclavo sólo estaba protegido por la ley en tanto era considerado como parte integrante de los bienes de su dueño. Si un tercero lo hería, su propietario podía ejercer acciones contra el agresor, pero si el esclavo sólo recibía una injuria, no había lugar a ninguna acción legal.

Las penas que se aplicaban a los esclavos por faltas y delitos eran por lo común, dictadas por la Diputación. Dichas penas eran un tanto arbitrarias; unas veces el castigo consistía en azotes, otras, en azotes y taladro de las orejas o bien corte de estas de raíz. En las penas de flagelación, esta se cumplía frente al edificio de la Lonja, siendo finalmente el condenado paseado por las calles de la ciudad mostrándolo a la pública vergüenza. En caso de condena a muerte la ejecución del reo era a la horca.

Muchas más cosas quisiéramos añadir, pues, aunque hemos tratado en esta introducción de ofrecer una breve ojeada general sobre la esclavitud —con lo cual sólo hemos pretendido recordar algunos puntos importantes vinculados estrechamente con algunos aspectos del trabajo que seguidamente vamos a ofrecer—, no estamos muy seguros de haberlo conseguido a causa de la limitación de espacio ya indicada anteriormente; no obstante, nos sentiríamos plenamente satisfechos si, a pesar de ello, lo hubiéramos logrado, al menos, en una buena parte.

29. En la obra de Bernat Metge, «Lo somni», figura en la pág. 115 el siguiente texto: «...E si per ventura la nit passada llurs marits, les hauran girades les anques o les hauran dit alguna paraula desplaent, lo sendemà les serventes e catives seran bé batudes... alguna justa causa no preceint, sinó sola iniquitat que han, com no es poden venjar de llurs marits així com volrien». BERNAT METGE, *Lo somni*, «Els nostres Clàssics», Barcelona, 1924.

Si bien esta obra pertenece al género literario y no se le puede dar un crédito absoluto, sí podemos considerarlo un testimonio valioso que de algún modo refleja un hecho corriente extraído de la vida real y cotidiana, mostrando como eran castigados los esclavos, y aún, como en este caso, a veces injustamente.

II

LOS ESCLAVOS EN BARCELONA EN EL SIGLO XV

La muestra estudiada es un análisis de 162 documentos procedentes del AHCB y del AHPB. Abarca desde 1390 hasta 1509, es decir, un espacio de 119 años, estando comprendido todo el siglo XV dentro de estos límites. La mayor cantidad de documentos la hemos hallado entre los años 1406 y 1409 y también, aunque no en tan gran número, entre 1490 y 1509. La razón de ello la podemos encontrar, en el primer caso, en la gran afluencia de prisioneros sardos en aquellas fechas y en el segundo se nos escapa el motivo, aunque suponemos que gracias a una intensificación de la trata por aquellas calendas debido, sin duda, al auge económico y recuperación vital del país.³⁰

Los Vendedores

La primera observación que salta a la vista al contemplar la muestra, es la gran diversidad de los vendedores, tanto por su origen como por su extracción social.

De los 162 vendedores, 126 son de Barcelona o residentes en la ciudad, el resto son de distinto origen; los hay del Principado, de Valencia, de Mallorca, de Aragón, de Navarra, de Francia, de Portugal, de Venecia, de Sicilia, de Cerdeña, etc. En cuanto a la clase social a que pertenecen o ocupación que ejercen, se distribuyen en nobles, eclesiásticos, médicos, letrados, menestrales, mercaderes, etc.

Entre los vendedores los que abundan más son los mercaderes, con casi un 50 por 100 del total, seguidos de los menestrales con algo más de un 30 por 100. Siguen en orden decreciente los nobles, los miembros de la casa del Rey, los profesionales y los

30. VICENS VIVES, J., *op. cit.*, págs. 273 y 274.

eclesiásticos. Finalmente hay que señalar que hay doce ventas en las que no consta la profesión del vendedor.

Como hemos observado, los mercaderes son los que ocupan el primer lugar, en número, entre los vendedores que figuran en la relación. Esto indica que entre los mercaderes era la trata un trabajo habitual y corriente; el esclavo era una mercancía como otra cualquiera, de la que se podían obtener buenos beneficios.

Vemos en la relación algunos casos en el que figura el mismo vendedor en dos ventas distintas. Tenemos los casos de Martí Xemenó, Ambrosi Fatmany y finalmente observamos en cuatro ventas a varios vendedores apellidados Salavert, lo que, por lo poco corriente del apellido, nos hace pensar que posiblemente serían de la misma familia.³¹

Todos estos vendedores mencionados en el párrafo anterior son mercaderes, y se ha comprobado que realizaron más de una operación, pudiéndose suponer —ya que no afirmar— que estos sí debían ser tratantes, abrigando reservas sobre si también lo eran los demás mercaderes.

El segundo lugar lo ocupaban los menestrales (artesanos, gentes de oficio, etc.). De estos ya no podemos decir lo mismo. Aunque ocasionalmente pudieran dedicarse a la trata era con el objeto de comprar o vender algún esclavo que necesitaban o les sobraba, no con el único fin de negociar.

Los nobles ocupan el tercer lugar en importancia en la relación de vendedores, cosa natural si se tiene en cuenta que esta clase social era, en general, una de las económicamente más fuertes y por lo tanto una de las que podía disponer de más esclavos en propiedad.

Renunciamos a describir a los demás vendedores, por su insignificante cantidad. Sin embargo, queremos hacer una excepción con los eclesiásticos, para señalar que a pesar de las tres únicas ventas que aparecen en la relación, esas son indicativas de que los ministros de la Iglesia participaban en la compra-venta de esclavos sin escrúpulos ni prejuicios morales de ninguna clase, lo que confirma cuanto hemos dicho en la nota introductoria al

31. Apéndice, n.º 72, 74, 135, 137, 52, 58, 98 y 100 de la relación de ventas de esclavos.

hablar del esclavo y la religión. Destaquemos que dos de las tres ventas documentadas fueron realizadas por dos señoras abadesas.³²

En diez o doce documentos aparecen mujeres como vendedoras, si bien, en algunos casos actúan como apoderadas de sus respectivos esposos,³³ En un caso tanto el vendedor como el comprador son mujeres.³⁴

En muchas ventas intervienen como mediadores o representantes de los vendedores los «curritore auris», corredores que facilitaban y hacían posible la venta mediante sus gestiones. Los nombres de corredores que más se repiten en la muestra por orden de importancia son: Ramon Muntada, Bernat Venrell, Pere Romei, Pere Querol y Jacob Mutargell.

Los compradores

Lo que hemos dicho al hablar de los vendedores podemos repetirlo ahora. La primera observación que salta a la vista al contemplar la relación, es la gran diversidad de los mismos; los hay de diversa naturaleza, así como de distinta condición social u ocupación.

De los 162 compradores relacionados 108 son de Barcelona, 50 de otra procedencia y los cuatro restantes de ignorado origen. En cuanto a la clase social a que pertenecen —como ya hemos dicho en el párrafo anterior— es diversa: hay nobles, eclesiásticos, profesionales, menestrales, mercaderes, etc.

El mayor porcentaje de compradores son menestrales con el 35 % del total, siguen los mercaderes que alcanzan sólo un 20 por 100. A continuación vienen los nobles con el 9 por 100, los eclesiásticos con el 7 y finalmente los profesionales y los miembros de la casa del Rey, con el 4 y el 2 respectivamente. Hay un solo campesino entre los compradores. Los restantes 29 no tienen especificada la profesión.

32. Apéndice, n.º 40 y 105 de la relación de ventas.

33. Apéndice, n.º 3, 40, 56, 62, 64, 76, 92, 105, 142, 147 y 159, de la relación de ventas.

34. Apéndice, n.º 159, de la relación de ventas.

En algunos casos el comprador aparece también en otro lugar como vendedor. Véanse los casos de Joan Salom, de Dalmau de Queralt, de Mundó de Caorts, de Guillem Raimond Çagarra, de Bernat Codes y de Joan Miquel Pol.³⁵ La esclava comprada por el ya mencionado Guillem R. Çagarra fue revendida por éste pocos meses después, en 17-9-1495. En la operación no perdió nada, pues pudo venderla por el mismo precio que la había comprado. Esta misma esclava, al parecer, es la que el citado Bernat Codes había comprado anteriormente en 7-11-1494 por 41 libras y vendió pocos días después, en la fecha ya indicada, al ya mencionado Guillem R. Çagarra por sólo 30 libras. Parece que nos encontramos ante un caso de engaño y fraude. Primero porque es sospechoso que sólo con unos días de diferencia una esclava comprada por 41 libras se venda por sólo 30. Segundo, porque el poco tiempo transcurrido nos hace pensar que la esclava tuviese alguna tara importante por lo que su poseedor quiso desprenderse de ella rápidamente aun perdiendo en la operación. Confirma todo ello, el hecho de que el nuevo poseedor de la esclava, el tan mencionado Guillem R. Çagarra, no la tuviera en su poder más de un año; se deshace de la misma antes de haber transcurrido diez meses. Añadamos a esto que, para facilitar la venta el primer poseedor de la esclava Bernat Codes, le quita dos años de edad a la misma. Por lo que hemos observado a lo largo de nuestro estudio, es más que probable la existencia de una picaresca que presidía muchas de estas operaciones de compra-venta, lo que explicaría las peculiaridades de esa operación.³⁶ Por otra parte no podemos pensar que se trata de distinta esclava por la singular coincidencia de nombre, sexo y procedencia.

Veamos seguidamente una relación cuantitativa de vendedores y compradores que hemos confeccionado agrupando a los mismos por profesiones, clases o categorías sociales:

35. Apéndice, n.º 44 y 45, 65 y 78, 77 y 80, 134 y 138, 183 y 184, 146 y 160 de la relación de ventas.

36. En el doc. VII del apéndice se transcribe una «requesta» (requerimiento) en la que se aprecia la posibilidad de que pudiera tratarse de uno de esos casos de engaño o mala fe.

	<i>Vendedores</i>	<i>Compradores</i>
Mercaderes	79	34
Menestrales (artesanos, gente de oficio)	49	58
Nobles	9	15
Servidores de la «Casa del Rey» . .	5	4
Profesionales (médicos, letrados, etc.) .	4	8
Eclesiásticos	3	12
Campesinos	1	1
Sin especificar	12	30
	<hr/>	<hr/>
Totales	162	162

Comparando ambas relaciones, la de los vendedores y la de los compradores, observamos algunas diferencias que nos llevan a establecer las siguientes conclusiones:

— El índice más elevado de vendedores corresponde a los mercaderes, mientras que la cota más alta de los compradores la ocupan los menestrales, lo que nos induce a suponer, por una parte, que una gran proporción de mercaderes eran «tratantes de oficio» y por otra que un gran porcentaje de esclavos era destinado al trabajo artesanal o de oficio, toda vez que es lógico pensar que el esclavo era adquirido por el artesano para uso y servicio propio y no para revenderlo.

— Lo que acabamos de decir de los menestrales podemos aplicarlo a los nobles, a los eclesiásticos y a los profesionales; todos ellos eran más compradores que vendedores, es decir, más «consumidores», para decirlo en términos económicos.

— Los servidores de la «Casa Real» están casi equilibrados, con saldo ligeramente vendedor, ocupando un lugar relativamente modesto en la clasificación; cosa lógica si tenemos en cuenta que salvo algunos magnates o altos dignatarios de la Corte la mayoría de palaciegos eran servidores y por lo tanto gente relativamente modesta.

— Dejando aparte a los menestrales, —los que por necesidad laboral adquirirían esclavos para destinarlos a las tareas de sus talleres u obradores y tal vez, ocasionalmente, para tareas domésticas— los nobles ocupaban la cota más alta entre los com-

pradores de esclavos, lo que nos demuestra que era la clase social más adinerada.

— Finalmente observaremos que sólo hay un campesino vendedor y otro comprador. Lo que confirma nuestra impresión de que, en general, los esclavos no eran destinados a las labores agrícolas, al menos, en lo que a Barcelona atañe.

Si estudiamos las procedencias o naturalezas, tanto de los vendedores como de los compradores, también podremos sacar algunas conclusiones más:

— Lo primero que observamos es que la mayor parte de vendedores y compradores son barceloneses, en una proporción de un 78 por 100 en el primer caso y de un 66 por 100 en el segundo. Después de la Ciudad Condal, las ciudades con más vendedores y compradores por orden cuantitativo de importancia son las siguientes: Girona, València, Mallorca y Zaragoza, con 3, 2, 2 y 2 vendedores respectivamente y Girona, Zaragoza, València, Perpinyà, Sevilla y Sant Boi, con 6, 4, 3, 3, 2 y 2.

— Vemos que hay algo más del doble de compradores que de vendedores en esas poblaciones mencionadas. Es decir, que los forasteros acuden más a comprar que a vender esclavos. Esto es así, por el carácter en parte, redistribuidor del mercado barcelonés. Obsérvese que la mayoría de esas ciudades pertenecían a territorios de la Corona de Aragón, y a la vista de las cifras obtenidas parece ser que los ciudadanos de Girona, Zaragoza, Perpinyà y València se suministraban más de Barcelona que no vendían en ella. Sólo Mallorca es el único caso que ofrece un saldo favorable a los vendedores y esto queda confirmado por la realidad; de todos es sabida la abundancia de esclavos que poseían las islas Baleares en la época considerada.

— En la relación de compradores, sólo figura un extranjero; se trata del patrón de nave veneciano Giorgio Gargano.³⁷ Los otros compradores, que pudieran considerarse también extranjeros, eran oriundos de países que pertenecían o habían pertenecido a territorios de la Corona de Aragón.

Este hecho confirma nuevamente lo dicho ya en otro lugar;

37. Apéndice, n.º 122 de la relación de ventas.

que Barcelona no era un centro exportador de esclavos, sino importador. Distribuidor en una amplia zona, pero no hasta el punto de poder ser considerado exportador. Incluso este solo caso que presentamos podríamos no considerarlo válido toda vez que el esclavo es sacado del país por un exportador, al parecer ocasional, y no por un mercader catalán.

Los esclavos

a) Procedencia. — Más adelante ya hablaremos con la suficiente extensión sobre el tema, pero tal vez no referido tan en concreto a la muestra. Para suplir esta omisión vamos a exponer lo que la referida muestra nos dice al respecto.

Primeramente hemos de señalar la diversidad de procedencias de los esclavos en la época estudiada. En dicho período hemos documentado 25 procedencias distintas, entre las que hay algunas de difícil identificación.

En importancia numérica ocupan el primer lugar los tártaros, con un 25 por 100 sobre los demás, siguen después los que figuran bajo el nombre genérico de «sarracenos», que abarca gentes de muy diversas procedencias, con un 12 por 100, seguido de cerca por los originarios de «Munts de Barques» (Cirinaica), calificados muchas veces como sarracenos, aunque muchos fuesen negros procedentes de Africa Central. El resto se distribuye —de mayor a menor cantidad— entre sardos, rusos, búlgaros, circasianos, guineanos, etc.

En la época considerada ya no aparece ningún esclavo griego. La muestra confirma la afirmación de Verlinden de que la esclavitud de los griegos es un fenómeno distintivo del siglo XIV.³⁸

b) Raza. — En general las razas a que pertenecen la mayoría de los esclavos son: la blanca y la negra. Anotemos, sin embargo, la presencia de mulatos, pero en cantidad sensiblemente menor.

Cuando el esclavo es blanco, no consta en la mayoría de las

38. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 328.

veces, en el acta, esta característica, máxime si se trata de esclavos procedentes de zonas de raza blanca, como Grecia, Cerdeña, etc. Sin embargo, en algunos casos, aunque pocos, se hace constar que el esclavo es *album*.

En el caso de que el esclavo sea negro, generalmente consta esta circunstancia en el documento.

Los mulatos han sido difíciles de identificar mediante las actas durante cierto tiempo, debido a la polémica ya al parecer resuelta, provocada quizás por un simple «*lapsus*» de Miret i Sans. Este autor identifica *laurus* o «llor» con «rubio».³⁹ Por su parte J. Segura afirma que *laurus* significa «mulato».⁴⁰ Verlinden entra en liza, apoyando a J. Segura, citando un ejemplo.⁴¹ Nosotros abundamos en la opinión de J. Segura y de Verlinden. Por un lado, porque es muy chocante y sorprendente que existieran tantos esclavos sarracenos «rubios», cosa que no se da en la realidad. El mismo Miret i Sans cita seis casos.⁴² Por otro lado, porque no hemos hallado ningún caso de griego, sardo o ruso, por ejemplo, que fueran *laurus* o «llors» en el sentido de rubios, cuando en buena lógica, podrían haber algunos por ser de raza blanca. Para nosotros, el argumento más definitivo es el que acabamos de exponer. La polémica puede quedar definitivamente cerrada si consultamos algún diccionario serio y de fiar. Miret i Sans no podía dar a la palabra «llor» otro significado del que en el diccionario consta. En el «Fabra» el adjetivo «llor» equivale a «bru», «fosc», y en el «Alcover» significa: *de color fosc; nat de pare blanc i mare negre, o vicversa*. Creemos que habremos contribuido a cerrar definitivamente la polémica, si decimos que Miret i Sans, cuando escribió «rubio», sin duda quería indicar «moreno» o «mulato». Eso es todo. Toda la polvareda levantada acerca de la cuestión ha sido originada al creer tanto J. Segura, como Ver-

39. MIRET I SANS, J., *op. cit.*, pág. 11.

40. SEGURA, J. *Aplech de documents curiosos e inèdits fahents per la historia de les costums de Catalunya*. (Jocs Florals de Barcelona, 1885).

(El *laurus* de los documentos escritos en latín, para nosotros es la traducción latinizada de «lor» o «llor», pues no hay que olvidar que la mayoría de los notarios, escribanos y amanuenses del país, al escribir en latín —que no todos dominaban— seguían pensando en catalán. Además, se hecha de ver, que *laurus* que en latín es laurel, no tiene sentido, a no ser que se lo queramos dar por el color oscuro de las hojas del laurel, al relacionarlo con la piel de los mulatos).

41. VERLIDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 866.

42. MIRET I SANS, J., *op. cit.*, págs. 11, 12 y 14.

linden, que el adjetivo «rubio» dado por Miret como traducción de «llor», era una aseveración formal y consciente y no un «lapsus» como ya hemos apuntado. Por otro lado, nos es difícil aceptar otra versión, pues no podemos admitir tal error en un investigador de la talla de Miret i Sans, máxime cuando no lo concebiríamos ni en una persona medianamente culta.

En la muestra estudiada, de un total de 171 esclavos, 122 son blancos (seis de los cuales con mención expresa de esta característica), 42 son negros, y sólo 7 mulatos.

La proporción de esclavos blancos en relación con los negros es de 3/1, es decir, tres blancos por cada negro. Esto como promedio, pues hubo épocas, dentro del espacio de tiempo considerado, en que los negros, fueron más numerosos que en otras. Desde el año en que empieza la muestra, 1390 hasta finales del 1410, hemos documentado sólo 5 esclavos negros. En cambio, de 1490 a 1498, en menos de una década hemos registrado 14, superando en cifras absolutas, —aunque ligeramente—, durante este lapso de tiempo, los esclavos negros a los blancos. Parece ser —siempre según la muestra— que los esclavos negros empezaron a abundar más a partir de la segunda mitad del siglo XV.

Entre los siete esclavos mulatos que se relacionan en la muestra no aparece ninguna hembra; todos son varones.

c) Edad. — Esclavos los había de todas las edades. Nosotros hemos documentado, desde esclavos recién nacidos hasta una esclava sexagenaria, eso sin contar los niños por nacer, de esclavas encintas, los que fatalmente en la mayoría de casos también iban a ser esclavos.

Ese caso, al que nos vamos a referir, de la esclava sexagenaria vale la pena relatarlo, por lo interesante. Se trata de la venta realizada el día 27-9-1449 por Francesc Ferrer, «curritore auris» de Barcelona, a favor del mulero de ribera de dicha ciudad Joan Coll, de una esclava sarracena llamada Fátima, de 60 años de edad, por un importe de 12 libras barcelonesas. En el documento se hace constar que la cautiva es de *visione carente*, lo que explica el módico precio que se ha pagado por ella. Sin embargo, no vemos la ventaja o utilidad que con dicha compra piensa obtener el comprador. La esclava es ciega y sexagenaria, de poco

ha de servir a no ser que el propósito del mulero de ribera —siempre hay que pensar en la picaresca— sea el de utilizar a la esclava ciega como cebo para la práctica de la mendicidad pública. Esto podría justificar o, mejor dicho, explicar la operación realizada.⁴³

En la muestra estudiada hay unos cuantos casos más de esclavos de edad madura. Las edades están comprendidas entre los 40 y los 55 años. Representan aproximadamente un 4 por ciento del total de la muestra.⁴⁴

Con referencia a los esclavos menores de doce años, cuyas edades todavía no son adecuadas para el trabajo, en la muestra citada hemos observado 12 casos, lo que equivale a un 7 por ciento.⁴⁵

Tanto las compras de esclavos de edad madura como la adquisición de cautivos impúberes, si bien no debían resultar rentables de cara a un rendimiento laboral, por diversas causas —entre las que no podemos excluir los más bajos precios—, también se vendían.

La mayor cantidad de ventas —algo más de un 75 por ciento— se realizaba con esclavos comprendidos entre los 12 y 35 años; edades más convenientes desde el punto de vista laboral y de cuyos esclavos según la muestra da a entender debía haber mucha más demanda.

En cuanto a la media de la edad de los esclavos de la muestra podemos cifrarla en 22 años, siendo la cota más alta la alcanzada por los esclavos de 30 años.

Teresa Viñolas fija para las esclavas un promedio que establece entre los 15 y 25 años.⁴⁶

d) Sexo. — De los 171 esclavos que figuran en la muestra 79 son varones y 92 hembras, predominando como se ve las mujeres sobre los hombres. Sin embargo, dentro del grupo de los cautivos negros apreciamos un 100 por 100 más de varones que de hembras; 28 varones contra 14 hembras. Las causas las desconoce-

43. Apéndice, doc. VI, y nº 115 en la relación de ventas.

44. Apéndice, n.º 1, 15, 57, 62, 69, 83, 84 y 91 de la relación de ventas.

45. Apéndice, n.º 15, 58, 64, 66, 70, 74, 87, 100, 124, 139, 141, 160 de la relación de ventas.

46. VIÑOLAS, Teresa, *op. cit.*

mos, aunque bien pudiera ser por estimarse más el productivo trabajo del negro que el de la negra. El motivo no era por cuestión de precios, pues hechas las comprobaciones pertinentes hemos encontrado para el esclavo negro una media de 40 libras y para la esclava negra una media de sólo 36 libras.

El predominio, en general, de las esclavas nos hace suponer que la ocupación preferente a que eran destinadas era el servicio doméstico o a tareas artesanas que requerían poco esfuerzo físico. Y a la afirmación de algunos autores entre los que podemos citar a Miret i Sans de que muchos esclavos eran destinados a los trabajos agrícolas, tenemos en contra el testimonio de nuestra muestra, en la que podemos ver que entre todos los compradores y vendedores de esclavos que aparecen en ella sólo hay dos casos en los que intervienen labradores.⁴⁷ El primer documento data de 12-3-1408, y en él se hace constar que el hortelano Pere Clotes, de Barcelona, vende al doncel Arnau d'Altarriba, señor del Castillo de Pinós en Cervera, un esclavo tártaro, neófito, llamado Jordi, de 50 años de edad, por 16 libras y 10 sueldos de moneda barcelonina de terno. La operación se realiza con intervención del corredor Ramon Muntada.⁴⁸ En el otro documento, de fecha 23-4-1439, Marc Maço de Sant Cugat Sesgarrigues, vende al hortelano de Barcelona Antoni Martí, un esclavo etíope, negro, de Munt de Barques, de 35 años, por 33 libras barcelonesas.⁴⁹

e) Precios. — Los precios que hemos reunido en la muestra corresponden a un período de 119 años, es decir, de 1390 a 1509. Se registran en la misma 162 operaciones de compra-venta, en alguna de las cuales figura más de un esclavo. Dichas operaciones importaron, en total, 6.638 libras barcelonesas, resultando una media de algo más de 40 libras —exactamente 40,9— por operación. Teniendo en cuenta que el número global de esclavos vendidos es de 171, la media por esclavo es exactamente de 38,8 libras, para todo el período.

En general, los precios están íntimamente relacionados con

47. MIRET I SANS, J., *op. cit.*, pág. 1.

48. Apéndice, n.º 57 de la relación de ventas.

49. Apéndice, n.º 109 de la relación de ventas.

las edades, y salvo casos excepcionales ésta es la tónica más corriente. La cota más alta alcanzada en nuestra muestra es la de 73 libras barcelonesas y corresponde a una venta efectuada el 26-9-1442. En el documento se hace constar que el mercader de Barcelona Gaspar Stela vende al honorable caballero Francesc Sa Sala una esclava tártara llamada Jalbi, de 25 años, por el precio ya indicado de 73 libras; no viéndose la razón del porqué de este elevado precio.⁵⁰ El nivel más bajo de precio alcanzado es el de una venta realizada el día 11-12-1400 por Bernat Plagat, hornero de Barcelona, al platero Joan Vergés.⁵¹ El objeto de la venta es una esclava tártara de 36 años y se dan por ella 110 sueldos en moneda barcelonesa de terno (cinco libras y 10 sueldos). La venta se realiza *more piratico*. Sin duda, ésta sería la causa, o una de las causas, de precio tan bajo.

Si estudiamos la curva de los precios medios de la muestra, —que hemos calculado por décadas—, vemos que éstos siguen una dirección ascendente de 1390 a 1420. Para la década 1390 a 1400 tenemos una media de 33,6 libras, por esclavo. En la década comprendida entre 1400 y 1410 registramos la media de 38,2. La década siguiente, de 1410 a 1420, nos suministra como media 52,7 libras. A partir de 1420 y hasta 1440, los precios van ascendiendo, sufriendo sin embargo una ligera depresión hacia 1430. En cifras, la evolución se presenta así: década de 1420 a 1430, la media obtenida es de 46,5; década de 1430 a 1440, la media registrada alcanza la cota más alta de todo el período, es decir 54,2 libras por esclavo. Después de esta última década, de 1440 a 1450 la curva empieza a descender llegando a una media de 41,6 libras, cuya media se mantiene hasta la siguiente década, de 1450 a 1460. A partir de esta fecha, de 1460 a 1470, se reemprende el descenso llegando la media a 30,5 libras. Acusamos un vacío de datos por falta de documentación que cubra las dos décadas siguientes, de 1470 a 1490. Las dos décadas finales de la muestra registran un descenso considerable; de 1490 a 1500 se obtiene una cota de 34,1 de media y de 1500 a 1510 se llega a

50. Apéndice, n.º 112 de la relación de ventas.

51. Apéndice, n.º 20 de la relación de ventas.

33,7, es decir casi se llega al mismo nivel con que se inició todo el proceso. La muestra en cuanto a la segunda mitad del siglo XV confirma los resultados obtenidos por Verlinden que le hace decir:⁵²

«Dans l'ensemble, et en comparaison de la situation existant pendant la première moitié du siècle, l'esclavage —ou du moins la traite— semble nettement en recul».

La curva de precios obtenida para las mujeres es, en general, más alta que la de los hombres. En las diez décadas útiles consideradas, las mujeres van por delante de los hombres en seis décadas y sólo en tres los hombres. De 1410 a 1450, es el período en que van más despegados, unos de otros, los precios de los varones y de las hembras. El punto de máxima diferencia entre los precios de unos y otras se produce en la década de 1430 a 1440, en que la diferencia alcanzada es de 22 libras (63 las mujeres, 41 los hombres).

En los casos de esclavas encintas, en general, el precio es sensiblemente más alto que el normal o corriente.⁵³

Antes de terminar este capítulo queremos señalar que las cifras dadas en el transcurso del mismo tienen sólo un valor relativo, sobre todo porque su objetivo es fijar unos datos aproximados. No hay que prestarles una credibilidad excesiva, ni absoluta, pues el fruto de la muestra es sólo el resultado que, vista la documentación disponible, se podía obtener.

Finalmente, al margen de la muestra presentada y a título indicativo solamente, queremos mencionar un documento acreditativo de que aún persistía la esclavitud en algunos lugares de la Península en el último tercio del siglo XVI. El documento de referencia que no pertenece a Barcelona pero se conserva en el AHCB nos da noticia de una operación de compra-venta realizada en Vera el 29-4-1570. La venta la realizan Ruiz de Albarra-cín, Martín Flores y Juan López, co-propietarios del esclavo granadino de 13 años, Alonso. El precio estipulado es de 34 ducados de Castilla y el comprador es Joan Oliver de Valencia. En esta

52. VERTINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 455.

53. Apéndice n.º 47 y 168 de las relaciones de ventas.

venta fué pagado el quinto a Su Majestad, conforme a lo dispuesto y exigido en las reales ordenanzas.

Sin duda, de haber buscado nosotros documentos de esa fecha, habríamos hallado algunos referidos a la Ciudad Condal, como ese de Vera que llegó casualmente a nuestras manos.

III

PROCEDENCIA DE LOS ESCLAVOS

La actividad económica en la España mediterránea y por lo tanto también en Barcelona es extraordinaria en los dos últimos siglos de la Edad Media. A este desarrollo comercial intenso corresponde también una extensión y aumento espectacular de la trata.⁵⁴ Los esclavos «sarracenos», tan abundantes en el siglo XIII, son ahora sustituidos por los procedentes de casi todos los países ribereños del Mediterráneo. La diversidad étnica de los esclavos llega a ser prodigiosa. Los hay griegos, sardos, rusos, caucasianos, crimeanos, turcos, armenios, albaneses, bosnianos, búlgaros, canarios, negros, moros, etc. Vamos a hablar brevemente de cada uno de esos grupos. Hemos conservado el orden establecido por Verlinden por considerarlo el más racional ya que se ajusta bastante al orden cronológico que parece ser el más indicado.

Sardos

La esclavitud de los griegos aparece como un fenómeno característico del siglo XIV. En cambio en el siglo siguiente son raros ya estos esclavos en la área comentada. Por nuestra parte no hemos podido documentar ni un solo caso. Una de las razones aducidas de esta falta de griegos en el mercado de esclavos fue

54. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 319.

la desaparición de los ducados catalanes de Grecia que servían de base a los mercaderes de esclavos.⁵⁵

Si la presencia de los griegos como esclavos es más acusada en el siglo XIV, es en cambio en el siglo XV, la de los sardos la más numerosa. Esa afluencia de esclavos sardos a la España Mediterránea se debió a que como consecuencia de las distintas revueltas que estallaron en la isla después de su ocupación y pacificación, los rebeldes capturados fueron privados de su libertad y vendidos como esclavos. Las últimas insurrecciones ocurridas en Cerdeña contra la autoridad catalano-aragonesa tuvieron lugar entre 1409 y 1442, época que constituye el período de reducción en cautividad de los sardos.

Los trece documentos, por nosotros hallados, referentes a ventas de esclavos sardos, están comprendidos entre los años 1409 y 1449.⁵⁶ Todos ellos corresponden a actas notariales fechadas en Barcelona. En doce de ellos, encontramos la cláusula, *nec ad precii restitutionem casu quo dominus Rex vellet facere franchos et franchas omnes sardos et sardas qui et que capti fuerunt in dicto Regno*, lo que puede significar que a pesar de estar sometidos a servidumbre se les consideraba todavía súbditos de la Corona aragonesa y podían ser puestos en libertad en cualquier momento. Cláusula, por otra parte, que no hemos hallado en ningún otro contrato de compra-venta referente a esclavos de otras procedencias.

Uno de estos documentos fechado en 7-8-1409 es el acta de venta hecha por Bernat Vya, marinero de Mallorca, a Joan Lor, corredor de felpa de Barcelona y el objeto de la venta una sarda de 4 años, capturada por el propio vendedor en San Luri, *et per me capta fuit*, confiesa en el acta el vendedor.⁵⁷ En la batalla de San Luri (Cerdeña), los sardos rebeldes, ayudados por el vizconde de Narbona, fueron derrotados por el rey de Sicilia Martín el Joven, hijo de Martín el Humano, con ayuda de éste, en 1409. De ahí quizá la razón de que la mayoría de esclavos reseñados

55. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 329.

56. Apéndice, n.º 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 97 y 114 de la relación de ventas.

57. Apéndice, doc. III y n.º 70 en la relación de ventas.

en estas actas fuesen capturados en dicho lugar. Podemos citar dos casos más que por su similitud parece tratarse de uno solo; en 16-9-1409 Gabriel Çes Oliveres, de Barcelona, vende a Mundó de Caorts, hostelero de dicha ciudad, por 52 libras y 16 sueldos barceloneses de terno, una esclava sarda llamada Margarida, de treinta años, junto con sus hijas Joana de 9 años y María de uno.⁵⁸ Antes de transcurrido un mes de esa operación en 12-10-1409, el ya mencionado Mundó de Caorts, esta vez vendedor, vende a Joan Pasqual de Sant Cebrià de Tiana una esclava, llamada también Margarida, de igual edad que la de la venta anterior, también sarda, y asimismo con dos hijas llamadas como las anteriores, Joana y Maria, pero esta vez de 12 y tres años respectivamente y por el precio, en esta ocasión, de 63 libras barcelonesas de terno.⁵⁹ Si hubieran transcurrido dos años en lugar de tres o cuatro semanas, estaríamos por decir que era la misma la mercancía vendida en ambos casos.

Que los esclavos sardos no lo fueron en exclusiva de los catalanes sino también de otros súbditos de la corona de Aragón y aun de más allá de sus fronteras, lo prueba —aparte el caso ya citado del marinero mallorquín Bernat Vya— las siguientes ventas, entre otras que podríamos hallar: Hemos visto un contrato de compra-venta de fecha 4-9-1409 mediante el cual, Joana, viuda del caballero Galceràn de Rosanis, de València vende a Bartomeu Gual de Sta. Creu d'Olorde un sardo llamado Joan, por 25 libras barcelonesas de terno, no constando en el documento la edad del mismo.⁶⁰ En 8-8-1409 Guillermo Arnaldo de Haacse, de Bisonare (Navarra), vende al mercader barcelonés Joan de Junyent una esclava sarda de 12 años de edad, por 33 libras de moneda barcelonesa de terno.⁶¹ El día 22 del mismo mes y año Arnau de Blay, doncel domiciliado en la villa de Mota, de la senescalía de Toulouse, vendió al administrador de fincas Joan Soldevila, por 27 libras y 10 sueldos barceloneses de terno, un sardo de veinte años llamado Mariàn.⁶²

58. Apéndice, n.º 77 de la relación de ventas.

59. Apéndice, doc. IV y n.º 80 en la relación de ventas.

60. Apéndice, n.º 76 de la relación de ventas.

61. Apéndice, n.º 71 de la relación de ventas.

62. Apéndice, n.º 75 de la relación de ventas.

No queremos terminar este epígrafe sin hacer mención de una partida de esclavos sardos residentes en Ciudadela vendidos en Barcelona en 1374. Dichos sardos fueron vendidos, ante las dificultades para atender a su manutención a consecuencia de la escasez de artículos alimenticios experimentada en Menorca en aquellas fechas.⁶³

Rusos

No tan numerosos, pero sí bastante abundantes, son los esclavos de origen ruso. Según Verlinden la esclavitud de los rusos es sobre todo un fenómeno característico del siglo XV, en la España mediterránea.⁶⁴

Kovalevsky ha emitido la hipótesis de que, bajo la denominación de «sarracenos», los mercaderes de esclavos musulmanes vendían ya desde hacía tiempo cristianos ortodoxos a los comerciantes de países católicos. La hipótesis no se ha probado suficientemente.⁶⁵

Verlinden cita las dos actas de ventas más antiguas que ha podido consultar.⁶⁶ La primera data del día 15-10-1398, y en ella se ve que el *portarius domini Regis*,⁶⁷ Pere Bosch, vende a Francesc Lledó, carpintero, ambos de Barcelona, una esclava rusa, de 35 años, por 26 libras, 6 sueldos barceloneses de terno. Tres días después, el 18 de octubre, el comprador vuelve a vender la misma esclava al platero de Barcelona Antoni Çes Tries. Esta vez el precio sólo llega a 25 libras 10 sueldos. Aquí Verlinden hace un comentario muy atinado:

«Es de creer —que el carpintero se ha dado cuenta de algún defecto de la esclava, de lo contrario, no habría, sin duda, consentido revenderla —con pérdida— tres días después de haberla adquirido». La razón de este hecho hay que buscarla en una

63. MADURELL MARIÀMON, J. M.ª *Vendes d'esclaus sards de guerra a Barcelona, en 1374*. Separata del VIº Congreso de la Corona de Aragón. Madrid, 1959.

64. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 335.

65. KOVALEVSKY, M. *Die oekonomische Entwick lung Europas bis zur Entstehung der Kapitalistia chen Wirtschaftsform*, tom. III, pág. 483.

66. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 335.

67. Agente ejecutor de la justicia real.

ordenanza del rey Martí I, de fecha 8-7-1401. En este documento el rey ratifica una ordenanza de su hermano y predecesor Joan I y decreta que las reivindicaciones de libertad de los esclavos rusos y, en general, de los esclavos ortodoxos no serán admitidas en lo sucesivo, si no es mediante el reembolso del precio de compra y con la conversión previa al catolicismo. Esta es la clave del enigma de esta venta; Agata, la esclava, podía muy bien en 1398, haber reclamado su libertad conforme a las disposiciones acordadas por Joan I, es decir, sin reembolso del importe del precio».

Los hechos no sucedieron como supuso Verlinden, —al menos por todo el año 1398— pues en nuestra búsqueda de documentos hemos dado con uno fechado en 24-2-1399, meses después de aquella primera operación, en el cual aparece Antoni Çes Tries, esta vez como vendedor y Pere Bartomeu, de Santa Coloma, como comprador. Lo sorprendente es que la ya mencionada esclava rusa, Agata, vuelve a ser vendida y esta vez ha aumentado de valor con respecto a la anterior transacción. La operación se cierra por 26 libras barcelonesas de terno.⁶⁸

Si es cierta la hipótesis de Verlinden, cabe la posibilidad de que la mencionada esclava pasara sucesiva y rápidamente, de mano en mano, en una cadena ininterrumpida de vendedores y compradores, que se apresuraban a deshacerse de ella tan pronto se enteraban de su condición o circunstancias. Sin embargo, como a partir de 1401 los derechos de los propietarios de esclavos rusos fueron mejor garantizados —lo prueba el hecho de que a partir de entonces las ventas de esclavos rusos se multiplican—, podrá haberse dado el caso de que la libertad, que supone Verlinden debió ser alcanzada por la mencionada Agata, no la llegara nunca a alcanzar.

Verlinden, apoyándose en abundante documentación, afirma que la venta de esclavos rusos durante la primera mitad del siglo XV continuó activamente.⁶⁹ Sin embargo, es a partir de mediados del siglo XV cuando la mención de esclavos rusos en las actas empiezan a ser excesivamente raras. La razón quizás

68. Apéndice, n.º 17 de la relación de ventas.

69. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 337.

fue la toma de Constantinopla en 1453 por los turcos. A partir de ese momento el comercio con las colonias italianas del Mar Negro, suministradoras de esclavos rusos, sufre un colapso tal, que se hace extremadamente difícil, si no imposible, toda relación mercantil con ellas.

En nuestro rastreo en busca de documentos, además del mencionado en este epígrafe, hemos hallado varios más que reseñaremos oportunamente en el apéndice.

Caucasianos y crimeanos

Dentro de este grupo, los más numerosos son los circasianos y los turcos, y raros los documentos que hagan mención a Abkhazes y Mingrelinos.

El texto más antiguo que cita Verlinden es uno de fecha 24-10-1393. Se refiere a la venta que Guillèm Cornell, como mandatario de un «*paraire*» de Perpinyà, realizaba de una esclava llamada Melitha, que adquiere la esposa de un comerciante barcelonés.⁷⁰

Por nuestra parte, el documento de venta de esclavo circasiano más antiguo que hemos hallado es una acta fechada en 7-12-1395. En ella se hace constar que Jacob Carboner, patrón de nave de Barcelona, vende a su hijo Antoni Carboner, barquero y de la misma ciudad, un esclavo de *natione xarquesorum*, de 25 años, por precio de 50 libras barcelonesas, el cautivo se llama Terraberdi, alias Fortià. Cuyo esclavo se trajo con su nave el vendedor, *de partibus Romanie*.⁷¹

Podemos añadir aun otros casos inéditos. Citaremos sólo uno, los otros serán mencionados en lugar oportuno. El patrón de barca Joan Ollar vende en 5-1-1407 a Nicolau Oulomar, también patrón de barca, ambos de Barcelona, el esclavo circasiano llamado Francesc Spert de 26 años y precio 50 libras. Es curioso

70. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 340.

71. Apéndice, n.º 7 de la relación de ventas.

constatar que es ese uno de los pocos casos en los que el esclavo aparece con apellido.⁷²

A partir de mediados del siglo XV, los circasianos, al igual que los rusos, son más raros.

Los crimeanos están representados esencialmente por los tártaros. Estos aparecen con anterioridad a los circasianos o «xarquesos».

Treinta y cuatro actas de venta de esclavos tártaros hemos descubierto en nuestra búsqueda por los archivos barceloneses. La mayor cantidad de una misma procedencia que hemos logrado reunir. Lo que nos induce a creer que también esos esclavos fueron en su momento muy numerosos. La acta más antigua data de 20-9-1390. El vendedor, un hornero de Barcelona llamado Alfons Martí, cede a Jacob Ollar, presbítero, una esclava tártara *vocatam Marxac*, de 40 años, por 26 libras. Dicha esclava fue *exposita et subastata*.⁷³ Un acta interesante de fecha 21-8-1403 es la que describe la venta que Berenguer Torrent, correero de Barcelona, hace a su colega, conciudadano y tal vez hijo Andreu Torrent, de un lote compuesto de madre e hija, cuya hija lo es también del comprador, llamada la madre Marina y la hija Margarida. La edad de la madre es de 30 años y la de la niña once días. El precio concertado es de 30 libras y 15 sueldos de moneda barcelonesa de terno. Lo reducido del precio, en relación a los precios del momento, nos hace suponer, como acabamos de decir, que el comprador era hijo del vendedor, dada además la coincidencia de apellidos y profesión de ambos; de ahí la fijación de un precio realmente bajo para dicho lote.⁷⁴

Miret i Sans, que no nos da ni un solo caso de venta de esclavos rusos, al referirse a los tártaros, se prodiga y cita siete u ocho casos, aunque alguno de ellos tomados de M. Brutaills.⁷⁵ Cita el caso —que por su interés mencionamos— de venta de un matrimonio esclavo, que también recoge Verlinden.⁷⁶ La escritura es de 5 de octubre de 1385. Por ella tres mercaderes barce-

72. Apéndice, n.º 42 de la relación de ventas.

73. Apéndice, doc. I y n.º 1 en la relación de ventas.

74. Apéndice, n.º 25 de la relación de ventas.

75. BRUTAILLS, A. *Étude sur l'esclavage en Roussillon du XIII au XVII siècle*. v. *Nouveau revue historiographique de droit français*. 1886, pág. 393.

76. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 345.

loneses venden al también mercader, de la misma ciudad, Arnau Bertrán, «*duos esclavos conjuges, servos et captivos nostros de genere tartarorum*». Se cierra el trato por 77 libras barcelonesas.

También Charles Verlinden, como nosotros ahora, halló gran cantidad de documentos referentes a ventas de tártaros. Llega a decir con referencia a la profusión de casos: *Et l'on pourrait multiplier les exemples par dizaines*.⁷⁷

A partir de 1461, según Verlinden, no se encuentran ya trazas de tártaros.⁷⁸ Es, seguramente, a causa de la ocupación por los turcos de los estrechos en 1453. Nuestro último hallazgo data del 26-9-1422. La venta la realiza el mercader de Barcelona Gaspar Stela, siendo el comprador el caballero Francesc Sa Sala. El objeto de la venta es una esclava llamada Jalbi, de 25 años y se pagan por ella 73 libras barcelonesas de terno.⁷⁹

Turcos

Los esclavos turcos entran en escena bien entrado el siglo XV. Aunque su número fue numeroso, no lo fue tanto como para compararlos a otros grupos ya estudiados.

Coincidiendo con Verlinden, hemos de afirmar, que las ventas de esclavos turcos son relativamente escasas.⁸⁰ Este historiador cita nada más que dos casos. Nosotros hemos sido más afortunados y hemos descubierto tres. De estos tres casos —que por no revestir especial importancia serán reseñados en el apéndice—, dos son ventas realizadas por extranjeros; uno veneciano, Petro Hulasto, y otro un siciliano de Catania, barbero del rey de Sicilia, llamado Francesco de Podio.

Curiosamente la caída de Constantinopla en poder de los turcos no influyó en el reclutamiento de cautivos turcos y, aunque parezca paradoja, los turcos continuaron siendo reducidos a esclavitud durante toda la época moderna.⁸¹

77. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 346.

78. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 347.

79. Apéndice, n.º 112 de la relación de ventas.

80. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 349.

81. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 349.

Balcánicos

a) Albaneses. — Sólo un caso hemos encontrado en el transcurso de nuestra investigación. El documento —interesante no por su rareza, sino por lo que se dirá— es una acta de 16-3-1407, en la que aparece, como vendedor, el pañero de Barcelona Joan de Junyent, como comprador el mercader, barcelonés también, Gaspar Moles, y la «cosa» vendida una esclava albanesa llamada Maria de 26 años. La singularidad de la venta está en que la mencionada esclava está embarazada y el precio que se paga por ella es de 60 libras y 10 sueldos. Precio superior al precio corriente de una esclava. Razón: el incremento de precio es, sin duda, por el esclavo en potencia que lleva la esclava en su vientre.⁸²

Con respecto a los albaneses Verlinden cita nada más tres o cuatro casos.

b) Bosnianos. — Dos casos hemos localizado de ventas de esclavos de esa procedencia. En ambos el objeto de la venta es una mujer. En el primero Antoni Ferrer, tejedor de paños de lana de Perpinyà, vende en 8-11-1407 al corredor Ramón Muntada de Barcelona una bosniana llamada Joana de 35 años, por el precio de 30 libras barcelonesas de terno. El pago de la operación se hace en dos plazos; en uno se pagan ocho libras y en el otro el resto.⁸³ En el segundo caso la fecha de la operación es el 26-2-1405. El vendedor Joan Aguilar mercader de Barcelona vende a Antonia Boscant, de la misma ciudad, una esclava de Bosnia, llamada Maria de 30 años de edad, por el precio de 44 libras barcelonesas.⁸⁴

c) Búlgaros. — De esta procedencia hemos podido reunir los datos concernientes a 11 ventas, cuyos datos daremos en el lugar correspondiente, salvo dos, que vamos a mencionar aquí por tratarse de dos ventas de búlgaros varones, caso poco corriente, pues Verlinden se queja de no haber hallado ninguna acta de compra-venta de búlgaros varones, lo que nos induce a pensar

82. Apéndice, doc. II y n.º 47 en la relación de ventas.

83. Apéndice, n.º 54 de la relación de ventas.

84. Apéndice, n.º 81 de la relación de ventas.

que esta vez también hemos tenido más suerte que él.⁸⁵ Ambas ventas han sido realizadas con pocos días de diferencia por dos ciudadanos de Barcelona. La primera se efectuó el 11-6-1406 por el maestro campanero Bernat Valor, el cual vendió a Pere Letonis de Cardedeu un esclavo búlgaro, llamado Jordi, de 20 años de edad, por el precio de 46 libras.⁸⁶ La segunda venta la concerta el armero Pere Asberti con el mercader barcelonés Jaume Amigó. El esclavo, que se llama Nicolau y tiene 24 años de edad, se vende por 43 libras barcelonesas de terno. Este segundo documento está incompleto.⁸⁷

También con los búlgaros pasa lo que con los tártaros. A partir de la toma de Constantinopla ya no hay rastro de ellos en los archivos, al menos en cantidades apreciables.

Canarios

A finales del siglo XV empiezan a aparecer los esclavos canarios en actas de compra-venta.

Verlinden sólo menciona un caso hallado por él. Se trata de la venta *more piratico* de una canaria llamada Maria, de 18 años. El precio se fijó en 80 libras barcelonesas.⁸⁸

Por nuestra parte hemos descubierto algunos casos más, que en lugar correspondiente reseñaremos.

Negros

La procedencia de los esclavos negros es diversa, muy vaga y poco precisa. Una gran mayoría de ellos proceden del Norte de Africa. Muchos son calificados de «sarracenos», lo que prueba proceden de países musulmanes. Otros, concretamente, son originarios de Cirinaica, Túnez, Argelia o Egipto. En cuanto al tér-

85. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 354.

86. Apéndice, n.º 34 de la relación de ventas.

87. Apéndice, n.º 35 de la relación de ventas.

88. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 358.

mino «etíope» con que se califica a ciertos negros no hay que tomarlo al pie de la letra, pues, lo más seguro es que ese gentilicio era tomado con carácter más general, equivaliendo a «africano» o «negro africano» y no sólo a etíope. Una acta fechada en 23-4-1439 nos da noticia de un esclavo *etíope de Munt de Barques*, de 35 años de edad, llamado Joan, vendido por Marc Maço de Sant Cugat de les Garrigues, a Antoni Martí hortelano de Barcelona por 33 libras. La operación fue legalizada por el notario de la Ciudad Condal Joan Brujo.⁸⁹ Otros documentos que reseñaremos nos hablan de negros de Gelop, Galop o Gelochs, que posiblemente proceden de Guinea como hace constar clara y expresamente por su parte Vicenta Cortés.⁹⁰ Otra procedencia que no hemos logrado identificar es la de una esclava negra de nación *Longa*. La operación de compra-venta se realizó ante el notario de Barcelona Lluís Carles Mir. En ella se hace constar que Francesc Queralt i Raila, por mediación del *curritor auris* Baltasar Tárrega, vende al honorable Joan Miquel Pol (todos ellos de Barcelona), una cautiva negra, llamada Margarida, de 25 años, de nación *Longa* y por precio de 41 libras.⁹¹ Finalmente queremos mencionar el hallazgo de un curioso documento en un manual del notario Lluís Carles Mir. En él se recoge la operación de venta de una *servam nigram natione nigrorum* llamada Beatriu, de 12 años. El vendedor es el mercader Gabriel Prats y el comprador precisamente un notario, el «discreto» Francesc Palomeres, ambos de Barcelona. Se vende al *more pirático* y el precio es 32 libras barcelonesas de terno.⁹²

Verlinden confiesa que entre los documentos por él reunidos referentes a esclavos negros de Guinea sólo cuenta con dos. Nosotros hemos encontrado algunos más, que en su momento reseñaremos.

Señalemos, para terminar, que la esclavitud de los negros subsistirá durante todo el siglo XV y se prolongará durante la mayor parte de la edad Moderna, aunque en forma decreciente.

89. Apéndice, n.º 109 de la relación de ventas.

90. CORTÉS, Vicenta, *op. cit.*

91. Apéndice, n.º 146, de la relación de ventas.

92. Apéndice, n.º 143, de la relación de ventas.

Moros

Bajo la denominación de moros o sarracenos se engloban a todos los esclavos pertenecientes a diversos estados musulmanes, sucediendo algo parecido a lo que hemos dicho con respecto a los negros. Esclavos moros los hay durante todo el período que estamos considerando. Su presencia es muy frecuente en muchos de los documentos consultados. Hay musulmanos esclavos durante los siglos XIII, XIV, XV y XVI, a lo largo de la baja Edad Media y en buena parte de la Moderna.

A fines del siglo XIV y durante la primera mitad del XV las ventas de moros son particularmente numerosas. Nosotros hemos registrado unas diez o doce ventas de esclavos moros que recogemos en el apéndice. Una de las más antiguas lleva fecha 9-1-1391, y no es precisamente una venta sino una orden de venta. Berenguer de Fàbrica, mercader de Barcelona, ordena a su procurador Bernat de Rodela, cambista de la ciudad de Mallorca, proceda a la venta de su esclava, neófito, llamada Margarida, de veintidós años y medio, aproximadamente, *que fuit de nacione sarracenorum*.⁹³ Otra de las ventas examinadas es de 1-2-1407. En dicha fecha Pere de Rovira, hijo de Dalmau de Rovira, de Castell d'Anglés, diócesis de Girona, camarero del señor Bernat de Cabrera, vende por mediación de su procurador Bernat de Gotmar, *ad usum et consuetudinem Barchinone*, a Pere Aloart, marino de Barcelona, un esclavo sarraceno llamado Joan, que antes de ser bautizado se llamaba Vidal. La edad del esclavo era de 20 años y el precio que se pagó 39 libras.⁹⁴ La última acta que hemos podido examinar es sumamente interesante. Por un lado porque se pormenoriza y concreta al máximo el origen de la esclava, cosa no muy corriente. El documento dice que la esclava es de *Terre de Ora (Orán), de nacione maurorum, de Barbaria*. Por otra parte, porque vemos repetirse en dos casos una tachadura, explicable, sin duda, por la aplicación de nuevos criterios jurídicos, y en donde el escribano puso *Sclavam*, tacha esta pala-

93. Apéndice, n.º 2, de la relación de ventas.

94. Apéndice, n.º 48, de la relación de ventas.

bra y a continuación escribe *Servam et captivam*. Para terminar digamos que la venta la realiza el marinero de Sant Feliu de Guixols, Salvi Marqués, siendo el comprador el caballero barcelonés Guillèm Cebrià de Vilalba, y la esclava es Aliam, de 20 años, por la que se pagan 57 libras y 12 sueldos barceloneses. La esclava está encinta.⁹⁵

Otras procedencias

Hemos encontrado una acta en donde al referirse a la procedencia del esclavo se dice que es de *partibus de lavant*.⁹⁶ En algún documento se hace constar que el cautivo es de *nascione de alorps*.⁹⁷ Hemos visto algunas actas en las que no consta la nacionalidad o procedencia del cautivo. Este es el caso de los documentos 96, 130 y 136 que figuran en la relación del apéndice. Finalmente hemos repasado algunos documentos en los que el esclavo parece ser hispano y de raza blanca. Tal es el caso del documento que consta en el *Nonum manuale contractuum communium*, del notario de Barcelona Lluís Carles Mir, en el cual consta que en 19-6-1499, Pere Urrea de Barcelona vende al uso pirático a Manuel Darres, mercader de esta misma ciudad, *una esclava blanca nacida en el Reino de Valencia*, de 22 años, por 50 libras barcelonesas. No consta en el documento dato alguno que haga pensar que la esclava sea sarracena, morisca, etc.⁹⁸

95. Apéndice, n.º 163 de la relación de ventas.

96. Apéndice, n.º 101 de la relación de ventas.

97. Suponemos que el vocablo «alorps», equivaldrá a alarbe o a árabe. En ninguno de los diccionarios consultados, catalanes y latinos, hemos encontrado su significación. De lo que no cabe duda, sin embargo, es de que se trata de un gentilicio.

98. Apéndice, n.º 148 de la relación de ventas.

IV

LA LIBERACIÓN

Manumisiones

Si tuviéramos que ser esclavos y se nos permitiera elegir el tiempo y lugar de nuestra servidumbre, preferiríamos obviamente una sociedad que diera alguna esperanza de eventual libertad. Sin embargo, el camino hacia la libertad siempre ha encontrado obstáculos, a pesar de lo cual, por razones económicas y religiosas, las manumisiones se multiplicaron en las postrimerías del Imperio y a principios de la Edad Media. Amos cristianos, particularmente en sus lechos de muerte, liberaban a esclavos fieles como un acto pío que podía ganar la expiación de sus pecados.

La sociedad consideraba al esclavo como una propiedad; era un bien como otro cualquiera, pero quedaba en el fondo de muchas conciencias un mal sabor que obligaba a los dueños más humanos a pensar en la manumisión de los cautivos en el momento de ir a otorgar testamento. Sin embargo, en lo que respecta al Principado, esta generosidad no era demasiado amplia en muchos casos y estaba condicionada a la prestación aun de determinados servicios y a no ser efectiva hasta después de determinados plazos. El denominador común, salvo excepciones, es que la libertad casi nunca se concedía inmediatamente después de la muerte del testador. Esta es la verdad. La buena voluntad del testador quedaba recortada y disminuida por sus egoísmos de última hora.⁹⁹

Verlinden, que cita algunos casos de emancipación de esclavos, manifiesta que ha encontrado mucha más información sobre manumisiones durante el siglo XV que en el transcurso del XIV,

99. MADURELL MARIMON, José M.^a. *Los seguros de vida de esclavos en Barcelona (1458-1528)*. Documentos para su estudio. «Anuario de Historia del Derecho Español», tomo XXV (128-188). Madrid, 1955, págs. 10-14.

lo que probaría una de estas dos cosas: o que abundaban más los esclavos o que se habían ido despertando más los sentimientos de humanidad hacia los pobres cautivos.¹⁰⁰

Verlinden tras el estudio de la documentación que menciona saca las siguientes conclusiones generales con respecto a las manumisiones en Cataluña —la mayoría de la documentación citada procede de actos celebrados en Barcelona.

1) Son raras las manumisiones gratuitas.
2) Por el contrario, las automanumisiones o rescates efectuados con su pecunio, por el propio esclavo, son más numerosas.¹⁰¹

3) Muchos contratos realizados bajo esta modalidad inducen a creer que los futuros libertos eran esclavos alquilados a terceros o al menos ocupados en tareas fuera del hogar del propietario.

4) Las cantidades a pagar mensualmente por los esclavos a sus dueños varían de 15 a 33 sueldos. Es lógico deducir que al auto-rescate pagado por un anciano no será el mismo que el que deberá pagar un joven, es decir, el del anciano será de poco monto, en cambio el del joven será de un importe más elevado.

Es de suponer y así lo afirma Verlinden que en algún caso la especulación sobre rescate alcanzó cotas muy altas, pagándose hasta el doble y el triple sobre el precio que costó el esclavo.¹⁰²

Redenciones

Entendemos que sería incompleto este capítulo, si al hablar de manumisión no dijéramos algo también sobre redención. Réplica a la servidumbre sufrida por los esclavos que convivían con las gentes del Principado, fue la cautividad que tuvieron que soportar, no pocos barceloneses, en países de la Media Luna. Y la contrapartida a la manumisión fue, sin duda, la redención de cautivos cristianos. Tratar de este tema no es salirnos del

100. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, págs. 515-527.

101. Apéndice, doc. VIII.

102. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 526.

plan trazado, sino ahondar algo más en uno de los diversos aspectos que puede presentar la esclavitud.

Redimir cautivos se consideró piadoso y primordial deber, y pecado el no contribuir a tal obra los pudientes. De acuerdo con tal idea, ya desde el siglo XI vemos aparecer, en muchos testamentos, pertenecientes a personas de distinta posición social, legados destinados a redimir cautivos cristianos.¹⁰³

Al abrigo del sentimiento de piedad y compasión que despertaban los conciudadanos cautivos en tierra extraña, surgieron las instituciones dedicadas a la redención de los mismos.

El doble carácter de la redención: deber jurídico y deber social, reflejose en la formación de instituciones de redención, dando lugar a dos: conectada la primera con la familia del cautivo y con su pueblo la segunda.

Los redentores particulares, intermediarios entre la familia del cautivo y su dueño, fueron designados con el nombre de «alfaqueques» en Castilla, y con el de «exneas», en Aragón. El «exnea» era jefe de la expedición comercial encargada por los vecinos del lugar para tramitar en tierra extraña la liberación y rescate de un cautivo. Llevaba la suma necesaria para satisfacer el rescate o en su caso otro cautivo para canjearlo. Cumplida esta parte de la misión, el exnea, tenía que alojar al cautivo en su propia posada y custodiarlo y velar por su seguridad hasta pisar tierra libre. Por el cautivo redimido perciba el diezmo del importe de la redención y por el canjeado un áureo.¹⁰⁴

El problema de redención de cautivos fue agudizándose en Cataluña a medida que crecía su expansión exterior. Ello supuso la pérdida de libertad de muchos de sus ciudadanos, lo que originó, por fin, tras varios frustrados intentos, las iniciativas tendentes hacia la creación de la Orden de la Merced.

Fue en Barcelona cuando a principios del siglo XIII, algunos varones de buena voluntad, el rey Jaume I, Pere Nolasc y Ramon de Peñafort fundaron la mencionada Orden. Se comprometían sus miembros a redimir cautivos cristianos, aportando a la empresa

103. RAMOS LOSCERTALES, J. M., *op. cit.*,

104. RAMOS LOSCERTALES, J. M., *op. cit.*, pág. 155.

sus bienes, o pidiendo dinero en las iglesias con dicho fin, y empleándose ellos mismos, previa elección de los más aptos, en la obra redentora. Para ejercer su misión, precisaron salvoconductos del Estado hacia el que se dirigían y su deber, una vez pagado el rescate, acompañar a los redimidos hasta dejarlos a salvo.

La Orden de la Merced tenía una labor doble: por una parte reunir fondos con que hacer las redenciones, y por otra, a continuación, efectuarlas.

No era potestativo de los frailes de la Orden marchar a realizar redenciones a iniciativa propia. El Maestre o el Capítulo general nombraban de entre aquellos, los que habían de partir hacia tierra infiel.

La noticia de que iba a verificarse una campaña de redención, era pregonada juntamente con la del pueblo al que se dirigían los redentores, por si teniendo alguna persona algún familiar en cautiverio, querían aprovecharse de la coyuntura para procurarle la libertad; en este caso había de entregar el importe del rescate a la persona designada en el pregón.¹⁰⁵

Garí i Siumell, citado por Verlinden, da importantes cifras del número de cautivos cristianos redimidos por la Orden.¹⁰⁶

También las cofradías de artesanos se preocuparon del rescate de cautivos. En Barcelona, en 1380, los carniceros, los herreros y los marineros decidieron que si un miembro de la cofradía salía de viaje y era hecho cautivo por los moros la caja común debía intervenir para su rescate. Sucesivamente y en años siguientes diversas corporaciones y cofradías toman disposiciones análogas; plateros, carpinteros de ribera, peleteros, barberos, cirujanos, y ésto, hasta bien entrado el siglo XV.¹⁰⁷

Así, durante toda la baja Edad Media, el rescate de cautivos cristianos es una preocupación constante de los súbditos de la Corona de Aragón y por tanto también de los ciudadanos de Barcelona, siendo uno de los objetivos más sentidos y deseados por la sociedad de aquel período, la erradicación de ese mal.

105. RAMOS LOSCERTALES, J. M., *op. cit.*, pág. 167.

106. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 537.

107. VERLINDEN, Charles, *op. cit.*, pág. 539.

Las fugas

Hemos dado entrada a este apartado, porque creemos que la fuga era también uno de los medios mediante el cual el esclavo alcanzaba la libertad, aunque no siempre. La manumisión ya la hemos mencionado; era una libertad, digamos legal, jurídicamente reconocida, mientras que la fuga era una libertad ilegal y por tanto delictiva y penada por la ley. Más adelante hablaremos brevemente pero de pasada, sobre las fugas, al tratar de los seguros, por eso ahora vamos a hacerlo con más extensión.¹⁰⁸

Las sociedades esclavistas mostraron una severidad casi uniforme con los esclavos que buscaban la libertad por sus propios medios. El Código de Hammurabi prescribía la muerte para cualquiera que diera refugio a un fugitivo o ayudara a escapar a un esclavo. En Roma los esfuerzos del gobierno se veían complementados por especialistas privados, o «fugitivarii», que estaban adiestrados para seguir la pista del esclavo más huidizo. En la Europa medieval, la Iglesia, estaba pronta a ayudar a un esclavo que huyera de un amo judío, pero a otros fugitivos se les castigaba según la dura ley de Justiniano. Pisa, Bolonia, Florencia, Lucca y Génova suscribieron acuerdos para la captura y extradición de esclavos furtivos. Y cuando al fin se apresaba a un esclavo, se le torturaba conforme el deseo de su amo. No iban a ser muy distintas las disposiciones acordadas en Barcelona para la captura y en su caso castigo de los esclavos fugitivos.

Al socaire del ansia de libertad del esclavo nació una lucrativa ocupación: la preparación de fugas. Algunos desaprensivos, entre los que habían cristianos y más aún moros, explotaban el deseo natural de las personas sujetas a servidumbre de ser libres. Estos sujetos les ofrecían conducirles por caminos secretos hasta lugares seguros. Los pobres esclavos, seducidos por tan bellas promesas, les entregaban el dinero que tenían ahorrado y oculto y aun, a veces, lo sustraían de sus dueños con tal fin. Muchas veces, al hallarse en despoblado, aquellos mismos guías les despojaban de todo y a la menor resistencia los asesinaban. Esta explotación

108. Apéndice, doc. IX.

infame, que la mayoría de las veces no producía el fin apetecido por los fugitivos, causaba un grave quebranto a la Generalitat de Catalunya, ya que en virtud del seguro obligatorio, debía satisfacer multitud de indemnizaciones, en los casos de fugas exitosas. Miret i Sans menciona algunos casos de detención de sujetos dedicados a esta ocupación. Un caso curioso citado por este autor es el de los esclavos del Monasterio de Montalegre, los cuales se negaron a huir a pesar de las proposiciones que se les hicieron. La Diputación satisfecha dio una gratificación al convento.¹⁰⁹

En las Cortes de Monzón de 1553 el emperador Carlos junto a la prohibición de sacar cautivos del Principado advertía que los conductores de fugitivos *incoregan en pena de ser condemnats en galera tota sa vida*.

Tanto Valencia, como Aragón y Castilla, acogían a muchos esclavos fugitivos procedentes del Principado. Sin embargo, el destino y meta de la mayoría de ellos era la ciudad de Tolosa en el Languedoc. Únicamente en esa población estaban perfectamente a cubierto de toda extradición. Los magistrados tolosanos sostenían el criterio de que no debían ser entregados o devueltos los esclavos que llegasen a la ciudad en busca de refugio, y que allí no era reconocida legalmente la esclavitud. Esta actitud provocó largos pleitos y reclamaciones entre la Generalitat y la ciudad de Tolosa. En general pues y salvo excepciones, Tolosa era un seguro asilo para el esclavo fugitivo.

Miret i Sans apunta como a verdadera causa de negarse la extradición de los esclavos fugitivos de Cataluña, por parte de Tolosa, a que allí los necesitaban y para quedárselos legalmente solamente necesitaban cambiarles la denominación de esclavos por la de siervos, mediante un simple trámite judicial.¹¹⁰

También por mar eran muchos los esclavos que se fugaban. Esta vía era más utilizada por los esclavos que habitaban en el litoral. Miret i Sans cita algunos casos.¹¹¹

Tan necesarios y codiciados eran en la época comentada los

109. MIRET I SANS, J., *op. cit.*, pàgs. 49 y 50.

110. MIRET I SANS, J., *op. cit.*, pàg. 61.

111. MIRET I SANS, J., *op. cit.*, pàg. 61.

esclavos, que los fugitivos que andaban sueltos y errantes por el Principado en busca de lugar y hora a propósito para pasar la frontera, eran muchas veces capturados por algún vecino del lugar, que se lo apropiaba para explotarlo por su cuenta como si se hubiese tratado de un objeto de buena presa, resistiéndose a devolverlos a su legítimo dueño o a la Generalitat de Catalunya, puesta en su lugar y derecho por el seguro constituido.

Uno de los subterfugios hábiles y de apariencia legal que empleaban los detentores de esclavos fugitivos para negarse a la devolución era la proclamación de libertad, es decir, que alegaba el capturado que ya era libre, y oído ante cualquier representante de la autoridad se le declaraba por los abogados y procurador de pobres, «dels miserables», según el término usado en aquel tiempo, liberto. Miret i Sans cita un caso singular, en el que el detentor del esclavo era nada menos que el propio Baile General del reino de València, Joan Mercader. El esclavo pertenecía por derecho al doncel Eimeric Dezprats, de Tarragona, que en su día había denunciado la fuga a la Generalitat.¹¹²

Menos frecuente que la retención de esclavos fugitivos era el robo o secuestro de esclavos, la mayoría de las veces, hecho con el fin de lucrarse con su venta.

En los capítulos que instituían el seguro contra la fuga de esclavos aprobado en las Cortes de Barcelona de 1413, se contenían también disposiciones penales para los fugitivos, fuesen varones o hembras. Si permanecían ocultos o ausentes por término mayor de diez días recibirían cien azotes en lugar público; si por más de veinte días, veinte azotes; si por más de treinta días, treinta azotes, y en pasando de cuarenta días, *que sien punits o executats corporalment*. Cuando el esclavo recobrado hacía más de diez años que estaba asegurado por la Generalitat, entonces, además de los azotes dichos, se les señalaba con fuego en la oreja izquierda, a fin de que fueran mejor reconocidos en caso de que intentaran nueva huida.

Por otra parte, se acordó que ningún habitante de Cataluña podía retener un esclavo fugitivo por más de tres días, pasado

112. MIRET I SANS, J., *op. cit.*, pàg. 70.

dicho espacio de tiempo, si no daba cuenta de ello, incurría en multa de 50 libras por cada esclavo retenido.

Basta conocer estas disposiciones para comprender que al comenzar el siglo XV la fuga de esclavos había tomado proporciones alarmantes y que la carestía de brazos en Cataluña constituía un grave quebranto a su economía.

Cuando en 1421 los Diputados de la Generalitat implantaron el seguro de esclavos, crearon cuatro plazas de guardias montados para la vigilancia de los caminos y pasos fronterizos y dos de a pie para vigilar las playas de Barcelona. Al poco tiempo, tal vez por considerar que era demasiado oneroso el mantenimiento de las plazas de guardias montados, suprimieron éstas y aumentaron las pedestres.

Para mejorar la vigilancia marítima, los diputados hicieron construir dos laúdes y costearon un almacén para guardarlos en la playa de Barcelona. Todo, empero, resultaba insuficiente, dado el gran número de esclavos fugitivos, la habilidad de los que se erigían en conductores de aquéllos, y sobre todo la extensión y dificultades topográficas de las fronteras.

Las fugas de esclavos ponen de manifiesto, de manera patente, que no sólo el natural amor a la libertad impulsaba a éstos a buscarla, sino que las penosas condiciones de vida en que se desenvolvía en general su existencia era uno de los acicates que los lanzaba a la huída, como medio para escapar a sus males.

Liberación por ley

No queremos cerrar el capítulo sin mencionar esta modalidad de liberación, que sólo afectaba a un sector de la población esclava del Principado. Joan I decretó que los cautivos griegos y otros súbditos del Emperador de Bizancio, tales como los armenios, albaneses, rusos, búlgaros y valaquios, tenían el derecho de reclamar, a iniciativa propia, su libertad ante los tribunales. Martí I confirma este derecho en una ordenanza de 1401. A partir de entonces a los esclavos que hagan uso de ese derecho se les exigirá el reembolso del precio de compra y la conversión previa al catolicismo.

V

A lo largo de estas páginas hemos visto diversos aspectos de la esclavitud en Barcelona en las postrimerías del siglo XIV, todo el XV e inicios del XVI. En este dilatado espacio de tiempo, que nosotros consideramos uno de los periodos más interesantes de la historia del Principado por la diversidad e importancia de los acontecimientos acaecidos en el mismo, medró, se desarrolló y alcanzó su punto culminante esa institución, más que milenaria, que llamamos esclavitud.

Hemos visto en la introducción, coincidiendo con lo dicho por Vicenta Cortés, que se ha escrito mucho sobre la esclavitud, pero poco, con rigor científico y aun menos referido a Barcelona. Esto contrasta con la abundancia de documentos que nos consta existen en los diversos archivos de la Ciudad Condal. Damos fe de esto último porque personalmente hemos constatado que con sólo el sacrificio de unas cuantas semanas de dedicación hemos reunido un buen lote de xerocopias correspondientes a más de doscientos documentos encontrados en una búsqueda que no ha sido ni exhaustiva ni fatigosa.

Una conclusión importante a la que hemos llegado es de que en Barcelona la esclavitud fue, como hemos podido comprobar, un mal menor, una necesidad coyuntural. Las altas cotas de despoblación alcanzadas con motivo de la Peste Negra fue una de las causas más importantes para que la institución arraigara bien y con fuerza.

También hemos podido comprobar que una de las características del siglo XV fue el enorme desarrollo de la trata y la mayor abundancia de esclavos de procedencia oriental.

En el transcurso de este artículo nos habremos dado cuenta de la importancia de Barcelona como mercado de esclavos y aunque no podemos estar de acuerdo con Kovalevsky, respecto a su afirmación sobre el carácter esclavista de la sociedad catalana, sí, hemos de reconocer que fue una sociedad con una amplia base de participación esclava. La cifra aproximada de 3.000 esclavos

para la Ciudad Condal, cuya población no alcanzaba los 30.000 habitantes, se nos antoja un porcentaje francamente revelador de su importancia.

De un detenido estudio de los datos suministrados por la muestra obtenida, se pueden deducir las siguientes conclusiones:

a) *En cuanto a los vendedores:*

— Gran diversidad, tanto por su origen como por su extracción social.

— Predominio de los vendedores de Barcelona (78 %).

— Los más abundantes eran los mercaderes, con casi un 50 por 100 del total.

— No se observan agricultores, salvo raras excepciones.

b) *En cuanto a los compradores:*

— Gran diversidad social y de origen.

— Predominio de menestrales.

— Abundan más los compradores de Barcelona, con un 66 por 100.

— Como en el caso de los vendedores, salvo excepción, no se observan agricultores.

c) *En cuanto a los esclavos:*

— La confirmación de que la procedencia de los esclavos es muy varia y en especial africanos y del oriente mediterráneo.

— Que en el siglo XV han desaparecido ya los esclavos griegos del mercado.

— Predominio del esclavo blanco sobre el negro, excepto de 1490 a 1498, en que ya se había iniciado el «asalto» de las costas africanas en busca de cargamentos de «ebano».

— Había esclavos de todas las edades, pero la mayoría estaban comprendidos entre los 12 y 35 años, siendo la media 22 años.

— En general, los precios a que se cotizaban los esclavos estaban relacionados con la edad de los mismos.

— Que las condiciones de vida del esclavo, en general, no eran

demasiado buenas, de lo contrario no se hubieran producido tantas fugas.

— Que la mayoría eran destinados a la artesanía o a labores domésticos, conclusión a la que llegamos al ver que son artesanos la mayoría de compradores, según ya hemos visto.

— La existencia de sólo dos casos en los que intervienen como comprador o vendedor, agricultores, nos hace pensar que los esclavos, sólo excepcionalmente, eran destinados a las labores agrícolas. La pobreza del empresario agricultor tal vez nos explicaría el hecho.

— Se ha confirmado la tesis de Verlinden de que la esclavitud de los griegos fue un fenómeno distintivo del siglo XIV, pues no hemos hallado ningún contrato de venta de griegos en el siglo XV.

Finalmente, hemos observado como en el transcurso del siglo XV, la esclavitud en Barcelona va adquiriendo su máxima importancia cuantitativa, llegando a lo que pudiéramos llamar su «Edad de Oro», contemplándose no obstante, ya antes de terminar el siglo, y más señaladamente, en el siguiente, el declive de la misma.

Aún muchas más conclusiones pudiéramos obtener de la investigación realizada, pero, sin duda, alargariamos innecesariamente y en demasía este trabajo.

Creemos que con lo dicho hasta aquí, quizás hayamos contribuido a arrojar un poco más de luz sobre un tema tan apasionante como el que hemos tratado. La «muestra» realizada nos ha demostrado, en unos casos, que Verlinden y otros investigadores estaban en lo cierto, y en otros, nos ha permitido descubrir facetas o matices nuevos que escaparon a la observación de nuestros predecesores en la investigación. Con todo, hay mucho por hacer todavía. Lo hecho sólo es un esbozo de lo que un día quisiéramos realizar, siendo este trabajo sólo como un hito indicador en el camino a seguir.

APÉNDICE

RELACIÓN DE VENTAS DE ESCLAVOS

Nº doc.	Fecha	Esclavo	Naturaleza	Edad	Vendedor			Comprador			Precio
1	20-9 1390	Marxac	Tártara	40	Alfons Martin	Barcelona	Hornero	Jacob Ollar	Barcelona	Fresbitero	26 ll.
2	9-1 1391		Sarracena	22	Berenguer de Fábrica (Sólo es una orden de venta)						
3	14-10 1391	Llúcia	Tártara	25	Constança	Barcelona	Mercader	Nicolau de Carner	Barcelona		36 ll.
4	16-10 1391	Bartomeu	Tártaro	25	Jacob Perers	Barcelona	Mercader	Joan Joli	Perpinyà	«Paraire»	29 ll.
5	16-10 1391	Miquelcta	Tártara	24	Pere Prades	Barcelona	Tabernero	Angelina, vda. de Andreu Ça Vinya	Sicilia	Mercader	45 ll.
6	25-10 1391	Joan	Tártaro	12	Jacob Riera	Barcelona	Hornero	Bonanat y Pere Vidal	S. Pere de Fraga		16 ll. 10 s.
7	7-12 1395	Teraberdi	Circasiano	25	Jacob Carboner	Barcelona	Patrón nave	Antoni Carboner	Barcelona	Barquero	50 ll.
8	18-1 1397	Joan	Tártaro	26	Pere Jordi	Castelló d'Empúries	Mercader	Joan Lombardi	Girona	Tintorero	40 ll.
9	24-12 1397	Marta	Tártara	38	Antoni Pons	Barcelona	Artésano	Pere Vilar	Barcelona	Ropavejero	28 ll.
10	12-7 1398	Miquel	Tártaro	16	Pere de Sureda	Mallorca	Mercader	Salvador Serra	Blanes	Patrón barca	47 ll. 17 s.
11	15-7 1398	Embarech	Sarraceno	14	Francesc de la Via	Barcelona	Mercader	Simó de Lauro	Barcelona	Doncel	50 ll.
12	24-7 1398	Maria	Búlgara	18	Perc Durán	Barcelona	Cirujano	Gabriel de Vallmoll	Barcelona	Portero real	45 ll.
13	7-9 1398	Mahamet	Sarraceno	20	Jacob Soldevila	Barcelona	Mercader	Ponç Ferrer	S. Pere de Premià		29 ll. 14 s.
14	17-9 1398	Califfe	Sarraceno	22	Pere Sarta	Barcelona	Mercader	Pere Ortal	Barcelona	Molinero	33 ll.
15	1-10 1398	Cali, e hija Margarida	Tártaras	45	Guillèm Uguet	Barcelona	Mercader	Francesc Costa	Barcelona	Platero	55 ll.
16	14-2 1399	Ahamet	Sarraceno	20	Francesc Parer	Barcelona	Mercader	Gonçal Martí	Barcelona	Corredor	33 ll.
17	24-2 1399	Agata	Rusa	35	Antoni Ces Tries	Barcelona	Platero	Pere Bartomeu	Sta. Coloma Morata		26 ll.
18	24-4 1400	Caterina	Tártara	18	Francesc Vilar	Barcelona	Mercader	Guillèm Rosell	S. Julià		44 ll.
19	30-9 1400	Marti	Tártaro	24	Antoni Joan	Barcelona	Barquero	Pere Font	Figueres	Mercader	33 ll.

<i>Nº</i>	<i>doc.</i>	<i>Fecha</i>	<i>Esclavo</i>	<i>Naturaleza</i>	<i>Edad</i>	<i>Vendedor</i>	<i>Comprador</i>			<i>Precio</i>	
20	11-12 1400	Marta	Tártara	36	Bernat Plagat	Barcelona	Hornero	Joan Vergés	Barcelona	Platero	5 ll. 10 s.
21	18-2 1401	Caterina	Tártara	25	Martí de Solsaga	Barcelona	De la casa del rey	Francesca, esposa de Bernat Ferrer	Barcelona	Candelero	47 ll. 10 s.
22	16-8 1402	Margarida	Búlgara	25	Guillèm Duran	Olesa Montserrat		Bernat Miquel	Barcelona	Licenciado en leyes Carpintero	49 ll. 10 s.
23	8-8 1403	Mansor	Sarraceno	22	Lleonard de Doni	Barcelona	Mercader	Francesc Letonis	Barcelona		44 ll.
24	14-8 1403	Basili	Tártaro	35	Miquel Franc	Barcelona	Mercader	Francesc de Vilaplana	Barcelona	Mercader	49 ll. 10 s.
25	21-8 1403	Marina Margarida	Tártaras	30	Berenguer 11 días Torrent	Barcelona	Correero	Andreu Torrent	Barcelona	Correero	30 ll. 15 s.
26	6-9 1403	Margarida.	Tártara	27	Pere Tortos	Barcelona	Candelero en cera	Eulàlia, esposa Pere de Voltres	Barcelona	Mercaderes	60 ll.
27	26-10 1403	Martí	Tártaro	28	Pere Ferrer	Barcelona	Mercader	Antic Vallés	Sant Boi		46 ll. 10 s.
28	22-12 1403	Jordi	Tártaro	16	Francesc de Casasagia	Barcelona	Patrón nave	Pere Doy	Barcelona	Mercader	38 ll.
29	1-7 1404	Maria	Tártara	28	Bernat Oulesa	Barcelona	Ropavejero	Antoni Riera	Barcelona	Panadero	42 ll. 10 s.
30	12-7 1404	Martí	Turco	28	Joan Company	Vilanova	Hostelero	Jacob Aleu	Barcelona	Curtidor	33 ll.
31	26-2 1405	Maria	Bosniana	30	Joan Aguilar	Barcelona	Mercader	Antònia Boscant	Barcelona		44 ll.
32	28-4 1405	Ali	Turco	22	Francesc de Podio	Catania	Barbero rey Sicilia	Jacob Moyà	Barcelona	Barquero	45 ll.
33	9-7 1405		Tártaro	38	Antoni Salelles	Barcelona	Mercader	Berenguer Oliver	Barcelona	Mercader	38 ll. 10 s.
34	11-6 1406	Jordi	Búlgaro	20	Bernat Valor	Barcelona	Maestro campanero	Pere Letonis	Cardedeu		46 ll.
35	23-6 1406	Nicolau	Búlgaro	24	Pere Asberti	Barcelona	Armero	Jacob Amigó	Barcelona	Mercader	43 ll.
36	16-8 1406	Guillèm	Tártaro	25	Pere Serdà	Barcelona	Carpintero	Simó Amer	Sant Boi		47 ll. 15 s.
37	21-8 1406	Cristina	Rusa	24	Bernat Fuster	Barcelona	Mercader	Beatriu de Villademario	Barcelona	Monja	50 ll.
38	27-10 1406	Momia	Munt de Barques	13	Berenguer Carreras	Barcelona	Mercader	Ramon Bajuli	St. Joan de Olesa		44 ll. 11 s.
39	30-10 1406	Barca	Sarraceno	12	Pere Torroella	Barcelona	Patrón nave	Joan de Junyent	Barcelona	Mercader	40 ll.
40	26-7 1406	Margarida	Tártara	35	Constança de Costillo	Barcelona	Abadesa	Ponç Terrats	Barcelona	Hostelero	40 ll.

<i>Nº</i>	<i>doc.</i>	<i>Fecha</i>	<i>Esclavo</i>	<i>Naturalaza</i>	<i>Edad</i>	<i>Vendedor</i>	<i>Comprador</i>				<i>Precio</i>
41	13-12 1406	Llúcia	Búlgara	23	Joan Pastor	Alguer	Mercader	Pere de Muntço	Castelló de Burriana	Mercader	45 ll.
42	5-1 1407	Francesc Spert	Circasiano	26	Joan Ollar	Barcelona	Patrón barca	Nicolau Oulomar	Barcelona	Patrón barca	50 ll.
43	1-2 1407	Joan	Sarraceno	20	Pere de Rovira	Castell d'Anglès		Pere Aloart	Barcelona	Marino	39 ll.
44	9-2 1407	Mondinam	Sarraceno	27	Bernat Capdevila	Barcelona	Hostelero	Joan Salom	Palamós	Mercader	50 ll.
45	10-2 1407	Bernat	Tártaro	27	Joan Çalom	Palamós	Mercader	Bernat Capdevila	Barcelona	Hostelero	40 ll.
46	15-2 1407	Llúcia	Tártara	18	Nicolau Pujada	Barcelona	Mercader	Guillèm Valles	Barcelona	Canónigo	55 ll.
47	16-3 1407	Maria	Albanesa	26	Joan de Junyent	Barcelona	Pañero	Gaspar Moles	Barcelona	Mercader	60 ll. 10 s.
48	26-3 1407	Caterina	Tártara	28	Joan Ballester	Barcelona	Mercader	Bernat Ferigola	Barcelona	Tintorero	43 ll.
49	30-3 1407	Llúcia	Circasiana	12	Bartomeu Vives	Barcelona	Mercader	Jacob Amenler	St. Esteve Palaudaries		50 ll.
50	2-4 1407	Julià	Sarraceno	16	Bernat de Podio	Barcelona	Mercader	Francesc Puig	Barcelona	Hornero	50 ll.
51	14-4 1407	Constança	Búlgara	16	Gaspar Moles	Barcelona	Mercader	Francesc Bugatell	Barcelona	Canónigo	59 ll.
52	19-4 1407	Maria	Circasiana	30	Pere Salavert	Barcelona	Mercader	Pere Basseda	Barcelona	Mercader	45 ll. 10 s.
53	26-4 1407	Magdalena	Tártara	18	Berenguer de Sant Minat	Caldes de Montbui	Doncel	Francesc Folch	Barcelona	Pañero	50 ll.
54	8-11 1407	Joana	Bosniana	35	Antoni Ferrer	Perpinyà	Tejedor lana	Ramon Muntada	Barcelona	Corredor	30 ll.
55	31-12 1407	Margarida	Tártara	20	Bertran Figueret	Barcelona	Mercader	Margarida de Figuerola	Barcelona	Mercader	52 ll. 16 s.
56	2-3 1408	Jacob	Munt de Barques	22	Constança de Teyà	Barcelona	Barquero	Galceràn d'Avinyó	Vilafranca	Doncel	44 ll.
57	12-3 1408	Jordi	Tártaro	50	Pere Clotes	Barcelona	Hortelano	Arnald d'Altarippa	Cervera	Doncel	16 ll. 10 s.
58	5-4 1408	Agneta	Búlgara	9	Antoni Salavert	Barcelona		Pere Albert	Perpinyà	Mercader	55 ll.
59	18-4 1408	Nicolaua	Tártara	18	Joan Ros	Barcelona	Mercader	Bernat de Ballestar	Barcelona	Corredor	53 ll.
60	19-4 1408	Joana	Tártara	26	Pasqual Çolivella	Barcelona	Armero del Rey	Bartomeu Andreu	Barcelona		37 ll.
61	1-5 1408	Margarida	Búlgara	13	Nicolau Ferràn	Barcelona	Marinero	Francesc Esteve	Girona	«Paraire»	44 ll.

Nº											
doc.	Fecha	Esclavo	Naturaleza	Edad	Vendedor	Comprador					Precio
62	29-5 1408	Antònia	Tártara	40	Antigona, esposa Bartomeu de Manso	Barcelona	Mercader	Antoni Fàbregues	Barcelona	Carpintero	28 ll.
63	24-1 1409	Antònia	Sarracena	22	Violant, esposa Frosi de St. Joan	Barcelona	Mercader	Guillèm Oliver	Barcelona		66 ll.
64	6-5 1409	Llúcia	Sarracena	7	Agnès, hija Guillèm Ça Garriga	Barcelona	Maestro cirujano	Gabriel Valet		Mercader	35 ll.
65	14-5 1409	Maria	Búlgara	14	Zmino Scarsi	Barcelona	Mercader	Dalmau de Queralt	Barcelona	Caballero	48 ll.
66	2-7 1409	Grall	Munt de Barques	11	Fròsim de Bonanat	Barcelona	Mercader	Guillem-Pere de Costabella	Barcelona	Mercader	46 ll. 15 s.
67	4-7 1409	Ganbra	Sarracena	32	Pere de Casaldaguila	Barcelona	Mercader	Benvenist de la Cavalleria	Zaragoza		60 ll. 10 s.
68	18-7 1409	Maria	Búlgara	30	Francesc Pau	Barcelona	Portero del Rey	Francesc Mir	Barcelona	Camarero del Rey	60 ll.
69	27-7 1409	Maria	Rusa	45	Isabel, esposa de Joan Bertrand	Barcelona	Corredor	Domènec Gerana	Barcelona	Alguacil del Rey	22 ll.
70	7-8 1409	Bàrbara	Sarda	4	Bernat Vya	Mallorca	Marinero	Joan Lor	Barcelona	Corredor felpa	8 ll. 16 s.
71	8-8 1409	Antònia	Sarda	12	Guillermo Arnaldo de Haacse	Navarra		Joan de Junyent	Barcelona	Mercader	33 ll.
72	9-8 1409	Joan	Sardo	23	Martí Exemeno	Barcelona	Mercader	Antoni Riera	Barcelona	Hornero	22 ll.
73	13-8 1409	Margarida	Circasiana	28	Antoni Ferrer	Barcelona	Cordelero	Joan de la Foz	Barcelona	mercader	41 ll.
74	20-8 1409	Antoni	Sardo	6	Martí Xemeno	Barcelona	Mercader	Pere Salt	Barcelona	Barbero	11 ll.
75	22-8 1409	Mariàn	Sardo	20	Arnald de Blay	Tolosa	Doncel	Joan Soldevila	Barcelona	Maestro de obras	27 ll. 10 s.
76	4-9 1409	Joan	Sardo	—	Joana, esposa de Galceràn de Rosanis	Valencia	Caballero	Bartomeu Gual	Sta. Creu d'Olorde		25 ll.
77	16-9 1409	Margarida	Sarda	30	Gabriel Çes Oliveres	Barcelona		Mundó de Caorts	Barcelona	Hostelero	52 ll. 16 s.
78	16-9 1409	Pere	Sardo	30	Dalmau de Queralt		Caballero	Francesc Llorens	Barcelona	Panadero	19 ll. 16 s.
79	4-10 1409	Joan	Sardo	30	Pere Roca	Barcelona	Marinero	Antoni Puig	Barcelona	Zapatero	21 ll. 9 s.
80	12-10 1409	Margarida (con dos hijos)	Sarda	30	Mundó de Cahors	Barcelona	Tabernero	Joan Pascasi	St. Cebrià de Tiana		63 ll. 5 s.
81	14-10 1409	Jacob	Tártaro	24	Berenguer Torrent	Barcelona	Correero	Domingo Ram	Zaragoza	Prior de la Seo	52 ll.
82	24-10 1409	Simó	Sarraceno	12	Joan de Junyent	Barcelona	Mercader	Joan Ferrer	Sta. Maria de l'Estany	Canónigo	

<i>Nº</i>	<i>doc.</i>	<i>Fecha</i>	<i>Esclavo</i>	<i>Naturaleza</i>	<i>Edad</i>	<i>Vendedor</i>	<i>Comprador</i>			<i>Precio</i>	
83		5-11 1410	Margarida	Tártara	55	Pere de Camp Barcelona	Jacob Noguera	Barcelona	Cirujano	24 ll. 10 s.	
84		15-11 1410	Salvana	Sarda	50	Pere Ça Closa Barcelona	Mercader Berenguer Ferrer	Barcelona	Sastre	18 ll. 3 s.	
85		6-2 1411	Caterina	Tártara	29	Bernat Vidal Zaragoza	Mercader	Sibila, viuda de Feliu Mir	Barcelona	50 ll.	
86		11-4 1411	Joan	Tártaro	18	Bernat Torner Barcelona	Mercader	Arnald Bajuli	Barcelona	Mercader 57 ll. 5 s.	
87		9-5 1411	Antoni Nicolau	Tártaro	24	Jovani de Dierna Siracusa	Mercader	Francesc Burgues	Viladecans	98 ll.	
88		6-8 1411	Berenguer	Munt de Barques	16	Guillèm Pere Ça Rovira	Barcelona	Mercader	Pere des Lach	Barcelona	Veterinario 57 ll.
89		18-11 1411	Antònia	Tártara	22	Pere Rodón Barcelona	Mercader	Ramon Soldevila	Tallorta	70 ll.	
90		3-12 1411	Joana	Sarracena	27	Pere Ça Coma Barcelona	Mercader	Saureta, viuda Jacob Julià	Caldes de Montbui	Carnicero 55 ll.	
91		12-8 1413		Turco	40	Petro Hulasto Venecia	Mercader	Nicolau Cabanyils	Barcelona	Barquero 22 ll.	
92		30-10 1414	Maria	Búlgara	30	Joana, esposa Ferràn Domingues	Girona	Joan Pinya	Barcelona	Peletero 55 ll.	
93		4-11 1416	Alí	Sarraceno	18	Constança, esposa Berenguer Bartomeu	Barcelona	Pañero	Galceràn Dusay	Barcelona	44 ll.
94		21-7 1418	Barech	Munt de Barques	14	Francesc Cos Barcelona	Hostelero	Feliu Límós	Barcelona	Mercader 53 ll. 10 s.	
95		22-4 1419	Maria	Tártara	25	Jacob de Comella Vic	Candelero	Antoni Staper	Barcelona	Portero del Rey 60 ll.	
96		31-3 1420	Abdella	(No consta)	17	Berenguer Gibert Barcelona	Mercader	Galceràn de Pontons	Girona	Doncel 62 ll.	
97		7-9 1422	Eulàlia	Sarda	14	Francesc Vilardell Barcelona	Platero	Pere Mestre	Vic	Canónigo 55 ll.	
98		2-3 1423	Martí	Ruso	25	Francesc Salavert Barcelona	Mercader	Andreu Souder	Barcelona	Maestro de obras 55 ll.	
99		9-5 1423	Joan	Sarraceno	31	Joan Bartomeu St. Joan de Quart (Girona)	Tendero	Francesc Pascasi	Barcelona	Hostelero 30 ll. 5 s.	
100		25-10 1423	Antoni	Tártaro	4	Antoni Salavert Barcelona	Mercader	Sanç Garcie	Barcelona	Mercero 27 ll. 10 s.	
101		6-11 1423	Joan	«Llevant»	28	Joan Cellarer St. Martí de Provençals		Rafael Serradell	Barcelona	Cambista 60 ll. 10 s.	
102		12-4 1424	Nicolau	Sarraceno	31	Francesc Puig Barcelona	Granero	Joan Manyosa	Barcelona	Mercader 40 ll.	
103		22-4 1424	Joan	Munt de Barques	30	Joan Dandrea Barcelona	Mercader	Bernat de Nanel	Barcelona	Mercader 33 ll.	

<i>Nº</i>	<i>doc.</i>	<i>Fecha</i>	<i>Esclavo</i>	<i>Naturaleza</i>	<i>Edad</i>	<i>Vendedor</i>	<i>Comprador</i>			<i>Precio</i>		
124	19-2	1468	Francesc		8	Gabriel Gralla	Barcelona	Tejedor velos	Joan Abri	Montpeller	20 ll.	
125	4-11	1490	Monsor	Berberisco	20	Jacob Rull	Barcelona	Mercader	Jacob Figuerola	Barcelona	Curtidor	42 ll.
126	9-5	1493	Agnès	Gelochs	19	Jacob Carman	Barcelona	Mercader	Miquel Balaguer	Barcelona	Platero	36 ll.
127	25-10	1493	Jordi		17	Pere Aurrea		Servidor del Rey	Pere Canón	Barcelona	Carpintero	40 ll.
128	14-11	1493	Jordi	Tunecino	13	Joan Serra	Barcelona	Mercader	Francesc Alegre	Barcelona	Mercader	36 ll.
129	27-1	1494	Salvador	Munt de Barques	28	Francesc Benda	Girona		Miquel de Junyent	Barcelona		44 ll.
130	27-2	1494	Miquel		13	Felip de Ferrer	Barcelona		Miquel Joan Benet de Junyent	Barcelona		30 ll.
131	3-9	1494	Marta	Gelop	35	Dídac de Xeres	Valencia	Hostelero	Francesca, esposa de Miquel Soler	Barcelona	Caballero	18 ll.
132	17-10	1494	Ferràn	Alorps	13	Joan Serra	Barcelona	Mercader	Bernat Rodes	Girona	Sastre	45 ll.
133	7-11	1494	Joana	Gelop	23	Andrea Torres	Barcelona	Calcetero	Bernat Codes	Girona	«Paraire»	41 ll.
134	26-11	1494	Joana	Galop	21	Bernat Codes Bernat Molina	Girona Barcelona	«Paraire» Tendero	Guillèm Raimond Çagarra	Barcelona	Presbítero	30 ll.
135	27-5	1495		Guineana	16	Ambrosi Fatmany	Barcelona	Mercader	Joan des Valls		Canónigo	33 ll.
136	29-5	1495	Joan		—	Jacob Porta	Barcelona	Mercader	Carles de St. Climent	Barcelona	Doncel	27 ll.
137	13-6	1495		Guineana	—	Ambrosi Fatmany	Barcelona	Mercader	Gabriel Stapolat	Valencia	Notario	33 ll.
138	17-9	1495	Joana	Galop	21	Guillèm-Raimond Çagarra	Barcelona	Presbítero	Pere de Valgornera	Girona	Doncel	30 ll.
139	29-12	1495		Canario	10	Bartomeu Leget	Barcelona	Panadero	Bernat Dusay	Barcelona		23 ll.
140	3-11	1497	Beatriu		—	Miquel Mediona	Barcelona	Mercader	Laurencio Molón	Zaragoza		35 ll.
141	12-1	1498	Francesca	Canaria	7	Francesc Ribera	Barcelona	Mercader	Joan Çapila	Barcelona		36 ll.
142	7-4	1498	Llúcia	Sarracena	25	Joana, viuda de Pere Ocnau		Tendero	Miquel Mediona	Barcelona	Mercader	32 ll.
143	18-6	1498	Beatriu	Nigrorum	12	Gabriel Prats	Barcelona	Mercader	Francesc Palomeres	Barcelona	Notario	32 ll.
144	11-8	1498		Guineana	25	Jacob de Casafraanca	Barcelona	Mercader	Miquel Clarà	Girona	Doncel	17 ll.

<i>Nº</i>	<i>doc.</i>	<i>Fecha</i>	<i>Esclavo</i>	<i>Naturaleza</i>	<i>Edad</i>	<i>Vendedor</i>		<i>Comprador</i>		<i>Precio</i>		
145	16-3	1498	Caterina	Canaria	17	Jacob Moart	Barcelona	Curtidor	Pere Puig	Barcelona	Mercader	50 ll.
146	5-9	1498	Margarida	Longa	25	Francesc Queralt i Railla	Barcelona		Joan Miquel Pol	Barcelona	Honorable	41 ll.
147	26-1	1499	Almaloli	Granadina	26	Isabel de Cardona, esp. Bernat de Vilamarí		Caballero	Ali de Cassin	Fraga	Mercader	20 ll.
148	19-6	1499	València	Valenciana	22	Pere Urrea	Barcelona		Manuel Darrés	Barcelona	Mercader	50 ll.
149	19-6	1499	Aelazissi	Granadina	30	Isabel de Cardona, esp. Bt. Vilamarí		Caballero	Ali de Cassin Corbet	Fraga	Mercader	60 ll.
150	3-4	1500	Antoni	Terra enganya	30	Nicolau Vlastiosa	Barcelona	Mercader	Joanot de Malla	València	Doncel	22 ll.
151	20-10	1500	Juan de Malmeniques	Castellano	13	Pedro Bolas	Zaragoza	Mercader	Francesc Oliver	Barcelona		30 ll.
152	10-12		Caterina, e hijo	Munt de Barques	20	Pere Seguer	Barcelona	Mercader	Caterina Angela, esposa Joanot de Malla	València	Doncel	40 ll.
153	23-12	1500	Miquel Valleria Antoni	Barcelona Tunecino	18	Pere Puig	Barcelona	Mercader	Aureli Pineda	Barcelona	«Paraire»	60 ll.
154	17-4	1501	Cristòfol	Munt de Barques	20	Bernardí de Bas	Barcelona	Mercader	Bartomeu Fàbregues	Barcelona	Mercader	45 ll.
155	17-4	1501	Cristòfol	Munt de Barques	20	Bartomeu Fàbregues	Barcelona	Mercader	Antoni Vinyes	Barcelona	Tintorero	55 ll.
156	23-7	1502	Anna e hijo Francesc	Sarracenos	—	Jeroni Martí	Barcelona	Mercader	Maties Julià	Barcelona	Mercader	36 ll.
157	31-3	1503	Sebastià	Sierra Leona	12	Alvaro Eromay	Muros	Doncel	Jacob Lombast	Barcelona	Pañero	48 ll.
158	22-8	1503		Castellano	—	Francesc Oliver de Cassolles	Barcelona		Bernat de Corbaria	Barcelona	Archidiàcono, canónigo	24 ll.
159	11-5	1504	Gracia	Malagueña	23	Isabel, esposa de Ferràn de Rebolledo	Barcelona	Propietario	Susagna, Vda. de Guillem Canet	Barcelona		45 ll.
160	6-12	1504	Joan	Guineano	10	Joan Miquel Pol	Barcelona	Correero	Jan Sort	Barcelona	Abad	26 ll.
161	14-4	1509	Maria	Berberisca	22	Pere Font	Barcelona	Mercader	Rafael Sorts	Barcelona	Bachiller farmacéutico	14 ll.
162	9-8	1509	Anna	Guineana	30	Gonçal de Casserres	Lisboa	Mercader	Joan Florença	Barcelona	farmacéutico	20 ll. 8 s.
163	17-10	1509	Aliam	Berberisca	20	Salvi Marqués	St. Feliu de Guíxols	Marinero	Guillèm Ciprià de Vilalba	Barcelona	Caballero	57 ll. 12 s.

INDICE DE PORCENTAJE DE VENDEDORES Y COMPRADORES DE ESCLAVOS, SEGUN LAS DIVERSAS PROFESIONES, CLASES O CATEGORIAS SOCIALES

	Vendedores	Compradores
Mercaderes	48,7	20,9
Menestrales (artesanos, gente de oficio)	30,2	35,8
Nobles	5,5	9,2
Servidores de la «Casa del Rey» . .	3	2,4
Profesionales (médicos, letrados, etc.).	2,4	4,9
Eclesiásticos	1,8	7,4
Campesinos	0,6	0,6
Sin especificar	7,4	18,5

NOTA: Estos porcentajes han sido obtenidos en base a los datos suministrados por los documentos consultados y referidos al siglo XV.

I

1390, septiembre, 20. Barcelona.

Alfons Martín, hornero de Barcelona, vende a Jaume Oller, presbítero de dicha ciudad, una esclava tártara llamada MARXAC, de cuarenta años de edad, por 25 libras barcelonesas de terno, con las garantías habituales y al uso y costumbre de Barcelona.

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, n.º 15-16 (doc. sueltos).

Die Martis XX die mensis Septembris anno a Nativitate Dominis M^oCCCC^oXC.

Noverint universi. Quod ego Alfonsus Martini fornerius civis Barchinone gratis et ex certa sciencia vendo et ex causa vendicionis concedo vobis discreto Jacobo Ollari presbítero Barchinonensis et vestris et quibus velitis quandam servam et captivam meam tartaram vocatam Marxac etatis quadraginta annorum vel circa quam vobis jam tradidi corporaliter et de facto. Cedens et mandans vobis et vestris et quibus velitis omnia jura omnesque acciones reales et personales et alias quascumque michi competencia et competentes et competere debencia et debentes in predicta serva et captiva et contra quascumque personas et res racione et occasione

eiusdem. Quibus iuribus et accionibus supradictis possitis vos et vestri et quos volueritis uti agere et experiri et omnia alia facere in iudicio et extra iudicium quecumque et quem ad modum ego facere poteram ante presentem vendicionem et possem nunc et etiam postea quandocumque. Ego enim facio et constituo vos et vestros et quos volueritis in hiis dominos et procuratores ut in rem vestram propriam ad faciendum inde vestri libitum voluntatis pro precio vero predictae serve et captive quam vobis vendo dedistis et solvistis michi et confiteor me a vobis habuisse et recepisse viginti sex libras monete barchinone de terno. Et ideo renuncio excepcioni pecunie non numerate et precii predicti non habiti et non recepti et legi quam subvenit deceptis ultra dimidiam justii precii et excepcioni et accioni de dolo malo et accioni infartum et omni alii juri hiis obvianti dando et remittendo vobis et vestris et quibus velitis si quod predicta serva et captiva quam vobis vendo plus modo valet vel a modo valebit precio antedicto insuper convenio et bona fide promitto vobis quod predictam servam et captivam quam vobis vendo quamque assero fore de bona guerra fatica vos et vestros et quos volueritis habere tenere et possidere in pace contra omnes personas. Et quod tenebor vobis et vestris de firma et legali evicione eiusdem et de restitutione omnium missiorum dampnorum et interesse littis et extra et de morbo caduco ac de aliis viciis et morbis absconsis dicte serve ad usum et consuetudinem Barchinone. Et pro hiis complendis et firmiter accedendis obligo vobis et vestris omnia bona mea mobilia et immibilia habita et habenda hec igitur omnia et singula supradicta facio paciscor et promitto vobis dicto emptori et vestri. Necnon et notario infrascripto ut publice persone pro vobis et pro aliis etiam personis quarum interest et intererit recipienti et paciscenti ac etiam legitime stipulati Ad hec ego Sancius Alorgach curritor publicus et juratus dicte civitatis Barchinone confiteor vobis dicti emptori quod predicta serva et captiva fuit per me palam et publice venalis exposita et subastata per dictam civitatem Barchinone et vobis ut plus offerenti vendita me mediante. Actum est hoc Barchinone vicesima die mensis Septembris anno a Nativitate Domini M^oCCC^oXC^o. Sig+num Alfonsi Martini venditoris. Sig+num Petri Florejachs curritoris predictorum qui hec laudamus et firmamus.

II

1407, marzo, 16. Barcelona.

Joan de Junyent, pañero de Barcelona, vende al venerable mercader de la misma ciudad, Gaspar Moles, una esclava albanesa, neófito, llamada MARIA, de 26 años de edad, por 60 libras y 10 suelos de moneda barcelonesa de terno. En el documento se hace constar que la esclava está encinta.

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, nº 15-16 (doc. sueltos).

Die Mercurii XVI die mensis Marci anno a Nativitate Domini M^oCCCC^o VII°

Noverint universi. Quod ego Johannes de Junyent draperius civis Barchinone. Gratis et ex certa sciencia, vendo et ex causa vendicionis concedo vobis venerabili Gaspari Moles mercatori civi dicte civitatis presenti et vestris et, quibus velitis quandam servam et captivam meam neoffitam vocatam Mariam pregnantem que fuit de nacione Albanencium etatis XXVI annorum vel circa quam vobis jam tradidi corporaliter et de facto. Cedens et mandans vobis et vestris et quibus velitis, omnia jura omnesque acciones reales et personales et alias quascumque michi competencia et competentes et competere debencia et debentes in predicta que vobis vendo et contra quascumque personas et res racione et occasione eiusdem. Quibus juribus et accionibus supradictis possitis vos et vestri et quos volueritis uti et experiri agendo scilicet respondendo deffendendo excipiendo proponendo et replicando et omnia alia faciendo in iudicio et extra iudicium quecumque et quemadmodum ego facere poteram ante presentem vendicionem et iurium cessionem et posse nunc et etiam quandocumque. Ego enim facio et constituo vos et vestro et quos volueritis in predictis serva et captiva quam vobis vendo dominos et procuratores in rem vestram propriam ad faciendum inde vestre libitum voluntatis. Pro precio vero predicte serve et captive quam vobis vendo dedistis et solvistis michi et confiteor me a vobis habuisse et recepisse sexaginta libras et decem solidos monete barchinonensis de terno. Et ideo renunciando excepcioni peccunie non numerate et precii predicti non habiti et non recepti et legi que deceptis ultra dimidiam justi precii subvenitur et excepcioni et accioni de dolo malo et accioni infactum et omnia alii juri racioni et consuetudini contra hec repugnantibus. Dono et remitto vobis et vestris et quibus velitis siquid predicta serva et captiva quam vobis vendo, quamque assero fore de bona guerra faciam vos et vestros et quos volueritis habere tenere et possidere in pace contra omnes personas et quod tenebor vobis et vestris de firma et legali eviccione eiusdem et de restitutione omnium, missionum dampnorum et interesse littis et extra et de morbo caduco ac de omnibus aliis viciis et morbis absconsis dicte serve ad usum et consuetudinem Barchinone. Et pro hiis complendis et firmitter attendendis obligo vobis et vestris omnia bona mea mobilia et immobilia habita et habenda. Hec igitur omnia et singula supradicta facio paciscor et promitto ego dictus Johannes de Junyent vobis dicto emptori et vestris necnon et notario infrascripto tamquam publice persone pro vobis et pro aliis etiam personis omnibus quarum interest et intererit recipienti et paciscenti ac etiam legitime stipulanti. Actum est hoc Barchinone sextadecima die mensis Marcii anno a Nativitate Domini Millesimo quadringentesimo septimo. Sig+num Johannis de Junyent predicti. Qui hec laudo et firmo.

Testes huius rei sunt: venerabilis Johannes de Junyent maior diebus, Berengarius Marquillas mercatores et Bernardus Pi scriptor cives Barchinone.

III

1409, agosto, 7. Barcelona.

Bernat Vya, marinero de Mallorca, vende a Joan Lor, corredor de felpa de Barcelona, una esclava sarda, capturada en San Luri, llamada BARBARA, de 4 años de edad, por 8 libras y 16 sueldos barceloneses. Se hace constar en el documento que fue capturada por el propio vendedor, y se manifiesta que no habrá lugar a la devolución de su importe en caso que el rey enfranquezca todos los esclavos sardos.

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, nº 15-16 (doc. sueltos).

Die Mercurii VII die mensis Augusti anno a Nativitate Domini millesimo CCCC^o nono.

Noverint universi. Quod ego Bernardus Vya marinerius civis civitatis Maioricarum. Gratis et ex certa sciencia vendo et ex causa vendicionis concedo vobis Johanni Lor curritori felpe civi Barchinone presenti et vestris et quibus velitis quandam servam et captivam meam sardam vocatam Barbaram etatis quatuor annorum vel circa que fuit de villa de Sant Luri insule Sardinie et per me capta fuit in captione per illustrissimum dominum Regem Sicilie facta de dicta villa de Sant Luri quamque vobis jam tradidi corporaliter et de facto. Cedens et mandans vobis et vestris et quibus velitis omnia jura omnesque acciones reales et personales et alias quescumque michi competencia et competentes et competere debencia et debentes in predicta serva et captiva et contra quascumque personas et res racione et occasione eiusdem. Quibus juribus et accionibus supradictis possitis vos et vestri et quos volueritis uti et experiri agendo scilicet respondendo deffendendo excipiendo proponendo et repplicando et omnia alia faciendo in iudicio et extra iudicium quecumque et quemadmodum ego facere poteram ante presentem vendicionem et iurium cessionem et possem nunc et etiam quandoque. Ego enim facio et constituo vos et vestros et quos volueritis in predicta serva et captiva dominos et procuratores in rem vestram propriam ad faciendum inde vestre libitum voluntatis. Pro precio vero predictae serve et captive quam vobis vendo dedistis et solvistis michi et confiteor me a vobis habuisse et recepisse octo libras et sexdecim solidos monete barchinonensis de terno. Et ideo renunciando excepcioni peccunie non numerate et precii predicti non habiti et non recepti et legi quam deceptis ultra dimidiam justii precii subvenitur et excepcioni et accioni de dolo malo et infactum et omni alii juri racioni et consuetudine quod hec repugnantibus. Dono et remitto vobis et vestris et quibus velitis siquid predicta serva et captiva plus modo valet vel amodo valebit precio antedicto. Insuper convenio et promitto vobis quod predictam servam et captivam quam vobis vendo quam assero fore de bona guerra faciam vos et vestros et quos volueritis habere tenere et possidere in pace contra omnes personas et quod tenebor vobis et vestris de firma et legali eviccionem eiusdem et de restitutione omnium missionum dampnorum et interesse littis et extra. Intelligatur tamen quod ego non teneare vobis nec vestris de eviccionem mea sive nec ad precii restitucio-

nem eiusdem casu quo dominus Rex faciat franchos et franchas omnes sardos et sardas qui et que capti fuerunt in dicta captione nec bona mea in dicto casu sint vobis vel vestris pro instrumento in aliquo obligato. Et pro hiis complendis et firmiter attendendis obligo vobis et vestris omnia bona mea mobilia et immobilia habita et habenda hec igitur omnia et singula supradicta facio paciscor et promitto ego dictus Bernardus Vya vobis dicto Johanni Lor emptori et vestris necnon et notario infrascripto ut publice persone pro vobis et per aliis etiam personis omnibus quarum interest et intererit recipienti et paciscenti ac etiam legitime stipulanti. Ad hoc ego Raymundus Muntada curritor publicus et juratus dicte civitatis Barchinone confiteor vobis dicto emptori quod predicta serva et captiva fuit per me venalis exposita palam et publice perdictam civitatem Barchinone et vobis ut plus offerenti vendita me mediante. Actum est hoc Barchinone septima die mensis Augusti anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo nono. Sig+num Bernardi Vya venditoris. Sig+num Raymundi Muntada curritoris predictorum. Qui hec laudamus et firmamus.

Testes huius rei sunt: Guillelmus des Borx, Anthonius de Mirra et Bernardus Pi scriptores Barchinone.

IV

1409, octubre, 12. Barcelona.

Mundó de Cahurs, tabernero de Barcelona, vende a Joan Pascasi, de Sant Cebrià de Tiana, una esclava sarda, llamada MARGARIDA, de 30 años, con sus dos hijas JOANA y MARIA, de 12 y 3 años, respectivamente. El precio total del lote es de 63 libras con 5 sueldos.

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, nº 15-16 (doc. sueltos).

Die Sabbati XII die mensis Octobris anno a Nativitate Domini M^oCCCC^o VIII°.

Noverint universi. Quod ego Mundus de Cahurs tabernarius civis Barchinone. Gratis et ex certa sciencia vendo et ex causa vendicionis concedo vobis Johannis Paschasi de parrochia Sancti Cipriani de Thiana diocesis Barchinonensis presenti et vestris et quibus velitis tres servas et captivas meas sardas vocatas scilicet unam Margaritam etatem triginta annorum vel circa et aliam Johannam etatis duodecim annorum vel circa et alteram Mariam etatis trium annorum vel circa filias dicte Margarite que fuerunt de loco Sant Luri Regni Sardinie queque capte fuerunt die qua dicta villa fuit capta per illustrissimum dominum Regem Sicilie recolende memorie quas vobis jam tradidi corporaliter et de facto. Cedens et mandans vobis et vestris et quibus velitis omnia jura omnesque acciones reales et personales et alias quascumque michi competencia et competentes et competere debencia et debentes in predictis sardis servis et captivis et contra quascumque personas et res racione et occasione eiusdem Quibus juribus et accionibus supradictis possitis vos et vestri et quos volueritis uti et experiri agendo scilicet res-

pondendo deffendendo excipiendo proponendo et replicando et omnia alia faciendo in iudicio et extra iudicium quecumque et quemadmodum ego facere poteram ante presentem vendicionem et iurium cessionem et possem nunc et etiam postea quandocumque. Ego enim facio et constituo vos et vestros et quos volueritis in predictis sardis servis et captivis dominos et procuratores in rem vestram propriam ad faciendum inde vestre libitum voluntatis. Pro precio vero predictarum servarum et captivarum quas vobis vendo dedistis et solvistis michi et confiteor me a vobis habuisse et recepisse sexaginta tres libras et quinque solidos monete barchinonensis de terno. Et ideo renunciando excepcioni pecunie non numerate et precii predicti non habiti et non recepti et legi qua deceptis ultra dimidiam iusti precii subvenitur et excepcioni et accioni de dolo malo et in factum et omni alii iuri rationi et consuetudini contra hec repugnantibus. Dono et remitto vobis et vestris et quibus velitis siquid predictis sardis servis et captivis plus modo valent vel amodo valebunt precio memorato. Insuper convenio et promitto vobis quod predictas sardas servas et captivas quas vobis vendo quasque assero fore de bona guerra faciam vos et vestros et quos volueritis habere tenere et possidere in pace contra omnes personas. Et quod tenebor vobis et vestris de firma et legali eviccione eiusdem et de restitutione omnium missionum dampnorum et interesse littis et extra. Et pro hiis complendis et firmiter attendendis obligo vobis et vestris omnia bona mea mobilia et immobilia habita et habenda. Intelligatur tamen et michi expresse retineo quod ego non teneare vobis de eviccione dictarum sardarum nec ad precii restitutionem casu quo dominus Rex vellet facere franchos et franchas omnes sardos et sardas qui et que capti fuerunt in dicto Regno nec bona mea in isto casu non sint vobis nec vestris in aliquo obligato. Hec igitur omnia et singula supradicta facio paciscor et promitto ego dictus Mundus de Cahurs vobis dicto emptori et vestris necnon et notario infrascripto ut publice persone pro vobis et pro aliis etiam personis omnibus quarum interest et intererit recipienti et paciscenti ac etiam legitime stipulanti. Actum est hoc Barchinone duodecima die mensis Octobris anno a Nativitate Domini Mº quadringentesimo nono. Sig-+num Mundi de Cahurs predicti. Qui hec laudo et firmo.

Testes huius rei sunt: Raffael Terrago magister axie, Michael Tunyi piscator, Alfonsus de Valencia tabernarius, et Bernardus Pi scriptor cives Barchinone.

V

1438, junio, 21. Barcelona.

Bernat Bret, mercader de Barcelona, vende al «paraire» de Perpinyà, Antoni Comelles, una esclava negra no bautizada, llamada FATIMA, de 18 años de edad, por 54 libras barcelonesas. Dicha venta se realiza, en parte, a trueque; se pagan 11 libras y 15 sueldos en efectivo y el resto en 8 paños de lana de color.

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, nº 15-16 (doc. sueltos).

Die Sabbati XXI Junii anno M^oCCCC^oXXXVIII.

Noverint universi. Quod ego Bernardus Bret mercator civis Barchinone Gratis et ex certa sciencia vendo et ex causa vendicionis concedo vobis Anthonio Comelles paratori ville Perpeniani quandam servam et captivam mean nigram nondum baptizatam vocatam Ffatima etatis decem et octo annorum vel inde circa quam vobis tradidi corporaliter et de facto median-tibus curritoribus subscriptis qui huiusmodi contractus sunt testes. Hanc autem vendicionem et ex causa vendicionis concessionem facio vobis dicto emptori et vestris sicut melius dici potest et intelligi ad vestrum vestrorum-que salvamentum et bonum etiam intellectum. Et preterea ex causa huius vendicionis do cedo transfero atque mando vobis dicto emptori et vestris omnia jura omnesque acciones reales et personales mixtas utiles et directas ordinarias et extra ordinarias et alias quascumque michi competencia et competentes et competere debencia et debentes in predictis que vobis vendo et inde vos et vestros facere existere. Quibus juribus et accionibus possitis vos et vestri et quos volueritis uti et experiri agendo scilicet et respondendo defendendo excipiendo proponendo et replicando et omnia alia et singula faciendo in iudicio et extra iudicium quecumque et quemadmodum ego face-re possem nunc et etiam postea quandocumque. Ego enim facio et constituo vos et vestris hiis dominos et procuratores in rem vestram propriam ad faciendum inde vestre libitum voluntatis sine contradiccione et impedimento meis et meorum et alterius civiscumque persone pro precio vero predicto-rum que vobis vendo dedistis et solvistis michi et confiteor me a vobis habuisse et recepisse quinquaginta quatuor libras monete barchinonensis de terno. Unde renunciando excepcioni non numerate et non solute peccunie et precii predicti non habiti et non recepti et legi qua deceptis ultra dimi-diam iusti precii subvenitur et excepcioni de dolo malo et accioni infactum et omni alii juri racioni et consuetudine contra hec repugnantibus dono et remitto vobis et vestris siquid predicta serva que vobis vendo plus modo valet autamodo valebit precio supradicto. Insuper convenio et promitto vobis predictam servam quam assero fore de bona guerra facere habere tenere et possidere pacifice contra omnes personas. Et quod tenebor vobis et ves-tris de firma et legali eviccione eiusdem et de omnibus malis et viciis abs-consis ad usum et consuetudinem Barchinone. Et pro hiis complendis et firmiter attendendis tenendis et observandis obligo vobis et vestris omnia et singula bona mea mobilia et immobilia habita et habenda necnon sponte juro per dominum Deum et eius sancta Quatuor Evangelia meis manibus corporaliter tacta predicta omnia et singula amovere et complere tenere et observare et no nullo contrafacere venire inde aliquo causa vel etiam racione. Hec igitur que dicta quod supra facio paciscor convenio et promitto ego dictus Bernardus Bret vobis dicto emptori et vestris in manu et posse notarii infrascripti tanquam publice persone pro vobis et aliis quorum inter-est legitime stipulanti et recipienti. Actum est hoc Barchinone XXI Junii anno a Nativitate Domini M^oCCCC^oXXXVIII. Sig + num Bernardi Bret pred-icti. Qui hec laudo et firmo et juro.

Testes huius rei sunt: Andreas Tarrell, Gabriel Sarter curritores ac Ffranciscus Barbastro scriptor Barchinone.

Sit omnibus notum. Quod ego Bernardus Bret mercator civis Barchinone.

Confiteor et recognosco vobis Anthonio Comelles paratori ville Perpeniani. Quod per modum subscriptum solvistis michi illas quinquaginta quatuor libras barchinonensis pro quibus sive quorum precio vendidi vobis quondam servam et captivam meam nigram nondum baptizatam vocatam Ffatima etatis decem octo annorum vel inde circa cum instrumento in posse notario infrascripto presenti die confecto modus vero solucionis dicte quantitate fuit exconcurrenti quantitate valoris octo pannorum lane coloratorum ad baratam cum dicta serva per me a vobis receptorum ad forum undecim librarum et quindecim solidorum pro qualibet pecia. Et ideo renunciando excepcioni non habite et per modum predictae non recepte peccunie et doli in testimonium permissorum facio vobis inde fieri et tradi presens apoca instrumentum per notarium infrascriptum. Actum est. Sig+num eorum.

Testes predicti.

VI

1449, septiembre, 27. Barcelona.

Francesc Ferrer, «corredor d'orella» de Barcelona, vende a Joan Coll, mulero de ribera de la mencionada poblacion, una esclava sarracena de Sarcell, Africa del norte, de 60 años de edad, por 12 libras barcelonesas. Se hace constar en el documento que la esclava es de visione carente. (Razon, tal vez, por la cual, al margen de su edad, se vende por tan módico precio).

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, nº 15-16 (doc. sueltos).

Die Sabbati XXVII die mensis Septembris anno a Nativitate Domini M^oCCCC^oXXXX^o nono.

Noverint universi. Quod ego Ffranciscus Fferrarii curritor auris civis Barchinone. Gratis et ex certa sciencia more piratico, vendo et ex causa vendicionis concebo vobis Johanni Coll mulioni Ripparie dicte civitatis presenti, et vestris et quibus volueritis, quandam servam et captivam meam visione carentem sarracenam vocatam Ffatima de partibus de Sarcell etatis sexaginta annorum vel inde circa quam vobis jam tradidi corporaliter et de facto. Cedens et mandans vobis et vestris et quibus volueritis omnia jura omnesque acciones reales et personales et alias quascumque michi competencia et competentes et competere debencia et debentes in predicta serva et captiva quam vobis vendo. Et omnia quascumque personas et bonis racione et occasione eiusdem. Quibus juribus et accionibus supradictis possitis vos et vestri et quos volueritis uti et expariri agendo scilicet respondendo deffendendo excipiendo proponendo et replicando et omnia alia faciendo in iudicio et extra iudicium quecumque et quemadmodum ego facere poteram ante presentem vendicionem jurium et accionum cessionem et possem michi et etiam postea quandocumque. Ego enim facio et constituo vos et vestros et quos volueritis in dominos et procuratores in rem vestram propriam ad faciendum inde vestre libitum voluntatis. Pro precio vero predictae serve et

captive quam vobis vendo dedistis et solvistis michi et confiteor me a vobis habuisse et recepisse duodecim libras monete barchinonensis de terno. Et ideo renunciando excepcioni peccunie non numerate et precii predicto non habiti et non recepti et litti subvenitur deceptis ultra dimidiam justi precii et excepcioni de dolo malo et accioni in faticum et omni alii juri et accioni consuetudini contra hec repugnantibus. Dono et remitto vobis et vestris siquid predicta serva et catpiva quam vobis vendo plus modo valet vel amodo valebit precio antedicto. Insuper convenio et promitto vobis dicto emptori et vestris quod predicta serva et captiva quam vobis vendo quamque assero fore de bona guerra faciam vos et vestros et quos volueritis habere tenere et possidere in sana pace contra omnes personas. Et quod tenebor vobis et vestris de firma et legali eviccionem eiusdem et de restitutione omnium missionum dampnorum et interesse littis et extra. Intelligatur tamen et michi ac meis expresse tinea quod non tenear vobis vel vestris de vicis et morbis absconsis vel pamentibus dicte serve. Inmo ipsam vobis vendo per tali qualis est. Et pro hiis complendis et firmiter attendendis tenendis et observandis obligo vobis et vestris omnia et singula bona mea mobilia et immobilia ubique habita et habenda. Et ad malorem cauthelam predictorum juro sponte in animam meam per dominum Deum et eius Sancta Quatuor Evangelia manibus meis corporaliter tacta predicta omnia et singula attendere et complere tenere et observare et in nullo contraffacere vel venire aliquo jure causa vel etiam racione. Hec igitur omnia et singula supradicta facio paciscor convenio et promitti ego dictus Ffranciscus Fferrarii vobis dicto Johanni Coll emptori predicto set vestris necnon et notario infrascripto ut publice persone pro vobis et pro aliis etiam personis omnibus quarum interest et intererit recipienti et paciscenti ac etiam legitime stipulanti. Actum est hoc Barchinone vicesima septima die mensis Septembris anno a Nativitate Domine millesimo CCCC quadagesimo nono. Sig+num Ffrancisci Ferrarii predicti. Qui hec laudo, firmo et juro.

Testes huius rei sunt: Petrus Augustini Balaguerius civis, et Jacobus Carus scriptor habitator Barchinone.

VII

1419, octubre, 28. Barcelona.

Jacob Rovira, mercader, ciudadano de Barcelona, y procurador del candelero de Vic Jacob de Comella, es requerido por ANTONI Staper, portierus Domini Regis, de Barcelona, para que le restituya 60 libras que pagó por la esclava tártara llamada MARIA, por no estar bien de salud, pues, según el documento la cautiva no age de se purgació quesqun mes, segons les altres fembres.

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, nº 15-16 (doc. sueltos).

Noverint universi. Quod die sabbati, circa horam terciarum eiusdem diey qua computatur XXVIII dies mensis Octobris anno a Nativitate Domini Millesimo CCCCº nonodecimo, in presencia Bernardi Muntserrat.

Con vos senyor en Jacob Rovira, mercader, ciutedà de Barcelona, exi com a procurador d'en Jacob de Comella, candaler, ciutedà de Vich, aiats venuda a n'en Thoni Staper una esclava appellade Maria, de linatge de tartres, per preu de LX lliures barcelonines, ha us he costum de Barcelona, fahent expressement havicció en cas que agés mall de caure ho altres vicis ho malalties amagades, en la qual vos, dit senyor en Jacob Rovira fes fermansa he con a noticie del dit Anthoni Staper, stie pervengut he per experiència se demostrí que la dita esclava fos he stie morbosa com no age de se purgació quesqun mes, segons les altres fembres, he mes aia de altres malls cuberts he per tall stie loch a redibició, per tant lo dit Anthoni Staper, requer a vos, damunt dit senyor en Jacob Rovira, denunciand les dites coses, que la dita esclava delats recobrar, he lo preu de aquella restituir, segóns per justícia sots tengut com ell stie present de tornar-vos la dita esclava. En altra manera, si lo contrari feiets, so que no creu, protesta contra vos he vostres bens, de tots dápnatges, messions he interessos que per aquesta rahó convenges a ell fer ni sostenir. Requerint-vos en notari que de les dites coses façats instruments tans quants et cetera.

Scriptoris jurati sub me Barnardo Nathalis notario publico Barchinone, et in presencia eciam Guillermi Ferreres, curritoris auris et Guillermi Muneril, sistellerius civis Barchinone, testium, et cetera. Anthonius Staperii, portarius Domini Regis, civis Barchione, constituitus personaliter in ianua hospicii sive habitacionis Jacobi Barchinone, mercatoris civis Barchinone, quod hospiciium est in dicta civitatis Barchinone, satis prope Capellam vocatam d'en Mercus ipsius civitatis presentavit et per domini scriptores juratum legi publice requisivit et fecit eidem Jacobo Rovira ibidem personaliter existenti et ad invento. Quandam papiri cedula protestacionem et requisicionem et alia in se continentam huiusmodi seriey. Com vos senyor en Jacob Rovira et cetera, inseratur et cetera. Quaquidem papiri cedula presentata et per domini scriptore juratum ut predicatur lecta dictus Jacobus Rovira petens copiam de eadem et sibi tradi que fuit sibi concessa sed non tradita cum non dum esset facta. De quibus, et cetera.

VIII

1521, febrero, 28. Barcelona.

Tomás Pujol, parator pannorum lane de Barcelona, manumite a un esclavo suyo cristiano, de origen sarraceno, de 30 años, llamado JOAN PUJOL; quedando libre él y su descendencia. En este contrato confiesa el dueño del esclavo haber recibido, de éste, 30 libras barcelonesas en pago de su libertad.

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, nº 15-16 (doc. sueltos).

Die jovis XXVIII Frebruarii anno a Nativitate Domini M^o Quingesimo vicesimo primo.

Noverint universi. Quod ego Thomas Puioi parator pannorum lane civis

Barchinone propter peccunie quantitatem infrascriptam. Gratis et ex certa sciencia manumitto franchum liberum et alforrum facio et voto te Johanne Puiol christianum de natione sarracenorum cuntatis bone etatis triginta annorum vel circa servum et captivum meum his presentem quem ego titulo nostre proprie empcionis quem inde feci a Salamo marinerio prout asseritur constat in posse discreti Petri Corder notarii publici Barchinone die et anno in ipsa empcione contenti de ipso servo. Extrahens et exhimens te ab omni jure jugo dominio potestate ac servitute mei et meorum et ab omni conditione operis seu operum tam obsequialium fabrilium quam aliorum quorumcumque nuncupentur. hanc autem manumissionem libertatem et alforriam facio ego dictus Thomas Puiol tibi dicto Johanni Puiol servo et captivo meo et progeniei a te nasciture pure libere simpliciter et absolute et sine aliqua conditione et retencione, sicut melius dici potest et intelligi ad tuum tuorumque salvamentum et bonum etiam intellectum. Dans et concedens tibi et progeniei a te nasciture plenam et perfectissima libertatem franquitatem et alforriam. Ita quod a modo tu dictus Johannes possis et valeas ire redire stare et esse ubicumque volueris et inde facere eligere et proclamare quemcumque dominum seu dominos quos tibi placuerit pro tuo voluntatis arbitrio possisque etiam emere vendere contrahere pacisci stipulari esse in judicio et testari ac omnia et singula alia facere libereque ac licite exercere in judicio et extra judicium que quelibet persona libera et sui juris efecta et captivati seu dominio alterius non subiecta et quilibet pater familias et civis romanus facere et exercere potest et debet ac si ingenuus et ab ingenuis parentibus natus esses et dominio et servituti mei vel alterius cuiuscumque nunquam subiectus fuisses sine obstaculo contradiccione et impedimento mei et meorum et alterius cuiuscumque curie et persone. Ego enim remittens tibi totum peculum tuum siquod habes et omnia jura patronatus et quecumque alia jura que consistant in operibus et servitutibus successioneibus et aliis quibuscumque restituo te natalibus antiquis et juri ingenuitatibus et primero nominamus te civem romanum secundum quod omnes homines liberi nascebantur nec erat illis temporibus manumissio introducta cum servitus esset incognita. Confitens et recognoscens quod pro huiusmodi manumissione franquitate et alforria dedistis et solvistis michi et confiteor me a te habuisse et recepisse triginta libras barchinoneses. Et ideo renunciando excepcioni peccunie non numerate non habite et non recepte ex causa predicta et doli mali et infactum accioni et omni alii juri his obviantibus. Insuper convenio et bona fide promitto tibi dicto Johanni Puiol et tuis notarioque etiam infrascripto tanquam publice et constitute persone pro te et tuis et pro aliis et personis omnibus et singulis quarum interest et intererit recipienti paciscenti et etiam legitime stipulanti ac etiam pro pleniori et fremiori corroboracione premissorum juro sponte in animam meam per dominum Deum et eius Sancta Quatuor Evangelia manibus meis corporaliter tacta quod presentem manumissionem franquitatem libertatem et alforriam et omnia aliorum et singula supradicta semper ratam gratam validamque atque firmam habebo tenebo complebo et observabo illamque non revocabo pretextu ingratitude nec aliis quovismodo quinymmo renuncio quantum ad hec legi sive juri dicenti manumissionem franquitatem libertatem et alforriam posse revocari irritacione fieri propter

ingratitude vel aliam quamvis causam et omni alii juri rationi et consuetudini his obviantibus. Actum est hoc Barchinone die vicesima octava mensis Februarii anno a Nativitate Domini Millesimo Quingentesimo vicesimo primo. Sig+num Thome Puioi predicti. Qui hec laudo firmo et juro.

Testes huius rei sunt reverendi et magnifici Georgius Sans sacrista maior sedis vicensis et Jacobus Cassador sucentor dicte ecclesie et canonicus sedis barchinonensis Bartholomeus Armengol presbiter in ecclesia Beate Marie de Pinu beneficiatus et Petrus Rabassa magister in medicina cives dicte Civitatis.

Sit omnibus notum. Quod ego Thomas Puioi parator pannorum lane civis Barchinone. Confiteor et recognosco tibi Johanni Puioi servo et captivo meo his presenti quod modo infrascriptis dedistis et solvistis michi bene et plenarie ad meam voluntatem illas triginta libras monete barchinonensis pro quibus seu quarum precio pecunie quantitate feci et firmam tibi manumissionem franquitate libertatem et alforriam prout de ipsis manumissione franquitate et alforria constat instrumento inde recepto apud Johannem Palomeres notario infrascripto die presenti et infrascripta accionis vero solucionis dictarum triginta librarum talis fuit quoniam ipsa pro te honorabile domina Hieronima de Gualbis uxor honorabilis Baltesaris de Gualbis civis dicte civitatis Barchinone dedit et solvit realiter numerando in presencia notarii et testium infrascriptorum. Actum est hoc Barchinone die XXVIII mensis Februarii anno a Nativitate Domini M^oD^oXX primo. Sig+num Thome Puioi predicti qui hec laudo et firmo.

Testes predictis huius rei sunt reverendi et magnifici ut supra.

IX

1411, enero, 31. Barcelona.

Bernat Cardona, mercader de Barcelona, nombra a Jacob Anglés, farmacéutico de dicha ciudad, procurador con poderes necesarios y suficientes, para que trate de recuperar un esclavo suyo, tártaro, neófito, de 25 años de edad, llamado ANTONI, que ha huído.

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, nº 15-16 (doc. sueltos).

Die Sabbati XXXI die mensis Januarii anno a Nativitate Domini M^oCCCC^o undecimo.

Noverint universi. Quod ego Bernardus Cardona mercator civis Barchinone. Ex certa sciencia constituo et ordino vos Jacobum Angles apothecarium civem Barchinone licet absentem procuratorem meum certum et specialem videlicet ad petendum exhigendum recipiendum recuperandum et habendum pro me et nomine meo a quibus ius civis seu officialibus aut per seu penes quos seu quas existat seu detinearur quendam servum et captivum meum neoffitum vocatum Anthonium qui fuit de nacione Tartarorum etatis viginti quinque annorum vel circa qui nuper a me fugam arripuit. Et quascumque soluciones quarumque pecunie quantitatibus et pro dicto ser-

vo et captivo pro me et nomine meo faciendum et exsolvendum. Et quas-cumque pro missionis securitatis et cauthelas de seu pro eodem servo et captivo pro me et nomine meo faciendum dandum et prestandum. Et apocha vel apochas atque fines ac alia quecumque instrumenta in seu proxecu [...] paracione dicti servi necessaria. pro me et nomine meo faciendum et firman-dum. Et de seu pro predictis et eorum occasione coram quibuscumque curiis judicibus personis ecclesiasticis vel secularibus comparendum et de jure meo docendum. Et causas sive luttis et controversias ducendum et tractandum. Et de quibuscumque personis et bonis penes quas dictus servus existat seu detineatur querelas exponendum iusque super bonis meis firmandum. Ea-que pro inde obligandum agendum quoque deffendendum excipiendum propo-nendum et replicandum libellos offerendum et recipiendum. Et luttis etiam contestandum de calupnia et aliter in animam meam jurandum et jurari petendum ex adverso. Testes instrumenta et alias probaciones producendum. Et omnia que in luttem fieri requiruntur faciendum sentencias cuiuscumque generis sint audiendum et ab ipsis et a quolibet gravamen et processu si vobis videbitur appellandum apostolos petendum et recipiendum et presen-tandum. Et appellaciones prosequendum et finiendum, protestandum et equi-rendum et monendum. Et protestatis requisitis et monitis ex adverso respon-dendum. Et inde fieri faciendum et recipiendum publicum seu publica instru-menta. Et retroclama sunt secundas querelas faciendum et tornandum. Et emparas sive sequestraciones ac opposiciones pro me et nomine meo facien-dum seu fieri faciendum. Et factas et faciendas si volueritis absolvendum. Et ad predicta omnia et singula procuratorem et procuratores substituen-dum et destituendum quando et quotiens volueritis et vobis videbitur expe-dire. Et de omnia alia faciendum in et super predictis et circa predicta et super deppendentibus seu emergentibus ex eis, quecumque ego facere possem personaliter constitutus Ego enim dono et comitto vobis dicto procuratori meo et substituendis a vobis in et super predictis et circa predicta, et super deppendentibus seu emergentibus ex eis aut ea tangentibus et eis adheren-tibus et connexis quovis modo plenarie vices meas cum omnimoda et ple-nissima facultate. Et volens vos dictum procuratorem meum et et suo sti-tuendos a vobis relevare super predictis ab omni onere satisfaciendi ffidevibendo in hiis pro vobis et substituendis a vobis promitto vobis e eis necnon et notario infrascripto ut publice persone pro vobis et substituendis a vobis et pro aliis etiam personis omnibus quarum interest et intererit recipienti et paciscenti ac etiam legittime stipulanti iudicio pasci et iudicatum solvi cum suis clausulis universis. Et me semper habere ratum et firmum quicquid per vos dictum procuratorem meum et substituendos a vobis in et super predictis et circa predicta pro me et nomine meo procuratum et actum fuit sive ques-tum. Et nunquam revocare suo bonorum meorum omnium et pro potheca. Actum est hoc Barchinone, tricesima prima die mensis Januarii anno a Nativitate Domini M^oCCCC^o undecimo. Sig+num Bernardi Cardona pre-dicti. Qui hec laudo et firmo.

Testes huius rei sunt: Johannes Ravin et Franciscus Castellar scriptores cives Barchinone.

X

1443, marzo, 9. Barcelona.

En este documento se da noticia de que María, viuda de Ramón Ça Fà-brega, pescador de Barcelona, legó sus bienes a su antigua esclava búlgara, llamada MARIA, ahora libera et alforra. La mayoría de bienes legados son vestidos y ropas usadas, remendadas o de poco valor.

AHPB. Not. Francesc Ferrer (mayor). *Librum apocarum manumissioriarum primum*. 1443-1444. Legajo 2.

Die Sabbati VIII die dicti Mensis Marcii anno predicto.

Sit omnibus notum. Quod ego María neofita libera et alforra que fuit de nacione Burgariorum quinque fui serva et captiva domine Marie quondam uxoris Raymundi Çafabrega quondam piscatoris civis Barchinone. Confiteor et recognosco vobis reverendo et religioso fratri Raphaeli dez Mir magistro in sacra pagina de ordine fratrum Sancti Augustini conventus Barchinone venerabili Bonanato de Podio marino decretorum doctori civi dicte Civitatis et discreto Anthonio Sauleda presbitero beneficiato in ecclesia Beate Marie de Mari eiusdem civitatis, manumissoribus et executoribus testamenti seu ultime voluntatis dicte domine Marie uxoris dicti Raymundi Ça Fabrega quondam ac vicesgerentibus certarum piarum causarum quas ipsa domina Maria quondam sibi heredes instituit universalis Quod dedistis tradidistis et deliberastis michi bene et plenarie mee omnimode voluntati bona que sequuntur: Et primo una cota de dona, de drap de la terra, negre senar, tota squinsada e apedassada e de poque valua. Item una altra cota de dona de drap burell nou de la terra ab les manegues stretes, fetes ab botim. Item un gramallo de dona burell nou del dit drap mateix del cual es la predita cota burella nova. Item una gonella de dona vermella de drap de grana, molt oldana. Item una altra gonella de dona vermella de drap de la terra tota apedassada e de poque valua. Item un brial blanch de cotonina sens punyets. Item un albergo de dona de drap blau de la terra tot squinsat e de poque valor. Item un pell de punyets de dona de drap de la terra violats. Item IIII camises de dona de drap d'estopa e de li grosser. Item un capell de dona ab coha de drap de li e ab un drap de coll destopa de poque valua. Item un coffret petit de fusta de poy sens pany e clau e dins lo qual havia dos vells de dona, la un de li e l'altro de coto e de li e dos caps de vels de dona de coto de poque valua. Quequidem bona superius designata et specificata dicta defuncta michi legavit in et cum dicto eius ultimo testamento ut in eo plenius continetur. Et ideo renunciando excepcioni dictorum bonorum non habitorum et non receptorum et doli in testimonium primissorum presentem vobis facio apocam de recepto. Actum est hoc Barchinone nona die mensis Marcii anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo quadagesimo tercio. Sig+num Marie predicte. Qui hec laudo et firmo.

Testes huius rei sunt: Georgius Pometa spaserius et Petrus Pla piscator cives Barchinone.

XI

1401, noviembre, 7. Barcelona.

Joana, viuda de Jaume Marquet, de Barcelona, hace donación a Francesc Ferrer, alias «Bordelet», verdugo de dicha ciudad, de dos niñas gemelas, de 6 días de edad, llamadas BARBARA y JOANA, hijas del mencionado Francesc Ferrer y de una esclava de la donante, llamada CATERINA.

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, nº 15-16 (doc. sueltos).

Die Mercurii VII die Novembris anno Domini millesimo CCCCº primo.

Ego Johanna uxor venerabili Jacobi Marqueti quondam civis Barchinone ppropterquam plura grata et accepta servicia quod vos Ffranciscum Ferrarii alias Bordelet carnifex Barchinone michi facitis et quod cotidiempendere non defuntis propterquam ad predicta remuneranda reputo me vobis tenere quam plurimam obligatam. Idcirco dono et ex causa donacionis concedo vobis dicto Ffrancisco Ferrarii alias Bordelet et vestris et quibus volueritis perpetuo duas infantas modicas filias que vestras vocatas una Barbere et alter Johanna etatis sex dierum filiasque quandam servam et captivam meam vocatam Caterine. Hanc autem donacionem et titulo donacionis concessionem facio ego dicta Johanna vobis dicto Ffrancisco Ferrarii alias Bordelet et vestris et quibus volueritis perpetuo de predictas duas infantas sicut melius dici potest et intellegi ad vestrum vestrorumque salvamentum et bonum etiam intellectum promittens vobis quod dictam donacionem tenebo observabo et in aliquo non contraveniam aliquo jure etc. sub obligacione bonorum etc. Renuncians quantum ad hec legi sive juri dicenti donacionem posse revocari vel incertam fieri propter ingratitude vel alium quem hiis casu et omni alii juri hiis obvianti etc. Et contra predicta que vobis dono de jure dominio et posse mei et meorum.

Testes: Anthonius ça Coma cursor phelpe et Johannes Costege textor pannorum lini cives et Gabriel de Plano scriptor Barchinone.

XII

1467, marzo, 7. Barcelona.

Andreu Crapells y Antoni Marull, aseguran en 50 libras, la vida de una esclava llamada MARIA, propiedad de Bernat dez Lor, médico y ciudadano de Barcelona. Dicha esclava está encinta de cinco meses aproximadamente y se la asegura ante el riesgo del parto.

AHCB. Fondo notarial, cota serie IX, nº 15-16 (doc. sueltos).

Die sabbati VII mensis marcii anno MCCCCLXVII.

Les persones davall escrites per pacte entre elles, e lo venerable mestre Bernat dez Lor, metge ciutada de Barcelona, convengut e empres prenent en si e a llur carrech lo risch e perill de mort quis sagues en la persona de

Na MARIA de nascio de xarquesos de edad de XXXV anys o entorn, sclava e cativa del dit honorable Bernat dez Lor, la qual es prenyada de quatre fins en sinch mesos o entorn, la qual per gracia de Deu, buy es ben sana. E en aquesta manera que si del die present fins passats vuyt jorns que la dita sclava haura perit, e la dita sclava per raho e omnimodo del dit prenyat convenia morir ço que Deu no vulla, los asseguradors devall scrits prometten donar e pagar CINQUANTA LIURAS barcelonines per preu de la dita sclava per pacta entre ells, e lo dit honorable mestre Bernat dez Lor convengut e empres dins tres mesos apres la mort de la dita sclava sens dan e messio del dit honorable mestre Bernat dez Lor e dels seus. Declarat emperó que los dits asseguradors no son tenguts a negunes messions ne avarias (a) haguessen a fer en pensar ne construhir la dita sclava sino lo dit honorable mestre Bernat dez Lor segons es acostumat donar recapte a dones prenys.

Primo lo honorable N'Andreu Crapells mercader, ferma per XXV lliures e época de II lliures comptats, les quals ha rebudes per mans den Anthoni Marull mercader XXV Lliures

Item lo dessus dit Anthoni Marull ferma per XXV lliures e época de II lliures comptats XXV Lliures

(a) Palabra ilegible.

XIII

1414, julio, 7. Barcelona.

En vista de que muchas esclavas son dadas a grandes y desmesuradas «tallas», y esas se ven obligadas a dedicarse a la prostitución para poderlas pagar, o se lo permiten sus dueños para sacar un provecho de ellas, se hace saber, que dentro de la ciudad o territorio de la misma, se prohíbe que las esclavas, dadas o no a «talla», se entreguen a la prostitución. Se establece que la esclava infractora deberá pagar, la primera vez, 30 sueldos barceloneses y si no quisiese o no pudiese pagar, será encerrada durante 30 días en la «Cort del Veguer». Si es sorprendida en reincidencia en el peccat de carnalitat, será condenada a ser assotada per la Ciutat sens gracia o remissió alguna.

AHCB. Registre d'Ordinacions. Serie 4, follo 7 vto.

DE SCLAVES QUE USEN DE PECCAT DE CARNALITAT

Die sabbati septima julii anno domini nostri MCCCCXIII.

Ara oiats tot hom generalment per manament del honorable batlla da Barcelona ordonaren los Consellers e prohomes de la dita ciutat per asquivar e fer cessar les grans desonestats leig paccat de carnalitat qui d'algun temps ança se seguexen e per alguns e algunes se sostenen en la dita ciutat e territori d'aquell per rahó de les esclaves qui per lus senyors e dones son dades e atorgades a grans e desmodarades talles. Com les dites esclaves per tal que pusquen pagar las dites talles abandonen lus cossos al dit paccat

de carnalitat per trauren quest o guany, encara per rahó d'algunes altres esclaves que jatsie no sien dades a talla emperó son per lurs senyors e dones permeses usar dal dit peccat per tal que del guany o quest da les dites esclaves faran del dit peccat usans los dits lurs senyors o dones. Hajan part, que d'aquí anant, algún ciutadá o habitador o ciutadana o habitadora de la dita ciutat, de qualsevol condició grau o estament sie, no guos o presume que dona lazez o permetre pasalament o amagada, directament o indirecta dins la ciutat e fora aquella, en albrechs, cases, ors, camps o vinyes e altres lochs situats dins la dita ciutat o territori d'aquella. Tals esclaves dades o no dades a talla usar del dit peccat de carnalitat ne les dites esclaves gosen usar d'aquell per fer o portar-ne quest o guany en alguna manera. E que contra farra encorrega, la dita esclava qui en semblant paccat o quest o guany sara atrobada o de presa, en ban de XXX sous barcelonins per la primera vegada e si pagar no 'ls pora o no 'ls volra, que la dita esclava estigue per XXX jorns presa en la cort del vaguer, da la dita ciutat, e si mes d'huna vaguada sara atrobada en lo dit peccat quest o guany, encorrega en penna de eser asotada per la dita ciutat sens gracia o remissió alguna.

Del qual ban donara, la quarta part al dit batlla e l'altre part al acusa-dor e l'altre terça part saran de les hobres dels murs e valls de la dita Ciutat.

Retenent-se emperó los dits consellers e prohombres, etc. (Así acaba el documento. No obstante, la fórmula contenida en las otras ordinaciones similares y continua y termina así: «... de la dita ciutat, que si en la dita ordinació apareixen algunes coses scures o dubtoses que elles les puxen interpretar, corregir e mudar tantes vegades com se voldra a llur bona coneguda).

XIV

1459, mayo, 21. Barcelona.

En esta «ordinació» se dispone que ninguna esclava, sea propiedad de quien sea, podrá llevar ni arrastrar ropa con el sayo, e que no gos portar o lligar en lo cap vels de alguna manera, sino tovalloles, de lo contrario, serán decomisadas las prendas llevadas ilegalmente, a excepción de los casos en que acompañen a sus dueños y lleven dichas prendas con su anuencia.

AHCB. Registre d'Ordinacions. Serie 4, folio 92.

ORDINACIO QUE LES SCLAVES NO PORTEN ROHA NE MANTELLS NE VELLS

Ara hoiats tot hom generalment per manament del honorable en Pere Johan Serra, batle de Barcelona ordonarem los honorables consellers e prohombres de la dita ciutat per profit e utilitat de la cosa publica de aquella e per tolre grans abusos qui's fan es seguirien per anant en e per les coses devall scrites si no y era provehit que da qanant alguna esclava o cativa de

qualsevulla ciuteda o habitador o d'altre persona de qualsevol condicio o stament sia en la dita ciutat, no gos ne li sia licit ne permes portar ne rossegar roha en la gonella o altre roba que portera o's vestira en alguna forma e que haie anar abrigada ab gramello e que no gos portar o liguar en lo cap vels de alguna manera sino tovalloles tantsolament. El qui fara lo contrari incorrega en ban de perdre tot ço que portera o haura portat contra forma de la present ordinació sens gracia e mercè alguna. Entes, empero e declarat, que si les dites esclaves o catives acompanyaran lurs dones o altres dones o donzelles ab voluntat de lurs senyors o dones puxen portar mantell sens incorriment de la dita pena.

Del qual ban sien fetes tres parts, la una sia del official qui haura feta la exequicio, l'altre del acusador e la restant terça part de les obres dels murs e valls de la dita ciutat.

Retene-se empero, los dits consellers e prohomes poder de interpretar corregir e esmenar tot ço e quant los appaira scur o duptos en les dites coses tota vegada que les ha ben vist fahedor a lur bona coneguda.

Fou publicada la present ordinació a XXI de Maig de l'any MCCCC LVIII.

XV

1477. Barcelona.

En este documento se relacionan 32 distintas «ordinacions» aparecidas desde el año 1296 al 1456 referentes a los esclavos. En dichas «ordinacions» se prohíbe, entre otras cosas:

Comprar nada a los cautivos, ni prestarles cosa alguna bajo prenda, ni acogerlos, bajo multa de 50 sueldos.

Ningún cautivo sarraceno o bautizado podrá entrar en taberna alguna para beber, ni en ningún otro sitio, excepto en la casa de su dueño; tampoco podrá llevar cuchillo alguno, bajo pena de 20 azotes.

Nadie podrá acoger, de noche, a cautivos en su casa, ni tampoco a los que cometan latrocinios.

Queda prohibido al juego con esclavos.

Ningún esclavo o esclava podrá entrar en el domicilio de quien haya sido esclavo.

Queda prohibido tener esclavas a tall o a guany dedicadas a la prostitución.

Se prohíbe que ninguna esclava o cautiva lleve otra ropa sobre el sayo, ni que se adorne con velos, salvo si lo hace con toallas.

AHCB. Rúbrica d'Ordinacions, folios 117, 117 rº y 118.

ORDINACIONS SOBRE LOS CAUTIUS, E NO COMPRAR RES D'ELLS E ALTRES COSES DELS SCLAUS E SCLAVES

Que negu no gos comprar res de catius ne prestar sobre penyora ne acollir-los sots ban de L sous. Libre Institucions MCCLXXXVI, capitol VIII.

Item, que algun catiu serrahi o batiat no gos beure en taverna ne altre loch sino a casa de son senyor ne portar coltell sots pena de rebre XX assots e al satg haie II diners. Prop dit libre, capitol XXXVII.

Mes que si algun catiu fugira haie esser sguarrat si son senyor ho volra, e ho requerra al vaguer. Prop dit libre, capitol LXV.

Altres semblants ordinacions de les dessus foren apres fetes, com appar en libre Institucion MCCCCI, Capitol VI, LXVI.

Item, que alguna persona no gos comprar ne baretar de alguna persona suspitosa, roba alguna ne apparallament de alberch ne strument de lauro sino per mans de corredor, publicament, sots ban de II sous, e retre la roba al de quies trobara que sia, e que algu no gos prestar a catiu ne a persona suspitosa diners ne altre cosa sobre alguna roba. Libre Institucion MCCCXII, capitol VIII.

Altre, que algu no gos albergar algu catiu ne prestar sobre penyora ne comprar res d'ells, ne acullir roba alguna sots ban de C sous, Libre Institucion, MCCCXVIII, capitol VIII.

Mes, que algu no gos acullir catiu ne cativa ne prestar. Libre Institucions, MCCCXXII, capitol VIII.

Item, que negu no gos aculli catiu ne cativa ne prestar-los res sobre penyora, com dit es. Libre Institucions MCCCXXIII, capitol X.

De no acullir catiu ne cativa com es dessus dit. Libre Institucions, MCCCXXVII, capitol VIII.

Samblants ordinacions de no acullir catiu con dit es, ne alguns malfactors. Libre Institucions, MCCCXXVII, capitol X.

Mes avant, que algu no gos acullir persona que haie fet mal ne ladronicis ne catiu con dessus. Libre Institucions, MCCCXXVIII, capitol X.

Altre, que negu no gos acullir catiu de nits ne altres qui faien ladronicis. Libre Institucions MCCCXXVIII, capitol XI.

Semblants ordinacions foren apres fetes com dit es, e apparen Libre Institucions MCCCXXVI, capitol XVI.

Mes, que algu no gos acullir algu que haie fet ladronicí ne catiu.... Libre Institucions MCCCXXXII, capitol X.

Altre, de no acullir algu qui mal haie fet ne comprar res de catiu, ne jugar ab ells. Libre Institucions MCCCXXXIII, capitol X.

Item, que algun catiu qui port faix no gos portar armes. Prop dit Libre, capitol XXIII.

FFonch reiterada dita ordinacio de no acullir algu que haie fet mal ne ladronicis. Libre Institucions, MCCCXXXIII, capitol XVII.

Que catiu no sia per algu acullit de nits ne prestar-los sobre penyora, ne comprar res d'ells, ne jugar ab ells. Libre Institucions MCCCXXXV, capitol XIII.

Item, que algu no gos acullir algun franguer concienment qui volgues fee mal ni ladronicí, ne catiu, ne prestar-los sobre penyores, ne jugar ab ells. Libre Institucions, MCCCXXX VI, XVI.

Encara mes, que algun catiu no gos anar de nits sens lum menys d'altre cristià de natura si donchs ab voler de son senyor, ne acullir catius, ne comprar res d'ells. Libre Institucions, MCCCXXXII, capitol XXXVIII.

Ordinació que tots los qui haien sclaus o esclaves dins XXX dies los ha-

gessen a manifestar, e fer scriure a la cort del vaguer, e apres que fossen scrits si algu dells fos trobat fora los termens de ciutat fos donat per fuyt, e dels que fugen quina pena incorren, e los quels troben que han honor e altres coses sobre dit fet. Libre Institucions MCCCL, capitol XX. XIII.

Item, que tot esclau o sclava qui stara per dos dies absent de son senyor sens licencia sua, sia haut per fuyt, e que aquell qui pendra sclau o sclava fugit dins la vagueria haie L sous, a fora la vagueria, C sous, e les messions, e aquell qui cobrat fora, sia mes en poder de la Cort. Libre Institucions MCCCLII, capitol XXI.

Que algun sclau o sclava no gos entrar de nits ne de dies en casa d'altre que sia stat sclau, ne anar de nits, e tot sclau que sera stat celat dos dies sia haut per fuyt e los qui-ls pendra los haie a metre en poder de la Cort, e que algu no gos comprar ne tenir res de sclau. Libre Institucions MCCCLVI, capitol XXXIII, XXXXI.

Après l'any seguent foren tornades publicar les dites ordinacions dels dits sclaus o esclaves, e dels qui fugen, e dels qui-ls troben, com dit es. Libre Institucions, MCCCLVII, capitol XXI.

Semblants ordinacions de les dessus del fugir dels sclaus, e que no bage de nits e dels qui-ls troben, e altres coses com es dit foren apres fetes. Libre Institucions, MCCCLVIII, capitol XVIII.

Mes avant, foren reiterades semblants coses dels sclaus e que algu no gos tenir robes, diners ne altres coses d'ells, ne comprar fruyta, viandes, e altres coses, e no jugar ab ells. Libre Institucions, MCCCLX, capitol XXIII.

Altre samblant, de no acullir ne comprar, ne tenir res de sclaus com es dessus mencionat. Libre Institucions, MCCCLXV, capitol XXIII.

Les mateixes ordinacions que sclaus no sien receptats o acullits, ne comprat res d'ells foren reiterades com aparen Libre Institucions MCCCLXVIII, capitol XXXV.

Que a tots los catius e persones de remença qui eren en la preso, los fos feta la messio per aquells que-ls hi haien fets metre. Libre Institucions, MCCCLXXXIII, capitol XX.

Item que negu no gos tenir esclaves a tall o a guany per usar de peccat de carnalit. Libre Institucions, MCCCCXIII, capitol V. VII.

Lo us e costum de vendre e comprar los catius o catives, e de les malalties que poden tenir e que no poden esser dats a talla per usar de peccat carnal, es mencionat en Libre Institucions, MCCCCXXXIII, capitol II, V.

Mes avant, que alguna sclava o cativa no pot portar roha en la gonella o altre roba e que haie portar gramello, e que no gos ligar vels sino tovallols. Libre Institucions MCCCCVI, capitol LXXXII.

L'edició del «Processionarium» de Tarragona (Barcelona, Claudi Bornat, 1568)

En aquestes pàgines dedicades a l'incansable arxiver Josep Mª Madurell i Marimon, voldria donar a conèixer el que he trobat sobre la història d'una impressió de Claudi Bornat no esmentada en l'estudi documental que el nostre homenatjat dedicà a aquell llibreter, editor i impressor, d'origen francès:¹ és l'edició del *Processionarium* de l'Església de Tarragona feta a Barcelona els anys 1568/1569.² I va ésser feta a Barcelona perquè, com és prou sabut, després de les estampacions de Joan Rosenbach a Tarragona, realitzades a les acaballes del segle XV, la nostra ciutat restà sense impremta durant uns quants decennis, fins que a finals de 1577 l'arquebisbe Antoni Agustín aixoplugà al seu palau les premses del jove humanista i impressor valencià Felip Mey, altre impressor circumstancial i foraster com els seus dos predecessors, Spindeler i Rosenbach, que retornà a València en morir el seu protector.

El motiu del silenci de la impremta a Tarragona en el XVI, que podríem generalitzar a gairebé tota la impremta a Catalunya en bona part d'aquell segle, no ha estat explicat per ara gaire satisfactòriament. Sembla que l'ofici de tipògraf, pels pocs guanys econòmics amb què afavoria a qui s'hi dedicava, no enlluernà

1. JOSEP-MÀRIA MADURELL I MARIMON, *Claudi Bornat* (Barcelona 1978), «Fundació Salvador Vives Casajuana»; 298 pàgs. + 8 fulls + 20 làms., i *Claudi Bornat en Barcelona (1548-1581)*. «Gutenberg-Jahrbuch» (1979), 162-171.

2. Malgrat que al peu d'impremta s'indica l'any 1568, ja veurem que l'estampació d'aquest llibre s'allargà fins molt entrat el 1569.

gens els artesans del nostre país, una vegada extingida, per llei de vida, la generació dels prototipògrafs —quasi tots ells estrangers. Aquells que volien guanyar-se la vida amb el llibre, preferiren d'establir-se com a llibreters-editors i encomanar la tasca de la composició tipogràfica a tallers d'altres llocs si a la seva ciutat no n'hi havia o bé n'hi havia pocs i no podien donar l'abast a tots els encàrrecs que rebien. Un altre fet que hem de tenir molt en compte, i que pot explicar també el perquè de la manca de premses autòctones, fou la forta competència dels obradors de més enllà del Pirineu damunt el nostre mercat. I fou una competència triple: en la qualitat tècnica de les impressions, en la rapidesa de llur execució i en el cost total, donat que aquells tallers eren rics i ben proveïts.³ Val a dir que Barcelona, quant a les impressions litúrgiques cinc-centistes, tampoc no pogué enfugir-se d'ésser monopolitzada per Lió, principalment, i per Venècia, ciutats que aclapararen gran part del negoci del llibre litúrgic europeu, fins que Plantin es convertí de fet en l'exclusiu editor dels llibres litúrgics posttridentins.

Sigui, però, pel motiu que sigui, les institucions tarragonines, per editar els seus llibres, butlles, etc., hagueren de fer tractes amb tipògrafs d'altres ciutats. Uns quants exemples: Joan Rosenbach acabà d'estampar a Barcelona, el 7 de febrer de 1530, la darrera obra de la seva vida: l'*Ordinarium sacramentorum secundum ritum et consuetudinem sancte metropolis ecclesie Tarraconensis*, ordenat «per expertos viros» per manament de l'arquebisbe Pere de Cardona.⁴ Anys més tard, el 1550, l'excel·lent tipògraf de Lió, Corneille de Septgranges, tan conegut a Catalunya,⁵ imprimí, per encàrrec dels llibreters-editors barcelonins

3. Cf. José M.ª MADURELL MARIMÓN-JORGE RUBIÓ Y BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* (Barcelona 1955), pàg. 78*.

4. Cf. la descripció feta per MARIANO AGUILÓ Y FUSTER, a *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860* (Madrid 1923), pàgs. 44 i 87-90, núms. 73 i 123. Segons Aguiló, existeix un exemplar imprès en vitela a la Biblioteca Provincial de Palma de Mallorca. He examinat l'exemplar en paper de la Biblioteca de Catalunya. Cf. també: F. J. NORTON, *Printed in Spain. 1501-1520* (Cambridge 1966), pàg. 106. Recordem que Rosenbach imprimí a Barcelona el 1523 una altra edició del *Breviarium* tarragoní, ara perdut per complet. Cf. José M.ª MADURELL MARIMÓN, *Juan Rosenbach y la edición del Breviario tarraconense de 1522*, «Boletín Arqueológico» (Tarragona), LII (1952), 262-272, i MADURELL-RUBIÓ, *Documentos*, doc. núm. 365, pàgs. 634-637.

5. Corneille de Septgranges imprimí també en aquest any l'*Ordinarium Gerundense* i l'*Officium de passione... Christi secundum consuetudinem confratrie quinque plagarum*, aquesta darrera, l'única obra registrada per Henri Baudrier, de les impreses el 1550, en la seva *Biblio-*

Rafael Dauder i Joan Trinxer, tres bells llibres per a la nostra Església primada, regida aleshores pel cardenal-arquebisbe, sempre absent de Tarragona, Girolamo Doria (1533-†1558): el *Missale secundum laudabilem consuetudinem Tarraconensis ecclesie*,⁶ el *Breviarium secundum consuetudinem sancte metropolis ecclesie Tarraconensis*⁷ i l'*Ordinarium sacramentorum secundum honorabilem consuetudinem Tarraconensis ecclesie*.⁸ Un altre cas semblant: quan es volgueren editar les *Constitucions Provincials* tarragonines, fetes recopilar pel cardenal Doria⁹ en virtut d'una disposició aprovada en un dels dos concilis provincials de 1555, els comissaris elegits pel Concili per a dur a bon terme aquest afer, confiaren aquella publicació, el 21 de juny de 1556, al llibreter i tipògraf de Barcelona, Claudi Bornat, alhora que encarregaren el treball de revisar l'exemplar per a la impremta amb els textos originals servats a la Cúria de Tarragona i de corregir les proves tipogràfiques al catedràtic de l'Estudi General barceloní, Francesc Escobar.¹⁰ El 1557, ja eren impresos i relligats per

graphie lyonnaise, II (Lió-París 1896), pàgs. 377-378. Septgranges era un bon artesà de la impremta especialitzat en llibres litúrgics, el millor dels quals és, sens dubte, el *Graduale* de l'Església de Vienne, acabat el 1584. Rubió, a *Documentos* pàgs. 76*-77*, esmenta aquestes altres estampacions del mateix gènere fetes pel tipògraf lionès per a les nostres esglésies catalanes: any 1546, *Missale Gerundense*, amb interrogant segons Rubió, però és segura la seva atribució a Septgranges; 1547, *Missale Vicense* i *Ordinarium Vicense*; 1548, *Diurnale Urgellense*, amb interrogant, i *Ordinarium Urgellinum*. Fetes per altres impressors lionesos: abans del 18 desembre 1514, *Breviaria communia diocesis Gerundensis*, perduts; 1521, *Missale Barcinonense*, imprès per Bernard Lescuyer; 1531, *Breviarium Ilerdense*, imprès per Denis de Harsy, no esmentat per Rubió; 1532, *Ordinarium Ilerdense*, per Denis de Harsy; 1547, *Breviarium Dertusense*, per Denis de Harsy; 1557, *Breviarium Vicense*, per Thibaud Payen, no esmentat per Rubió, per ésser posterior a 1553, etc.

6. Imprès anteriorment a Tarragona per Joan Rosenbach el 1499.

7. Edicions anteriors: Tarragona, Nicolau Spindeler, 1484/1485?; Tarragona, Joan Rosenbach, 1499 (no se'n coneix cap exemplar), i Barcelona, Joan Rosenbach, 1523 (no se'n coneix cap exemplar).

8. Imprès anteriorment a Barcelona per Joan Rosenbach el 1530.

9. Diu el canonge Blanch: «Féu aquest archebisbe donar a la estampa las Constitucions Provincials Ecclesiásticas de Tarragona, que anaven manuscritas, y las féu posar en bon método per títols. Y també féu estampar missals, breviaris y diurnos per al clero de la diòcesi, per quant los de d. Pedro de Urrea ja se eren acabats», cf. JOSEP BLANCH, *Archiepiscopologi de la Santa Església metropolitana i primada de Tarragona*, II (Tarragona 1951), pàg. 188. Blanch oblida l'edició de l'*Ordinarium*. Pel que fa als diürnals, per bé que la notícia de l'arxiepiscopologista pugui ésser veritable, no se'n té cap testimoni, ni bibliogràfic ni documental. Amb tot, cal tenir en compte el que diu Antonio Odrizola: «[los diurnales] son hoy muy difíciles de hallar por haber sufrido el rigor de la inclusión, tanto en latín como en romance, en algunos *Indices de libros prohibidos*», cf. *Diccionario de historia eclesiástica de España*, II (Madrid 1972), pàg. 1823. Una altra remarca a fer a aquesta anotació de Blanch: l'arquebisbe-guerrer Pedro de Urrea, pel que hom sap avui, solament féu dur a la impremta el *Breviari* (1484/1485). Fou el seu successor, Gonzalo Fernández de Heredia, qui féu imprimir el *Missal* (1499), altre cop el *Breviari* (1499), i potser el *Diürnal* (c. 1499).

10. J. M.ª MADURELL MARIMÓN, *La edición de las Constituciones Provinciales Tarraconenses de 1557*, «Gutenberg-Jahrbuch» (1966), 209-213, especialment pàgs. 209-211, amb reproduccions de la portada i del colofó; del mateix autor, Claudi Bornat, pàgs. 128-131, doc. 18. Cf. també, els docs. 16, 22, 23 i 24, 28 i 29 i les pàgs. 44-48 i 62-63.

Bornat els tres mil exemplars de què constà l'edició, la més reeixida de totes les realitzades per aquell impressor. Per aquest motiu, i pel que veurem després, no puc estar-me de reportar ací el que ha deixat escrit Pere Bohigas sobre aquest llibre tarraconí: «L'edició de les *Constitutiones Sacrorum Conciliorum Tarraconensium* de 1557 [...] és un esplèndid volum en foli, el millor dels impresos que coneixem de Claudi Bornat. La portada és bellíssima i, a sota el títol, un elegant gravat de Santa Tecla té la noblesa del bon art renaixentista. La justificació de la portada i la de les pàgines, molt reeixida, amb molt d'espai blanc i amb lletra de diversos cossos, és comparable al millor que aleshores es feia a Itàlia i França, i el mateix podríem dir de la composició. El tipògraf ha fet molt ús de l'alfabet capital per als epígrafs, combinant-lo hàbilment amb tipus minúsculs i itàlics, tipus, aquests darrers, que també fa servir per a algunes taules del final del volum. Les línies finals dels capítols i les del colofó, disminuïnt de llargada, formen una mena d'embut. Al final hi ha un díptic elegíac, seguit d'una vinyeta amb la llegenda *In Iovis usque sinum*, i a sota el lloc i la data. Un pensa que en fer un llibre d'aquesta mena, Bornat degué sentir-se estimulat per l'arquebisbe i el capítol de Tarragona».¹¹

L'EDICIÓ DEL PROCESSIONARIUM

Pel que ens diuen els documents, com ho veurem tot seguit, sembla que existí una edició del *Processionarium* anterior a aquesta de 1568. I no fa estrany que s'hagués imprès. Tots els llibres litúrgics, com també els que servien per a l'aprenentatge escolar, pel freqüent ús que hom en feia, inevitablement havien de desaparèixer a poc a poc.¹² Sortosament, algunes vegades, aquests

11. A la *Introducció* de l'obra de MADURELL, *Claudi Bornat*, pàg. VI.

12. Perquè tinguem una idea més cabal sobre la raresa de les edicions litúrgiques incunables i del segle XVI, vegeu el que han dit dos il·lustres bibliògrafs: Marià Aguiló i Antonio Odriozola. El primer, a mitjan segle passat, tot referint-se al *Ritual* o *Ordinarium*, però que es pot estendre als altres llibres litúrgics, escriví: «La rareza, sin embargo, de los que así se imprimieron en el siglo XVI, es mayor aún que su mérito. Guardados en las sacristías, que no en las bibliotecas, al echarse á perder por el uso y manejo diarios, eran substituídos generalmente por otro ritual de un nuevo prelado, que nunca solía ser la reimpresión del ordinario anterior (especialmente en su parte en lengua vulgar), sino un nuevo libro refundido y remo-

llibres que ara s'han fet introbables, deixaren alguna petjada en la documentació d'arxiu. El que sí sembla segur és que aquesta edició del processioner de Bornat fou la darrera. Encara no fa gaires anys, els dos xantres de la Seu tarragonina se'n servien per a alguns actes litúrgics. Potser aquesta llarga vigència, de gairebé quatre-cents anys, i el fet que no se'n fes una de posterior, féu que l'edició del 1568 no desaparegués del tot: n'he pogut veure vuit exemplars més o menys complets.

La història de l'edició del *Processionarium* feta per Claudi Bornat comença —prescindim d'altres antecedents—^{12bis} deu anys abans de la seva impressió: el 10 d'octubre de 1558. Aquell dia, els canonges de la Seu de Tarragona, potser perquè ja en tenien un d'original redactat, tractaren «super stampandis processione-riis», i determinaren d'escriure al canonge prior, Juan Ximénez de Aragüés¹³ o, si aquest era absent, al magnífic Luis López, per tal d'encomanar-li que esbrinés quant els costaria d'imprimir el llibre allí («ibi»), o a València o a Barcelona. Aquell *ibi* de l'acta

zado, y con las adiciones y supresiones que la autoridad eclesiástica, conformándose con las disposiciones sinodales, había tenido por conveniente hacer. Estos cambios, aunque accidentales, debieron contribuir poderosamente á inutilizar los ejemplares antiguos, sobre todo antes de uniformarse la policía exterior de la Iglesia, en que ciertas prácticas, admitidas ó toleradas en una diócesis, podían sorprender, si no escandalizar, á los fieles poco instruidos de otros obispados", a *Catálogo de obras en lengua catalana*, pág. 44. Odriozola, que té a punt de publicar un *Catálogo de libros litúrgicos hispanos, impresos en los siglos XV y XVI*, ha fet les següents reflexions: «Pocos libros tan justamente calificados de raros, como los litúrgicos impresos en los siglos XV y XVI, dada su normal tendencia a desaparecer. Las nuevas ediciones se encargan cuando no se encontraban ya ejemplares de las anteriores. Y, después del Concilio de Trento, nada más natural que su eliminación, al carecer de vigencia y utilidad práctica, llegándose a ordenar en alguna diócesis (Constituciones Sinodales de Mondoñedo de 1586) su recogida y destrucción sistemática. Por tratarse de libros de persistente uso diario, es frecuente que los ejemplares conservados estén deteriorados o faltos de hojas al principio y final, lo que plantea a los bibliógrafos arduos problemas de identificación y fecha. En ocasiones, una o dos hojas son la única supervivencia de la edición y, en otras, parece haber desaparecido totalmente, aunque se conserve evidencia documental de su existencia», a *Diccionario de historia eclesiástica de España*, II, pág. 1329.

12 bis. Per exemple: a la reunió capitular del 28 de setembre de 1549 parlaren «dels processionés; determinarunt que se fassen per part del Capítol, y que se vege ab lo librater què poran costar».

13. SANÇ CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona* (Barcelona 1935), pág. 150: «Joan Ximenez de Aragüés 1535-+1564, juntament degà». Accedí a la canongia en temps del cardenal Girolamo Doria, que abans de cenyir la mitra tarragonina havia estat administrador apostòlic d'Osca, a partir del 2 d'octubre de 1532. D'altra banda, el canonge Ximénez de Aragüés succeí el 1535 en el priorat a un altre Juan Ximénez (prior des del 1525), probablement de la mateixa família, el qual fou canonge de Tarragona des del 1498, en el pontificat de l'arquebisbe aragonés, Gonzalo Fernández de Heredia (1490-+1511), Cf. S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, pàgs. 135 i 150, i SALVADOR RAMON VINYES, *El «Directorium Festorum» de la Catedral de Tarragona*, «Quaderns d'història tarraconense», I (Tarragona 1977), pág. 128. Trobo un Pedro Ximénez de Aragüés catedràtic a la Facultat de Dret Canònic de la Universitat d'Osca els cursos 1565-1571, i de la Facultat de Dret Civil, de la mateixa Universitat els cursos 1571-1578. Cf. ANTONI DURAN GUDIOL, *Notas para la historia de la Universidad de Huesca en el siglo XVI*, «Hispania Sacra», XXI (1968), 143-144.

capitular no sé a quina ciutat es refereix, però tenint present el que suara hem dit en nota i no oblidant els cognoms aragonesos, devia ésser Saragossa, on hi havia per aquells dies diversos obradors, com els de Pedro Bernuz i Bartolomé de Nájera (hereus de Jorge Coci), i els d'Agustín Millán i Juana Millán, vídua de Diego Hernández. No sabem si hi hagué contestació a la carta.

És molt probable que es deixés de banda aquest intent d'estampar-lo: tal vegada algú s'adonà que hi havia errors a l'original i no era apte per sortir a la llum pública. Per això, un any després, el 27 d'octubre de 1559,¹⁴ el canonge Joan Damià Miret, succentor segon, proposà de corregir-lo i es diu ben clar que el processioner era «de nouo factum». Els canonges, davant el suggeriment del succentor, acorden que els comissaris d'aquest afer, que no s'anomenen ni sabem quan foren nomenats, tractin amb el venerable Jaume Joan Ros, prevere, beneficiat de la Seu i mestre en Sagrada Escriptura, perquè en faci la correcció, «dando illi quantum minus poterint».¹⁵ Aquest acord ens indueix a creure que el mestre Ros no ordenà ni compongué el text, sinó que solament l'esmenà. I no aniria gaire de pressa a fer-ho, perquè fins el 31 de desembre de 1560 els canonges no tracten sobre la correcció feta per Ros i acorden de pagar-li, per l'esmentada revisió, una quantitat no especificada, una vegada n'hagin fet un informe els comissaris i el succentor primer, Benet Bernabé Munyós.¹⁶

Després, és esmentat un sol cop aquest afer, el 6 de maig de 1562: «Super negocio processionerorum, determinarunt quod dictus reverendus canonicus Miret, prout exposuit, respondeat sue dominationi et prouideat in prouidendis».¹⁷

Ja no trobarem cap referència a l'estampació del llibre fins passats més de set anys des que Jaume Joan Ros enllestís la

14. Joan Serra i Vilaró, en donar les dues úniques referències impreses fins avui sobre aquest processioner, diu: «Aquest processionari va ésser ordenat i corregit per Jaume Joan Ros abans de donar-lo a l'estampa. «*processionario de novo facto et stampando*». En el Capítol de 8 de febrer del 1560 li fou feta la comanda; i en el 31 de desembre següent fou determinada la paga de remuneració deguda», a *Fructuos, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona* (Tarragona 1936), pàg. 106, n. 1; i a *Notas sobre procesiones y cruces procesionales*, «Boletín Arqueológico» (Tarragona), 31 (1950), 190, n. 21. La notícia atribuïda al 8 de febrer fou recollida per Agustí Palau a la segona edició de l'obra cabdal del seu pare ANTONI PALAU I DULCER, *Manual del librero hispanoamericano*, XIV (Barcelona 1962), pàg. 182, núm. 238.164.

15. ACT [=Arxiu Capitular de Tarragona] Llibre d'actes de 1559, fol. 84.

16. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 56. Al marge, hi ha anotat: «Comissio super correctione processionerii de nouo facto satisfacienda».

17. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 187.

revisió de l'original. Davant la necessitat que hi havia d'un nou processioner, el 15 de març de 1568 els canonges es plantejaren la qüestió, altra volta, de fer i estampar de nou («de faciendis [...] et stampandis de nou») «quibusdam professioneriis», «prout propositum extitit». I determinaren que el canonge tresorer, Melcior de Biure, que per aquell temps residia a Barcelona absorbit per altres negocis relacionats amb el Capítol, s'ocupés d'aquest afer i en fes un informe.¹⁸

Les gestions realitzades a Barcelona per Biure donaren ben aviat el seu fruit: en la reunió capitular del 13 d'abril següent, hom exposà que «quidam magister Glaudes Bornat, libraterius ciuitatis Barchinone, qui se obtulis [sic] dictos processionerios facere, cum tali commoditate, quod possent eos vendere [*petit espai deixat en blanc, per anotar-hi la quantitat*] pro unoquoque eorum». Per allò de la competència que hem dit, Bornat devia oferir unes condicions econòmiques avantatjoses que foren acceptades aquell mateix dia i, immediatament, a la ciutat comtal, devien signar amb Bornat l'*instrumentum capitulationis* de l'edició, el qual, dissortadament, no he pogut trobar i així resto sense saber, per exemple, el nombre d'exemplars que havien d'ésser estampats —sabem solament que ho foren més de dos-cents— i el cost total de l'edició. Es dedueix, però, que Bornat hi demanaria una quantitat a la bestreta, perquè els canonges, en trobar-se mancats de diners en efectiu, aconseguiren que l'arquebisbe, Bartolomé Sebastián de Aroitia, autoritzés que l'avenç que demanava el llibreter fos extret del fons de l'administració de les distribucions. El prelat també manà que els processioners havien d'ésser adquirits «per omnes presbiteros diocesanos». Així, doncs, amb la venda de l'edició més o menys assegurada i resolt el problema econòmic, els canonges «consideratis considerandis, decreuerunt ex administratio dicti distributionis recipiat dictum onus faciendi dictos libros processionerios nuncupatos. Et bistrahat quantitatem necessariam pro dicto effectu». Els reunits aquell dia acabaren el capítol designant una comissió que es responsabilitzés de tot el que havien acordat, formada per l'ardiaca

18. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 42.

de Vila-seca i vicari general, Rafael Joan Gili, i el canonge tresorer, Melcior de Biure.¹⁹

Com l'endemà d'aquesta reunió, el 14 d'abril, morí l'arquebisbe sobtadament i restava, consegüentment, la Seu vacant, això suscità alguns escrúpols als canonges sobre la conveniència de tirar endavant o interrompre l'edició, i el mateix 22 tractaren «super propositis de processioneriis fiendis, prout jam extitit determinatum et capitulatum cum quodam libraterio Barchinone, vivente domino archiepiscopo. Decreverunt, prout extitit concordatum, continuari per reuerendos comissarios intendatur ad dictos processionerios faciendos».²⁰

El 17 de maig de 1568 es llegeix en el capítol una carta enviada des de Barcelona pel prevere Joan Nogués, beneficiat de la Seu tarragonina, que tractava «super libris processioneriorum». Les actes capitulars no són més expressives. Els canonges convenen que els comissaris «dicti negotii intendatur in eisdem et fieri faciatur prout ipsis apparebit pro beneficio eiusdem negotii».²¹

A les actes ja no se'n parla més fins el primer de desembre de 1568, dia que, impresos els processioners, Claudi Bornat comparegué davant el Capítol tarragoní per presentar els exemplars de mostra, relligats, d'acord amb el que seria estipulat en el contracte de l'edició. El Capítol encarrega, per carta, al canonge Biure, el qual encara es trobava a Barcelona, que faci confrontar el text imprès amb l'original i procedeixi a pagar Bornat si la impressió és correcta. Quant a l'enquadernació, en volen de dues menes: la normal, en pergamí, i una altra, de luxe, en pell negra amb daurats, però abans de fer tractes amb Bornat volen que esbrini primer, entre els llibreters de Barcelona, qui ho pot fer més barat. En cas de trobar-ne un que ho faci pel mateix preu, els canonges prefereixen que els relligui el mateix Claudi Bornat. No es parla del nombre concret de llibres que havien d'ésser relligats d'una manera o de l'altra. L'acta capitular d'aquell dia, primer de desembre, enregistra el següent: «Et primo, audita rela-

19. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 50.

20. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 77.

21. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 81 v.

tione facta in capitulo pro parte et in presentia magistri Claudi, libraterii Barchinone, de fabricacione processioneriarum per eundem facta juxta capitulata cum eodem, prout ibi propositum extitit, determinarunt quod scribatur reuerendo domino thesaurario quod ex commissione huiusmodi capituli, comprobatis cum originali, si sich extiterint juxta illud, illos acceptet, et pro residuo precii illi soluendo recipiat ibi, Barchinone, dictum residuum pecuniarum quod fuerit. Et ad soluendum ibi, Tarracone illud tradat. Quo vero ad dictos processionarios quadernandos, etiam habeat comissum de se intromittendo qui pro minori precio illos quadernare voluerit et, pro eodem pretio, eosdem quadernet dictus magister Claudi, in tempore tamen oportuno. Et quod postea scribet numerum quorum quadernabit cum caupertis [sic] pergameneis et alium numerum cum caupertis nigris et dauratis». ²²

Sortosament, s'ha servat l'esberrany de la carta enviada a Melcior de Biure aquell mateix dia, on els canonges són molt més explícits, i que no caldrà comentar ni interpretar si el transcrivim íntegre: «Tenim rebuda la de v^a. m^è. de 28 del passat, y també vists los dos ho tres processioners²³ ha aportats mestre Claudi per mostra, quadernats cada hu de sa manera,²⁴ los quals nos han apparagut bons y de bona y sufficient letra; és ver²⁵ que la tinta ²⁶ travessa lo paper algun tant;²⁷ pensam ho aurà causat aver-los quadernats y picats massa prest après d'ésser estampats, y axí, lo dit mestre nos ha dit los de aquí [= Barcelona] no²⁸ estar axí, y per so nos appar que no-s deuen quadernar ni picar²⁹ fins après festes; bé aguérem volgut nos agués aportat assí lo original perquè aguéssem pogut veure si y falta cosa alguna y si la solfa y tot lo més està com en dit original, per hont nos ha paragut fer esta a v^a. m^è., pus se trobe aquí, y cometrer-li que per fer-la ns vulla pendre treball de fer veure ³⁰ dits pro-

22. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 29 v.

23. Ací segueix «nos», ratllat.

24. Segueix «encara que», ratllat.

25. Ací segueix «també avem tingut alguna descontentació del paper que ns appar no tant sufficient com seria de mester per lo», ratllat.

26. Segueix «lo», ratllat.

27. Segueix «no sabem si», ratllat.

28. Segueix «tenir la dita falta», ratllat.

29. Segueix «que no siam cerca del estiu ho saltim en la primavera tan poch ho», ratllat.

30. Segueix «aqueixos», ratllat.

cessionés³¹ si és tanbé axí en lo de la solfa com en lo més avant; y si estaran acabats segons que està ab dit original,³² v^a. m^h. los acceptarà y pendrà les setanta-y-sinch lliures y miga que restam a dar per dits processioners y las farà dar a dit mestre Claudi, y a nosaltres las nos³³ traurà a pagar a dos dies vista a da qui v^a. m^h. les aurà preses y fer-se-ha tot compliment.

Quant en lo del quadernar dits processioners, com diem, nos appar per hara a guardar que estiguen més exuts; entretant v^a. m^h. per fer-la a tots se entrometrà per aqueixos libraters qui per manco ho volrrà fer, perquè nostre intent y voluntat és per lo mateix preu deixar-o al mateix mestre Claudi; que après se escriurà quants se'n poran quadernar de una manera y quants de altra».³⁴

La revisió dels processioners impresos devia descobrir que hi havia errors, sobretot en el text musical.³⁵ A partir d'ara, l'edició es veurà aturada molts mesos per mor de la correcció dels llibres, un a un, la qual cosa motivarà molts enuigs tant als canonges com al llibreter-impresor. El 17 de gener de 1569, en el capítol d'aquell dia, es tractà «super propositis de processioneriis emendandis, mittendis et soluendis, acceptandis et quadernandis», i encomanen al canonge prior, Jaume Nebot, i al tresorer «que in predictis intendant et prouideant in prouidendis».³⁶

Pel que es desprèn de les actes, no sembla que els errors es trobessin en tots els exemplars: el 28 de febrer, quan Claudi Bornat potser era encara a la presó, per deutes,³⁷ els canonges tractaren «de processioneriis emendandis in his in quibus aparent

31. Segueix «són aquí, si tenen dita falta de la tinta que tenim dit...», ratllat.

32. Segueix «y estant axí», ratllat.

33. Segueix «tragués», ratllat.

34. ACT, *Secundus liber literarum missuarum Rdi. Capituli canonicorum Sancte Sedis Tarracone* (1567-1573), fols. 57v-58.

35. Bornat, mentre componia el *Processionarium*, treballava alhora en dues obres més: l'*Ordinari o Manual per als curats*, fet imprimir pel bisbe de Vic, fra Benet de Tocco, i aparegut el 1568, i l'*Ordinarium Barcinonense*, manat estampar pel bisbe barceloní Guillem Caçador i sortit de la impremta el 1569. Ambdós llibres duen, com el nostre, un foli atapeït d'*Errata* a corregir. Em limito a adduir solament aquests dos llibres perquè són els més acostats a l'edició del de Tarragona cronològicament, i tot això per fer veure que el *Processionarium* no era cap excepció en el taller de Bornat.

36. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 37.

37. L'11 de febrer de 1569 es trobava «in carceribus regis presentis civitatis Barcinone dettentus», cf. MADURELL, *Claudi Bornat*, pàg. 177, doc. 70. El 1578 hagué de patir un altre empresonament «pro debito civili», ID., *ibid.*, pàg. 236, doc. 123. El mateix li ocorregué a la seva vídua, pocs dies després de la mort de Bornat, el 1581, ID., *ibid.*, pàgs. 29 i 261, doc. 136.

defectuosi». Se'ls acut que el prior, «cum consilio reuerendi domini canonici Vila³⁸ sedis Barchinone, dictos processionerios idem dominus prior emendari faciat in his in quibus valebunt reparari, et ipsos reparatos et emendatos, in quantum et prout possibile erit, acceptet, soluto libraterio».³⁹ De fet, en tres dels exemplars que he pogut veure, hi ha un full, el foli 16, que en duu un altre d'aferrat al damunt, amb el text musical corregit.⁴⁰

El 21 de març, d'acord amb l'informe del prior Nebot, que havia retornat de Barcelona, decideixen d'escriure a un altre canonge tarragoní que era a Barcelona, Pere Terré, perquè «cum consilio reuerendorum canonicorum Vila et Castella sedis Barchinone» faci esmenar els processioners.⁴¹

A aquests dos canonges de Barcelona aniria adreçada la carta següent, sense data i inacabada en l'esborrany, però redactada entre altres dues copiades, respectivament, el 17 de març i el 4 d'abril de 1569: «Molt reverents y molt magnífichs señors: A causa y culpa de l'impressor dels⁴² processioners que aquí, en aqueixa ciutat, com auran entès v^a. m^a., avem fets inprimir, estan ab un perpleix molt gran en lo acceptar y rebre de dits processioners, per so que som certificats ells estar deffectuosos y, per una part, lo impressor nos molesta en voler ser pagat y, per altra part, ne tenim tanta necessitat que no sabem què fer; y perquè som informats que dits deffectes serien tals que porien ser emendats pus sien vists y regoneguts per personas àbills de semblants negocis, y axí, sabent que v^{as}. m^a., per sa bona indústria, saber y abilitat són part de trauerer a esta sancta Yglesia y a nosaltres

38. No puc completar els noms de pila d'aquest canonge ni dels altres canonges barcelonins que apareixeran després, perquè manquen les actes capitulars d'aquests anys a l'Arxiu Capitular de Barcelona. Adverteixo, també, que tampoc no he trobat, entre les cartes enviades pel capítol tarragoní al de Barcelona, cap carta que es relacioni amb aquest afer dels processioners impresos. Un hom se sent temptat de creure que el canonge Vila esmentat és el famós Pere Alberch Vila, vigatà, canonge des del 1559, mort el 1582, el millor organista de tots els temps que ha conegut la Catedral de Barcelona. Cf. JOSEP ROMEU FIGUERAS, *Notas a la bibliografía del músico Pere Alberch Vila*, «Anuario Musical», XXVI (1971), 75-92, i *Poemes en castellà atribuïbles a Pere Serafi*, «BRABLB» XXXVI (1975-76), 144-153. Vegeu, també: ÀNGEL FABREGA I GRAU, *La vida quotidiana a la Catedral de Barcelona en declinar el Renaixement, Any 1580* (Barcelona 1978), pàg. 56. La Seu tarragonina ja havia tingut relació amb el canonge Vila, des del 1559 fins al 1567, per mor de l'orgue nou, cf. S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, pàgs. 21 i 24. Cf. també, SALVADOR RAMON I VINYES, *Los órganos de la Catedral de Tarragona* (Tarragona 1974), pàgs. 11, 20-22.

39. ACT, Llibre d'actes corresponent, fols. 46-46v.

40. Vegeu els facsímils que acompanyen aquest treball.

41. ACT, Llibre d'actes corresponent, fols. 49-49v.

42. Ací segueix «breviaris», ratllat.

In die natalis dñi. Fo. xvij

In chis
ro dia
tur Re
spon.

Odie no-

bis
coe lorum rex de

vir gine naf ci di-

gnatus est, vt

ho mi nem per di tum ad

de dit perpleix, avem determinat fer esta a v^s. m^s. y suplicar-los sien servits...».43

Encara hi ha altres anotacions capitulars que indiquen que la correcció dels llibres es realitzà, com a mínim, fins a mitjan juny de 1569. Pel que hom pot deduir, els canonges de Barcelona no ajudaren a corregir-los, si més no, fins al final, perquè el 9 de maig es diu: «Super negotio dels processioners, determinarunt quod reuerendi comissarii intendant super acceptatione illorum que corricta extiterint; alia vero corrigenda, in illis intendere faciant ut valeant acceptare [*aquesta darrera frase pot significar: "pel que fa als altres processioners encara no corregits, facin que hi entenguin unes altres persones que siguin capaces de donar el vist-i-plau a llur correcció"*], dando permissum nominandi personas que in predictis intendant ipsis reuerendis dominis comissariis seu reuerendo priori, alio ex predictis, quem dicitur Barcinonam accedere».44 Aquesta vegada ja no es confia en unes persones determinades... El primer de juny es parla altre cop de les esmenes i determinen que, quan s'hagi enllestit la correcció, es pagui al llibreter.45

Es comença a parlar de la relligadura dels processioners quan encara el Capítol maldava a fer-los esmenar. Ara envien a Barcelona un comensal important perquè faci rematar aquella inacabable correcció: Feliu Serra, mestre de cerimònies de la Seu tarragonina des del 15 de març de l'any anterior.46 Llegim a l'acta del 7 de juny: «Sobre comprar y enquadernar los processioners. - Super quadernandis processioneriis et illis acceptandis, emendatis tamen juxta modum ibi dictum et prepositum per dictum dominum thesaurarium, alterum ex comissariis, determinarunt quod venerandus dominus comensalis Serra Barchinonem accedat et juxta dictum modum corrigi faciat, que corrigenda erunt et que

43. ACT, *Secundus liber literarum*, fol. 68. El secretari capitular deixà un llarg espai en blanc, tal vegada per acabar de redactar l'esborrany de la carta.

44. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 56 v.

45. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 59.

46. Després, des del 1571 fins a la seva mort (1595), en seria canonge. Dec aquestes notes a Mn. Salvador Ramon i Vinyes, director dels arxius eclesiàstics de Tarragona, a qui regracio, ara que es fa avinent, les exquisides atencions i facilitats amb què m'ha afavorit per poder treballar als esmentats arxius. Trobo mestre Serra relacionat amb l'arquebisbe Antoni Agustín el 1576, amb motiu del nou breviari, cf. JAIME VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, XX (Madrid 1851), pàgs. 216-217.

In cho-
ro dici-
tur Re-
spon.

Hodie no-
bis cœlorū rex de
vir gine naf ci di-
gnatus est, vt
ho minem perdi tum

Fol. 16, amb el text musical corregit.

correcta fuerint acceptet a llibraterio, illi soluendo que sibi debetur, juxta capitulata; faciendo ibi, Barchinone, ducentos quadernare et alia ibi⁴⁷ portare facere cum quomoditate qua poterit, et alios faciat prout dominis commissariis apparebit».⁴⁸

L'ambaixada del comensal Serra devia acabar amb l'enutjosa correcció. D'altra banda, hagué de resoldre altres problemes que originaren friccions entre els canonges i Bornat: el pagament del que hom li devia encara per l'estampació del darrer plec que calgué afegir als llibres i, després, solucionar la qüestió de la relligadura. En la reunió capitular del 20 del mateix juny es llegí una carta seva, «que scribit reuerendus magister Serra, comensalis, super processioniis, dicens in effectu quod Claudius libraterius discontentus perquirat ambages, petens in effectu quod vult centum solidos, ad rationem unius cuiuslibet rayme papiri pro stampa fienda et dictis processioniis addenda, dum tamen dentur dicti processioni sibi ad illos quadernandos ad rationem quatuor solidorum pro unoquoque eorum. Decreuerunt scribi dicto Serra quatinus (?) pro dicta stampa det et offerat dicto Claudio dictos centum solidos; quadernationem vero dictorum processioniis, det libraterio ytaliano, dicens dicto Claudio que jam per dominos commissarios eidem Serra scripta sunt».⁴⁹ És a dir, Bornat els demanà cent sous, a raó d'un sou per raima que necessità per impremtar els fulls d'addenda, però a condició que li havien de donar els llibres a relligar, a quatre sous cada un. I això darrer no és acceptat: donen instruccions al comensal Serra perquè pagui els cent sous a Bornat; passi els processioners al llibreter italià —que es comprometé a relligar-los a tres sous i mig cada un—, i digui a Bornat allò que ja ha estat dit al mateix Serra pels comissaris.

A la carta o cartes de Serra, ara perdudes, els canonges contestaren amb aquesta altra: «Rnt. señor: dos sues de 16 y 17 del present [juny] tenim rebudes, y a la de 16 han ja respost los comissaris del negoci dels processionés, com aurà vist per lo que ns scriu. En la del 17, del dit negoci dirà a mestre Clàudio

47. Perquè faci sentit, ibi hauria de referir-se a Tarragona.

48. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 60.

49. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 61 v.

que moltes vegades li havem fet dir que trobàvem qui enquadrava los processionés ha rahó de tres sous y mig per quiscú, y que si volie enquadrar-los al matex preu los podie pendre y no-ls y levarien; y com li teníem offert y sempre nos ha respost que no li convenia ni a quatre sous enquadrar-los, y per ço ne havem donat lo càrrech y concert ab lo librater y talià, y que no és just ni ns convé faltar al dit tracte, majorment havent complit ab ell quant al que falta imprimir per lo compliment dells processionés, pux com nos scriu, li à promès de pagar per nostra part ha rahó de 50 reals la rayma, que pensam serà poch les dos antíphones y lo respons y la taula dels imnes, que no basterà de gran part ha una rayma; ho porà fer de pagar-lo y de la manera que u scriu, ha rehó dels 50 reals, si emperò de prompte y posa mà y no-l deté en liurar-li dits processionés, que altrament y farà ordenar micer Amell ho [Miquel] Ferreró⁵⁰ un protest contra dit Clàudio y, altre, per les fermanses que són: mossèn Pere Cassador y lo metge Burguera,⁵¹ qui fermaren en poder de mossèn Thomàs Vellés, en nom de nostre secretari. Si donats dits protests farà lo que deu, rebrà los processionés com té l'orde; com no, dixerà lo negoci comès ha mossèn Monyós⁵² perquè passe havent contra d'ell ha consel dells advocats y, així, no-l calrà de tenir per dit negoci, fet que sia lo del censal del general; en lo qual, si en alguna cosa li apareixerà tingue necessitat de la favor del senyor bisbe de Urgell,⁵³ lo'n suplicarà de part nostra; advertirà, si se auran de donar los protests, que deduesquen no sols que lo temps és passat dins lo qual los havia de donar, més encara, no són tots del paper de la marcha y altres circumstànties, com en l'altre se li ha scrit, y conforme a la capitulació, còpia de la qual serà

50. Advocats del Capítol tarragoní a Barcelona.

51. Onofre Bruguera, doctor en arts i en medicina, és documentat a l'obra de MADURELL, *Claudi Bornat*; cf. l'index onomàstic, pàg. 267. Afegiu-hi altres documents sobre Bornat relacionats amb Bruguera, de 31 de març i 15 d'abril de 1569, que es troben al manual notarial de Tomàs Vallers, Sau núm. 56, de la Biblioteca de Catalunya. Un altre de Bornat, relacionat amb el doctor en drets Jeroni Amburg, del 9 d'agost de 1569, al mateix man. not. No he pogut comprovar els protocols que s'esmenten a continuació perquè manca el manual corresponent al 1568, d'entre els manuals d'aquell notari barceloní servats, ara, a la Biblioteca de Catalunya.

52. Gabriel Monyós, síndic del Capítol tarragoní a Barcelona.

53. Era Pere de Castellet, fill d'Altafulla (1561—+1571). Fou canonge de Tarragona des de 1536, i dignitat de sacrista des del 1561, que ostentà fins a la seva mort; cf. S. CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona*, pàgs. 136, 149 i 170.

ab la present».⁵⁴ Un aclariment a aquest text: les «dos antíphones y lo respons y la taula dels imnes» que mancaven d'imprimir «per lo compliment dells processionés» és el plec z¹-z⁴, el darrer del llibre, on s'hi afegí la *Feria quarta Paschae*, la *Feria quinta Paschae*, el respons *Pro continenti. Ad introitum claustris Responsio*, un *Alterum index* —l'índex dels himnes— i una plana d'*Errata*. És de doldre que es perdessin les altres cartes esmentades i, sobretot, la còpia —i l'original!— del contracte. És evident que, per culpa de les correccions, necessàries en un text litúrgic de tant d'ús, Bornat retardà molts mesos el lliurament dels volums impresos, dels quals tenien fretura, com així ho havien confessat uns mesos abans a aquells dos canonges barcelonins. També es queixen del paper. En cap dels exemplars que he vist, he sabut trobar cap marca o filigrana... Crec, sincerament, que tenien raó els canonges tarragonins de posar-se, al final, enèrgics amb el llibreter.

Potser amb la intervenció dels advocats —o solament amb l'amenaça transmesa pel comensal Serra—, s'accelerà l'acabament de la correcció i el lliurament dels processioners que encara retenia Bornat a la seva impremta. De totes maneres, el 8 d'agost, el Capítol demanà als comissaris d'aquell negoci que els «processioneros qui adhuc sunt Barchinone venire faciant et ibi [Tarragona?] quadernare faciant pro huiusmodi ecclesia».⁵⁵ Si aquest altre *ibi* torna a significar 'Tarragona', potser sí que a l'últim, i per acabar d'una vegada, foren relligats a la nostra ciutat els darrers processioners lliurats pel llibreter-impressor.

Sembla que solament a l'octubre de 1569 pogueren haver els nostres canonges tots els exemplars impresos, corregits i relligats. És quan, d'acord amb els comptes de les despeses, fixaren el preu dels llibres: 13 sous i 6 diners els relligats (no es parla

54. ACT, *Secundus liber literarum*, fol. 70 v. L'esborrany no és datat; és copiat entre dues cartes datades el 5 i el 21 de juny.

55. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 78 v. Si més no, el Capítol tenia tractes amb el mestre llibreter Salom, de Tarragona. En el llibre capitular de les *Dates dels càrrechs extraordinaris de la administració de la obra* de 1569, fol. 176, trobem que el canonge obrer hi anotà: "Item, paguí a mestre Salom, lo derer de mars, vint-y-dos sous per quadernar lo libre del capbreu de la divisió; dich 1 ll. ij sous. Item, doní a dit Salom, ha vij de maig, dotze sous per enquerñar [sic] lo libret de les professons; dich ll. xij sous". El 7 de novembre d'aquell any, els canonges acorden comprar uns missals "a magistro Salom, libraterio", ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 86v.

d'aquelles dues menes de relligadura), i 10 sous els que no ho eren. L'acta capitular del 3 d'octubre de 1569 diu: «Super prepositis de processioneis ponendis et de eorum precis soluendis, audita relatione compoti facti de expensis super eisdem imprimendis solutis per procuratorem distributionum, determinarunt quod reuerendi comissari dicti negoci dictum onus ponendi processionerios, ad rationem siue precium XIII s. VI de quadernatis et X s. de non quadernatis ex unaquaque eorum exhigendo, detur uenerando Gabrielle Forner, presbitero comensali procuratori dictorum distributionum, cui dentur de salario, pro labore, duo denarii pro unoquoque dictorum processioneriosum libro». ⁵⁶

El 8 de juliol anterior, hom intentà de solucionar el deute que el Capítol tenia amb el comensal Feliu Serra, el qual havia bestret de la seva butxaca, a Barcelona, més de dinou lliures «pro negotio processioneriosum». Com a la bossa de les distribucions no hi havia prou diners per pagar aquella suma, els canonges acordaren que, «pro nunch et donech dicta distributio pecunias sufficientes habuerit, recipiantur ex pecunis reparationum castrorum archiepiscopatus depositi seu que deponentur in thecasio Capituli, et si non sufficerent, complementum prefate quantitatis bistratur ex pecunis Capelle illustrissimi domini archiepiscopi Sebastian, etiam in dicto thecasio depositi, et ex primis peccunis in dicta distributione ab inde intrantibus, restituantur predictis reparationi et Capelle». ⁵⁷

Mancava ara, únicament, posar en pràctica el manament decretat per l'arquebisbe Bartolomé Sebastián poc abans de morir: que tots els preveres de l'arxidiòcesi havien de comprar obligatòriament el processioner. ⁵⁸ Per ço, i per tal de començar pels de

56. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 81 v.

57. ACT, Llibre d'actes corresponent, fols. 65-65v. Cf. una altra providència sobre aquest mateix punt, a l'acta del 26 de setembre, *ibid.*, fol. 81.

58. Aquesta obligació no era nova: Ja l'arquebisbe Pedro de Urrea obligà a tots els seus capellans a comprar el *Manipulus curatorum* fet imprimir per ell a Tarragona per Nicolau Spindeler, el 1484. «El clamor del clero fue grande, debido a su pobreza y a las muchas cargas y calamidades que sobre ellos pesaban, y por ser ya muchos los sacerdotes que poseían esta obra; lo cual movió al Arzobispo a otorgarles el privilegio [datat al monestir d'Escornalbau el 28 d'agost de 1486] de que, durante todo el tiempo de su vida, no permitiría que se les obligara a adquirir ningún otro libro «de estampa» fuera cual fuera su texto», cf. J. SERRA VILARÓ, *Manipulus curatorum*, «Boletín Arqueológico» (Tarragona), LI (1951), 188. Totes les esglésies, parròquies, monestirs, convents, etc. de l'arquebisbat, hagueren d'adquirir forçosament el llibre de les *Constituciones Provinciales* de Tarragona imprès per Bornat el 1557.

casa seva, el 7 de novembre de 1569, el Capítol tractà «super prepositi de compellendis presbiteris huius Sedis quatenus recipiant processionerios; determinarunt quod reuerendus officialis procedat contra non recipientes dictos processionerios et penam oppositam executari mandet». ⁵⁹

Molts anys més tard és recordada diverses vegades aquesta obligació i la de portar cada prevere el seu llibre processioner a les processons. El 9 d'abril de 1587, per exemple, s'acorda en capítol de no pagar de la distribució a aquells que no porten el llibre a les processons «et ad cognitionem syndicorum annalium dentur processionaria illis singulis non habentibus». ⁶⁰ El 1593 el comensal Gabriel Forner encara tenia processioners a la venda: en queixar-se els canonges que «en les professons no porten llibres processioners» hom recorda que «lo comensal Forner ne té; que per tot juny, totom ne porte, y si no n porta, que no guanya la distribució de la professó». ⁶¹ Quatre anys més tard encara trobem aquesta mateixa queixa: «Proposuit dictus canonicus Reig que se donen los processioners als capellans y se los prefigesca termini per a que los tinguen relligats y que los porten en las professons y canten, y si no, que no ls paguen la distribució. Determinaren que se donen a cada hu un processioner y que per tot lo mes de juny los fassen relligar, y que qui no porterà processioner, que lo bosser no l pagui». ⁶² I per acabar, anotaré encara que el 25 de juny de 1599 el mateix canonge Reig torna a protestar perquè «en les professons alguns no porten procession[er]s y se fan pagar la distribució, contra la detérminació feta per lo Capítol, y que per so ho remèdien. Determinaren que no s done distribució als qui no portaran processioners, com ja stà determinat, y que lo syndich o digue al bosser». ⁶³

Crec que la darrera notícia sobre aquest llibre es troba a l'acta capitular del 28 de gener de 1614 (fol. 115 v.), on es diu que un canonge proposà «si s dirà de assí al devant lo offici nou, y si s farà processioner nou y deixar lo vell». Sobre el darrer punt, res

59. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 85 v.

60. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 80 v.

61. ACT, acta del 14 de juny de 1593, fol. 118 v.

62. ACT, acta del 27 de maig de 1597, fol. 19.

63. ACT, Llibre d'actes corresponent, fol. 50v. Vegeu també els folis 49v., 67v. i 108.

S. Tecla. S. Augustinus.

PROCES
tionarij, secundũ
 consuetudinẽ Tarraco-
 nenẽ. Ecclesiæ, Secũda
 pars . In qua cõtinen-
 tur Processiones
 de Sanctis.

Anno. M. D. LXVIII.

no acordaren. El cert és que —si no es tractava de fer-ne un de manuscrit, potser més d'acord amb la nova litúrgia tridentina— el processioner de l'Església de Tarragona no s'imprimí mai més de nou.

Així acaba la petita història d'una edició contractada per un Capítol catedralici amb dificultats econòmiques, les mateixes tanmateix que patia aleshores tot el país, amb un llibreter i impressor encara més pobre, que per la seva penúria econòmica hagué de conèixer la presó i de qui sabem que morí cec i míser el 1581.

DESCRIPCIÓ BIBLIOGRÀFICA

[*Processionarium secundum laudabilem almae Hispaniarum metropolis Ecclesiae Tarraconensis consuetudinem, Ad omnipotentis Dei, suaeque sacratissimae matris Mariae laudem, ac beatæ uirginis et protomartyris Teclae eiusdem Ecclesiae Patronae.* Barcinone, Apud Claudium Bornat, 1568.]⁶⁴

(Fol. i, sign. A¹:) [Portada.] (Fol. ii, sign. A², comença el text:) De aspersione aquæ bñdictæ. // ¶ Regula aspersionis aquæ be // nedictæ per totū annum... (Fol. clxxviij, sign. Z¹, acaba la primera part:) ¶ Dñica.v.ante natale dñi. // AD processionem fiat sicut in Dñica post // octa. corporis Christi.fo. clxxij. Sed ad // introitum ecclesie quãuis fiat de festo dicitur // Res. Ecce dies veniunt.fo. x. // D.O.M.G. //

(Fol. s.n., sign. Z²:) [Portada, orlada, de la segona part:] (Dos gravats: S. Tecla i S. Augustinus.) PROCES // sionarij, secundū // consuetudinē Tarraco- // neñ. Ecclesie, Secūda // pars. In qua cōtinen // tur Processiones // de Sanctis. // Anno. M.D.LXVIII. // (Fol. clxxxix, sign. Z³, comença el text:) Decēber. S. Stephani. Fo. clxxix. // De Sãctis processiones. // NOTādum est ante omnia, nullum // festum tam .ix. lectionū quã duplex

64. No he pogut trobar cap exemplar amb portada. Mn. Joan Serra i Vilaró, que en va veure indiscutiblement un que la conservava, en féu aquesta transcripció, i hi afegí: «Lés lletres cursives són rubricades», cf. J. SERRA VILARÓ, *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, pàg. 106, nota 1.

habe // re processionem... ¶ Sancti Stephani protomartyris... (Fol. cccliij, sign. y^{2v.}, acaba:) Deo gratias. Benedicat vos omnipotens De // us, Pa+ter, & Fili+us, & Spiritus + san // ctus. Res. Amen. // (Fol. ccclv, sign. y^{3:}) ¶ Litanía... (Fol. ccclvii v., sign. y^{5v.}, acaba:) Dona nobis pacē. // LAVS DEO. // (Fol. s.n., sign. y^{6:}) Index // ¶ Index Processionum, tam Do- // minicarū, quàm Sanctorū & Festorum. // (Fol. s.n. sign. y⁸, col. b, acaba:) Ordo recipiendi pere- // grinos. cccliij. // Finis. // D.O.M.G.S. // [Colofó:] Barcinone // Excudebat Claudius // Bornatius. // M.D.LXVIII.

(Fol. s.n., sign. z¹, comença el text del plec afegit:) Feria quarta Paschæ... (Fol. z^{1v.}.) Feria quinta Paschæ... (Fol. s.n., sign. z^{2:}.) ...Pro continenti. // Ad introitum claustrí. R_x. (Fol. s.n., sign. z³, acaba:) Ad introitum Ecclesiæ. R_x. // Regnum mundi. fo. 265. // (Fol. s.n., sign. z^{3v.}.) Alterum index. // (col. a:) A. // Aue regina cęlorum // folio. 200 // Aue maris stella. fo. //148. ...(acaba, col. b:) Veni crea. spūs. f. 161. // (Fol. s.n., sign. z^{4:}.) Errata. // Fol. I. li. I. me ad sol ligatū. qđ sol debet esse sepatū... (acaba:) fol. 338. in regu. li. I. post fol. sit. 295. // Finis //

150 × 100 mm aproximadament.⁶⁵ 357 folis + 3 fulls sense numerar, signs. y⁶⁻⁸ + 4 fulls de sign. z (signs. A-Z⁸, a-y⁸, z⁴). A ratlla tirada i, rarament, a dues columnes; 20 ratlles o 5 tetragrames a cada foli. Caixa: 125 × 75 mm. Tipus romans de diversos cossos. A dues tintes. Foliació en xifres romanes. El foli 348 duu la sign. v⁴ en lloc de x⁴. Petites caplletres decorades amb figures. La portada de la segona part té dos gravats de 35 × 20 mm.

Exemplars coneguts:

Biblioteca Capitular de la Seu de Tarragona:

- 1) Comença al foli 9, sign. B¹ (li precedeixen 10 fulls manuscrits). Manquen els folis signs. A¹⁻⁸.
- 2) Comença al foli 10, sign. B² (li precedeixen 8 fulls manuscrits). Manquen els folis signs. A¹-B¹, H⁶ i z⁴.
- 3) Comença al foli 9, sign. B¹ (li precedeixen 7 fulls manuscrits). Manquen els folis A¹⁻⁸, K¹⁻², V³, X⁸, Y¹⁻³, Z² i z⁴.

65. Tots els exemplars que he examinat, han estat guillotinat en relligar-los.

Index.

S. Martini.	cccxcii.	Receptio eiusdem quon-	
Præsentationis. b. Ma-		do visitat.	cccxciiij.
rir.	cccxcxij.	Receptio Imperatoris	
S. Cecilie.	cccxcclij.	Receptio regis.	cccxcxvi.
S. Clementis.	cccxcxcv.	Receptio Principis.	cccxcxviiij.
S. Catharine.	cccxcxcxiiij.	Receptio Imperatricis	
		vel Regina.	cccxcxcvi.
		Receptio Principis	
		cccxcxcxiiij.	
		Ordo mittendi peregrinos.	cccxcxcxiiij.
		Ordo recipiendi peregrinos.	cccxcxcxiiij.
		Finis.	

December.

Conceptionis. b. Ma-	
rir.	cccxcxcxviiij.
Lauda Ierusalem, cum	
oratione, Domine Ie-	
su Christe.	cccxcxcxcix.
Receptio Legati.	cccxcxcxcl.
Receptio. D. Archiepis	
copi.	cccxcxccl.

D. O. M. G. S.

Barcinone
Excudebat Claudius
Bornatius.

M. D. LXVIII.

Tots tres, relligats en pell negra (final s. XIX o començament del XX).

Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, Armari 16, núm. 23:

4) Comença al foli 26, sign. D² (li precedeixen 24 fulls manuscrits). Manquen els folis signs. A¹-D¹, E²⁻⁷, L¹⁻⁸, M¹, P¹, Z² i del x⁶ al z⁴ (segueixen 14 folis manuscrits). En relligar-lo, modernament, s'alterà l'ordre dels folis 107, 109, 283 i 285.

Relligadura en pergami (primer quart s. XX).

Biblioteca privada de Mn. Joan Serra i Vilaró, ara del Museu Arxidiocesà de Tarragona:⁶⁶

5) Comença al foli 2, sign. A². Manquen els folis A¹, A⁸, i els dos darrers plecs de les signs. y, z.

Relligadura antiga, en pell negra.

Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, S. 12-121:

6) Comença al foli 2, sign. A². Manquen els folis A¹, k³⁻⁴, z³⁻⁴ i tots els plecs X, Y, Z i a.

Relligadura en pell negra; decoració amb petits ferros gofrats.

Biblioteca particular del Sr. Felip Capdevila i Rovira (Barcelona):

7) Comença al foli 2, sign. A². Manquen els folis A¹, Y³ i Z² (el foli Y¹ és incomplet). A la fi hi ha tres fulls de guarda amb dos ex-libris manuscrits datats a Cornudella els anys 1612 i 1632.

Relligadura moderna en pergami.⁶⁷

Biblioteca de Catalunya, sign². 1-II-91:

8) Comença al foli 9, sign. B¹. Manquen els folis signs. A¹⁻⁸, S²⁻⁸, Y⁸, Z¹, c⁸ i el darrer plec de la sign. z.

66. Agraïco ben de cor el Dr. Pere Batlle i Huguet, canonge-director de l'esmentat Museu el fet d'haver-me facilitat la consulta d'aquest exemplar.

67. Coneixia l'existència d'aquests dos darrers exemplars a través d'una comunicació del Sr. Antonio Odrizola. Després, vaig examinar-los personalment.

ALTRES EDICIONS DE LLIBRES TARRAGONINS
FETES PER CLAUDI BORNAT

Hem vist com Claudi Bornat edità, amb tanta cura i bon gust, les *Constitucions Provincials* de Tarragona el 1557. En editar el *Proceessionarium*, tot i que no podem dir que sigui un llibre vulgar, no hi posà tot el seu art, i això fou font de descontentaments entre ell i el Capítol tarragoní. Tots aquests disgusts no foren, però, obstacle perquè rebés diversos encàrrecs més de l'Església de Tarragona. El 1570, sortia de la seva impremta un fullet en dotzau, de 26 pàgines, que conté les *Bulles apostòliques, decrets del Sacro Concili de Trento, y constitucions provincials, que cada any en certes diades se han de publicar al poble en les esglésies Metropolitana, cathedrals y parrochials del Archebisbat de Tarragona, y provincia de Cathalunya per los Rectors, y Vicaris, y regint cura de animes de aquelles, traduïdes de Lati en vulgar, per manament del Illustrissim, y Reuerendissim señor Cardenal y Archebisbe de Tarragona*.⁶⁸ Els documents publicats en aquest llibret, per ordre del cardenal-arquebisbe Gaspar Cervantes de Gaeta (1568-†1575), són: 1) «Bulla in Coena Domini», de Pius V, «que se ha de publicar cada any la dominica de Passione». 2) «Bulla sobre la clausura de les monges». 3) Un decret del Concili tridentí relacionat amb la butlla anterior. 4) «Decrets del Sacro Concili de Trento de coses tocants als sagraments del matrimoni», i 5) «Dos Constitucions Prouincials, una sobre lo pagar los delmes y primicies. L'altra contra los raptors y violadors de les esglésies».

L'11 d'abril de 1573 el prior de Castella de l'Orde de Sant Joan i virrei de Catalunya, Fernando de Toledo, donà llicència reial a Claudi Bornat per imprimir i vendre durant sis anys l'obra del cardenal-arquebisbe Cervantes de Gaeta *Instructions y adver-*

68. AGUILÓ, *Catálogo*, núm. 277; MADURELL, *Claudi Bornat*, pàg. 83.

timents molt útils y necessaris per a les persones ecclesiastiques y principalment per als qui tenen cura de animes: axi de com se han de haver en ses persones, com en ensenyar e instruir a sos parrochians en publich y en lo secret de la Penitencia, en les seves versions en llengua catalana i castellana. El prior de Castella assenyala que «hauem manat al reverent y amat conseller y canceller de sa magestat micer Francesch Montaner, en drets doctor, que miràs y regonegués dita obra; lo qual, ab parer dels doctors de la Real Audiència, nos ha feta relació ésser dita obra sancta y bona, y molt utilosa per als christians».⁶⁹ Les *Instructions* del cardenal Cervantes havien estat primer impreses en la seva redacció original, en llengua italiana, a Roma el 1568, precisament en els darrers dies del seu pontificat com arquebisbe de Salern.⁷⁰ La versió castellana no arribà a estampar-se i la catalana sortí del taller de Bornat l'any mateix de la llicència, 1573. En els fulls preliminars duu l'aprovació eclesiàstica del canonge penitencier de Tarragona, Joan Terés, després bisbe auxiliar del cardenal Cervantes de Gaeta, i, més tard, arquebisbe de Tarragona (1587 - † 1603), i virrei de Catalunya el darrer any de la seva vida. A la pàgina 454 Bornat reproduí xilogràficament, la signatura del cardenal. Josep Salat, en el seu *Catálogo*,⁷¹ atribueix, sense donar-ne cap raó, la traducció de l'italià al català al dominicà Pere Màrtir Coma. Aquest, en veritat, residí a Tarragona des del 1566, quan fou elegit lector de l'Escola de Sagrada Escripura de la Seu,⁷² fins al 1569, any de l'elecció per Felip II com a titular del bisbat d'Elna (1569 - † 1578).

L'obra de Cervantes de Gaeta es reimprimí el 1575, a la impremta de Jaume Cendrat i de la vídua de Pere Montpezat, que aquell any començaren a formar Companyia amb Claudi Bornat; per això a la portada d'aquesta segona edició consta que els exem-

69. AGUILÓ, *Catálogo*, núm. 71; MADURELL, *Claudi Bornat*, pàgs. 43, 87-88 i 204-205, doc. 90.

70. Vegeu la descripció bibliogràfica feta per E. TODA Y GÜELL a *Bibliografía espanyola d'Itàlia*, I (Escornalbou 1927), núm. 1096. Cf., també vol. IV, pàg. 412.

71. *Catálogo de las obras que se han escrito en lengua catalana desde el reinado de D. Jayme el Conquistador*, publicat, amb paginació independent, com apèndix a la segona edició de la *Gramática y apología de la lengua catalana*, de JOSEP PAU BALLOT I TORRES (Barcelona, Joan Francesc Piferrer, s.a.); pàg. 15.

72. S. CAPDEVILA, *Les antigues institucions escolars de la Tarragona restaurada*, "Estudis Universitaris Catalans", XX (1927), 109.

plars de la dita obra «venense en Barcelona en casa de Claudes Bornat». ⁷³

Una darrera obra relacionada amb la nostra ciutat i editada per Bornat és la que duu les «*Constitutiones Sacri Concili Prouincialis Tarraconensis sub illustrissimo ac Reuerendissimo Ferdinando Loazes, archiepiscopo Tarraconensis & electo Patriarcha Antiocheno. Barcinonæ, Venundantur apud Claudium Bornat, anno Domini 1577*». ⁷⁴ És l'edició de les constitucions del primer concili provincial convocat a la Península per tal d'acceptar els decrets tridentins, ⁷⁵ concili que començà a Tarragona el 2 d'octubre de 1564 i acabà a Barcelona el 10 de març de 1566.

AMADEU-J SOBERANAS I LLEÓ

Societat Catalana d'Estudis Litúrgics

73. AGUILÓ, *Catálogo*, núm. 72; MADURELL, *Claudi Bornat*, pàgs. 88, 90 i 210-218, doc. 98.

74. MADURELL, *Claudi Bornat*, pàg. 91. L'exemplar que he vist a la Biblioteca de Catalunya és incomplet; solament té el primer plec.

75. Mn. Joan Bada i Elias, que ha estudiat aquest concili, diu que «pese a la presión real, los padres conciliares tarraconenses consideraron válida dicha primera etapa [la realitzada a la catedral de Tarragona, 2 octubre-27 novembre de 1564], que le convierte en el primero celebrado en España y posiblemente en toda la cristiandad», cf. *El Concilio de Trento y Barcelona*, «Miscellanea Barcinonensia», V, XII (1966), 116; i, del mateix autor, *Situació religiosa de Barcelona en el segle XVI* (Barcelona 1970), pàg. 199.

El Gremio de Latoneros de Barcelona
y su participación en la obra de los
Capiteles de bronce de la
Santa Capilla del Pilar de Zaragoza
(1766 - 1771)

*La construcción de la Angélica Capilla de la Santísima Virgen
del Pilar de Zaragoza*

El templo de Nuestra Señora del Pilar de Zaragoza que se había visto enriquecido a lo largo del siglo XVI con el suntuoso retablo del altar mayor, obra de Damián Forment, y el coro con su hermosa verja de bronce, entre otras realizaciones, pareció ya en el siglo XVII insuficiente marco para la exaltada religiosidad aragonesa y española. Portavoz de este anhelo popular fue el príncipe don Juan José de Austria, que tanto apoyo encontró entre los aragoneses y catalanes para sus ambiciones políticas cerca de su hermanastro el rey Carlos II y que entusiasmó a éste en 1677 para la realización de un nuevo templo, cuyos proyectos se debieron a Francisco de Herrero «el Mozo», pintor y arquitecto hijo del primer maestro de Velázquez. La construcción, iniciada en 1681, sería modificada en el siglo XVIII por Ventura Rodríguez y ha sido hace pocos años cuando ha quedado fundamentalmente terminada con la erección de las dos últimas de sus cuatro esbeltas torres.

Aunque las grandiosas proporciones de la nueva iglesia que albergaba el Sagrado Pilar no justificaban ya la queja aplicada a la anterior de que era una «pequeña concha para tan rica perla», tampoco la opinión había quedado satisfecha y, por eso, «el año 1750, viendo el Cabildo del Pilar las faltas de disposición y delicadeza de gusto con que había sido colocada la imagen de Nuestra Señora reclamó y pidió al monarca Fernando VI que enviase al arquitecto de más brillantes condiciones, con el exclusivo objeto de arreglar aquella iglesia conforme al decoro y dignidad que deben guardar los sitios sagrados»¹ A pesar de que el rey comisionó inmediatamente a Ventura Rodríguez, arquitecto y director del nuevo palacio real de Madrid, y éste pasó en diciembre del mismo año a Zaragoza, hasta 1753 no tuvo ultimados los planos del templo y de la graciosa capilla elíptica de la Virgen, con unas bóvedas y ornamentación que recuerdan las formas de la más rica concha.

Para salvaguardar una memorable tradición y no mover un ápice de su sitio el Santo Pilar se vio obligado Ventura Rodríguez a disponer un pequeño y hermoso templo aislado bajo la gran cúpula del templo principal, de manera análoga a como está en la Santa Casa de Loreto, en la catedral italiana de este nombre. La Angélica Capilla está constituida por cuatro círculos secantes, en los que tres semicírculos quedan abiertos en toda su extensión para el acceso a la misma; el otro está ocupado por el camarín de la Virgen y los altares. Ubicada en un extremo de la nave central se cubre con una cúpula elíptica, en cuyos lados se adaptan conchas de la misma forma sostenidas por columnas corintias. «El diámetro que atraviesa de frente tiene 19 metros con tres centímetros y el de los lados, 19'10 contando los macizos; el pavimento es todo de jaspe y mármoles finos de Italia». Las columnas, pilastras y zócalos son de jaspe con ornamentos de bronce y los pedestales de mármol amarillo.²

1. Pulido López, Luis y Díaz Galdós, Timoteo: *Biografía de Don Ventura Rodríguez Tizón como arquitecto y restaurador del arte clásico en España en el siglo XVIII*, Madrid, 1898, página 58.

2. Aina Naval, Leandro: *El Pilar, la tradición y la historia. Obras, culto, milagros, ejemérides*, Zaragoza, 1939, Apéndice III, pág. 206, Cfr. del mismo autor: *La Virgen del Pilar: Historia breve de su culto y su templo*, Zaragoza, 1969.

La Santa Capilla del Pilar resulta ser «una de las obras típicas de ese barroco fino, grácil y elegante, de movimiento mesurado...; esa complacencia en las líneas curvas, que casi llega a la voluptuosidad, es quizá lo que separa la arquitectura recia y varonil, en medio de todo, del siglo XVIII español, de la femenina y tierna del rococó francés». En el templo, tal vez un poco frío, «esta obra da la sensación de fervor y recogimiento que era en él necesaria».³ Hay, sin embargo, quien la incluye «dentro del barroquismo en su expresión más enfática y decadente; a pesar de la riqueza de los materiales que en ella se emplean (mármoles, bronce dorados, rejas de plata maciza y conchas) el aire amanerado del conjunto carece de la fuerza creadora de los más preclaros barroquistas como Tomé y Ribera».⁴

En la decoración destacan el grupo escultórico de la venida de la Virgen a Zaragoza, colocado entre las dos columnas del frontis, y el grupo de Santiago con sus discípulos, en una hornacina a su derecha, todo ello obra de José Ramírez que dirigió los trabajos en ausencia de Ventura Rodríguez. Las pechinas de las cúpulas están adornadas con ángeles músicos y la cubierta del templete con ocho estatuas salidas de las manos de Manuel Alvarez y de Carlos Salas. De este último es el maravilloso altorrelieve de la Asunción, una de las piezas más bellas del preneoclasicismo español, colocado en la parte posterior y tras los altares, debajo del cual está el lugar por donde los fieles veneran parte de la Sagrada Columna. «La imagen de la Virgen del Pilar es una fina escultura gótica, obra probable de algún taller francés del siglo XIV».⁵

El conjunto de la Santa Capilla se reconoce hoy como uno de los trabajos más originales e imaginativos de Ventura Rodríguez, libre de anteriores influencias italianas. El ondulante ritmo de las bóvedas, los ricos y distinguidos contrastes ornamentales, los efectos del claroscuro y las vigorosas siluetas creadas por los agitados

3. Abbad Ríos, Francisco: *La Seo y el Pilar de Zaragoza*, "Los Monumentos Cardinales de España", V, Ed. Plus Ultra, Madrid, 1948, pág. 106.

4. Selva, José: *El Arte en España durante los Borbones*, "Speculum Artis", Ed. Amaltea, Barcelona, 1948, pág. 58.

5. Cfr. de Abbad Ríos, ob. cit., págs. 109-110, la *Guía artística de Zaragoza*, 1.ª ed., Barcelona, 1952, pág. 120, y *Ventura Rodríguez y Nuestra Señora del Pilar*, "Revista Nacional de Arquitectura", IX, núm. 96, 1949, págs. 460-470.

movimientos de las esculturas producen una elegante y placentera impresión rococó.⁶

Ultimados los preparativos para la construcción de la Angélica Capilla pudo empezarse ésta gracias a la munificencia de Fernando VI, que hizo un donativo personal de 12.000 pesos, y al tesón y sacrificios del arzobispo don Francisco Ignacio de Añoa y Busto, que la costeó con más de 100.000 pesos, la mayor parte durante su vida, y, lo restante, después de su muerte, ocurrida el 26 de febrero de 1764. Las zanjas para los cimientos fueron abiertas el 7 de noviembre de 1754 y la primera piedra se colocó debajo del Santo Pilar el 3 del mes de diciembre siguiente. Por fin, tras once años de difíciles y costosos trabajos con participación de los mejores artífices españoles y extranjeros, el 30 de agosto de 1765 se celebró la primera misa en la Santa Capilla que sería inaugurada solemnemente en las inmediatas fiestas del Pilar.⁷

El año de 1766 se dio por terminada la obra, que costó dos millones doscientos mil pesos, donados por el arzobispo Añoa, Fernando VI, Carlos III, el príncipe de Asturias (futuro Carlos IV) y, el resto, por el Cabildo y los fieles. Sin embargo, aún faltaba cerrar el presbiterio que se haría después con una verja de balaustres de plata y pasamanos de mármol, hecha por el platero zaragozano Domingo Estrada y que sufragó el canónigo Amada.⁸ Y también faltaban, por lo menos, los capiteles de bronce que son objeto de este trabajo y de los que nos vamos a ocupar seguidamente.

La contrata de dos maestros latoneros de Barcelona para fundir y colocar los capiteles de bronce de la Santa Capilla

La contribución catalana a esta admirable construcción no sólo afecta a las personas, entre las cuales la más insigne es el

6. Cfr. Reese, Thomas Ford: *The Architecture of Ventura Rodríguez*, vol. I, Garland Publishing, Inc., New York & London, 1976, págs. 82-83.

7. El Ayuntamiento encargó la crónica de las fiestas de octubre de 1765 al catedrático de la Universidad don Manuel Vicente Aramburu de la Cruz, autor de la *Historia cronológica de la Santa, Angélica y Apostólica Capilla de Nuestra Señora del Pilar y de los progresos de sus reedificaciones...*, Imprenta del Rey Nuestro Señor, Zaragoza, 1766.

8. Abbad Ríos, ob. cit., págs. 105-106. Quedaba aún por hacer la reforma del resto del templo, mas no hubo recursos ni alientos para proseguirla hasta un siglo después. (Cfr. Aina Naval, ob. cit., pág. 51).

citado escultor Carlos Salas, al orden de los ricos materiales como los jaspes de Tortosa sino que, además, en la ciudad de Barcelona se fundieron varios capiteles de bronce que, transferidos a Zaragoza, quedaron debidamente instalados en el sagrado recinto. En éste «las columnas que sostienen los cuatro cascarones y la cúpula oval del tabernáculo son 34, varias de ellas adosadas a los macizos, y otras tantas pilastras, cada una de ellas de una pieza y 4 metros 92 centímetros de elevación; el zócalo es de jaspe de Ricla, los pedestales de mármol amarillo de la Puebla de Albortón, y las columnas y pilastras de jaspe de Tortosa; las basas y capiteles son de bronce dorado a fuego, los pedestales de las columnas y pilastras son de orden toscano, las basas y capiteles del corintio, y el cornisamento del jónico, formando no obstante un conjunto bello y majestuoso».⁹

Pues bien, para estas 68 columnas y pilastras el propio Ventura Rodríguez había realizado detallados dibujos con fecha 3 de junio de 1752 y dado instrucciones sobre su ejecución, de la que encargó en 22 de julio siguiente a Juan Benito Pirlet.¹⁰ Sin embargo, el primer capitel de prueba fue trabajado en Madrid por Miguel Jiménez. Parece que a la Junta de la fábrica de la Santa Capilla no le inspiraba suficiente confianza la destreza y capacidad técnica de Francisco Novel, latonero de Zaragoza, por cuanto llegó a una contrata con los maestros latoneros y fundidores de Barcelona, José Rodon dels Albas y Pedro Rovira, quienes se obligaron a trabajar sesenta y siete ornatos de capiteles de bronce de la mayor calidad para el tabernáculo de la misma, «enteramente conformes y tan perfectamente concluidos como el ornato de capitel de prueba».¹¹ Los términos de la contrata se concretaron en los 13 puntos siguientes:

1º Los sesenta y siete ornatos de capiteles componen por su

9. *La Virgen del Pilar, su templo y su culto*, Imprenta de Mariano Salas, Zaragoza, 1879, pág. 11.

10. Reese, ob. cit., vol. II, nota 66, pág. 78 (Precisiones obtenidas de Teodoro Ríos: *Algunos datos para la historia de las obras del actual Santo Templo Metropolitano de Nuestra Señora del Pilar de Zaragoza*, "Boletín del Museo provincial de Bellas Artes", IX, núm. 11, 1925, doc. 30-1, págs. 25 y 78).

11. Archivo Histórico de Protocolos del Colegio Notarial de Barcelona (AHPB.), Tomás Casanovas y Forés, "Manual de instrumentos y contratos", año 1767, escritura de 3 de enero de 1767, fol. 19 vto.

proporción y diámetros un número total de veintisiete enteramente redondos. Estos 27 equivalen a,

Redondos en todo su diámetro	7
Redondos por dos tercios de su diámetro	12
Medios capiteles redondos	6
Por la cuarta parte cada uno de su diámetro redondos	8
Enteros rectos para las pilastras principales	12
Para los muros de ángulo recto	2
Medios capiteles rectos para la fachada del reverso de la Santa Capilla	4
Ornatos de porción de capiteles rectos para los tro- zos de pilastras inmediatos a las puertas del Tabernáculo	16

67

«Los hemos de trabajar en la ciudad de Barcelona, conducirlos desde ésta a dicha Santa Iglesia y colocarlos en sus respectivas columnas y pilastras a nuestras expensas, asegurándolos en ellas con los tornillos necesarios para su estabilidad».

2º «El material o metales de que há de componerse esta obra de ornatos ha de ser de Olanda, de Aralar o de las fábricas donde sean de calidad tant perfecta que sean más de yntento para su dorado; de modo que no lleven mescla alguna de estaño o calamina, que es lo que se acostumbra poner para que corra la fundición, sino que han de ser los metales de puro cobre de Olanda o zizalla o latón, por ser ésta la legítima composición del bronce para dorarse después de molido y sin manchas. Y que el coste y precio de dichos metales son de nuestra cuenta satisfacerlos».

3º «En el término preciso de ocho meses, contaderos desde el día de esta contrata, hemos de dar concluida y colocada toda la obra en dicha Santa Capilla, precediendo visura y reconocimiento de las personas que dicha Junta diputase para ver si la obra que presentamos es conforme a la del ornato de prueba».

4º «Por cada capitel enteramente redondo en su diámetro, esto es por la guarnición u ornatos correspondientes a cada capitel entero, nos ha de pagar la Junta de dicha Santa Fábrica o su

Administración quatrocientos y treinta pezos de a ocho reales de a diez y seis quartos,¹² siendo los plazos de pago en la forma que abajo se dirá».

5º «Por quanto se nos ha supuesto por cierto que el ornato de capitel de prueba, entero redondo que se nos ha presentado, pesa seys arrobas y seys libras peso de Aragón¹³ deverá ser el mismo el peso de los ornatos correspondientes a cada un capitel redondo, con prevención que si el exceso de el menos peso referido pasare de veinte libras lo abonaremos a la Fábrica por el tanto a que huviéremos pagado el metal. Pero ésta deverá admitir dichos ornatos siendo éstos ajustados a las medidas del capitel de prueba y de la bondad que éste».

6º «Tomaremos de la Administración de dicha Santa Fábrica todo el cobre que tuviere prevenido de la de Aralar y el sinc de Olanda, al mismo tanto y precio que la Fábrica lo huviere comprado».

7º «Deverá ser de cuenta de la Junta de fábrica el disponer nos a sus expensas los andamios necesarios para collocar en sus respectivos desnudos de capiteles los ornatos de ellos».

8º «Por quanto tiene la expressada Santa Fábrica franquisia para introducir de donde le convenga libres de derechos quantos materiales necessita deverá la Junta darnos las cartas de favor correspondientes para el Sor. Intendente de Barcelona y para quien convenga, con testimonios de la franquisia, para indemnizar de derechos reales los metales que fueren necesarios y no más para la construcción de dichos ornatos, sin que la Junta tenga más obligación en quanto a este pacto».

9º «Afiansaremos aucthénticamente mediante escritura, con nuestras personas y bienes y con bienes de personas abonadas a satisfacción de los señores de la Junta, la responsabilidad del caudal que nos entregaren y el cumplimiento y desempeño de esta contrata».

10º «Los plazos de pago con que ha de correspondernos la

12. De haberse cumplido el contrato y a satisfacción el importe de los 27 ornatos enteramente redondos a 480 pesos hubiera alcanzado la importante suma de 11.610 pesos.

13. La arroba aragonesa tiene un peso de 36 libras o de 12'5 kilogramos, por lo que 6 arrobas y 6 libras equivalen a 77'082 kilogramos.

Junta de fábrica, o su Administración en su nombre, deverán ser en plata u oro en esta forma: una parte del precio anticipado; la otra parte de precio en haver entregado la tercera parte de la obra; la otra parte de precio en haver entregado los 2/3 de ella, y, la última, entregada y colocada en su lugar toda la obra de ornatos, guardándose el mismo método y orden de pagos si la Junta por falta de caudal tuviere por conveniente o no pudiese traer a la devida execución todos los ornatos en el citado tiempo y dispusiere se trabajen parte de ellos y no el todo. Añadiendo que la Junta deverá quedar obligada a que nosotros, y no otros algunos, hemos de continuar y trabajar quando lo ordenare dichos ornatos hasta el cumplimiento de todos».

11º «Aunque son veinte y siete los capiteles redondos que deven guarnecerse, como se lleva dicho y a que nos obligamos, venimos en bien que si el que trabajare Francisco Novel, latonero de Zaragoza, fuere ajustado a las medidas y digno de admitirse por la Junta sea nuestra obligación la de guarnecer solamente los restantes, y, en caso contrario, el trabajarlo».

12º «La Junta nos ha de mandar entregar el capitel de prueba y las matrices que tuviere de esta obra que debolveremos al Archivo del Santo templo del Pilar, a nuestras expensas, como también el capitel de prueba que es de bronce y su tambor».

13º «Con la brevedad posible daremos construhidos los ornatos de seys capiteles redondos que son los que, de prompto y para dar principio, apetece la Junta».¹⁴

Al mismo tiempo se convino que los fabricantes Rodon y Rovira redujesen los anteriores pactos y obligaciones a pública escritura en la ciudad de Barcelona, obligándose al cumplimiento de lo convenido con dicha contrata, prestando en la misma escritura «caución con fiadores legos, llanos y abonados» y con las demás circunstancias que dispusiere el señor que por la Junta de la fábrica de la Angélica Capilla se destinare en la Ciudad Condal para habilitar a los fiadores.

En cumplimiento de lo convenido y por escritura pública otorgada el 3 de enero de 1767, ante el notario barcelonés Casanovas,

14. AHPB. Notario, manual y escritura cits., fols. 20 a 22.

los dos maestros latoneros ofrecieron como fiadores a Isidro Catalá y Vives, tejedor de velos,¹⁵ y a José Ignacio Pi, tendero de lienzos,¹⁶ ambos vecinos de dicha ciudad, los cuales quedaron habilitados por el señor comisionado, el notario suscribiente Tomás Casanovas y Forés. Acto seguido los dos fabricantes y los dos señores fiadores acordaron un nuevo pacto, consentido por el señor comisionado, en virtud del cual «las cantidades que según thenor de la contrata deven entregarse en sus plazos a dichos fabricantes devan entregarse a los señores fiadores, deviendo empero éstos suministrar a dichos fabricantes las cantidades de dinero y efectos que necessiten a proporción del trabajo que irán adelantando».¹⁷

El 21 de febrero siguiente los dos maestros latoneros y sus dos fiadores otorgaron ante el mismo notario una escritura de poder a favor de don Francisco Benedito, mercader de libros de la ciudad de Zaragoza, «aunque ausente como si fuese presente», para que en nombre de ellos «pueda pedir, recurrir y cobrar y otorgar aver recibido, así judicial como extrajudicialmente, todas y cualesquier cantidades de dinero que la Administración de dicha Santa fábrica y señores de la Junta de ella deben entregar y adelantar en virtud de los pactos continuados en la escritura de obligación, como el cobre que dicha Administración tuviere prevenido de la fábrica de Aralar y el sinc d'Olanda, que dichos fabricantes están obligados tomar al mismo tanto y pre-

15. Instituto Municipal de Historia de Barcelona (IMHB.). Catastro Personal (Tasa Personal. Servicio Personal). Aquí consta, en primer lugar, Isidro Catalá, del gremio de tejedores de velos de seda, que tiene 70 años y vive en la calle del Borne. En 1767 paga tasa de 2.ª clase. También figura el año 1772.

16. Idem, id. José Ignacio Pi, de 32 años de edad, del gremio de merceros mercaderes de lienzos, es un maestro que no tiene tienda y vive en la casa de su madre, la viuda María Pi, en la calle de los Algodoneros. Paga tasa de 1.ª clase.

17. AHPB. Notario, manual y escritura cits. fol. 20. Se añade: «Otorgamos la presente obligación dando y concediendo facultad expresa a los referidos señores fiadores para que, por sí solos y sin intervención nuestra, puedan percibir y cobrar todas las cantidades que los señores de la Junta de la referida Obra según el thenor de los arriba incertos pactos deven adelantarnos y respective entregarnos, otorgando por sí solos dichos señores fiadores las cartas de pago, recibos y demás cautelas correspondientes, deviendo empero dichos señores fiadores entregarnos las cantidades de dinero y efectos que necessitemos ha proporción del trabajo que haremos adelantando». Así principales como fiadores, de mancomún y a solas, obligan todos sus bienes, muebles y raíces, y, tras precisiones sobre fuero y jurisdicción, entre otras fórmulas habituales para mayor firmeza del otorgamiento, aparecen como testigos Raimundo Abelló, comerciante, y Antonio Alabau, escribiente, ambos con residencia en Barcelona, y siguen las firmas de los otorgantes Rodon, Rovira, Catalá y Pi, además del notario (fols. 22 a 28 vto.). El mismo 3 de enero de 1767 fue dada una copia auténtica, sin duda para remitirla a la Junta de Zaragoza.

cio que la referida Administración lo huviere comprado, como y también el capitel de prueba, que es de bronce y su tambor, y las matrices que la misma Administración tuviere de la expresada obra».18

A partir de entonces y en poco más de un año fueron contruidos nueve de los ornatos de capiteles que, llevados a Zaragoza, resultaron admitidos, colocados y aprobados. No sabemos si fueron los dos maestros latoneros con ellos, pero sí nos consta que por lo menos Pedro Rovira sí estuvo unos dos meses en la capital de Aragón.19 Pero los señores de la Junta de la fábrica de la Santa Capilla tuvieron por conveniente suspender la construcción de los restantes cincuenta y ocho ornamentos de bronce, y como a los fabricantes y fiadores se les ofrecieran varios reparos en mantener la obligación contraída, no teniéndose seguridad de si iba o no a continuarse la elaboración de dichos ornatos lo expusieron así a la citada Junta. Ante esto, el memorial de José Rodon de 18 de octubre de 1768, y la solicitud de los fiadores para que se les indemnizase y cancelara la fiaduría de toda la obra de los capiteles de bronce, la Junta, por decreto de 21 del mismo mes de octubre, acordó el pago que se instaba con tal que fuera rescindida por dichos fabricantes la fiaduría y contrata. En consecuencia y habiendo sido indemnizados de los nueve ornamentos hechos, los fabricantes y fiadores otorgaron una escritura ante el notario Casanovas el 14 de enero de 1769, por la que cancelan, rescinden y anulan la escritura de obligación del 3 de enero de 1767, desentendiéndose de los cincuenta y ocho capiteles que faltan.20

18. AHPB. Notario y manual *cits.*, fol. 54. Siguen las fórmulas de costumbre en las escrituras de poder y se cierra ésta, de 21 de febrero de 1767, con mención de los testigos, Jaime Vagués, notario público real colegiado de número de Barcelona, y Nicolás Molins, escribiente de la notaría, y las firmas de los cuatro otorgantes y la del notario Tomás Casanovas y Forés.

19. AHPB. Notario José Antonio Cassani, manual del año 1772, fol. 86. En 19 de mayo de 1772, Pedro Rovira, latonero, que «dijo ser de 50 años poco más o menos», hace una declaración jurada sobre las piezas de cobre que trabajaron los mancebos de su casa para el certero Jaime Anglá mientras él estuvo en Zaragoza hacía cinco años «por espacio de algunos dos meses».

20. AHPB, Notario Tomás Casanovas y Forés, "Manual de los instrumentos y contratos" año 1769, escritura de 14 de enero de 1769, fols. 8 a 10 vto. Están presentes como testigos Ramón Abelló y Vicente Pañó, mancebos comerciantes de la ciudad, y constan las firmas de Rodon, Rovira, Catalá y Pi, junto con la del notario. Como en la primera escritura se dio también copia auténtica el mismo día, seguramente para enviarla a la Junta zaragozana.

El gremio de latoneros de Barcelona

El gremio de latoneros y cobreros de la Ciudad Condal era uno de los que componían la cofradía de San Esteban, corrientemente conocida como la «dels Estevans» y en la que se hallaban incluidos los bordadores, silleros (de montar), basteros, guarnicioneros, collateros y freneros. La casa propiedad del gremio de fundidores o latoneros se encontraba en la calle Gracia Amat, travesía de la «Volta de San Cristofol», y para los trabajos del gremio tenía dos hornos: uno, destinado a fundir piezas grandes como cilindros, campanas e incluso ollas, morteros, almireces, etc., y otro, en el cual se purificaban los metales. Las ordenanzas del gremio le habían sido concedidas por el veguer el 19 de julio de 1708 y quedaron confirmadas y publicadas por el corregidor en 18 de octubre de 1730.²¹

Sin embargo, las ordenanzas no se cumplían muy rigurosamente como vamos a ver. Así, en 1751, el síndico del gremio José Pons, denunció el intrusismo de Jaime Pallés que, sin ser maestro examinado, tenía obrador y había hecho ajuste y convenio con los obreros de la parroquial iglesia de Nuestra Señora del Pino de Barcelona sobre la fabricación de una campana de bronce

21. IMHB. Gremio de Latoneros, caja 18-I-1, leg. siglo XVIII. Las ordenanzas de 1780 obtuvieron en 17 de septiembre de 1760 la aprobación y confirmación del capitán general. A éste se dirigió el gremio en 1764 para que se precisara o aclarase el capítulo 7º sobre la jurisdicción que abarca el gremio, que pretendía afectaba a la «la ciutat, murs o valls de ella y territori». Pedido informe a la Real Audiencia en 11 de noviembre de 1764, se decretó en 16 de febrero de 1765 que le correspondía «sólo esta ciudad y suburbios». Hubo antes unas ordenanzas, concedidas el año 1681 a los gremios de la cofradía de San Esteban, entre los cuales estaba incluido el gremio de cobreros y latoneros.

En 1791 el capitán general ordenó que se cerrara el horno grande e incluso que se derribase, pues sus humos contaminaban el ambiente con daño para la salud pública. El prohombre del gremio recurrió contra esta medida, pero S.E. en 10 de enero de 1792 decretó: «No ha lugar a lo que se solicita y fundan los individuos del gremio de latoneros en el horno de la casa de éste que le señaló el Ayuntamiento». Aún todavía el síndico del gremio, José Alabau, suplicó (copias de fechas 10 y 13 de enero de 1792) que no había tal peligro, como tampoco lo producían la Real Fundición ni las Jabonerías; que en dicho horno se habían fundido piezas de artillería para Su Majestad ya en 1679; que con el horno pequeño autorizado no se podían hacer las distintas operaciones que se hacían entre uno y otro, y que ningún maestro latonero tenía en su casa un horno como el que se quería suprimir, pero que si se vieran obligados a tenerlos sería con gran perjuicio económico y mayores humos. No sabemos el resultado de esta campaña de ecología urbana y purificación del ambiente, pero sin duda que en estos hornos se prepararon y fundieron los capiteles de bronce hechos en Barcelona para la Santa Capilla del Pilar de Zaragoza.

para dicho templo, y ya tenía dispuestos los elementos y aparatos que requería semejante obra.²²

Otro caso de incumplimiento de las ordenanzas fue el recogido en el expediente elevado al capitán general, conde de Riela, por el síndico del gremio Pedro Rovira y otros individuos del mismo, con fecha 13 de noviembre de 1768. En él se completa y corrobora lo denunciado por Domingo Moxí y algunos miembros del gremio de que no se observaban las ordenanzas 3^a y 6^a de la corporación de latoneros, con grave perjuicio para el público y para los agremiados faltos de dinero con que comprar los materiales de su oficio que son acaparados y detentados únicamente por los maestros ricos. De ahí que muchos no pueden trabajar por su cuenta y para conseguir alimentar a sus familias y satisfacer las reales contribuciones hayan de trabajar de mancebos por cuenta de los poderosos. Los capítulos invocados son los siguientes:

3° «Todo género de obra, assí del presente Principado como fuera de él, que salga venal peculiar al dicho oficio de cobrero y latonero y que llegue esto es la trabajada a valor de cien libras y la no trabajada a pezo de sinco quintales, que la comprasse algún maestro de dicho gremio, tenga el tal o tales compradores obligación de avisar a uno de los cónsules de dicho gremio y, llevado en la Casa de la cofradría, hazer parte a todos los maestros del mismo que la quiziessen por el mismo precio que importare, junto con los gastos, con tal que queden dos partes por el comprador, y no entendiéndose comprehendidos los maestros que fuessen deudores al común».

6° «Todo maestro cobrero y latonero que emprendiesse o ajustasse qualquier trabajo de dicho oficio, assí en público subhasto como en otra manera, tengan el tal o tales obligación de avisar a uno de los cónsules del referido gremio y dicho cónsul el cuydado de que se avissen los maestros de él por si entienden tener parte en el repartimiento de dicha empressa. Qual o quales devan repartirse entre todos los maestros cobreros y latoneros de esta Ciudad si la quisieren al mismo precio o valor que fueren

22. IMHB. Gremio de Latoneros, caja 13-I-1, leg. siglo XVIII. Letras subsidiarias requisitorias, dadas en la Curia de Barcelona el 29 de mayo de 1761.

ajustadas y con los mismos pactos, condiciones y seguridades que fuesen concordadas las tales, deviéndose hazer el repartimiento entre dichos maestros en el modo, forma y condiciones expressadas en el capítulo tres». ²³

La copia de estos dos capítulos de las ordenanzas, cuya vigencia se detalla, constituye el documento A que forma parte del expediente con otros B y C sobre observancia de ellas y cómo el repartimiento del trabajo está «en los más de los gremios de esta ciudad, y, entre otros, en los de revendedores, estereros, sapateros, caxeros, torneros, cilleros o guarnicioneros y otros muchos». Se reconoce que en los últimos tiempos no se cumple exactamente lo ordenado que quieren anular en su beneficio unos nueve o diez individuos del gremio, y entre ellos los prohombres, cuando el mismo está compuesto de más de cincuenta miembros, lo que están dispuestos a demostrar los denunciante en el caso de que S.E. ordene abrir la información pertinente. Además, de ser castigados los contraventores y llegarse al apremio, la tercera parte de los apremios sería para la Real Hacienda. Por tanto, Rovira y los demás firmantes, suplican que la primera autoridad del Principado se sirva «mandar observar dichos capítulos de ordenanzas, sí y conforme en ellos se expresa, a excepción del reparto de las penas en que incidan los contraventores, pues que deven éstas repartirse conforme lo dispuesto por Su Magestad».

En 19 de diciembre de 1768 se pasó el expediente a informe de la Real Audiencia, con presencia de los antecedentes, y, por fin, el 3 de julio de 1769, el conde de Ricla decretó: «El gremio de latoneros se arreglará inmediatamente en el asunto de esta instancia a lo que previenen los capítulos 3 y 6 de sus ordenanzas». ²⁴

Los veintisiete firmantes de la instancia, incluido Pedro Rovi-

23. IMHB. Gremio de Latoneros, caja 13-I-1, leg. siglo XVIII. Copia de instancia hecha por Pedro Rovira y otros al conde de Ricla, de 18 de noviembre de 1768, con lo acordado por éste en 1.º de diciembre de 1768 y 3 de julio de 1769. Al margen superior izquierdo figura: «En poder de Joseph Antón Mallachs, notario. Als 18 juliol 1769 se ha notificat al cónsul e individus de dit gremi de courers».

24. Idem, id. Hay con Pedro Rovira, que consta es síndico del gremio, otros 26 firmantes más y que son: Francisco Sunyol, Antonio Corriol, Joseph Pons, Pedro Juan Ramón, Domingo Moxí, Julián Umbert, Joseph Umbert, Francisco Mas, Agustí Rovira, Joseph Pallach, Joseph Bover, Antón Dexeus, Andreu Socías, Ramón Torelló, Barthomeu Matheu, Jaume Rodon, Juan Rius, Hipólito Junyent, Mariano Carbonell, Miguel Busquets, Jaume Mas, Domingo Bosch, Sebastián Comas, Domingo Duran, Sebastián Riera y Carlos Nadalmas.

ra, eran aproximadamente la mitad de los miembros del gremio, pero es de notar que entre ellos no figura José Rodon, su compañero en la contrata de los capiteles de bronce para la Santa Capilla del Pilar de Zaragoza. Las diferencias entre ellos ya debieron de producirse en la realización de esta tarea y probablemente influyeron en la cancelación del trabajo. En buena parte obedecían a su distinta posición económica, ya que el primero vivía en la casa de su madre, en la calle Corders y había de mantener a doce hijos, mientras que Rodon tenía su casa, pertenecía además al gremio de «parxés» (galoneros o cordoneros) y mantenía relaciones con el extranjero, puesto que en 1772 fue a Lisboa para facilitar con su presencia el éxito en un importante pleito allí pendiente.²⁵

Una prueba de la poca armonía existente entre ambos la tenemos en lo ocurrido en la junta del gremio de cobreros, celebrada en las casas propias de la cofradía de «Sant Esteve de Freners», situadas en la calle de la Frenería, a la que acudieron Andrés Magrans, alguacil de la Curia Real Ordinaria de la Ciudad, y el notario de dicha cofradía, José Antonio Mallachs, el día 18 de julio de 1769. Con asistencia de treinta y cinco individuos, entre los que estaban Pedro Rovira y José Rodon, el cónsul Rafael Cots expuso una petición de Rovira acerca de a quién tocaba sufragar los gastos hechos con motivo del memorial que éste y otros individuos del gremio habían elevado al conde de Ricla, con la copia de las ordenanzas, para que subsistiera lo dispuesto en ellas sobre el reparto del trabajo y la compra de materiales, y que acababa de decirse favorablemente. Después de deliberar la junta resolvió «a pluralitat de veus» que dichos gastos fueran satisfechos con dinero del gremio. Pero, al día si-

25. IMHB. Catastro Personal (Tasa Personal. Servicio Personal). José Rodon, en los años 1767 a 1770, paga tasa de 2.ª clase y consta como de 1.ª clase en el gremio de cordoneros, aunque se puntualiza que aquí no ha pagado en 1767 ni en 1770-71, donde le correspondía hacerlo, pues los maestros que son de dos oficios se señala en cual han de contribuir ("Lista del Personal de lo ofisi de Farratés per lo any 1767"). En 1767 contaba con 40 años de edad. Pedro Rovira era tres años más joven y, en 1770, aunque le tocaba satisfacer la tasa de 2.ª clase estaba exento por tener doce hijos. Un Pedro Rovira, de 66 años, perteneciente al gremio de pelaires, que por no tener tienda trabajaba como mancebo, pagaba tasa de 3.ª clase y vivía en la calle Balsas de San Pedro, bien podía ser padre o tío del latonero que nos ocupa.

En el AHPB, notario Félix Campillonch, "Manuale instrumentorum" 1772, y a fols. 398-394, hay una procura o cesión de José Rodon dels Albas, cobrero, vecino de Barcelona, a José Ignacio Pi, «per quant estich quant antes de partida per la ciutat de Lisboa, Regne de Portugal, per facilitar lo major despaix de un molt interessat plet que aporto en aquella Cort...».

guiente, los cobreros Francisco Bosch, Francisco Borrell y José Rodon, se personaron en la notaría de José Antonio Mallachs para protestar de la decisión de que el común pagase los gastos ocasionados por el memorial de Pedro Rovira y los demás firmantes. Protestaron de todos los daños y gastos que por razón de dicho expediente se les pudieran seguir y requirieron al notario para que no diese copia auténtica de la mencionada resolución sin que se insertase esta protesta. El mismo día 19 de julio protestaron en el mismo sentido otros diez miembros del gremio, de los cuales ocho habían asistido a la junta y dos no, mediante cinco escrituras ante el mismo notario.²⁶

Las disputas prosiguieron y, casi dos años después, el 27 de abril de 1771, el prohombre y el gremio de latoneros elevaron una instancia al capitán general sobre la observancia de los capítulos 3º y 6º de las ordenanzas, acusando a Rovira y a los suyos de que en el expediente de 1768 se habían «fundado en aparentes razones, dirigidas solamente a la propia y particular utilidad del mencionado Rovira, y a perturbar la paz, quietud y buena armonía que hay entre los maestros del expresado gremio». Imputan a aquél que, en el año 1768, no era síndico del gremio sino solamente «apoderado con intervención del prohombre para proseguir e instar un litigio entonces pendiente contra el gremio de carpinteros», como demuestran con un certificado adjunto.

En cuanto a los referidos capítulos aseguran que «no tienen ni jamás han tenido observancia» por «los graves perjuizios y daños que reportarían al gremio con el supuesto reparto», además de opinar que cualquier gremio de común acuerdo puede apartarse de los capítulos perniciosos ya que el objeto principal de las ordenanzas es asegurar la utilidad de los individuos de los gremios.

De cumplirse lo ordenado uno de los principales perjuizios para el gremio y sus miembros sería la imposibilidad en que se verían de hacer un contrato o de comprometerse a una obra adjudicada en pública subasta, porque el contratista o adjudicata-

26. IMHB. Gremio de Latoneros, caja 13-I-1, leg. siglo XVIII. Copia del notario Mallachs, de 14 de agosto de 1769, en dos pliegos sueltos. Las últimas cinco escrituras citadas las firmaron los individuos siguientes: 3, la 1a.; 3, la 2a.; 1, la 3a.; 2, la 4a., y 1, la 5a.

rio debería prestar una fianza de la cual quedarían libres aquellos que participasen en el trabajo, según los citados capítulos 3º y 6º, y contra los cuales nunca el principal ejercería una acción sino contra el firmante del contrato o el que se adjudicó la subasta. Otro perjuicio afectaría al «examen de la maniobra» y si resultaba o no según la forma y términos pactados, cuya conformidad debía darla el responsable de ella, lo que en caso de defectos le originaría discusiones y reclamaciones. Otro inconveniente experimentarían el contratante del pretendido reparto «en razón de las partes que se harían de las maniobras, porque no faltarían individuos que no tendrían bienes para asegurar aquéllas, como sucedería para el caso de algún inopinado extravío con Pedro Rovira, por carecer de bienes».

En aras de la paz y tranquilidad del gremio muchos de los que suscribieron la instancia de Rovira movidos por él, se han apartado de ella y «confiessan que todo reparto, por las razones arriba insinuadas, sería dañoso al mismo gremio y a sus individuos, y no menos lo sería también al público porque nadie querría a su cuenta encargarse maniobra alguna por las contingencias que del pretendido reparto podrían acaecer, y principalmente se rehusarían las del Patrimonio Real que siempre consigo llevan más exacto cumplimiento y seguridad». Por todo ello se pedía a S.E. mandase no tuvieran observancia los tantas veces citados capítulos 3º y 6º de las ordenanzas del gremio de latoneros.²⁷

No sabemos si se llegó a decretar en este sentido o se denegó la solicitud, pero aun en este último caso en la práctica diaria se seguiría haciendo lo acostumbrado.

ALFREDO SÁENZ-RICO URBINA

Universidad de Barcelona

27. IMHB. Gremio de Latoneros, caja 13-I-1, leg. siglo XVIII. Copia o minuta del memorial del prohombre y gremio de latoneros al capitán general, de 27 de abril de 1771.

Sobre la vida de las corporaciones artesanas de la Ciudad Condal cfr. las fundamentales obras de Molas Ribalta, Pedro: "Los gremios de Barcelona en el siglo XVIII", 8 vols., Tesis Doctoral, Barcelona, 1970, y *Los gremios barceloneses del siglo XVIII. La estructura corporativa ante el comienzo de la Revolución industrial*, Confederación española de Cajas de Ahorros, Madrid, 1970.

El túmulo y las honras fúnebres en honor de la Reina Bárbara de Braganza en Tarragona

La caracterización general del arte barroco como un «espectáculo teatral», según se desprende de las últimas investigaciones sobre el mismo,¹ manifestado tanto en el concepto escenográfico de la arquitectura y del retablo como en los procedimientos de comunicación con el espectador en la pintura, tiene como punto de partida y como fundamento ideológico el entendimiento de la vida cotidiana como objeto de teatralidad. La celebración de todos los tipos de acontecimientos según una normativa y un ceremonial rigurosos, con el poder real como núcleo inspirador, convierte a cada una de los hechos históricos en que se ve inmersa la monarquía borbónica en una *fiesta* religioso-profana, a la que ni siquiera escapan los momentos más dramáticos de la existencia. *La muerte* es uno de los temas que, tras poseer una rica tradición figurativa, en el barroco responde a una exaltación pomposa y grandilocuente de la propia vida. Las honras fúnebres, exequias o funerales al igual que las proclamaciones de reyes, rogativas públicas, proce-

1. Los últimos trabajos sobre el barroco desde un punto de vista "interpretativo" tienden a acentuar las aportaciones verdaderamente interesantes de su lenguaje estrictamente artístico, superando las tradicionales separaciones de géneros al integrar todos los fenómenos que configuran la vida cotidiana. En esta perspectiva es necesario señalar los siguientes ensayos: *Richard Alwyn* en "L'univers du Baroque", Utrecht (1964) ofrece una visión general de esas variadas manifestaciones; *Emilio Orozco* en "Teatro y teatralidad en el Barroco", Barcelona (1969) enfoca la atmósfera barroca a través del teatro, haciendo hincapié en su papel de liderazgo y en los efectos comunicativos que introduce en los demás generos; *Julián Gállego* en "Visión y símbolos en la pintura española del siglo de Oro", Madrid (1972), teniendo como punto de mira la pintura española del XVII funda el componente figurativo del arte español de la época en las relaciones con el lenguaje simbólico, alegórico y emblemático dominante en todas las manifestaciones de la vida.

siones, festividades de patronos y patronas, entradas de arzobispos y de personajes reales, son la materia prima de que se nutre la imaginación barroca para producir todo un tipo de *arte efímero* plagado de emblemas, alegorías y jeroglíficos² que influirá decisivamente en los demás géneros nobles e impercederos. Se trata de un auténtico arte hecho «por el pueblo» y «para el pueblo» amparado en el poder de convocatoria de la Corte y estimulado por las respectivas Casas Capitulares en cada una de las ciudades del reino.

Las manifestaciones artísticas implícitas en la temática funeraria han sido denominadas «ars moriendi», y dentro de él adquiere especial relevancia, como centro de la ceremonia del funeral, el «túmulo», «catafalco» o «capelardente». Esta construcción se erige en símbolo del sepulcro en donde reposa el cuerpo de la personalidad a quien se le rinde un último homenaje, y pertenece a la familia de los «monumentos» que, en el pensamiento hispánico del Siglo de Oro, posee una acepción casi exclusivamente mortuoria.³ En efecto, la concepción y representación de la muerte en los siglos XVII y XVIII fue uno de los temas fundamentales del arte y de la literatura españolas, por lo general propiciado por la actitud de los reyes ante ella, llegándose a extremos de obsesión maníaca, sobre todo en los Austrias.

En la Historia del Arte el túmulo se inscribe dentro de un género bautizado como «arquitectura efímera»,⁴ desgraciadamente muy poco estudiado, que comprendía una serie de construcciones con las siguientes características:

- 1ª) estar realizada exclusivamente para actos y ceremonias con una *duración limitada*, fuera de la cual dejaban de

2. Para completar la relación entre el arte efímero y el lenguaje simbólico véase J. GÁLLEGO, op. cit. pp. 132 y ss., particularmente pp. 161-174.

3. J. GÁLLEGO en *ibidem*, pág. 164 aduce testimonios literarios desde Juan del Encina a Quevedo para corroborar este sentido. Poco después añade: "El significado fúnebre de la palabra «monumento» corresponde también a su empleo litúrgico, como lugar donde se deposita la Hostia tras la misa del Jueves Santo hasta la del Viernes".

4. La denominación de «efímera» hace referencia a su escasa duración y a su aspecto inconsistente. En un sentido genérico define a aquel tipo de obra artística en que se identifican la duración real y la duración ficticia. Como tal ese concepto ha sido resucitado por tendencias de vanguardia, desde los «hapennings» hasta las esculturas autodestructibles del francés J. TINGUELY. Sobre la arquitectura efímera barroca el estudio más amplio referido al contexto español es el de Y. BOTTINEAU «Architecture Ephémère et Baroque Espagnol», *Gazette des Beaux Arts*, LXXI (1968) pp. 218-280.

tener su función, ya fueran *tablados, tronos y palcos* para Proclamaciones de reyes y entradas de personajes importantes, *altares para* canonizaciones de santos y procesiones o *monumentos* de toda índole (obeliscos, piras, pirámides) en fiestas y rogativas, aparte los de carácter funerario;

- 2^a) la vida de esa arquitectura quedaba siempre condicionada ya por las *normas* que regulaban ese tipo de ceremonias, ya por el *gusto estético* dominante, ya por la *fastuosidad*, mayor o menor según la categoría del personaje, ya, ante todo, por su estado de *conservación*. Generalmente, en el caso de los túmulos, tras la notificación del fallecimiento se emplea la misma fórmula para ordenar que se realicen las exequias «como en casos anteriores se acostumbraba», lo que hace pensar en una cierta continuidad en el diseño de estas construcciones. Respecto a Tarragona podemos asegurar que se trata del mismo diseño para los túmulos de Carlos II (1700), Luis I (1724) y Felipe V (1746);⁵
- 3^a) estar ejecutados con *materiales perecederos*, madera en la mayoría de los casos, en exacto y coherente paralelismo con los actos que simbolizan, si bien en muchas ocasiones se imitan mediante el color materiales consistentes (relieve en bronce⁶ y piedra).⁷ Dado ese carácter su conocimiento sólo es posible gracias a testimonios indirectos: descripciones literarias, dibujos previos y grabados posteriores;
- 4^a) en cuanto a su *proceso de realización* existía una real separación entre el autor del proyecto (diseñador) y el

5. El Acuerdo Municipal respectivo remite siempre en estos tres casos a la ceremonia anterior. Concretamente en el de Felipe V se dice: «hizieron presente al mismo Sr. Corregidor el diseño de el tumulo ó Capilla Ardiente que se formó para los funerales del Rey y Señor Don Luis Primero, que Dios haya, del qual gustó mucho su Excelencia (como realmente fue muy aplaudido en aquella ocasión)...» (Acuerdo del 13-VIII-1746, en *Libro de Ac. Municip.* 1746-747, f. 34).

6. Como el erigido en honor de Felipe II en la Catedral de Sevilla, en el que colabora F. PACHECO, el suegro de Velázquez. Citado por J. GÁLLEGO en «Visión...», pág. 163.

7. *El Greco* levanta un catafalco en honor de Margarita de Austria en la Catedral de Toledo que imitaba ese material, que por diversas circunstancias no llegó a utilizarse. Citado por J. GÁLLEGO, *ibidem*. El de Bárbara de Braganza en Tarragona probablemente no imita a esos materiales.

ejecutor material (maestro). El primero tenía la categoría de arquitecto, pintor o escultor;⁸ el segundo era normalmente un carpintero. Cada ciudad poseía un diseño diferente realizado por artistas locales y lógicamente la calidad artística y los medios materiales puestos a su servicio. En relación con Tarragona desconocemos el artista o artistas diseñadores de los túmulos de Carlos II, Luis I y Felipe V, pero sí conocemos a los Maestros Carpinteros: el de Luis I fue Anastasio Boixó⁹ y el de Felipe V, *Francisco Rovira*, el mismo que ejecutó el de Bárbara de Braganza.

El túmulo hecho en honor de esta Reina, esposa de Fernando VI, fallecida el 27 de Agosto de 1758, es el único que conocemos en sus características formales, gracias a un dibujo existente en el Archivo Histórico Provincial de Tarragona¹⁰ inserto en el libro de Acuerdos Municipales del año 1758. Realizado sobre papel acartonado, consta de un diseño frontal coloreado con gamas de amarillos y grises y de un plano de la planta a escala de 30 palmos, y firmado por las iniciales «J.A.R.».

Lo inédito de este tipo de documentación en los Archivos Provinciales y la posibilidad de ampliar datos a investigaciones ya realizadas sobre el tema¹¹ nos persuadieron de que este descubrimiento podía ser representativo de las ceremonias fúnebres que ciudades como Tarragona celebraban en honor de personas reales y del gusto artístico dominante en estas construcciones peculiares. Por ello nos interesa estudiar tanto las particularidades técnicas

8. La mayor parte de los grandes artistas españoles de la época colaboraron en este tipo de obras. *Sebastián Herrera Barnuevo* realiza el de Felipe IV en la Encarnación de Madrid (1665), *José de Churriguera* el de María Luisa de Orleans en 1689, *Joseph Vives* el de Carlos II en Barcelona en 1701, los *Tramullas* (Francisco y Manuel) el de María Amalia de Sajonia en la misma ciudad en 1761, por citar algunos ejemplos. Cfr. Y. BOTTINEAU, art. cit. pp. 214 y ss.

9. La concesión de la fábrica de este túmulo fue al parecer muy reñida entre dos Maestros Carpinteros de Tarragona, *Manuel Serrahima* y *Anastasio Boixó*, adjudicada a este último por haber pedido menos dinero, una vez que Serrahima había firmado ya el contrato por 90 Libras. Las vicisitudes de dicha pugna en *Libro de Ac. Municip.*, 1724, folios 90 y 91 correspondientes al Acuerdo del 26 de Octubre.

10. La noticia de la existencia de tal dibujo se la debo al investigador D. Diego Bertrán, a quien le agradezco su interés y amabilidad.

11. Que sepamos, en español, aparte las páginas que le dedica *J. Gállego* en su libro ya citado, es prácticamente inexistente. Existe un artículo en inglés publicado por autores españoles: *T. L. Martín* y *E. Sarmiento*, «Masks and Monuments of the Spanish Baroque», *Architectural Review*, 73 (1933), y sobre todo el artículo de *Bottineau*.

y estéticas del túmulo como su importancia dentro de las honras fúnebres.

Desde 1565 estos actos estaban regulados por una Real Pragmática llamada «de los lutos»,¹² pero tras el advenimiento de los Borbones no existían normas que aclararan si debían realizarse de otra forma distinta. Las Cartas Reales en que se notificaban los fallecimientos se referían desde 1700, año en que muere Carlos II, a lo «que se huviessse acostumbrado en casos semejantes», lo que implicaba por una parte una pervivencia de la tradición de los Austrias y por otro una cierta responsabilidad que se delegaba en los Ayuntamientos para que decidieran en cada caso concreto, ateniéndose siempre a la propia experiencia de cada ciudad. A este planteamiento responden las normas dadas por el Teniente de Corregidor de Tarragona en acuerdo de 27 de Octubre de 1750, que por su interés transcribimos en su totalidad:

«Atendiendo el Muy Ilustre Ayuntamiento â no haver reglas ciertas, ni resoluciones de aquerdos anteriores, que pueden ser de Gobierno fixo para las deliberaciones en los Casos de mandar el Rey, se hagan honrras y funerales por Personas Reales; ha resuelto su Señoría lo siguiente:

Siendo de Reyes ô Reynas Reynantes, ô que lo hayan estado, luego que se reziva la Carta de su Magestad, en que mande se hagan honrras ô funerales y pongan lutos: se disputaran por el M. I. Ayuntamiento dos Cavalleros Regidores para que luego luego (sic), se confieran con los Sindicos del M. I. Cabildo, para que en el mismo dia, se haga toque General de Campanas de Difuntos en la Catredal, y sean avisados por el Sindico de la Ciudad, con recado del M. I. Cabildo, los Superiores de las Comunidades, avisándoles la hora que Doblaran las Campanas de la Catredal, para que á un mismo tiempo se execute generalmente en todos.

12. Se encuentra catalogada en la obra de *F. Gil Ayuso*, «Noticia bibliográfica de textos y disposiciones legales de los Reinos de Castilla impresos en los siglos XVI y XVII», Madrid 1935, con el número 261, pp. 68-9.

En seguida de esto continuaran los Commissionados las cessiones necesarias con los syndicos del M. I. Cabildo hasta quedar acordes en el todo de lo que se huviesse de practicar, el dia que se aplasare celebrar el Funeral.

Dos dias antes de la celebracion doblaran las campanas generalmente en la Catredal y Combentos de esta Ciudad el toque de Difuntos las oras acostumbradas, ô que se resolviesse de forma que con el dia que sea el funeral seran tres los del toque de Campanas, para lo que seran avisados los Prelados para que suban las comunidades á la absolta* que deveran cada uno cantar el dia del Funeral; para el qual deveran hazerse tumulo ô Capilla ardiente Magnifica (sigun los posibles conque se hallasse el Commun de la Ciudad para los Gastos) examinando los diseños de las que en semejantes casos se han construido destinando el que resolviesse el M.I. Ayuntamiento y el orador para la oracion funebre que devera haver. En quanto á la distribucion del Clero, toque de Campanas derechos y quarta parte de refus de la Cera, Pan del Hospital, Escolanos, Capilla, Maestro de Ceremonias, Bolsero y demas, se deve estar a lo practicado en las honrras y funeral del Sr. Dn. Felipe Quinto, que de Dios goze. Por las Personas Reales, que los Reyes Reynantes, mandasen hazer funeral, se destinaran Commssionados para tratar con los Syndicos del Muy Ilustre Cabildo, para aplasar el dia de la Zelebración del funeral en las visperas se hara toque General de Campanas, como el dia que se celebre en todos los Combentos para lo que seran avisados los Prelados por parte de la Ciudad y que suban â cantar la absolta: Resolviendo en esto lo que parezca mas combeniente segun el Parentesco con los Reyes Reynantes.

EL TUMULO SERA UNA MESA DE 4 á 5 PALMOS DE ALTURA, ENSIMA DE ESTA UNA TARIMA DE ALTO UN PALMO Y MEDIO, Y ENSIMA EL FERETRO, CON

* En castellano "responso".

PAÑO ALMOADA DE TERCIOPELO NEGRO, CORONA Y ZETRO DORADO Y TODO LO DEMAS DE LA TARIMA Y TABLAS CUBIERTO DE VAYETA. EN LO EXTERIOR DE LA MESA HABRA DOZE ACHAS PUESTAS ENSIMA DE BLANDONES O PIRAMIDES SENTADOS EN EL PISO DE LA YGLESA, Y ENSIMA DE LA TARIMA DIEZ Y SEIS ACHETAS CUATRO POR CADA FRENTE, Y LAS VELAS QUE SE DARAN A SOLOS LOS CONCURRENTES, QUE POR SUS ENCARGOS DEVEN ASSISTIR///.¹³

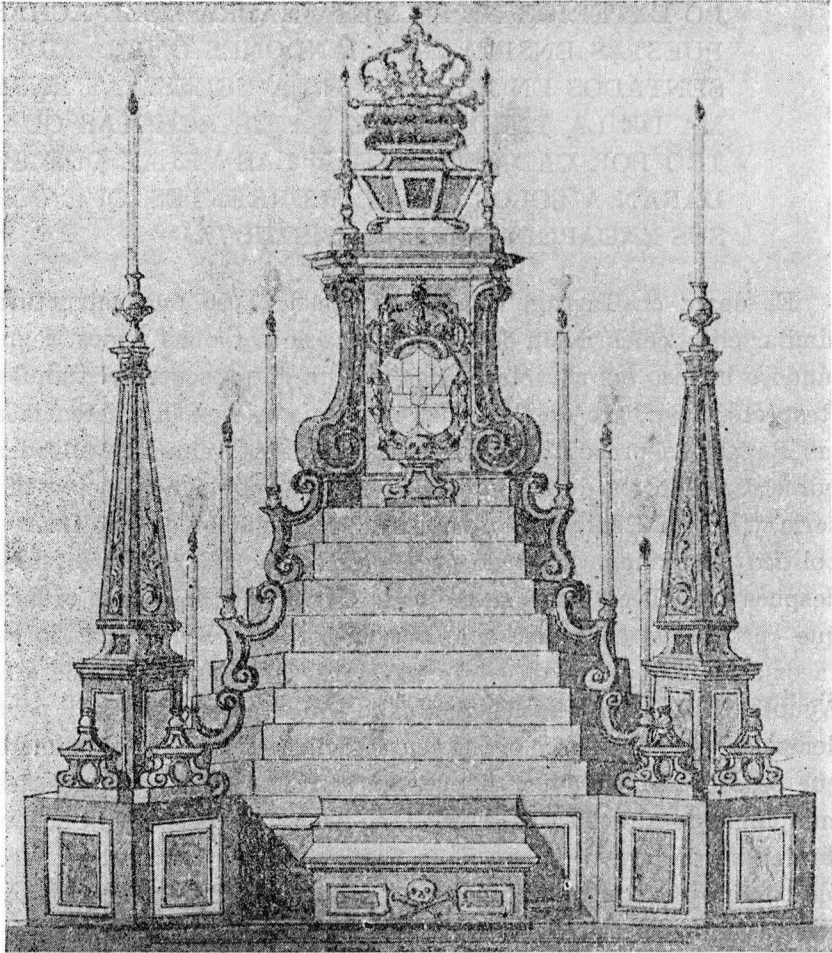
Es decir, en Tarragona se sigue desde 1750 una estructura similar en la celebración de las exequias de personas reales, regulándose incluso las características que ha de presentar el túmulo. Respecto a Bárbara de Braganza se comienza con la asistencia a las Rogativas preceptivas por la salud de la reina organizadas por el Cabildo los días 1, 2 y 3 de Agosto por ser «funcion tan seria, y tan del Real agrado, y muy de la obligación de este Cuerpo politico de mañana y tarde en los tres dias...».¹⁴ Casi un mes después del fallecimiento se recibe la Carta Real en que se ordena que «procedays conforme a lo que se huviesse acostumbrado en casos semejantes, que en ello me servireys».¹⁵ Inmediatamente el Ayuntamiento acordaba llevar a cabo los actos oportunos, y para demostrar que el túmulo era el centro del ceremonial es lo primero que se esfuerza en tener dispuesto: «...y para dar quanto antes cumplimiento a dicha Real horden, se ha hecho presente en acuerdo del día de hoy el diceño de la Capilla Ardiente ó tumulo para los onrras y exequias, que se deven hacer para la Reyna nuestra señora, el qual ha sido aprobado por su Señoría...».¹⁶ Para ello se tasaba el coste y se ponía el dibujo a subasta, teniendo en cuenta, precisa del Ayuntamiento, que la «madera, clavezon, cola, pintura, vayeta, cinta y demás pertrechos necesarios, á exepción de la cera sea todo del cargo del Impressario, de manera, que deva

13. Este texto se encuentra en la señal 28 que corresponde al Acuerdo del día 27 de Octubre de 1750 (*Libro Ac. Municip.* 1750, folio 52).

14. Ac. 1-VIII-1758 (*Libro Ac. Municip.*, 1758, folio 104 vº).

15. Ac. 26-IX-1758 (*Libro citado*, folio 130. El original se encuentra en la señal 155).

16. *Ibidem*, folio 130 vº.

Túmulo diseñado por Juan Antonio Rovira, y construido por Francisco Rovira, para las exequias en honor de Bárbara de Braganza en 1758 celebradas en la Catedral de Tarragona.

dejar dicha Capilla Ardiente *sin desviarse en nada del diseño, que se ha presentado...*».¹⁷

El dibujo, que reproducimos, nos plantea novedades respecto a los demás túmulos de anteriores ceremonias: la primera es que no se señala que se construya siguiendo los modelos ya utilizados anteriormente, más bien parece responder a la descripción de 1750; la segunda es que el autor del dibujo (identificado con las iniciales J.A.R.) es distinto al Maestro Carpintero, *Francisco Rovira*, que construye y fabrica el túmulo. Las citadas iniciales parecen ser de *Juan Antonio Rovira*, maestro de obras tarracónense, perteneciente al Gremio de Carpinteros y que durante esos años colabora con el Ayuntamiento en diversas obras,¹⁸ y que posteriormente adquiriría gran reputación en su ciudad gracias a los trabajos que realiza en el Arco de Bará y en el antiguo acueducto romano. Por ahora no nos es posible establecer la relación existente entre ambos, pero la pertenencia al mismo Gremio de Carpinteros, la mayor formación artística de Juan Antonio y la mayor edad de Francisco nos hacen pensar que éste fuera padre de aquel. Lo que no sabemos es de cuando data el dibujo de Juan Antonio, pero hay que suponer que fuera anterior, ya que se pone en pública subasta y había sido aprobado por el Ayuntamiento en el acuerdo del 25 de Septiembre.

Sobre Francisco Rovira las noticias son muy abundantes hasta 1759.¹⁹ En relación con el túmulo, sólo sabemos que se le adjudica dicha construcción cuando se le pagan 115 Libras el 2 de Marzo

17. No sabemos en qué fecha se le encargó a Juan Antonio Rovira ese diseño. La frase es verdaderamente elocuente de la normativa municipal de 1750 y sintomática del pensamiento oficial en materias artísticas: el que encarga es el que impone las condiciones, caso que en la Historia del Arte es una constante, ya sean eclesiásticos, cofradías, reyes, nobles o corporaciones los comandatarios. El subrayado es nuestro.

18. Actualmente preparamos un trabajo para precisar la personalidad de este maestro de obras o arquitecto (así llamado indistintamente) encuadrado en el Gremio de Carpinteros (el de mayor resonancia artística de Tarragona en el XVIII) y que desde 1752 colabora con el Ayuntamiento en diversas obras. Sobre algunos aspectos biográficos ver *J. A. Rafols, "Diccionario biográfico de artistas de Cataluña"*, Barcelona (Ed. Millá) 1968, Tomo II, pág. 498. Fuera de esas noticias no tenemos ninguna otra documentación bibliográfica.

19. Rafols no le cita en su diccionario. Todas las informaciones que poseemos proceden de los Acuerdos Municipales, desde 1731, en que aparece por obras en cuarteles, molinos, acequias, en el reloj de la catedral, hasta 1759 en que, según parece, simultaneaba su profesión de Carpintero con la de Portero del Ayuntamiento. En protocolos del notario Mariano Martí Redolat de 1754 aparece relacionado con obras hechas en la casa de la Marquesa de Tamarit, y en una relación de cabezas de familia de ese mismo año en el Libro de Acuerdos Municipales nos certifica que tenía 48 años y que vivía en la Calle Mayor de Tarragona. En cualquier caso también merece la pena delimitar su personalidad y su obra en un posterior trabajo.

de ese año.²⁰ La planta es octogonal en forma de pirámide truncada, con ocho escalones en cada parte que dan a la construcción una perfecta simetría. Sobre la plataforma en que culminan los escalones, se encontraba una especie de *pedestal* adornado en los laterales con volutas típicamente barrocas y que en su cuerpo frontal contenía, incrustados, la *corona* (símbolo de realeza), el *escudo nacional* y la *calavera* (símbolo figurativo de la muerte durante todo el barroco). Este pedestal sostenía la *arquita*, en donde se suponía estaba el cuerpo del difunto y que por lo tanto representaba a la auténtica tumba, el *almohadón*, el *cetno* (símbolo de mando) y la *corona* como remate. Los blandones laterales sostenían cuatro grandes hachas (velas de gran tamaño con forma de prisma cuadrangular y con cuatro pabilos), volutas con función de soportes a doce hachetas (velas pequeñas) y en torno a la arquita otras cuatro de menor tamaño, es decir en total veinte centros de iluminación que es lo que daba al túmulo el nombre de «capilla ardiente» o «capelardente» (como se llamaba en la época). Como puede observarse el dibujo se ciñe literalmente a las normas dictadas por el Ayuntamiento en 1750. El conjunto denota una extraordinaria sobriedad, si lo comparamos con los que conocemos de la misma época,²¹ concretada tanto en la sencillez de su diseño como en el escaso aparato decorativo. El carácter emblemático que solía presidir este tipo de construcciones en el siglo XVII se halla reducido al máximo, pues sólo encontramos aquellos emblemas indispensables (cetno, corona, escudo y calavera) que definen el homenaje funerario que se tributa a un personaje Real. La *calavera* es el único símbolo figurativo susceptible de ser destacado por su doble representación en el túmulo, ya que responde a una cierta innovación iconográfica que se registra en el siglo XVIII. Si en el XVII se combina con la *guadaña* es para acentuar el simbolismo de un sentido más intelectual y menos trágico, siguiendo la tendencia que ya a finales del XVII se manifestó en la

20. *Libro de Ac. Municip.* 1759, folio 22 vº.

21. Por ejemplo los de Felipe V por *Pedro Costa*, arquitecto gerundense, en Cervera (Cfr. G. Kubler, "Arquitectura de los siglos XVII y XVIII", Madrid 1957, pág. 333) y el realizado por la catedral de Panamá. Cfr. *Aguado Bleye*, "Historia de España", Tomo III, figura 79, pág. 124), o el de Carlos III en Santiago de Chile (Cfr. *Aguado Bleye*, *op. cit.* fig. 141, pág. 212), por citar sólo algunos ejemplos.

obra de *Pereda* o de *Valdés Leal* en que posee una relación con la caducidad de la vida, la igualación de todos los hombres a través de la muerte y de un modo más general con la «vanitas», significado que se radicalizará en el romanticismo.

Las honras fúnebres en honor de Bárbara de Braganza pueden considerarse un modelo de lo que se acostumbraba a ejecutar en las capitales de provincias en la época borbónica. Las directrices de 1750 se siguen puntualmente en Tarragona: 1º) nombramiento de los dos Caballeros Comisionados: *Alexandro Carlier y Roldán* y *Mariano Casas y de Prat*,²² para tratar con el Cabildo las funciones de la Iglesia en el toque general de campanas; 2º) nombramiento del jesuíta *Cristóbal Doménech* para decir la Oración fúnebre;²³ 3º) delimitar los lutos y vestidos oficiales: «... de paño treinta, y doceno, con los Cabos acostumbrados lisos, y ojales ojereados, con velos, ó, toca en el sombrero, y espada arreglado en todo, y por todo á los lutos en semejantes casos acostumbrados, comprehendiendose en el luto los Sres. Corregidor, su Theniente, ocho Regidores, el Escrivano, Cindico, Contador y Mayordomo de Propios á estos quatro ultimos todo vestido menos Chupa y á los Porteros, Chupa y Calsones...».²⁴ Ese mismo día (25 de Septiembre) se acuerda que si los Sres. Comisionados tuvieran alguna dificultad, se guiaran por la nota mandada por *Joseph Roca y Mas*, agente de Tarragona en Barcelona, para que tuvieran en cuenta «del modo en que lo ha observado la citada ciudad».²⁵ El día 27 los Comisionados visitan al Cabildo y aprueban el toque general de campanas en todos los conventos. El 2 de Octubre se presenta un pequeño problema: los Comisionados afirman que no han encontrado postor que se adapte a las condiciones que impone el Ayuntamiento para la adjudicación del túmulo y por ello tiene que rebajar la cantidad a 100 Libras más 5 Libras más de gratificación, decidiendo su Señoría «que vayan subiendo á poco á poco hasta encontrar quien acepte la dicha Fabrica...»²⁶ También se acuerda hacer a los Porteros chupa y calsones de luto y que los

22. Ac. 25-IX-1758, fol. 181.

23. *Ibidem*, fol. 130 vº.

24. *Ibidem*.

25. *Ibidem*, fol. 181.

26. Ac. 2-X-1758, fol. 183 vº.

Comisionados, tras haber fijado con el Cabildo el día del funeral, informen al Arzobispo.²⁷ Unos días después se suscita una polémica entre los Oficiales de la Ciudad (Escribano, Mayordomo de Propios, Contador y Credenciero) y los Sres. Comisionados respecto a la subvención que el Ayuntamiento suele dar a aquellos en cuestión de lutos. Mandan sendos memoriales los días 6 y 13 de Octubre en que exponen que se les suministre «las mismas Adealas en calidad, numero y especie, que á los individuos capitulares... á exección de la Chupa...» porque, según ellos los Comisionados «habrían faltado en dar cumplimiento á lo que hasta ahora se había acostumbrado respectivo a los suplicantes, sin que tengan noticia de que V.S. haya resuelto otra cosa, que el que se hiciese este luto, como las otras veces...».²⁸ Como respuesta su Señoría se limita a enumerarles lo que el Ayuntamiento acostumbraba a costearles en los lutos de personas Reales, es decir: «Sombrero, Casaca, Calsones, Evillas, Juego entero, Medias, Botones, Glasa para el sombrero y espada, con lo demás necesario de aforro seda. Pelo para los ojales i chupas del vestido y el Paño de la casaca y calsones de igual calidad que se da a los demás señores Regidores».²⁹ En el acuerdo del día 13 de Octubre se aumenta a 8 Libras la gratificación que se da a los músicos «con el motivo de haverse añadido en la Capilla trompas y clarines».³⁰

Por fin el día 20 de ese mismo mes se realiza la ceremonia en la Catedral, de la que no poseemos ningún testimonio sobre sus particularidades. Tres días después se regala una molienda de chocolate al Padre Doménech, que pronunció la oración fúnebre, y media arroba del mismo manjar al también jesuita Padre *Joseph Blay* «que hizo las poesias ó epigramas que se pusieron en el túmulo»³¹ sin que sepamos el contenido de las mismas y la parte del túmulo en que se grabaron. Ese predominio de la Compañía de Jesús en las funciones oficiales va a comenzar a ser cuestionada con motivo de la impresión de la oración fúnebre. En efecto, el Ayuntamiento se hace eco en el Acuerdo del 2 de Diciembre de

27. *Ibidem.*

28. Ac. 6-X-1758, fol. 138 vº.

29. Señal 167 liada al Acuerdo del 13 de Octubre de 1758.

30. Ac. 13-X-1758, fol. 139.

31. Ac. 28-X-1758, fol. 140.

una iniciativa de «algunos apasionados al Padre y a la Compañía de Jesús, que habían determinado dar a la imprenta el Sermon, por ser función Real y ya porque parece, que se le hace poco favor al Padre como y á la misma Compañía de Jesus, y siendo esto no poco del garbo de la Ciudad, el que otros, dén a la Imprenta una oracion funebre, que ha mandado hacer la Ciudad, por. función Real»,³² frases en las que se aprecia indirectamente una cierta hostilidad contra la Compañía, síntoma que se radicalizará con su expulsión en tiempos del Conde de Aranda. Por ese motivo y para evitar suspicacias el Ayuntamiento encarga a *Joseph Barber*, principal impresor tarraconense del siglo XVIII, la tirada de 300 ejemplares del citado sermón por 35 Libras.³³ Como ampliación de dicho acuerdo, se hace mención por primera vez de la influencia económica que tienen los mandatos de la Corte en el presupuesto comunitario de Tarragona: viene a decir el Ayuntamiento que realiza tal gestión a pesar de verse «tan agoviada, assí por los atrasos, que tiene, como por los muchos gastos del Real Servicio, en especial de obras de Cuarteles, y otras, que causa la muy crecida Guarnición de los dos Regimientos de Suisos».³⁴

A partir de aquí los noticias de índole económica se suceden. Los gastos excesivos ocasionados por los acontecimientos extraordinarios (exequias, proclamaciones, rogativas, entradas de arzobispos) comienzan a provocar en el presupuesto municipal una aguda crisis presupuestaria a fines de 1758 y que culminará en el enfrentamiento de los Gremios con el Ayuntamiento en el año siguiente.³⁵ El 26 de Enero de ese año en un informe que se manda al Corregidor vienen resumidos y desglosados los gastos causados por el funeral de Bárbara de Braganza. Son los siguientes:

32. Ac. 2-XII-1758, fol. 153 vº.

33. *Joseph Barber* es el impresor más destacado del siglo XVIII en Tarragona. En 1757 ya había imprimido un sermón del padre Cristobal Domenech titulado "Sermón del Angelico Doctor Sto. Tomás de Aquino...", catalogado con el número 89 por *Angel del Arco* en "La imprenta en Tarragona", Tarragona 1916, pág. 319-320. Del Arco desconoce, siquiera la noticia, de este impreso. Sobre *Joseph Barber* véase el mismo libro, pp. 167 y ss.

34. Ac. 2-XII-1758, fol. 164.

35. Ese enfrentamiento se plasmará en un impreso inédito de 1760, publicado por *Joseph Barber*, titulado "Respuesta Ingenua, y verdadera, con que los Regidores y Ayuntamiento de la Ciudad de Tarragona, a los pies del Rey Nuestro Señor (que Dios guarde) ofrecen publica satisfacción a las quejas, y agravios, que expusieron los gremios, y pueblo de dicha Ciudad", con 43 apartados y 45 páginas.

36. Ac. 26 de Enero de 1759, fol. 11 y señal 11.

«—Capilla Ardiente ó túmulo . . .	115 Libras	
—Clero, Música y Campaneros . . .	54 Libras	4 Sueldos
—Cera y derechos de Sacristía . . .	25 Libras	
—Cerero y chocolate	113 Libras	
—Vestidos de luto	500 Libras	14 Sueldos
—Otros gastos de vestidos	147 Libras»	

ascendiendo el total a 954 Libras y 18 Sueldos,³⁶ aproximadamente el triple de los gastos ordinarios de fiestas y celebraciones que tenía el Común en un año. Si a eso añadimos el déficit que se arrastraba y que en 1759 muere Fernando VI y se proclama Rey a Carlos III se comprenderá que los propios Regidores califiquen la situación económica como «miserable» y que recurran a préstamos que nadie quiere confiarles.³⁷

Según estos datos podemos afirmar que la relación entre la arquitectura efímera de carácter funerario, el ceremonial de las exequias y la situación económica, responde fielmente a los mecanismos centralistas y monárquicos establecidos en los Decretos de Nueva Planta por los cuales las capitales de provincias de carácter modesto quedan sumidas en graves crisis económicas. Como compensación les queda el haber satisfecho con honor y dignidad las normas y las órdenes que les impone el Real Servicio. En el fondo subyace la mentalidad ilustrada en contraste con la realidad social y económica: por una parte, la fiesta, el protocolo, la fastuosidad, la apariencia y el derroche; por otra, masas incultas, Ayuntamientos escasamente representativos, con déficit, sirviendo a la Corona y retrasando los servicios públicos. Esto sucede en Tarragona, en donde ese contraste producirá a lo largo de 1759 un claro enfrentamiento entre los Gremios (representantes de las clases populares) y la Administración municipal (representantes de la Corona), pero esto lo dejaremos para otra ocasión.

JAVIER HERRERA NAVARRO

Tarragona, 11 de Noviembre 1975.

37. Para esto ver *Libro de Ac. Municip.*, 1759, fol 84 vº y siguientes.

L'orgue de Guimerà (1737).

Aportació documental

Molt pocs són els orgues barrocs que conservem avui dia, després de l'expoliació de la passada guerra civil (1936-39) i de la continuada degradació dels darrers anys, fruit de restauracions no massa fidels. Potser encara és més greu la manca general d'un acurat coneixement de la matèria. Per això és necessari un aprofundiment veritable vers les fonts documentals que podran dur-nos, temps a venir, a la possible existència d'una escola catalana d'orgueneria; o almenys a palesar, de forma sistemàtica, els trets més importants i possiblement diferenciants de la nostra orgueneria barroca.

El cas que avui ens ocupa és a bastament curiós i important a la vegada. Es tracta d'un orgue malhauradament desaparegut, però del que n'hem servat el contracte amb l'orguener. És un instrument, com hem pogut comprovar amb certa freqüència, usual, més aviat petit, però en el que hi ha aquelles constants típiques de l'orgue barroc als països hispànics: registres partits *per la major diversitat*,¹ gran riquesa tímbrica, trompeteria horitzontal externa, ecos i baixa pressió de l'aire. L'orguener és Antoni Cases, de Reus.

El document contractual duu la data del 9 de gener de 1737, i a través d'una detinguda anàlisi, ens reporta les següents dades:

1. L'existència d'un orgue més antic que el contractat, per

1. AHA. Tarragona. Ms. s.c. de l'Arxiu Parroquial de Guimerà. Fol. 1 v., c. 18.

tal com es diu en el text: «...Així mateix donen també dita vila a més de dit preu lo estany de l'orga vell».²

2. La referència a l'entitat promotora, el Consell de la Universitat de Guimerà. Aquesta característica és molt usual als segles XVII i mitjans XVIII, llevat dels casos dels monestirs i catedrals. Moltes vegades era l'Ajuntament el que costejava les despeses de l'orgue i àdhuc el sou (bastant migrat, per cert) de l'organista, limitant-se l'Església a un petit sobresou en concepte de distribucions, allà on existien les comunitats de preveres.
3. La durada de les obres, que aquí és, dintre de la normalitat dels criteris coneguts documentalment fins avui, lleugerament curta: no arriba a l'any.
4. El preu, no pas massa especulatiu, de 660 lliures (en el que no s'hi inclou l'abonament del metall de l'antic orgue). Heus aquí l'esquema i distribució dels registres de l'orgue:

Orgue Major a) Teclat principal

- 8' Flautat (a la façana)³
- 4' Octava
- 2' Quinzena
- 5 1/3 Vintidosena
- 2/3 Simbalet
- 4' Tapadillo
- 1'1/3 Nasard de dinovena
- 8' Corneta Magna de 5 fileres (m.d.)
- 4' Clarins (en batalla, m.d.)
- 8' Trompes Reials
- b) Teclat d'Ecos
 - 8' Violins (m.d.)
 - 8' Flauta tapada (m.d.)

Pedal

- 8' Contres obertes

2. Ibid. Fol. 2.

3. Al ms. només hi són indicades les mesures en pams del Flautat de façana (14), Tapadillo (6) i Flauta Tapada (14).

Tots els registres són partits, llevat del Flautat de façana (i lògicament, els de mà dreta). El Flautat esmentat és de 14 pams i en canvi el *Tapadillo* de 6: no crec que es tractés d'una diferència real de mida d'entonació.

No podem conèixer la distribució de l'orgue anterior; no obstant sembla haver-hi, d'alguna manera, certs indicis de determinats registres refets ara novament. Aquests serien l'*Octava*, la *Quinzena*, la *Vintidosenca*, el *Simbalet* i la *Corneta Magna*.⁴

Les *Trompes Reials*, col·locades «...detràs lo secret de l'orgue per a que se pogan templar ab llibertat»⁵ estarien, per tant, a l'interior de la caixa i posades verticalment. Crec que sobre això no hi ha dubte, per tal com en parlar dels *Clarins* se'ns diu «...y estos agen de posar-se enfront lo secret».⁶

Podríem suposar, igualment, que les vuit *Contres* esmentades serien de Do a Si, amb ordre diatònic i l'afegiment del Si bemoll. Aquesta almenys és la distribució més freqüent a l'època. Cal destacar que, mentre al *Flautat* de façana, l'octava greu duu els tubs de fusta tapada (i la resta de llur sèrie de metall i oberts), a les *Contres* es diu explícitament que «...se han de fer vuyt flautas de fusta ubertas».⁷ El nombre de 45 notes ens dona una partició molt corrent des de finals del s. XVII: de C a c''', amb l'octava greu curta, com aquí suposem (per això els registres de mà dreta tenen 24 canons).

Acabem la relació detallada de l'orgue amb les explícites referències dels *Ecos* (secret apart, caixa o bagul, teclat propi), les manxes en nombre de 3 (tractant-se d'un orgue petit resulta lògic, per a matenir una baixa i constant pressió de l'aire) i els detalls de fabricació del teclat, varetes i d'altres elements mecànics.

A 1764, és a dir, vint-i-set anys després de la construcció de l'instrument, fou pintat l'orgue. Així ens ho manifesta una petita nota:

4. L'indici me l'ha suggerit la mateixa enumeració: en tots aquests registres hi ha l'encapçalament *Item, altre registre de...*, trencant la uniformitat de la sèrie ordenada. Consti, però, que es tracta d'una simple especulació aleatòria.

5. Ms. citat, Fol. 1 v., c. 17.

6. Ibid., Fol. 1 v., c. 9.

7. Ibid., id. c. 10.

Item, donam en descarga trenta set lliuras y deu sous que havem pagat per lo cost de pintar lo orgue; diem 37 ll. 10 q.»⁸

Hem vist doncs, tot el procés de contracte i construcció d'un orgue, petita joia de l'artesanía catalana del Barroc. La magnificència amb la que generalment hom accepta i bateja aquest període s'ha convertit, en el nostre cas, en la humil i enginyosíssima tasca d'un senzill orguener que, amb molt pocs materials, n'ha sabut fer un conjunt sonor d'una riquesa tímbrica sorprenent.

• • •

Ens hem dolgut abans en lamentar que malhauradament no s'havia conservat l'orgue. Val a dir que el document trobat a l'Arxiu Arxdiocesà de Tarragona és d'una importància cabdal (com tot contracte d'orguener) ja que ens permet de copsar els detalls tècnics amb una rigorosa exactitud que potser l'instrument mateix no ens hauria permès, per les transformacions que normalment s'hi esdevenen al llarg del temps. Amb altres paraules, el manuscrit obra com a mecanisme corrector sincrònic dins d'un procés diacrònic degeneratiu. A la vegada, és un testimoni utilíssim per a poder assabentar-nos amb fidelitat, de l'exacte forment de l'orgueneria barroca a Catalunya.

FRANCESC BONASTRE

Universitat Autònoma de Barcelona

8. AHA, Tarragona. Ms. de l'Arxiu Parroquial de Guimerà: *Llibre de Entradas y Exidas de grans y diners del Mont de Pietat de la Sagristia de Guimerà, 1764.*

APÈNDIX DOCUMENTAL

Planta y Capitulació de l'orgue que se ha de fabricar en la Yglésia de la vila de Guimerà.

1. Primerament se ha de fer un flautat entonació de 14 pams, la Octava Baixa de fusta tapada y las restans de metall ubertas. Y estas, menos las més xiquetas, se agen de posar a la Cara de l'orgue divididas en castells en dita Cara. Y constarà dit registre de flautas 45
2. mes se a de fer altre Registre de octava de metall, y d'este si convé se n'agen de posar algunes a la Cara, y constarà de flautas . 45
3. mes se a de fer altre Registre de quinzena de metall y constarà de flautas 45
4. mes se a de fer altre Registre de vintidozena de 2 flautas per tecla, totas de metall, y constarà de flautas 90
5. mes se a de fer altre Registre de simbalet de 3 flautas per tecla, de metall, y consta de flautas; este és lo plè 135
6. mes se a de fer un registre de tapadillo de 6 pams de entonació, de metall. Caños 45
7. mes se ha de fer un registre de nazart en dinovena, de metall. Caños 45
8. mes se a de fer altre Registre partit de mà dreta de Corneta Magna de 5 flautas, partida, de metall; este se ha de posar ab secret apart en alt, ab 24 conductes per conduyr lo ayre ha dita corneta, y consta de flautas 120
9. mes se a de fer un Registre de Clarins partit de mà dreta, ab tots los requisits nasesiten, y estos agen de posar-se enfront lo secret. Y consta de clarins 24
(Fol. 1 v.)
10. mes se han de fer vuyt flautas de fusta ubertas y estas seran per las Contras, ab son secret, peañes y demás nesesari per ella. Són flautas 8
11. mes se a de fer un secret nou per posar tota la referida música ab tapas, Registres y demás nesesari per dit secret ab 45 canals.
12. mes se an de fer 3 manches competnes per dit orgue.¹
13. mes se a de fer un teclat nou ab 45 teclas, las blancas de Boix y las negres de perera, dades de negre, ab sas vargillas y demás nesesari.
14. mes se ha de fer un registre ecos de violins, partit de mà dreta. Caños 24
15. mes se a de fer mitx Registre de flautas, tapat, de fusta, d'ento-

1. Al ms., tatxat, "com per dit orgue".

- nació de 14 pams. Caños 24
 estos dos Registres se an de posar dins un baul ab la tramoya al
 que per a fer los ecos y contraecos de violins.
16. mes se a de fer un secret per posar los dits Registres dels ecos, y
 haximatex un teclat per los ecos, lo qual ha de ser de la matexa
 conformitat que.l de l'orgue, sols que tan solament tocarà de mitx
 teclat en amunt.
 que tots los referits Registres agen de ser partits per la major
 diversitat, menos lo flautat principal.
17. mes se ha de fer mitx registre de Trompes Reals, partit de mà
 dreta, las quals se an de posar detràs lo secret de l'orgue per a
 que se pugan templar ab llibertat. Canos 24

(Fol. 2)

Dia 9 de Jané 1737

Los honorables March Armengol, Batlle de la vila de Guimerà, Arcabisbat de Tarragona, Joan Pedro, Francesch Aduart, Joseph Minguella guiridella y Joan Minguell, tots quatre Reigidós del Present Any en dita vila de Guimerà, an convingut y concordat ab lo Senyor Anton Casas, factor de òrgans de la vila de Reus, Camp y Arcabisbat de Tarragona, lo fer y plantar un orga en la presen Iglésia de la vila de Guimerà, lo qual promet compondrer dit Senyor Anton Casas y fer ab lo modo y forma del tras escrit, tot á costas² y despesas suas y per lo import y preu de dit orga promet la vila donar-li sis sentas sexanta lliuras, Dich 660 lb. pagadores ab la forma següen, és a saber: sinquanta lliuras, Dich 50 lb. per las festas de Pasqua de Resurrecció primer vinén y 50 lb. per lo dia que promet plantar part de l'orga, y les restans 560 lb. pagadores 100 lb. cade Any, comensan la primera paga del Dit Dia que plantarà part de l'orga a un Any, y així consegutivament cade Any en semblan Diada fins sian acabadas de pagar Ditas 660 lb, preu del Dit orga. Y així mateix donen també dita vila a més de dit preu, lo estany de l'orga vell, com y també los bagatges per a venir y portar Dit Senyor Anton Casas y Dita obra. Y ayxí mateix duran lo plantar dita obra, se li aya de fer lo gasto á Dit Senyor Anton, adestin-lo de llum y manxador y així mateix promet lo Dit Senyor Anton Casas plantar part de la

(Fol. 2 v.)

obra lo dia de Nadal primer vinen y antes si pot, y acabarà dita obra, de dit dia de Nadal primer vinen a un Any. Y ab los dits pactes prometen ditas parts tenir, servir y cumplir ditas cosas sens dilació etcetera, á sos riscos etcetera, ab salari de procurador etcetera, sots obligació de tots sos béns De Dit Senyor Anton Casas y los Senyors Regidós tots los béns y emulumens de Dita vila y universitat etcetera, firmen y juran tots.

Testimonis Miquel Busquets y Tarroija y Joseph Tort,
 mestre y organista de Guimerà.

Als 17 de Desembre 1737

Los honorables Joseph Minguell, Francesch Rossich, Joseph Busquets y

2. Al ms., *cosastas*.

Jaume Coromines, tots quatre Regidors en lo present y corrent any de la vila de Guimerà, attenant y conciderant que als 9 de Janer 1737, en lo instrument pròxim passat los Regidors de 1736 concertaren ab lo Senyor Anton Cases, factor d'òrguens, de fer un orgue per la present Iglésia de Guimerà, ab los pactes y pagues en ell expressat, si bé és veritat que per la festa de Nadal pròxim vinent tenia obligació solament de plantar la meitat de l'orgue y li avien de donar 100 lb. plantat dita meitat d'orgue com consta ab dit acte, los Regidors sobredits de 1737 feren pacte nou y prometen al dit Senyor Anton Cases, que si per lo dia de Nadal tenie plantat tot lo orgue li donarien 200 lb. y lo dia que aurie finit y plantat dit orgue, lo qual ja està posat vuy y dia sobre dit, del que se donen ser contents y satisfets dits Regidors, y prometent que no amolestaran per dit orgue al dit Senyor Anton Cases, y lo dit Senyor Anton Cases de son gratis confesse aver agut y rebut dels sobredits Regidors la suma de cent coranta una lliura, dic 141, las quals són en part y paga de aquellas 660 lb. que li prometeren per la fàbrica de fer y plantar dit orgue, y de las 200 lb. que li avien de donar lo dia present per aver ja finit dit orgue y aixins dar-se per content de ditas 141, part de dit preu d'orgue, promet no demanar més aquelles, per lo que renunciant a la lley etcetera, y a la cosa, etcetera, firme àpoca etcetera, lo modo a la paga és de fer y realment que té rebut ditas 141 lb. ab diner contant, a ses liberas voluntats y aixins o firmen y juren tots.

Testimonis són los Reverents Joseph Boleda y Francesc Tous, preveres de Guimerà.

Jo lo Baix firmat, ab difarens partits tinch rebut dels Senyors Regidors de la vila de Guimerà la quantitat de quatre sentas dotse lliuras dotse sous, dich 412 lb. 12 s., quals són a bon comte de major quantitat per la fàbrica del sobre dit orgue que havent passat tots comtes vuy dia 23 de Desembre del present any 1741. Y per ser la veritat fas vuy dia y any sobre dit la present rebuda, no comprenen-ci la àpoca sobre dita.

Anton Casas
(Fol. 2 v.)

Dich Jo Baix firmat que tinch rebut dels Senyors Regidors Joan Castanyé, Joseph Roig y Francisco Minguell, en lo present any de la vila de Guimerà, la suma de sent sis lliuras y vuyt sous, dich 106 lb. 8 s., las quals són a compliment de aquellas sis sentas sexanta lliuras que lo dia 9 de Janer 1737 me prometeren per la fàbrica de l'orgue, que consta en lo acte contra escrit, y per ser sò ver, me dono per content y satisfet del preu de dit orgue, vuy als 22 de Novembre de l'any 1742.

Anton Cases factor de orgues

Indice

Els falsos d'Olost, por <i>Antoni Pladevall i Font</i>	7
La aposición del «Signum Regis», de Ramón Berenguer IV a Jaime I, por <i>José Trenchs Ódena</i>	29
Els llibres notariais del Monestir de Jonqueres, por <i>Maria-Mercè Costa</i>	59
Linee di Traffico e Toponomastica (Zaragoza e Siracusa), por <i>Laura Balletto</i>	75
La família de l'il·luminador de llibres Arnau de la Pena, por <i>T. M. Vinyoles</i>	85
Enric de Villena, mestre de Calatrava, por <i>Jaume Riera i Sans</i>	109
Sobre mestre Antoni Sedacer i l'ambient de l'Escola Lulliana de Barcelona, por <i>Josep Perarnau</i>	133
Agitació política a Barcelona durant l'interregne de 1410-1412, por <i>Jaume Sobrequés i Callicó</i>	155
Il Notariato nella Società Siciliana Medioevale, por <i>Henri Bresc</i>	169
La esclavitud en Barcelona en los umbrales de la Edad Moderna, por <i>Dimes Sancho i Martínez</i>	193
L'edició del «Processionarium» de Tarragona (Barcelona, Claudi Bornat, 1568), por <i>Amadeu-J. Soberanas i Lleó</i>	271

El Gremio de Latoneros de Barcelona y su participación en la obra de los Capiteles de bronce de la Santa Capilla del Pilar de Zaragoza (1766-1771), por <i>Alfredo Sáenz-Rico Urbina</i>	299
El túmulo y las honras fúnebres en honor de la Reina B�rbara de Braganza en Tarragona, por <i>Javier Herrera Navarro</i>	315
L'orgue de Guimerà (1737). Aportació documental, por <i>Francesc Bonastre</i>	329

Colegio Notarial de Barcelona. Publicaciones del Archivo
Histórico de Protocolos

* * *

ESTUDIOS HISTÓRICOS Y DOCUMENTOS
DE LOS ARCHIVOS DE PROTOCOLOS

SUMARIOS

1 (1948)

ESTUDIOS

Francisco de P. SOLÁ, S. I., *El original del proceso para la canonización de San Ignacio de Loyola, celebrado en Barcelona, Manresa y Montserrat*. — Raimundo NOGUERA DE GUZMÁN, *Las actas de Deliberaciones de los Colegios de Notarios de Barcelona*. — Marina MITJÁ SEGUÉ, *Pedro de Rajadell y su biblioteca jurídica*. — José María MADURELL MARIMÓN, *Los contratos de obras en los protocolos notariales y su aportación a la historia de la Arquitectura*.

VARIA

H. G., *Abogados y notarios en el Medievo*. — N. de G., *La leyenda de los barones de la fama*. — N. de G., *Actos de disposición de protocolos*. — N. de G., *Una cuestión de etiqueta*. — N. de G., *Compañía concertada para la obtención del coral*. — N. de G., *Un protesto del siglo XV*.

Nuevas Publicaciones.

Un volumen de 225 págs., 2 láms. Precio: 500 ptas.

2 (1950)

ESTUDIOS

Pierre VILAR, *Dans Barcelone, au XVIIIe siècle, Transformations économiques, élan et mouvement des salaires dans le bâtiment*. — César MARTINELL, *La Casa de Cardona y sus obras en Poblet*. — Honorio GARCÍA, *Notas para unos prolegómenos a la Historia del Notariado Español (tiempos anteriores a la Reconquista)*. — Raimundo NOGUERA DE GUZMÁN, *El Precario y la «Precaria» (notas para la historia de la Enfiteusis)*. — Sebastián PARÉS, *Reminiscencias feudales en un «capbreu» del siglo XVII*. — José MAURÍ SERRA, *De una escribanía rural (siglos XIV, XV y XVI)*.

VARIA

N. de G., *Requerimiento del siglo XIII*. — N. de G., *Compañía mercantil y «commandas» del siglo XIV*. — N. de G., *Protesto del siglo XIV de una letra «con ricorsa»*. — N. de G., *Notas diversas existentes en los manuales notariales*.

Sección bibliográfica.

Un volumen de 341 págs., 4 láms. Precio: 500 ptas.

3 (1955)

ESTUDIOS

Francisco de P. SOLÁ, S. I., *Manuscritos tridentinos en el Archivo de Protocolos de Barcelona*. — Félix DURÁN CAÑAMERAS, *Notas para la Historia del Notariado Catalán*. — Honorio GARCÍA, *La forma del testamento en la España visigótica*. — Honorio GARCÍA, *El nonato Colegio Notarial de Vich*. — José María MADURELL MARIMÓN, *La obra de las cámaras sepulcrales de Poblet y la Casa de Cardona*. — Marina MITJÀ SEGUE, *Condado y ciudad de Barcelona*. — *Capítulos de su historia en los siglos IX y X*.

VARIA

José M.ª MADURELL MARIMÓN, *Doc actas notariales de la entrega y quema de unos privilegios del Archiduque de Austria*. — *Cinco documentos del siglo XVIII*. — *Capítulos acordados entre Antich Cirerench, corredor «d'orella», y Pedro Pellicer, mercader, sobre la cesión que hace el primero al segundo de una correduría*. — *Índice de libros raros existentes en la Biblioteca del Colegio Notarial de Barcelona*.

Un volumen de 309 págs. Precio: 500 ptas.

4 (1974)

Miscelánea en honor de
Raimundo Noguera de Guzmán

Presentación

ESTUDIOS

Josep M.ª MADURELL I MARIMÓN, *Formulario notarial del siglo XVI*. — Maria-Teresa FERRER I MALLOL, *La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes*. — José TRENCHS, *Bibliografía del Notariado en España (Siglo XX)*. — N. COLL JULIÀ, *Brianda de Vega, amante del Príncipe Carlos de Viana, esposa de Berenguer de Peguera*.

descendencia de este matrimonio. — Jaume CODINA, *L'alimentació humana a L'Hospitalet de Llobregat durant el segle XVII*. — Cristià CORTÈS, *El testament de Joan-Baptista Monfar i Sorts*. — Elisa BADOSA COLL, *Aspectos cuantitativos de la desamortización en la ciudad de Vich*. — Marina LÓPEZ, *Una nueva fuente para la historia de Barcelona: el Registro de Hipotecas*. — Angels SOLÀ I PARERA, *La desamortització del trienni a Barcelona i el seu pla*.

VARIA

M.ª T. FERRER I MALLOL - J. RIERA I SANS, *La successió notarial i el traspàs de protocols en terres catalanes a la baixa Edat Mitjana*. — M.ª T. FERRER I MALLOL - J. RIERA I SANS, *Miscel·lània de documents per a la història del Notariat als estats de la Corona Catalano-aragonesa*. — N. COLL JULIÀ, *Una letra de cambio y de su recambio originales de 1461; transferencia de la segunda*.

Un volumen de 458 págs., 13 láms., 2 cuadros genealógicos y varios gráficos incorporados en el texto. Precio: 1.000 ptas.

5 (1977)

Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell i Marimon 1

Presentació per Raimon NOGUERA DE GUZMAN

Jordi RUBIÓ BALAGUER, *La Butlla de Saintes (Barcelona, Spindeler) retrobada*. — Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Notariat laic contra notariat eclesiàstic. Un episodi de la pugna entre ambdós a Girona (1547-1580)*. — Germà COLOM, *Un capítol sobre el còmit al «Llibre del Consolat de Mar»*. — Arcadi GARCIA I SANZ, *Un text medieval inèdit del cronicó dels juraments de les «Costumes de Mar»*. — Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Seis letras de cambio cautocentistas giradas contra Barcelona*. — Josep Maria FONT I RIUS, *Ordinacions locals en terres del Baix Llobregat i Penedès: Santa Creu d'Olorde i Sant Bartomeu de la Quadra*. — Manuel RIU, *Els capbreus, font important per a la història socio-econòmica dels senyorius laics i eclesiàstics: dos exemples catalans del segle XVII, referents al monestir cistercenc de Santa Maria de Montbenet (Berga)*. — Joaquim LLOVET, *Tràfic colonial sota pavelló neutral a Barcelona, 1798-1789*. — Luis J. NAVARRO MIRALLES, *La Compañía de Aragón (1777)*. — Pere MOLAS RIBALTA, *El comerç de teixits en la societat estamental*. — Antonio RIERA, *Mallorca 1298-1311, un ejemplo de planificación económica en la época de plena expansión*. — Núria COLL JULIÀ, *Nova identificació de l'escriptor i poeta Romeu Llull*. — David ROMANO, *Otros casamenteros judíos (Barcelona-Girona 1357)*. — Agustí ALTISENT, *El bàcul de l'abat Copons*.

Un volumen de 310 págs., 7 láms., 1 cuadro genealógico y varios gráficos incorporados en el texto. Precio: 1.000 ptas.

Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell i Marimon 2

Presentació per Raimon NOGUERA

Antoni M. ARAGÓ, *Concessions reials del Drets de Notaria a parròquies i monestirs catalans (segles XII i XIII)*. — Luisa d'ARIENZO, *Il signum tabellionis e la sottoscrizione notarile degli scrivani di cancelleria di Pietro IV d'Aragona*. — Felipe MATEU Y LLOPIS, *Datos para la historia de los protocolos valencianos*. — G. FELIU I MONFORT, *Interès compost en un document barceloní de l'any 1011?* — Josep BAUCELLS I REIG, *L'estament dels aprenents dels segles XIII i XIV segons els contractes notariais de Barcelona*. — Geo PISTARINO, *Libri e cultura nei monasteri genovesi (secc. XIV-XVI)*. — A. LUTTRELL, *The sale of Guimerin on Malta: 1318*. — Eufemià FORT I COGUL, *Clarícies sobre Jaume, fill bastard del rei Jaume II el Just*. — Josep M. CASAS HOMS, *Un il·lustre barceloní poc conegut. Contribució a la biografia de Berenguer Morey, ciutadà de Barcelona*. — Lluís BATLLE I PRATS, *Inventari dels béns de Guillem de Coll apotecari-especier de Girona, 1454*. — Carme BATLLE GALLART, *El bisbe Arnau Roger de Pallars i la Seu d'Urgell (1437-1461)*. — Eduard JUNYENT, *Els XII senyors del monument de Setmana Santa a la catedral de Vic*. — Pere BOHIGAS, *Un memorial sobre importació de llibres al Regne de Castella*. — Santiago ALCOLEA, *Sobre «argenters» barceloneses de los siglos XVII y XVIII*. — José SÁNCHEZ REAL, *Las casas nuevas de Poblet*. — Carlos MARTÍNEZ SHAW, *El comercio marítimo de Barcelona, 1675-1712. Aproximación a partir de las escrituras de seguros*. — Josep Maria DELGADO RIBAS, *Comercio colonial y fraude en Catalunya. Algunas consideraciones en torno a los registros de libre comercio a Indias (1778-1796)*. — Josep Maria TORRAS I RIBÉ, *El senyoriu d'Orpi. Impacte de la primera llei abolicionista (1811) sobre les relacions entre senyors i vassalls*. — Jaume CODINA, *Cost de la vida al delta del Llobregat (1500-1930)*. — Montserrat MOLI FRIGOLA, *Política hidràulica del segle XIX: la conclusió de les obres de dessecació de l'estany de Síl (1845-1851)*.

Un volumen de 400 pàgs., 5 láms., 1 cuadro y varios gráficos incorporados en el texto. Precio: 1.000 ptas.

José María MADURELL MARIMÓN, *Índice cronológico alfabético. I. Siglos XIII, XIV, XV y XVI (Barcelona, 1950); II. Siglo XVII (Barcelona, 1953); III. Siglo XVIII. Apéndice: Siglos XIV-XVIII. Regesta: Siglo XIX, Escribanías de Marina: Siglos XVIII-XIX. Notarías Foráneas: Siglos XIII-XIX. Pergaminos: Siglos XIII-XVI. Escribanías varias. Miscelánea. Varia (Barcelona, 1959). Precio 3 vols.: 1.000 ptas.*

Jaime VICENS VIVES, *El gran Sindicato remensa (1488-1508) La última etapa del problema agrario catalán durante el reinado de Fernando el Católico*, Madrid, 1954 (en colaboración con el C.S.I.C.). (Agotado).

Raimundo NOGUERA GUZMÁN y José María MADURELL MARIMÓN, *Privilegios y ordenanzas históricos de los Notarios de Barcelona*, Barcelona, 1965 (en colaboración con la Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España). Precio: 1.000 ptas.

José Mº MADURELL MARIMÓN, *Catálogo de la Exposición conmemorativa del Primer Centenario de la Ley del Notariado (1862-1962)*, Barcelona, 1962. Precio: 100 ptas.

Oriol VALLS SUBIRÀ, *El «signum» notarial*; Dr. Hans GERIC, *Los signos notariales más antiguos de Colonia*, Barcelona, 1962 (en colaboración con la Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España). Precio: 350 pesetas.

Raimundo NOGUERA DE GUZMÁN, *La Compañía Mercantil en Barcelona durante los siglos XV y XVI y las «commandas» del siglo XIV*, Valencia, 1967 (en colaboración con la Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España). Precio: 150 ptas.

José María MADURELL MARIMÓN y Arcadio GARCÍA SANZ, *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*, Barcelona, 1979 (en colaboración con el Departamento de Estudios Medievales del C.S.I.C. de Barcelona). Precio: 700 ptas.

Raimundo NOGUERA DE GUZMÁN y José María SANS TRAVÉ, *Catálogo de la exposición de documentos del Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona*, Barcelona, 1975. Precio: 100 ptas.

Raimon NOGUERA DE GUZMÁN, *Los notarios de Barcelona en el siglo XVIII*. Presentació de Josep Maria PUIG SALELLAS, *Anejos de «Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos» 1*, Barcelona, 1978. Precio: 500 ptas.

ESTE LIBRO TERMINÓ DE IMPRIMIRSE EN LOS TALLERES DE INDUSTRIAS GRÁFICAS CASTELLS, DE VALLS, EL DÍA 8 DE DICIEMBRE DE 1979, FESTIVIDAD DE LA PURÍSIMA CONCEPCIÓN,

